

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Erőszak és bűnözés a 20. században

PERÉNYI ROLAND

Bűnözés, erőszak és lőfegyverhasználat
Budapesten

ROMSICS GERGELY

Militarizmus és politikai erőszak

GIDÓ ATTILA

Székely szombatosok a holokausz idején

BENCSIK PÉTER

Határ menti erőszak Magyarországon

MÜLLER ROLF

Közelítések a politikai rendőrség
és az erőszak kapcsolatához

POÓR PÉTER

Az 1968-as carrarai nemzetközi anarchista
kongresszus

BENE KRISZTIÁN

Francia hadifoglyok Magyarországon

Bemutatjuk Amelie Lanier történészt

40. évf.

2025

2. szám

Következő számunk tartalmából

ARANY KRISZTINA

Velencei állami pénzügyek a 14–15. században

TOMMASO DI CARPEGNA FALCONIERI

A középkor ötféle megálmodása

FALVAY DÁVID

Kolostori írásbeliség és női szerepek a 15–16. századi Közép-Itáliában

JAKAB PÉTER

Az Orsini-főpapok hatalmi stratégiái a 15. századi Egyházi Államban

SZOLNOKI ZOLTÁN

A sértéstől a vendettáig. 14–15. századi szerzők a bosszú és a társadalmi béke kérdéseiről

SZOVÁK MÁRTON

Adatok a velencei információs hálózat működéséről a 15–16. sz. fordulóján

VIRÁGH ÁGNES

„Ecce rex vester”: A nápolyi Anjou-k legitimációjának feltalálása

Bemutatjuk Vinni Lucherini művészettörténészt

40. évfolyam

2025. 2. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:
BENCSIK PÉTER – TOMKA BÉLA

A kiadvány

Magyar Kultúráért Alapítvány

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

A folyóiratszám az NKFIH K138048 sz. projekt támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER

GALAMB GYÖRGY

HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

SZÁSZ GÉZA

TAMÁS ÁGNES

TOMKA BÉLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

PERÉNYI ROLAND	
Bűnözés, erőszak és lőfegyverhasználat Budapesten (1873–1945)	5
ROMSICS GERGELY	
Militarizmus és politikai erőszak. Az újjobboldali paramilitáris világkép elemei az 1920 körüli Magyarországon	29
GIDÓ ATTILA	
Székely szombatosok a holokauszt idején. Állami erőszak, alkalmazkodás, meneküléstörténet	54
BENCsik PÉTER	
Határ menti erőszak Magyarországon (1945–1950)	74
MÜLLER ROLF	
A harc folytatódott más eszközökkel. Közelítések a politikai rendőrség és az erőszak kapcsolatához (1945–1953)	95
POÓR PÉTER	
Az 1968-as carrarai nemzetközi anarchista kongresszus és az Anarchista Föderációk Internacionáléjának születése	112
BENE KRISZTIÁN	
Az internálástól a fegyveres ellenállásig. Francia hadifoglyok Magyarországon (1940–1945)	139

Műhely

DEÁK ANDRÁS MIKLÓS	
Mindszenty bíboros, Tarló Gyula és az amerikai menedék sorozatosan megszegett kapcsolattartási szabályai	161

Határainkon túl

„Gyakran az egyik könyv hozza magával a másikat”. Interjú Amelie Lanierrel (Készítette: Deák Ágnes)	175
AMELIE LANIER	
Ausztria hitelügyletei az 1848–1849-es forradalom után	181

Figyelő

POLGÁR SZABOLCS	
Új könyv a tatárjárásról – eurázsiai kontextusban	192
(B. Szabó János – Uhrin Dorottya [szerk.]: <i>Mongol invázió Európa ellen [1236–1242]. Budapest: Corvina Kiadó, 2022.</i>)	
BORSOS MÁTYÁS	
Egy letűnt balkáni népesség nyomában, avagy török kori rác világ a Dél-Dunántúlon	196
(K. Németh András – Máté Gábor [szerk.]: <i>A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon. Szekszárd: Wosinsky Mór Múzeum, 2023.</i>)	

TÓTH FERENC	
Szobrot Rákóczinak	200
<i>(Kincses Katalin Mária: A Rákóczi-kultusz első szobrai. Budapest: Gondolat Kiadó, 2021.)</i>	
BALÁZS PÉTER	
A csend ereje	204
<i>(Gerlov van Engelenhoven: Postcolonial Memory in the Netherlands. Meaningful Voices, Meaningful Silences. [Heritage and Memory Studies] Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022.)</i>	

PERÉNYI ROLAND

Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum

Aetas 40. évf. 2025. 2. szám, 5–28.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.2.5-28

www.aetas.hu

Bűnözés, erőszak és lőfegyverhasználat Budapesten (1873–1945)

ABSTRACT. *Crime, Violence and the Use of Firearms in Budapest (1873–1945).* The study examines the history of possession of firearms in 19th–20th century Budapest. An analysis of the methods of delinquency is less common within the discipline, and no similar research has been done on the Hungarian context. In addition to analysing press and police discourses, the study also examines the legal backgrounds and the presence of firearms in popular culture. The paper also presents specific crimes and examines trends in gun usage within crime by using statistics. One of the main conclusions is that firearms became increasingly widespread within urban society. In parallel, while there is no notable increase in the use of guns in cases of homicide, an increase in robberies after World War I can be detected.

Keywords: *erőszak történet, fegyverhasználat, bűnözés, Budapest története, társadalom-történet*

Manapság nehéz elképzelni olyan bűnügyi történetet, amelynek ne lenne állandó kelléke valamilyen lőfegyver – legyen az revolver vagy géppisztoly.¹ De ezek a tárgyak a Vadnyugat és az 1930-as évek Chicagójának ábrázolása során is nélkülözhetetlennek számítanak. E példák is jelzik, hogy a lőfegyverek mára popkulturális dominanciára tettek szert. Vajon mi áll ennek háttérében? Mennyire tükrözi a lőfegyverek ilyen hangsúlyos szerepe a kriminalitást megjelenítő kulturális termékekben a valóságot? Milyen mértékben volt elterjedt a lőfegyverek birtoklása és használata a 19. század második, illetve a 20. század első felében? Hogyan viszonyult a magyar társadalom a lőfegyverek birtoklásának kérdéséhez? Mennyire volt gyakori a fegyverbirtoklás az ország fővárosában, a 19. század második felétől rohamosan, mondhatni amerikai ütemben modernizálódó Budapesten? Ezekre a kérdésekre keressük a választ a tanulmányban.

A kézi lőfegyverek használata mind rendőri, mind pedig büntetőjogi szempontból súlyosabb megítélés² alá esik, mint például a szűrőeszközöké, s már a könnyen kezelhető, kis méretű és olcsó lőfegyverek megjelenésétől kezdve ezeket a fegyvereket tekintették a legkomo-

¹ Tanulmányom elkészítését az NKFIH K 138048 számú pályázati támogatása tette lehetővé.

² Egy másik személyre előzetes megfontolás nélkül leadott lövés is szándékos emberölés kísérletének számított a kiegyezés és a második világháború vége közötti időszakban. Szrubián: *A szándékos emberölés kísérlete különböző eszközökkel*, 541.

lyabb ölésre alkalmas eszköznek.³ Ezért nem véletlen, hogy a 19. század végétől kezdve a lőfegyverek polgári célú használatának kérdése állandóan jelen volt a magyar törvényhozáásban, a rendőrségi szakirodalomban, a közvéleményt formáló sajtóban és még a nagyvárosi populáris kultúrában, valamint e részterületek képviselőinek egymással folytatott diskurzusában is.

Ahhoz, hogy az erőszakos bűncselekmények és a lőfegyverhasználat viszonyát megértjük, előbb azt a kérdést kell tisztáznunk, hogy vajon mennyire volt elterjedt a lőfegyverek birtoklása a 19–20. század fordulójának Budapestjén. A tanulmány első felében ezt mutatjuk be több oldalról, majd ezt követően a lőfegyvervásárlás és -tulajdonlás szabályozásának változásaira térünk át. Ezután a korszakra jellemző erőszakos, lőfegyverrel elkövetett bűncselekményeket vizsgáljuk szintén több szempontból és különböző módszerekkel. Előbb a fegyveres rablásokra idézünk néhány, a korszakra jellemző példát, majd a legsúlyosabb testi épség ellen elkövetett bűncselekmények alakulását elemezzük a statisztikák segítségével.

A bűnözés társadalomtörténeti kutatásának egyik legfontosabb áramlata az erőszakos bűncselekmények – elsősorban a gyilkosságok és emberölések⁴ – közép-, illetve hosszú távú trendjeinek meghatározására koncentrálnak,⁵ ugyanakkor az elkövetés módjának és eszközének részletesebb vizsgálata mindeztől kevésbé jelent meg, legalábbis az Európára vonatkozó kutatásokban. Nem véletlen, hogy a fegyverbirtoklás történeti tanulmányozása leginkább az Egyesült Államokban terjedt el. Az amerikai társadalomra jellemző széles körű lőfegyverbirtoklás – vagy ahogyan a téma történetének amerikai kutatói nevezik, a *gun culture* – előzményeinek, okainak történeti vizsgálata szorosan kapcsolódik a jelenhez, különösen az Egyesült Államokban rendszeresen előforduló, lőfegyverrel elkövetett átokfutások indítékainak értelmezéséhez. 2001-ben például a Social Science History Association chicagói kongresszusán fórumot tartottak, amelyen arról vitáztak a résztvevők, hogy a fegyvertartás és a fegyveres erőszak történeti kutatása hogyan járulhat hozzá a fegyverbirtoklás korlátozásáról szóló aktuális diskurzushoz.⁶ A vitában részt vett az a Michael Bellesiles is, aki elsősorban a *gun culture* 18. század végi és 19. század eleji gyökereit kutatta. Bellesiles tézise szerint egészen az amerikai polgárháború kitöréséig egyáltalán nem volt jellemző a fegyvertartás, s a lőfegyverek ma is megfigyelhető kultusza csak a 19. század közepén jelent meg.⁷ Érdekes tudománytörténeti kuriózum, hogy ugyanennek a szerzőnek a 2000-ben *Arming America* címmel megjelent monográfiája, amelyben Bellesiles összefoglalta elméletét, a 2000-es évek

³ A kérdést a detektív szempontjából vizsgáló kortárs Szrubián Dezső ennek ellenére amellet érvelt, hogy az ütő-, vágó- vagy szűrőeszközök használata ne kerüljön enyhébb megítélés alá. Szrubián: *A szándékos emberölés kísérlete különböző eszközökkel*, 542.

⁴ Az általunk vizsgált korszakban érvényben lévő büntető törvénykönyv, az ún. Csemegi-kódex (1878. évi V. törvénycikk) a cselekmény előre eltervezett mivolta szerint különbözteti meg a gyilkosságot, illetve a hirtelen felindulásból elkövetett emberölést. Mivel kutatásunk szempontjából az előre kitervezttség kérdése kevésbé releváns (ráadásul a korabeli forrásokban is gyakran keverednek, illetve elmosódnak a két kategória közötti különbségek), az élet elleni erőszakos bűncselekmények hosszú távú trendjeit elemző nemzetközi szakirodalomhoz hasonlóan a két büntetőjogi kategóriát egyben kezeljük.

⁵ Ennek egyik legismertebb példája az Eric Johnson és Eric Monkkonen által szerkesztett *The Civilization of Crime* című tanulmánykötet, amely az emberölések alakulásának hosszú távú vizsgálatát Norbert Elias német szociológusnak a civilizáció folyamatáról alkotott elméletével köti össze. Johnson–Monkkonen (eds.): *The Civilization of Crime*, i. m. A kérdés összefoglalását lásd: Tomka: *Erőszak a történelemben*, 181–185.

⁶ A vita összefoglalását lásd: Roth: *Counting Guns*, 699–708.

⁷ Bellesiles: *The Origins of Gun Culture in the United States*, 425–455.

egyik legnagyobb akadémiai botrányához vezetett az Egyesült Államokban.⁸ A kötetet övező tudományos vita ugyanakkor több amerikai történészt, köztük elsősorban Randolph Rothot,⁹ valamint Robert Churchillt¹⁰ a téma további kutatására ösztönözte. Az amerikai társadalom fegyverkultúrájának egy érdekes mozzanatát, a női lőfegyverhasználat történetét vizsgálta Laura Browder 2008-ban megjelent *Her Best Shot* című könyvében, rámutatva, hogy a nők már az amerikai történelem korai időszakában, a 19. század elejétől használtak lőfegyvereket, aminek különösen az észak-amerikai kontinens nyugati területeinek fokozatos meghódításában volt szerepe.¹¹ Miközben az amerikai történészek elsősorban a fegyverviselés jogát kimondó 1791-es második alkotmánykiegészítésből kiindulva vizsgálják a kérdést, a német történész, Michael Lenz kultúrtörténeti megközelítéssel élve elemezte a függetlenségi háború társadalmi és politikai környezetén belül a fegyvertartás kérdését.¹²

Bár Európára vonatkozóan a fegyverviselés, illetve -használat történeti kutatása nem annyira jellemző, mint az Egyesült Államokban, a 2010-es években elsősorban a német történetírás kezdett intenzívebben foglalkozni a témával. Itt elsősorban a drezdai egyetem professzora, Dagmar Ellerbrock kutatásait, valamint a 2021-ben Werner Freitag és Martin Scheutz szerkesztésében megjelent, a városi fegyverbirtoklást a késő középkortól a 19. század elejéig vizsgáló tanulmánykötetet lehet kiemelni.¹³

Magyarországon a fegyvertartás és -használat kérdése elsősorban a jog-, illetve a rendszettudomány szakterülete, a lőfegyverek használatának múltját pedig főleg technika-, illetve hadtörténeti szempontból vizsgálták. A bűnözéstörténeti kutatások terén ugyan találgunk több példát is az erőszakos bűncselekmények alakulásának elemzésére (e tanulmányok közül többet is idézni fogunk a későbbiekben), a fegyvertartás társadalomtörténeti kutatásának mindezidáig nincs komolyabb előzménye.

Revolvertartó társadalom? A lőfegyvertartás elterjedtsége

Nehéz számszerűsíthető adatokkal válaszolni arra a kérdésre, hogy vajon mennyire volt elterjedt a lőfegyverbirtoklás a modernkori Budapesten. A rendőrfőkapitány 1894 és 1921 közötti időszakra kiadott éves jelentései tartalmazznak ugyan kimutatást az adott évben a főkapitány által „fegyverárusok, fegyvergyárosok és magánfelek részére” engedélyezett fegyverekről, illetve fegyveralkatrészekről, de az itt publikált számok minden bizonnyal csak egy nagyon kis részét mutatják a ténylegesen birtokolt lőfegyvereknek. Ha csak ezekre az adatokra hagyatkoznánk, akkor arra a megállapításra jutnánk, hogy alig-alig volt forgalma a lőfegyvereknek a fővárosban. 1903-ban például 21 forgópisztolyra és 14 egy- vagy kétsövű pisztoly birtoklására adott engedélyt a főkapitány.¹⁴ 1905-ben ez a szám még alacsonyabb

⁸ Bellesiles: *Arming America*, i. m. A kötetet megjelenésekor rendkívül pozitívan értékelték a recenziók, de miután kiderült, hogy a szerző tézise alátámasztása érdekében manipulálta a forrásait – és a könyv egyúttal az amerikai alkotmány második kiegészítésének értelmezéséről is komoly vitát gerjesztett fegyverpártiak és prohibicionisták között –, Bellesiles egyfajta számkivetetté vált az akadémiai körökön belül, még úgy is, hogy három évvel később a könyvet ért kritikák alapján a szerző átdolgozta és újra kiadta az *Arming America*-t.

⁹ Roth: *Guns, Gun Culture, and Homicide*, 223–240.

¹⁰ Churchill: *Gun Regulation*, 139–175.

¹¹ Browder: *Her Best Shot*, i. m.

¹² Lenz: „Arms are necessary”, i. m.

¹³ Ellerbrock: *Waffenkultur in Deutschland*, i. m.; Freitag–Scheutz (Hg.): *Ein bürgerliches Pulverfass?*, i. m.

¹⁴ *Jelentés a Budapest fő- és székvárosi állami rendőrség 1903. évi működéséről*, 241.

volt: 18 forgópisztoly és 5 pisztoly szerepel a kimutatásban.¹⁵ A fegyverbirtoklás szabályozásának egy későbbi fejezetben bemutatandó sajátosságaiból kiindulva, illetve más, e helyütt elemzendő narratív források alapján sokkal inkább arra kell következtetnünk, hogy a modern, akár zsebben is tartható, könnyen kezelhető kézi lőfegyvereknek a 19. század második felében történő megjelenését követően viszonylag gyorsan – és széles körben – elterjedt a fegyvertartás a magyar fővárosban.

Számos forrás utal arra, hogy nem csupán a polgárság vagy a városi elit, hanem a városi társadalom igen széles rétegei, így a munkásság és a kispolgárság is jelentős arányban birtokolt lőfegyvereket. A modern nagyvárosi élet sajátosságaiból fakadó, bírósági ügyig fajuló hétköznapi konfliktusoknak is gyakran volt része egy-egy lőfegyver – még ha az végül nem is sült el. A verbális erőszakhoz köthető, magánfelek által indított becsületsértési, rágalmazási és ezekhez hasonló ügyek visszatérő eleme, hogy a konfliktusban részt vevő egyik fél revolverrel igyekszik nagyobb nyomatékot adni mondanivalójának. Erre jó példát találunk a Budapesti Királyi Büntető Járásbíróság iratai között. 1896-ban egy Fodor Mihály nevű ház-mester közcsend elleni kihágás miatt citálta bíróság elé dr. Guthi Soma ügyvédet. A konfliktus akkor tört ki, amikor a ház-mester a vádlott udvari napágyban pihenő feleségét el akarta távolítani a napágyból, sőt, állítólag fenyegető módon pofonra is lendítette a kezét.¹⁶ Miután a férj késő este hazaérkezett és meghallotta felesége elbeszélését, a házbeli elmondása szerint a ház-mestert revolverrel a kezében kereste a házban. A felperes vallomása szerint amikor végül találkozott a két fél, „akkor vádlott elébe állott és azt mondta, hogy csókolja meg a felesége lábát, mert éppen most vette ki a neje a vádlott kezéből a revolvert, és azt mondta [Guthi], hogy ha még egyszer ilyesmi előfordul, lelövi vagy leszúrja”.¹⁷ Maga a vádlott ennél plasztikusabban adta elő a beszélgetést: miután Guthi meglökte a vitában a ház-mestert, azt mondta neki, „hogy ha még egyszer megsérti a nejét, kiveszi az agyvelejét és lelövi, mint egy kutyát”.¹⁸ Végül a bírósági ügy Guthi felmentésével végződött, miután elfogadták azon védekezését, hogy „roppant nagy izgatottságban” cselekedett. Az eset pikantériáját az adja, hogy Guthi a törvényszéken minden bizonnyal jól ismert büntetőügyi védőügyvéd volt, ráadásul a főváros árnyoldalaiból bemutató írásairól, bűnügyi és törvényszéki tudósításairól volt híres.

Miközben a bírósági aktákban sok olyan esetet találunk, ahol a legkülönbözőbb társadalmi rétegek közötti apró konfliktusban megjelenik a revolver, a sajtóban nyilvánvalóan elsősorban a halálos kimenetelű ügyek azok, amelyek vizsgálatán keresztül tesztelhető az a feltevés, miszerint nem csupán a város társadalmának tehetősebb rétegei birtokoltak lőfegyvereket. Bár a modern fővárosi sajtó elsősorban a szenzációs bűncselekményekről, gyilkosságokról, rablásokról tájékoztatta olvasóit, a hírlapok oldalain hemzsegték a pisztolylövéssel végződő öngyilkossági esetek vagy szerelmi drámák leírásai.

A kézi lőfegyverek elterjedtségének egy másik fokmérője a rendőrhatalommal szemben alkalmazott erőszakos esetek számának alakulása lehet. Különösen a 19–20. század fordulóján volt rendszeres az egyenruhásokkal szembeni agresszív fellépés a magyar fővárosban, és ezen belül is feltűnő a lőfegyverhasználat gyakorisága. Ha csupán a rendőr halálával végződő eseteket vesszük górcső alá, akkor azt látjuk, hogy a professzionális fővárosi rendőrség

¹⁵ *Jelentés a Budapest fő- és székvárosi állami rendőrség 1905. évi működéséről*, 195.

¹⁶ BFL VII.13.b. Budapesti Királyi Büntető Járásbíróság iratai. 13077/96. Közcsend elleni kihágással vádolt Dr. Guthi Soma ügye.

¹⁷ Fodor Mihály ház-mester vallomása. Uo.

¹⁸ Dr. Guthi Soma vádlott vallomása. Uo.

létezésének első hatvan évében, azaz 1881 és 1941 között az intézkedés közben erőszakos halált halt tizennyolc rendőr közül tizenhárommal pisztolygolyó végzett.¹⁹

Ahhoz, hogy a lőfegyverek a társadalom szélesebb rétegeiben megjelenjenek, olcsón és könnyen hozzáférhető pisztolyokra, revolverekre és így az ezeket árusító üzletekre is szükség volt. Budapesten a 19–20. század fordulóján elsősorban különböző vegyeskereskedések foglalkoztak lőfegyverek, illetve lőszerak árusításával.²⁰ E vállalkozások közül a legismertebb talán Kertész Tódor úgynevezett nürnbergi áru-kereskedése. Kertész 1861-ben nyitotta meg üzletét a Gizella (ma Vörösmarty) tér és a Dorottya utca sarkán, majd a bolt 1892-ben átköltözött a Kristóf térre. A kereskedő korán felismerte a reklám fontosságát, így aztán számos plakát, újsághirdetés, képes árukatalógus és számolócédula²¹ maradt fenn üzlete után.²² Már az 1880-as években publikált hirdetéseket a legkülönbözőbb fővárosi sajtótermékekben. Így például a *Bolond Istók* című élclap 1883-as évfolyamának több számában is találkozhattak az olvasók Kertész „Vadász sport-cikkek”-et népszerűsítő hirdetésével, amely a vadászathoz szükséges fegyverek, lőszerak és kiegészítők mellett „belőtt vontcsövű biztonsági revolvereket” is felsorolt. Egyszerűbb revolvereket már 5–7 forintért árult az üzlet, a „díszesebb kiállításúakért” pedig 6–30 forintot kellett fizetnie a vásárlónak. 10–12 forintért „angol Bulldog kis formájú, erős lövésű” revolvert, 8 forintért pedig női kis revolvert szerezhetett a nagyközönség.²³

Zsebkések, evőeszközök és esernyők mellett olcsó, akár már 2 forint 50 krajcártól megszerezhető revolvereket kínált az 1900-as évek elején Feldmann Antal „verseny-bazára” a Kerepesi (ma Rákóczi) úton. Hirdetésének érdekessége, hogy a reklám „A Jog, Törvény és Igazság!” jelíggel kezdődik.²⁴ Ugyanakkor fegyverek árusítása még olyan cégek profiljába is belefért, mint az 1885 körül alapított Aufrecht és Goldschmied könyvterjesztő vállalat.²⁵ A Rákóczi út 30. szám alatt működő cég szortimentjében a könyvek, színházi látszővek és fényképezőgépek mellett vadászfegyvereket és revolvereket is lehetett találni.²⁶ De még a főváros első valódi áruházában, a Párisi Nagy Áruházban is be lehetett szerezni 3,5 koronáért hatlövetű revolvert.²⁷

A fegyvert is árusító vegyeskereskedések mellett a fővárosban már a városegyesítés idején megjelentek az első, kimondottan fegyverekre szakosodott boltok, amelyek a 20. század elejére fokozatosan kiszorították a vegyeskereskedéseket a lőfegyverek és lőszerak piacáról. Köztük a legnagyobb és egyben legismertebb, idővel a Monarchia hadseregének egyik legfontosabb beszállítójává váló Tiller Mór és Társa volt. Az 1870-es években alapított vállalkozás a Károly kaszárnýában (akkor Gránátos, ma Városház utca – az épületben ma a Fővárosi

¹⁹ Lásd: Perényi: *Az utca diskurzusa*, 474.

²⁰ A városegyesítés körüli időszakban még elsősorban bécsi fegyverkereskedők hirdetéseivel találkozhattak az olvasók. Lásd például: *Trautttgot Feitel bécsi fegyverkereskedő hirdetése*. Borsszem Jankó, 1870. június 26. 274.

²¹ A számolócédula a 19–20. század fordulójának kedvelt reklámtípusa volt: a cédula egyik oldalán leggyakrabban képes hirdetés volt látható, míg a hátoldalára az üzletben vagy vendéglőben történt fogasztást jegyezték fel.

²² Tészabó–Török–Demjén: „A Babatündérhez”, a budapesti játékkereskedelemtörténete, 57–58.

²³ Kertész Tódor hirdetése. *Bolond Istók*, 1900. szeptember 2. 12.

²⁴ Feldmann Antal hirdetése. *Bolond Istók*, 1900. július 22. 11.

²⁵ A cég történetéhez lásd: Simon: *Az Aufrecht és Goldschmied könyvterjesztő vállalkozás története és jelvényhasználat*, i. m.

²⁶ Lásd az Aufrecht és Goldschmied cég egész oldalas hirdetését a *Rendőrségi zsebkönyv* 1908-as kiadásának 394. oldalán.

²⁷ A Párisi Nagy Áruház hirdetése. *Kis Ujság*, 1908. október 11. oldalszám nélkül.

Önkormányzat található) működött, s elsősorban a hadsereg tisztjei számára kínált egyenruhákat, szolgálati sapkákat és egyéb felszereléseket, de kínálatában az „olasz vívószerk” mellett lőfegyverek, revolverek és töltények is megtalálhatók voltak.²⁸ A vállalkozás 1901-ben tovább bővült, amikor a cégtulajdonos megnyitotta az Eskü (ma Szabad sajtó) út és a Váci utca sarkán tágas áruházát, ami egyértelműen utal a vevőkör kibővülésére.²⁹ Nem meszsze Tiller üzletétől, a Szervita téren működött Kirner József fegyverlerakata is.³⁰

A 20. század első évtizedében a fővárosban 15–20 fegyverkereskedő, illetve puskaműves foglalkozott kimondottan lőfegyverek árusításával, és az első világháború utáni időszakban is nagyjából ennyi kereskedővel kell számolnunk – a különbség mindössze annyi volt, hogy a fegyvertartási és árusítási szabályok szigorodása miatt (ehhez lásd a fegyvertartási szabályok alakulását bemutató fejezetet) egyre kevesebb vegyeskereskedés foglalkozott fegyverárusítással. Eközben vidéken a századfordulót követően is gyakran vas- és szerszám- vagy éppen fűszerkereskedők árusítottak lőfegyvereket és lőszerket.³¹

A lőfegyver a nagyvárosi populáris kultúrában

Egy-egy jelenség, szokás vagy éppen használati tárgy meghonosodásának és társadalmi elfogadottságának indikátora lehet annak megjelenése a populáris kultúrában. Ebben a tanulmányban természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy a nagyvárosi kultúra minden szeletére vonatkozóan feltérképezzük a lőfegyverekhez való viszonyulás nyomait, így csupán néhány olyan jellegzetes korabeli műfajt mutatunk be, ahol a lőfegyver megjelenik. Ilyenek a korszakban megjelenő, gyakran illusztrált, széles tömegekhez szóló bulvárlapok, a közélet híreire reflektáló élcseppek, s végül a 20. század elején megjelenő, majd az első világháború idején egyértelműen a tömegkultúra egyik legfontosabb médiumává váló mozi.

A bulvársajtó képviselői közül a korszak egyik jellegzetes tömeglapja, a *Kis Ujság* példáján keresztül próbáljuk detektálni a lőfegyverek populáris kultúrában belüli jelenlétét. Az 1887-ben alapított *Kis Ujság* különösen ismert volt a címlapján megjelenő, szenzációs bűnügyeket és katasztrófákat ábrázoló illusztrációiról. Témánkhoz kapcsolódóan említhetjük a korszakból az 1896. október 24-i szám címlapját, amely *A vadházasság vége* címmel egy józsefvárosi szerelmi drámát mutat, amelyben egy kőműves dühében revolverrel végzett házastestvérénél.³² Nem sokkal később a *Megtámadott kerékpározó hölgy* címmel megjelent címlapképen azt láthatjuk, ahogy egy férfi revolverrel a kezében próbálta kirabolni a kerékpárost.³³ De még ugyanebben az évben, december utolsó előtti napján is egy revolverlövessel

²⁸ Tiller Mór és Társa cég hirdetése. Borsszem Jankó, 1900. február 11. 18.

²⁹ Kovács et al.: *Fardagály és kámvás rokolya*, 89.

³⁰ Kirner József hirdetése, 1889. <https://gallery.hungaricana.hu/hu/BudapestGyujtemeny/1053299/> (Utolsó letöltés: 2025. február 11.)

³¹ Lásd például Szemerey János veszprémi csemege, fűszer- és lőszeráruházának reklámfogatását vagy egy egri kereskedés „Fűszer és Lőszer”-feliratú reklámtábláját. Mindkettő az MNM Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumának gyűjteményében található. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Targykartonok_MKVM_Kereskedelmi_1973/?query=f%C5%B1szer&pg=666&layout=s illetve https://library.hungaricana.hu/hu/view/Targykartonok_MKVM_Kereskedelmi_1972/?query=f%C5%B1szer&pg=394&layout=s (Utolsó letöltés: 2025. február 11.)

³² *A vadházasság vége*. *Kis Ujság*, 1896. október 24. 1. A képen látható jelenethez kapcsolódó rövid beszámoló az 5. oldalon olvasható.

³³ *Megtámadott kerékpározó hölgy*. *Kis Ujság*, 1896. november 23. 1. A képhez tartozó beszámolóból nem derül ki, hol történt valójában az eset, ami gyakran volt jellemző az efféle szenzációs tartalmakra.

végződött családon belüli dráma illusztrációjával találkozhattak az újságolvasók: Az „újpesti családi dráma”-ban egy após azért lőtt kétszer is közvetlen közelből vejére, mert az rosszul bánt a lányával.³⁴ A későbbiekben is számos esetben találkozunk olyan címlapi ábrázolásokkal, amelyeknél főszerepet játszik egy lőfegyver. Elsősorban családi, szerelmi drámák,³⁵ de revolverrel elkövetett vagy éppen megíúsított betörések, rablások³⁶ vagy lövéssel végződő munkahelyi konfliktusok³⁷ jelennek meg a címlapon.

Az itt felsorolt néhány példa két tanulsággal is szolgál számunkra. Egyrészt az újságban bemutatott esetek is alátámasztják azt a feltételezést, miszerint a fővárosban igen széles körben elterjedt volt a lőfegyverbirtoklás, s társadalmi hovatartozástól függetlenül a revolver igen sok budapesti háztartásnak kelléke volt. Ebből következik a másik konklúzió, miszerint a sajtó által is közvetített vizuális kultúrának is integráns és elfogadott eleme volt a lőfegyver.³⁸

Az utóbbi megállapítást támasztja alá, hogy az első világháború idején egyre népszerűbbé váló mozgókép egyik legfontosabb új műfaja, a – többnyire Amerikából származó – bűnügyi film – vagy ahogy az egyik legnépszerűbb filmsorozatot, a *Királytigrist* bemutató cikkben olvashatjuk, „detektív filmspeciálitás”³⁹ – népszerűsítésére használt plakátok vizuális megjelenésének meghatározó elemévé vált a revolver. Nem csupán amerikai detektívfilmeket reklámozó plakátokon találkozunk a kriminalitás szimbólumává avanszáló revolverrel, hanem a magyar közönség számára is bemutatott európai bűnügyi és kalandfilmeknél is. Ilyen például a *Turf-haramiák* című, a magyar mozikban 1915-ben játszott német kalandtörténet, az ugyancsak német gyártású, 1915-ös *A bűnös ember vére* című bűnügyi film vagy a szintén a német filmiparnak köszönhető Sherlock Holmes-sorozat *A tarka dominó* című része. A revolver mint vizuális elem megjelent az 1916-os dán film, *A 9 ujjú ember* plakátján, illetve Bródi Miksa és Martos Ferenc *A gyilkos* című bohózatának 1912-es kinema-szkeccs változatát is lőfegyverrel reklámozták. De nem csak filmplakátokon találkozhatott a járőkelő lőfegyver-ábrázolással: a feltehetően a már említett *Királytigris*-filmek sikerét meglovagoló, azonos című magyar színpadi előadás hirdetőményén is fontos motívum volt a pisztoly.

Azt, hogy a lőfegyver nem csupán a vizuális kultúrában volt gyakran alkalmazott elem, hanem a részben szóban, részben írott szövegekben manifesztálódó humorban is fontos helyet kapott, a korabeli élclapokból vett néhány példán keresztül mutatjuk be. Az élclapokban a lőfegyver elsősorban konkrét megtörtént esetekre reflektáló humoros szövegekben jelent meg. 1895 augusztusában a *Borsszem Jankó*ban például két korábbi gyilkosság (egy kispesti susztermester kiirtotta a családját, egy elkeseredett hivatalnok pedig megölte a Haas és Deutsch cég egyik tagját) kapcsán az alábbi konklúziót olvashatjuk:

³⁴ Az újpesti családi dráma. A gyilkos após. Kis Ujság, 1896. december 30. 1., 7.

³⁵ Merénylet egy szerzetes ellen. Gyilkossági kísérlet a kecskeméti zárdában. Kis Ujság, 1899. január 28. 1., 6.; Kettős gyilkosság szerelemföltésből. A feltékenység áldozatai. Kis Ujság, 1899. január 30. 1., 6.; Gyilkosság a fővárosban. Agyonlőtte sógorát és önmagát. Kis Ujság, 1905. május 6. 1., 4.; Az elhagyott feleség merénylete. Kis Ujság, 1905. május 15. 1., 3.

³⁶ Megriasztott betörő. Vakmerő leány. Kis Ujság, 1899. március 6. 1., 6.; Rablógyilkosság az országúton. Utonállók garázdálkodása. Kis Ujság, 1905. április 18. 1., 5.; Megostromolt nyaraló. Veszedelemes rablókaland. Kis Ujság, 1905. augusztus 29. 1., 7.

³⁷ Az éjjeli őr merénylete. Lelőtt gyári tisztviselő. Kis Ujság, 1899. március 12. 1., 6.

³⁸ Talán az sem véletlen, hogy a szenzációs hírekkel való visszaélésekkel operáló zugsajtót revolverzsurnalizmusnak is nevezték a korszakban.

³⁹ *Királytigris III. Warwick fellépte az Omniában.* Színházi Élet, 1917. január 28 – február 4. 33.

„A halál közvetlen oka revolver volt. Le a revolverekkel! Minden bajnak kutforrása a revolver.

Az öngyilkosra épp oly szigorú büntetést kell mérni, mint a gyilkosra.

Mindenek előtt le a revolverrel!

Hadd haljon meg mindenki természetes halállal: a nyomorult suszter-család éhen, a dus milliomos gyomorhajban.”⁴⁰

De nem csupán konkrét ügyeket kommentáltak a maguk sajátos humorával a korabeli élcclapok, hanem általánosabb társadalmi jelenségeket is. A revolver-motívum megjelent például a női emancipáció karikírozásában is. A *Bolond Istók* című élcclapban Emanczi Paula figurája is revolvért hord, mondván: „A sok aszfaltbetyárral szemben sohase tudjuk, mikor van rá szükségünk? Ha ráfogom és még se hátrál, az az – én emberem!”⁴¹ Az élcclapok még olyan kényes társadalmi kérdések tárgyalásától sem tartózkodtak, mint az öngyilkosság. 1908 karácsonyán a *Borsszem Jankó* egy hosszabb lélegzetű humoreszket közölt, amelynek főszereplője, az agglegény Kadarka Kelemen öngyilkosságra szánja el magát, de miután a legkülönbélebb módokon sem sikerül önkezével véget vetnie életének, a szöveg végén kiderül, hogy az egész csak egy álom volt.⁴² Az írásnak számunkra különösen az a része érdekes, ahol Kadarka egy vásáru boltba megy, hogy revolvért vásároljon magának. Miután fegyverviselési engedélye nincs, így nem juthat fegyverhez: „A rendőrségtől kell beleegyezés. A nélkül nem adhatunk el revolvért, ha száz aranyat ígérne is érte.”⁴³ A boltból kilépve aztán a „bolti suhanc” felajánlja, hogy eladná Kadarkának a sajátját, Kelemen azonban ezt visszautasítja: „Még annyira nem vagyunk elkényszeredve, hogy lopott revolverrel vessek véget az életemnek. Ez örök szégyenfolt volna rajtam.”⁴⁴

A fővárosi közbiztonsági viszonyok és a fegyverviselés szükségességének összefüggéseit boncolgatja a *Kakas Márton* című élcclap 1910-ben, *Ujjé, a ligetben nagyszerű...* címmel megjelent humorisztikus eszmefuttatása.⁴⁵ A történetben egy városligeti művészi vállalatnál ellenőrként dolgozó férfi, bizonyos Szabó Kázmér felkeres a szerkesztőségben egy újságíró, aki cikkében – az illető nevét nem közölve – egy olyan férfiről ír, akinek a Városligetből munka után, éjjel „négy revolverrel, egy golyószóróval, szuronyos sétatálcával, golyóra járó órával és cigarettatárcával, meg sok efféle gyilkos szerszámmal” felszerelve kell hazajárnia. Szabó azért vonja kérdőre az újságíró, mert – az utóbbi szerint teljesen fiktív történetet megörökítő cikk – következményeként eljárást indított ellene a rendőrség tiltott fegyverviselés címén.

Az újságíró kérdésére, hogy miért nem vált ki Szabó fegyverviselési engedélyt, a következő választ kapja: „Uram, nekem nincsenek hatalmas protektoraim, a nélkül pedig? ... a nélkül pedig Matuzsálem korát is hiába érném meg, még sem kapnék engedélyt ebben az életben.”⁴⁶ Ezt követően Szabó elmeséli az újságírónak rendőrségi vesszőfutását, amely azzal kezdődött, hogy nyolc hónappal korábban beadta a folyamodványát, majd öt hónappal később becitálták a rendőrségre, házkutatást tartottak nála, a főkapitányságon megmotozták.

⁴⁰ *Véres hét*. Borsszem Jankó, 1895. augusztus 11. 6.

⁴¹ *Emanczi Paula emanczipált feminista gondolatai*. Bolond Istók, 1907. június 7. 9. Érdekes, hogy a szöveghez tartozó illusztráción a sétatálcá, a cigarettázás és az öltözködés némileg férfias jellege megjelenik Emanczi Paula ábrázolása során, az állítólagosan magával hordott pisztoly viszont nem.

⁴² *Az agglegény karácsonya*. Borsszem Jankó, 1908. december 27. 10–11.

⁴³ *Az agglegény karácsonya*. Borsszem Jankó, 1908. december 27. 10–11.

⁴⁴ *Az agglegény karácsonya*. Borsszem Jankó, 1908. december 27. 10–11.

⁴⁵ *Ujjé, a ligetben nagyszerű...* Kakas Márton, 1910. július 10. 10.

⁴⁶ *Ujjé, a ligetben nagyszerű...* Kakas Márton, 1910. július 10. 10.

Miután a hatósági hercehurcába belekeseredett Szabó rákérdez a meghurcoltatásának okaira, az alábbi választ kapja a rendőrségen: „Uram, hiszen ön revolverviselésre kért engedélyt! Hát csak természetes, hogy előbb alaposan tájékozódunk, nehogy egy veszedelmes anarkistának adjunk véletlenül engedélyt!” Szabó ezután levelet írt „Boda őméltóságának”, azaz a főkapitánynak, amelyben lemondott az engedélyről.

Ezekből a példákából is jól látszik, hogy a populáris kultúra számos termékében a legkülönbözőbb kontextusban volt jelen a lőfegyver, ami alátámasztja azt a feltételezést, hogy – a 19–20. század fordulóján legalábbis mindenképpen – mai szemmel talán meglepő mértékben elterjedt volt Budapesten a lőfegyverbirtoklás.

A fegyvertartás szabályozása

Láthattuk a fentiekben, hogy a kézi lőfegyverek tulajdonlása meglehetősen széles körű volt a korszakban Budapesten. A következőkben azt a kérdést vizsgáljuk, hogy vajon a jogalkotás és általában véve a hatóságok hogyan viszonyultak ehhez a jelenséghez. A fegyvertartással kapcsolatos törvények és rendeletek körüli diskurzust vizsgálva ugyanis számos olyan mozzanatra derül fény, amely sokat elárul a társadalom lőfegyverbirtokláshoz való viszonyulásáról.

A fegyvertartás feltételeinek országos szabályozása előtt a kérdés rendezését a belügyminiszter a törvényhatóságok belátására bízta. Ebből következik, hogy az ország különböző régióiban időben és tartalomban is más és más előírások voltak érvényben – már ha egyáltalán voltak ilyenek.⁴⁷ A 19–20. század fordulóján – a teljessége igénye nélkül – többek között Torontál (1885), Baranya (1890), Heves (1906), Abaúj-Torna (1907), Szatmár (1908) és Borsod (1909) vármegyéik, illetve Miskolc (1908) és Kassa (1914) törvényhatósági jogú, valamint Nagybánya (1912) rendezett tanácsú város hoztak saját, a korszakban szabályrendeletnek nevezett, kizárólag az adott törvényhatóság határain belül érvényes előírásokat.

A regionálisan eltérő – és nem mindenütt létező – fegyvertartási szabályok átláthatatlanságát jelzik a különböző sajtótermékek szerkesztősegeihez beérkezett olvasói levelek. Erre jó példa a Pesti Hírlap 1912. február 10-i számában „D. A. Kiliti” jeligével olvasható szerkesztőségi válasz, amelyben a következőket olvashatjuk: „A fegyvertartásra az ország legnagyobb részében nem kell engedély. Csak némely megyék és városok kötik azt engedélyhez, mire nézve szabályokat és rendeleteket hoztak, amelyeket mi nem ismerünk.”⁴⁸ Egy másik, korábban keletkezett szerkesztői válasz ugyanakkor a történész számára is tanulságosan foglalja össze a fegyvertartásra vonatkozó korabeli hatósági hozzáállást: „Revolvert mindenki szabadon vehet és magával is hordhat anélkül, hogy ehez bármiféle engedélyre is szükség legyen. Akadnak azonban egyes helyek, ahol holmi zavargások miatt a fegyvertartást megszigorítják. De az ilyesmi csak rövid ideig tart.”⁴⁹

Az egységes, országos szabályozás hiányát – és egyben az erre mutatózó igényt – mutatja a *Magyar Közigazgatás* című hetilapban megjelent írás, amely a laphoz érkezett olvasói megkeresések hatására igyekezett összefoglalni a fegyvertartásra vonatkozó

⁴⁷ Egy a *Magyar Közigazgatás* című lapban megjelent cikk már 1887-ben felhívta a törvényhatóságok figyelmét a fegyvertartást korlátozó szabályrendeletek fontosságára, ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy nem elég a szabályozás önmagában, annak betartását is folyamatosan ellenőrizni kell. *A fegyvertartás korlátozása*. Magyar Közigazgatás, 1887. október 27. 6–7.

⁴⁸ *Szerkesztői üzenetek*. Pesti Hírlap, 1912. február 10. 39. Még az 1930-as években is találni ehhez hasonló szerkesztői levelezést. Lásd például: *Közérdekű feleletek*. Friss Ujság, 1933. április 5. 11. A szerkesztő válasza „H. R. Budapest” kérdésére.

⁴⁹ *Szerkesztői üzenetek*. Fogadás. Pesti Hírlap, 1908. június 18. 21.

jogszabályokat 1906-ban.⁵⁰ A Temes vármegyei szabályrendeletet teljes egészében közlő cikknél is érdekesebb kommentárt olvashatunk 1911-ben a Pesti Hírlap *Esti levél* című állandó rovatában. A *Visszaélés fegyverrel* című írás szerzője a rovatvezető, a Zsolt álnéven publikáló Porzolt Kálmán volt,⁵¹ aki a nemzet szabadságának kivívásáért folytatott harcából indul ki, s az egyéni szabadságjogok kérdésének taglalásával kezdi a gondolatmenetet: „Mikor még rabságban synylóddott a nemzet ép úgy, mint az egyén, szabadság után kiáltott mindenki. Amióta pedig szabadok vagyunk, egyre jobban nő annak szüksége, hogy az egyéni szabadságot megzabolázzuk.”⁵² A korlátozandó egyéni szabadságok közé tartozik szerinte a fegyverviselés is, amelynek szabályozását égetően szükségesnek véli: „Tessék elolvasni a napi hírek rovatát. Tele van ez olyan véres drámákkal, amiket a fegyverrel való visszaélés idéz elő. A vadászpuskákkal előidézett véletlen szerencsétlenségekről most nem is beszélek, pedig a könnyelmű, léha vadászok megrendszabályozásáról is sokat lehetne beszélni. Most csak arról szóljon az ének, hogy minden betörő és rablógyilkos szabadon juthat fegyverhez s a népszerű kis browning és a revolver különböző fajtája ma már ott hever minden szalon asztalán és az őrzöngő szerelmesek tömegesen gyilkolják egymást s a tisztelt zsványok is szabadon vásárolhatják azokat részlettörlesztésre.”⁵³

Ezt követően néhány konkrét példát, szerelmi drámákat, fegyverhasználattal végződő konfliktusokat sorol fel, majd a gondatlan szülőket kárhoztatja, akik a szerelmi drámák leggyakoribb főszereplői, mivel a fiatal férfiak és nők elől könnyelműségből nem zárják el saját fegyvereiket. A szerző szerint az önfegyelmzés nem kielégítő a probléma megoldására, így a fegyverviselés engedélyhez kötése mellett kardoskodik, sőt a vadászfegyverek birtoklására kivetetthez hasonló különadó bevezetését is felveti: „Persze sokan azt mondják talán, hogy a revolver-adó s a fegyvertartási engedélyek kiterjesztése a pisztolyokra valóságos rendőrállamot csinálna belőlünk. Hát erre csak azt mondom, hogy inkább legyünk mi *rendőrállam*, mint *rablógyilkos ország*” – így a cikket záró gondolat.⁵⁴

A véleménycikk azt mutatja, hogy miközben a döntéshozók láthatóan elsősorban a vadászat felől szabályozták a kérdést, a fegyverhez jutásnak nem volt különösebb akadálya. Ezért a közvéleményben – a szenzációs eseteket felkapó sajtó hathatós közreműködésével – megjelent a kézi lőfegyverek szabályozásának igénye. A vadászfegyverek birtoklásának, illetve használatának jogszabályi rendezését is elsősorban egy újfajta, (luxus)adónem bevezetésével tartotta megvalósíthatónak a 19. század végi közvélemény jelentős része, és sokan a szabályozást kevésbé tekintették hatékony eszköznek a fegyvertartás korlátozására.⁵⁵ Mások viszont a fegyverviselés általános törvényi szabályozása mellett foglaltak állást. Közéjük

⁵⁰ *A fegyvertartás kérdése*. Magyar Közigazgatás, 1906.május 20. 4–5.

⁵¹ Gulyás Pál: *Magyar írói álnév lexikon*, 493.

⁵² Zsolt: *Visszaélés fegyverrel*. Pesti Hírlap, 1911. november 17. 12–13. Az egyén viselkedésének 19–20. századi megrendszabályozásához lásd: Perényi: *Renitens járókelők*, 226–230.

⁵³ Zsolt: *Visszaélés fegyverrel*, 12.

⁵⁴ Zsolt: *Visszaélés fegyverrel*, 13.

⁵⁵ Lásd ehhez: F. G.: *Az állami tisztviselők mozgalma. A megadóztatott pénzszekevények*. Pesti Hírlap, 1901. augusztus 25. 3. „Ha a jelenleg fennálló adókat, ugymint a föld, ház, kereseti, tőke-kamat, fegyver stb. adókat tekintjük, azonnal feltűnik, hogy ezek között az államnak legkisebb jövedelmet hozó fegyveradó a többi adónemektől egészen elütő természettel bír [...], addig az 1883:XXIII. t. cikkel behozott fegyver- és vadászati adó az adónak ezen főkritériumát nélkülözi, és vagy luxus adónak tekintendő, és így az államnak egyszerűen csak jövedelmi forrása, vagy oly célból létesített, hogy magánosoknak a fegyvertartást megnehezítse, esetleg az ellenőrzést megbízhatóbbá tegye. Az utóbbit azonban alig tartom valószínűnek, mert az más eszközökkel is elérhető lett volna.” (Kiemelés tőlem – P. R.)

tartozott K. Nagy Sándor nagyváradi törvényszéki bíró, aki 1896-ban a *Jogtudományi Közleményben* megjelent cikkében részletesen kifejtette nézeteit.⁵⁶ A tanulmány kiindulópontja az, hogy az egész magyar társadalomban rendkívül elterjedt a fegyverbirtoklás: „Napról-napra növekszik azoknak száma, a kiket a forgópisztoly visz a szerencsétlenségbe. [...] Ott van majd minden háznál, városban és falun. A serdülő gyermekek és fiatal emberek nagyobb része ott hordozza állandóan a zsebében s a legelső felindulás hevében használja azt, mielőtt a józan észről kérne tanácsot.”⁵⁷ Ezután a szerző felsorolja mindazon törvényi paragrafusokat, amelyek a fegyverviseléssel kapcsolatos korlátozásokat foglalnak magukban. A dolgozat ezen részét érdemes hosszabban idézni, mert frappánsan, közérthető módon foglalja össze mindazokat a jogszabályi helyeket, amelyek foglalkoznak a fegyvertartás és -viselés kérdésével: „Tehát a lopás, fogolyszöktetés, koldulás alkalmával nagy veszedelemmel jár a fegyverviselés, nem szabad fegyverrel megjelenni képviselőválasztásnál s az összeírásnál, nem szabad töltött fegyvert vinni a hajóra és vasúti kocsiba, nem szabad nagyobb mennyiségben fegyvert szerezni, nem szabad fegyvert tartani annak, ki bizonyos bűncselekmény miatt attól eltiltattott, az elkobzott fegyver értékesítésénél vigyázni kell arra, hogy azt vadász gyanújában álló egyén meg ne vehesse, nem szabad lövöldözni a községben, nem szabad vadászatra használható fegyvert tartani a hatóság engedélye nélkül és ilyen engedélyt nem lehet adni a 20 éven aluliaknak, a lőfegyverek biztos kezelésére képteleneknek, a fegyverrel elkövetett bűntettért elmarasztaltaknak, időszaki őrzöngésben szenvedőknek, végre büntetés alá esik, a ki használatra lőfegyvert általában, vagy felügyeletre töltött fegyvert olyan egyénnek ad ki, a ki az erre szükséges jártassággal, vagy értelmi tehetséggel nem bír...”⁵⁸

Ugyanakkor azt is megállapítja a szerző, hogy a meglévő szabályok elsősorban a vadászatra használható (lő)fegyverekre vonatkoznak. Mindebből következik, hogy fegyverengedélyről „alig lehet beszélni is jelenleg, mert a fegyvertartás csupán az adó és a vadászat szempontjából esik némi megszorítás alá, míg annak vásárlása megtiltva nincs”.⁵⁹ Ehhez képest a „sokkal veszedelmesebb, könnyen elrejthető és észrevétlenül használható forgópisztolyt szabadon lehet árulni, venni, tartani, hordozni, a nélkül, hogy bárkinek is eszébe jutna kor, elemeli tehetség vagy előélet szempontjából figyelmet fordítani vásárlójára vagy birtokosára”.⁶⁰ Ezért egy általános érvényű, minden lőfegyverre vonatkozó, országos szabályozás mellett kardoskodik. Utilitarista gondolkodásáról tanúskodik, hogy az adóbevételek lehetőségének felvillantásával próbálja megnyerni a törvényalkotót a jogi rendezésnek: „Bármily kevésbe kerüljön is az az engedély, mégis jövedelmez az államnak, vagy ha egészen díj nélkül adatik ki, ugys megleend a társadalomra az erkölcsi haszon.”⁶¹

Úgy tűnik, hogy a törvényhozásra nem hatottak a jogtudós gondolatai. A fegyvertartás szigorításának igénye, ahogy a 19. század utolsó két évtizedében, úgy a 20. század elején sem elsősorban a kézi lőfegyverek birtoklásának és használatának problémájából ered, hanem továbbra is inkább az orvvadászat terjedésének volt köszönhető. Így 1907-ben, a büntető törvénykönyv első nagyobb módosításának előkészítésekor az Országos Magyar Vadászati Védegyesület egyrészt az addig kihágásnak minősülő orvvadászat vétségnek, illetve büntettné váló átminősítését javasolta, másrészt pedig a belügyminisztertől olyan rendelet

⁵⁶ K. Nagy: *Törvényt a forgópisztolyra*, 393–394.

⁵⁷ K. Nagy: *Törvényt a forgópisztolyra*, 392.

⁵⁸ K. Nagy: *Törvényt a forgópisztolyra*, 394.

⁵⁹ K. Nagy: *Törvényt a forgópisztolyra*, 393.

⁶⁰ K. Nagy: *Törvényt a forgópisztolyra*, 394.

⁶¹ K. Nagy: *Törvényt a forgópisztolyra*, 394.

megalkotását kérte, amely korlátozta volna a fegyvertartást.⁶² Az 1908-ban elfogadott büntető törvénykönyv-módosításba (1908. évi XXXVI. törvénycikk) végül a javaslatok nem kerültek be, holott a vadászszervezetek az országszerte elharapózott orrvadászat miatt többször is követelték a szigorítást.⁶³ A *Pesti Napló* 1913-ban is mindössze arról számolt be, hogy az orrvadászat elfajulása miatt a belügyminiszter „a vármegyék legnagyobb meglepetésére” végül több megye fegyvertartási szabályzatát – amelyek „évekig heverték itt [ti. a belügyminiszternél – P. R.] elintézetlenül” – jóváhagyta.⁶⁴ A cikkből ugyanakkor az is kiderül, hogy a belügyminiszternél éppen arra hivatkozva akadtak meg a felterjesztett szabályzatok, mert a kérdést a tárca országosan kívánta rendezni.⁶⁵

Ebből is látszik tehát, hogy a belügyi tárca foglalkozott ugyan a fegyverviselés szabályainak egységesítésével az 1900-as években, de egészen az első világháborúig megelégedett a helyi, többé-kevésbé hasonló rendelkezésekkel bíró szabályrendeletekkel.⁶⁶ A belügyminiszter ez irányú törekvéseinek értékeléseként ezt olvashatjuk 1911-ben a *Budapesti Hírlap*-ban: „Ezek a szabályrendeletek valóban alkalmasak arra, hogy a lövő fegyverekkel üzőtt vad-orzásnak fokozatosan gátat vessenek. Mindenekelőtt véget ér az az abuzus, hogy boldog-boldogtalan vehetett lövőfegyvert, ha az árát kellően megfizette. A közbiztosság szempontjából is legfőbb ideje volt annak, hogy a lövőfegyverek szabad árusítását korlátozzák, a mivel sok emberélet ellen irányuló merényletet gátolnak meg.”⁶⁷ A cikk ugyanakkor rámutat a szabályozás problematikus részére is, jelesül arra, hogy hiába korlátozzák a hazai fegyverárusítást, ha a Monarchia osztrák feléből szabadon hozhatnak be az országba fegyvert és lőszert.⁶⁸ Boda Dezső budapesti rendőrfőkapitány fegyvereladásra, illetve -tartásra vonatkozó tervezett intézkedései kapcsán ugyancsak a *Budapesti Hírlap*ban hívják fel a figyelmet egy másik problémára is: egy kolozsvári puskaműves levelét idézve kezdeményezik, hogy a vas- és vegyeskereskedőknek, „bázárosoknak és a zsibárosoknak” tiltsák meg a fegyverek árusítását, s csak fegyverkereskedőktől és puskaművesektől szerezhessen a lakosság lőfegyvert.⁶⁹

Budapesten a fegyvertartással kapcsolatos első komolyabb szigorítás 1908-ban került sor. A szigorítás hátterében azonban kevésbé a közbiztonsági viszonyok romlása, az erőszakos fegyveres bűncselekmények számának emelkedése, mint inkább a munkásmozgalomnak

⁶² *Az orrvadászat meggátlása ellen.* Pesti Napló, 1907. június 6. 9. Azt, hogy ezen a téren nem történt jelentős javulás, jól mutatja Gyöngyöshalászi Takács Gyula vadászati szakíró öt évvel későbbi írása, amelyben ugyancsak a vadászás megoldatlan problémájára és a szabályozás elégtelenségére hívja fel a figyelmet. Gyöngyöshalászi Takács Gyula: *Szózat a vármegyékhez és városokhoz.* Az Ujság, 1912. január 21. 55.

⁶³ Lásd például: *A fegyvertartás korlátozásának országos rendezése.* Vadász-lap, 1909. február 15. 59.

⁶⁴ *Szabályozták a fegyverviselést.* Pesti Napló, 1913. március 18. 7.

⁶⁵ Ennek némileg ellentmond az a tény, hogy 1907-ben maga a belügyminiszter szólította fel a megyei és városi törvényhatóságokat, hogy „az országszerte elharapódzott vadász meggátlására” alkossanak magunknak saját szabályrendeletet. *A vadász meggátlása.* Budapesti Hírlap, 1907. szeptember 11. 12.

⁶⁶ A helyi rendeletekre általánosan jellemző fontosabb rendelkezéseket a Pesti Napló 1913-as cikke foglalta össze. *Szabályozták a fegyverviselést.* Pesti Napló, 1913. március 18. 7.

⁶⁷ *Szabályozták a fegyverviselést.* Pesti Napló, 1913. március 18. 7.

⁶⁸ Ugyanezt hangsúlyozta elkeseredett hangú cikkében Kádár Gyula, a Magyar Vaskereskedők Országos Egyesületének titkára is. Kádár Gyula: *A fegyverkereskedés bajai.* Az Ujság, 1909. november 28. 41.

⁶⁹ *A fegyver-eladás korlátozása.* Budapesti Hírlap, 1911. július 18. 12–13.

a hatóság által egyre erőszakosabbnak értékelt utcai megmozdulásai álltak.⁷⁰ Miután a szocialisták 1908. október 9-én tartott tüntetésén lövések is eldőrdültek, s a rendőrség öt letartóztatott tüntetőnél is talált forgópisztolyokat, a főkapitány – az egyéni szabadságjogok korlátozásától tartó sajtó tiltakozása ellenére – a fegyvertartási szabályok szigorítása mellett döntött.⁷¹ A rögtön a tüntetés másnapján megjelent főkapitányi rendelet bevezető indoklásában ezt olvashatjuk: „Az egyre sűrűbben megismétlődő utczi tüntetések és rendzavarások már annyira elfajultak, hogy a lelkiismeretlen izgatók által felbujtott tömeg a legsúlyosabb bűncselekmények elkövetésétől sem riad vissza. Miként az utóbbi napok sajnálatos eseményei mutatják, a tüntető tömeg nagy része lőfegyverrel volt ellátva és revolverlövésekkel támadt a kötelességük teljesítésében eljáró rendőröközegekre.”⁷² A rendelet értelmében nyilvános helyen csak az hordhat magánál „bármilyen alaku vagy szerkezetű lőfegyvert”, akinek erre a rendőrségnél szerzett engedélye van. Engedélyért a kérelmező lakása szerinti kerületi kapitányságnál lehetett ingyenesen folyamodni. Az engedéllyel rendelkező tulajdonosnak mindig magánál kellett hordania a dokumentumot, amikor a fegyvert viselte. Aki fegyverviselési engedély hiányában tartott magánál lőfegyvert, az kihágást követett el, ami 100 koronáig terjedő bírsággal vagy 5 napig terjedő elzárással volt büntethető.⁷³

A főkapitányi rendeletnek kevés fogantatja lehetett, legalábbis erről tanúskodik a fővárosi tanács törvényhatósági bizottsága 1911. február 22-i ülésének jegyzőkönyve. Az ülésen Gálos Kálmán törvényhatósági bizottsági tag a rendőrök számának szaporítását kérte a főkapitánytól „a főváros utcáin, különösen éjjel rablótámadások s a züllött existenciák által a polgárok ellen elkövetett támadások” miatt. A hozzászólás nyomán a tanács azzal a kéréssel fordult a főkapitányhoz, hogy gátolja meg a „kriminális elemek” fegyverviselését, anélkül, hogy „a békés polgárság ezen önvédelmi eszköznek beszerzésében megakadályoztassék vagy korlátoztassék”.⁷⁴

Már a háború kitörése előtt a fegyverhasználat aggasztó terjedéséről számolt be *Az Est* az 1913-as évre vonatkozó főkapitányi jelentés főbb megállapításait a nagyközönség számára összefoglaló, *A kihágások városa* című tudósításában.⁷⁵ Az első világháború előtti időszak bűnügyi adatait tekintve negatív rekordnak számító év adatait közlő cikk kiemeli, hogy a revolver az ember élete ellen elkövetett bűncselekmények terén komoly szerepet játszik, s egy a fegyver- és lőszerárusításról, illetve tartásról szóló szabályrendelet minél előbbi megalkotását sürgeti.

A kérdés egységes, országos jogi szabályozására végül csak az első világháború és a forradalmak után került sor. Teleki Pál miniszterelnök 1920. november 19-én hagyta jóvá az 1920. évi 9.862 M. E. számú rendeletet „a lőfegyverek, lőszeres és robbantóanyagok

⁷⁰ Ehhez lásd: Gyáni: *Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben*, 349.

⁷¹ A helyzetet súlyosbította, hogy olyan hírek keringtek, miszerint a tüntetést szervező bizottság – élén Buchinger Manó szociáldemokrata pártvezérrel – 500 forgópisztolyt és 500 vasbotot vásárolt a tüntetést megelőzően. Végül a rendőrség házkutatást tartott a szervezőknél, de nem talált semmilyen bizonyítékot. *Rendőrök és szociálisták harca*. Az Ujság, 1908. október 10. 10.

⁷² A rendeletet teljes szövegében közli a fent idézett újságcikk.

⁷³ *Rendőrök és szociálisták harca*. Az Ujság, 1908. október 10. 10.

⁷⁴ Déri Ferenc tanácsnok válasza Gálos Kálmán bizottsági tag interpellációjára. 1911. február 22-i közgyűlés jegyzőkönyve. Budapest főváros (1892-től székesfőváros) törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyveinek adatbázisa (1873–1949) https://library.hungaricana.hu/hu/view/BPSZKJ_1911/?pg=133 (Utolsó letöltés: 2025. február 11.)

⁷⁵ „*A kihágások városa*”. Az Est, 1914. május 31. 10. A címet az újságíró a főkapitányi jelentésből vette.

tartásáról, árusításáról és vásárlásáról”.⁷⁶ A rendelet részletesen meghatározta a lőfegyverek birtoklásának és árusításainak szabályait – mindezt anélkül, hogy pontosan megjelölte volna, hogy az konkrétan milyen lőfegyverekre terjed ki. A rendelet egyik, témánk szempontjából lényeges passzusának értelmében lőfegyver vásárlására minden olyan, legalább tíz éve magyar állampolgársággal bíró személy kaphatott engedélyt, aki nagykorú volt – vagy kis-korú, de 18. életévét már betöltötte, s törvényes képviselője vállalta érte a felelősséget –, valamint „feddhetetlen előéletű és hazafiasság szempontjából sem esik vagy esett kifogás alá”, továbbá nem szenvedett a lőfegyverek kezelésére alkalmatlanná tevő fizikai vagy pszichés betegségben.⁷⁷

A rendelet, illetve betartatásának hiányosságaira a *Kis Ujság* egyik 1931-es cikke is utalt annak kapcsán, hogy több gimnazista revolverrel vetett véget az életének, s ezzel párhuzamosan – mint a lap írta – „mindenféle sehonnai betörő népség revolveres rablótámadást intéz ez vagy amaz ellen”.⁷⁸ Az írás kiemelte, hogy miközben hatalmas bürokratikus apparátus foglalkozik a fegyvertartás engedélyeztetésével, mégis bárki könnyen fegyverhez juthat engedély nélkül is.

A fegyverbirtoklás jogszabályi hátterének e rövid áttekintéséből is látszik, hogy a dualizmus első három évtizedében a lőfegyverek vásárlására, árusítására, illetve azok tartására és viselésére vonatkozó jogszabályi változások hátterében kevésbé a közbiztonsági állapotok javításának szándéka vagy akár a kézi lőfegyverek terjedésének korlátozása, mint inkább a vadászati joggal kapcsolatos problémák, leginkább az orvvadászat visszaszorítása állt. A törvényhozó egészen az első világháborúig nem látta szükségét annak, hogy a kézi lőfegyverek birtoklását egységes jogszabály megalkotásával rendezze. A mindenkor jogalkotó ebben az időszakban a sajtó és a közvélemény két bizonyos értelemben egymásnak ellentmondó igénye között őrlődött: eleget kellett tennie a közbiztonsági helyzettel kapcsolatos elvárásoknak, ugyanakkor mindezt az egyéni szabadságjogok csorbítása nélkül kellett megvalósítania.

Úgy tűnik, hogy ezt a gordiuszi csomót végül az első világháború, illetve a háborús vere-seget követő kaotikus politikai helyzet és ezzel együtt az erőszakos cselekmények növekedése vágta át. A források alapján azonban úgy tűnik, hogy a rendeletnek csak nehezen tudtak a hatóságok érvényt szerezni, s így az engedéllyel tartott kézi lőfegyverek mellett nagy számban volt magántulajdonban illegálisan vásárolt vagy tartott fegyver Budapesten. Erre utal számos olyan öngyilkossági eset vagy éppen bűncselekmény, ahol a nyomozás során kiderült, hogy a használt fegyvert engedély nélkül birtokolta az elkövető. Ilyen ügyről olvashatunk egy az orvosrendőri boncolás fontosságát bemutató cikkben a *Magyar Detektív* című szaklapban. Egy józsefvárosi öngyilkossági esetről az öngyilkosságot elkövető fiatal lány hozzátartozói az esetet vizsgáló rendőröknek azt vallották, hogy a lány egy – engedély nélkül, szabadon tartható – Flóbert-puskával⁷⁹ követte el az öngyilkosságot. A boncolás során azonban egy pisztolygolyót találtak a holttestben. Így derült ki, hogy a szülők által utólag elrejtett revolvért engedély nélkül tartotta az öngyilkos édesapja, aki ellen kihágási eljárás indult

⁷⁶ *Rendeletek tára 1920*, 591–600. A rendelet egyben egyfajta *tabula rasat* is teremtett azzal, hogy az életbe lépése előtt kiadott fegyvertartási engedély érvényét veszítette, s azokat kötelező volt megújítani. *A fegyvertartás*. Budapesti Hírlap, 1920. december 17. 5.

⁷⁷ *Rendeletek tára 1920*, 592.

⁷⁸ *Revolver a gimnázisták kezében*. *Kis Ujság*, 1931. június 26. 6.

⁷⁹ A Flóbert-fegyverek közös jellemzője az, hogy a különböző (kis) kaliberű változatban létező fegyver tölténye nem tartalmaz lőport, így elsősorban céllövészetre alkalmasak.

emiatt.⁸⁰ Hasonló történt egy 1925-ös családi dráma esetében is, amelyet élénk sajtóérdeklődés kísért. Egy Népszínház utcai villanszerelő-műszerész, Osztián Zakariás féltékenységeben meg akarta ölni revolverével a szerinte léha életmódot élő feleségét, s közvetlen közléről halántékon lőtte. A nő azonban túlélte a támadást, így végül a bíróság Osztiánt – aki tettét követően öngyilkos akart lenni – 3 év fegyházra és 5 év hivatalvesztésre ítélte szándékos, de előre meg nem fontolt emberölés büntette miatt. Osztián revolverét a rendőrség bűnjelként elkobozta, és a fegyházbüntetés mellett kihágási eljárást is indított ellene engedély nélküli fegyvertartás miatt.⁸¹

Vadkeleti állapotok? – Bűnözés és lőfegyverhasználat Budapesten

Ha a bűnözés kérdése felől közelítünk a fegyverbirtoklás és -használat kérdéséhez, akkor elsősorban két súlyos bűncselekménytípust kell ide sorolnunk: a rablást, valamint az emberölést. Elsőként az előbbire, azon belül is elsősorban a modernitás egyik legjellegzetesebb bűncselekménytípusára, a bankrablásra hozunk néhány példát.

A dualizmus korának első, „amerikai típusú” bankrablására 1908-ban került sor – érdekes módon nem Budapesten, hanem a főváros elővárosi zónájához tartozó Újpesten.⁸² A város főutcáján, az Árpád úton működött a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank fióküzlete. 1908. október 28-án délelőtt 11 óra körül egy kétlovas bérkocsi állt meg a bankfiók előtt. A kocsiból két munkás kinézetű férfi szállt ki. A bankba lépve revolvért rántottak, s tört magyarsággal így kiáltottak az őket köszöntő alkalmazottra: „Csendben lenni, különben meghaltok! Nem mozdulni, lőni mindenkit!” A rablás mintegy negyedórát tartott, mivel a rablók kétszer is fordultak zsákmányukkal a fiók előtt továbbra is rájuk várakozó bérkocsihoz. A két bankrabló összesen mintegy 42 000 koronát zsákmányolt.⁸³

A nyomozást a budapesti detektívtestület rendőrfogalmazója, Nagy Károly vezette. A szemtanúk pontos személyleírást tudtak adni a rablókról. A bérkocsi után indított hajszasorán kiderült, hogy a rablók nem hajtottak azonnal vissza a fővárosba, hanem előbb a kerepesi erdőhöz mentek, ahol elásták zsákmányukat. Ezt követően kocsit váltottak, majd Máriabesnyőre mentek. Innen elváltak útjaik egymástól: az egyik rabló vonaton Oderberg felé vette az irányt, a másik bűnöző pedig visszatért a fővárosba. Egy csendőrnek azonban hamar sikerült a vonatról lekapcsolnia az egyik elkövetőt, akinél megtalálták társa búvóhelyének címét egy cetlire írva. A budapesti detektívek ezután a Dob utcában hamar elfogták a másik rablót is. A kihallgatások során kiderült, hogy a bankrablást két orosz állampolgárságú, de lengyel származású munkás, a huszonhárom éves Antosevics Gyula és a huszonkét éves Piskovszki József követte el. A pestvidéki királyi törvényszék szokatlanul gyorsan, egy napos tárgyalást követően, még az elkövetés évében ítéletet hozott a bankrablás ügyében. Mindkét

⁸⁰ *Titokzatos halálokok. Az orvosrendőri boncolás bűnfelderítő szerepe.* Magyar Detektív, 1931. április 15. 15–17.

⁸¹ *Három évi fegyházra ítélték Osztián Zakariást, a Népszínház-utcai féltékenységi dráma hőst.* 8 Órai Ujság, 1925. augusztus 8. 5.

⁸² A bankrablás mint bűncselekmény újdonságát az is mutatja, hogy az esetről részletesen beszámoló sajtóban hol betörésként, hol pedig bankrablásként aposztrofálták az ügyet. Nemes Sándor egykori detektív csoportfőnök az 1944-ben megjelent, *Gyakorlati nyomozás* című könyvében így vezette fel a bankrablás leírását: „Kevesen tudják, hogy a Párisban elkövetett első, emlékezetes amerikai-stílusú bankrablást négy évvel megelőzően már Magyarországon is történt egy nagyszabású bankrablás, amit revolveres banditák nappal, jóformán a járőrelők szemeláttára hajtottak végre Újpesten.” Nemes: *Gyakorlati nyomozás*, 307.

⁸³ Az eset leírásához lásd: Borbély–Kapy (szerk.): *A 60 éves budapesti rendőrség*, 324–326.

elkövető előbb három évnyi fegyházát, majd az ügyészség semmisségi panaszát követően öt és fél év fegyházbüntetést kapott.⁸⁴

Maguk a kortársak is az első „amerikai típusú” bűncselekményként kezelték az újpesti bankrablást. Ezt jól mutatja egy a *Közbiztonság almanach*jában megjelent, irodalmias stílusú beszámoló, amely a kissé tört angolságú *Hands Uff!* címet kapta. Érdekes a cikk bevezetőjét idézni, ami ugyancsak megerősíti a „vadnyugati” párhuzamot: „Az amerikai vasutrablók ezzel a kiáltással szokták megrohanni a vonatokat, mire az utasok, ha azt nem óhajtják, hogy a fejüknek szegzett pisztoly elsüljön, szépen levegőbe emelik a kezeiket s türik, hogy a betyárok elszedjék tőlük az utolsó garasokat. Valami ilyesféle történetről olvashatott az a két lengyel csavargó, aki a mult október havában, fényes nappal, a déli órákban megjelent egy újpesti bankban s az ott levő személyzetet fegyvereivel terrorizálva, 46.000 koronát rabolt el könnyű szerrel.”⁸⁵

Az újpesti bankrablás egyedi eset maradt a Monarchia időszakában: ekkor a fővárosban és környékén nem történt hasonló bűncselekmény.⁸⁶ A Horthy-korszakban azonban sokkal gyakrabban találkozunk lőfegyverrel elkövetett erőszakos rablásokkal. A bűnözéstörténeti kutatások már korábban megállapították, hogy elsősorban a közvetlenül az első világháborút követő időszakban jórészt a háborúból hazatérő férfiakat a fronton ért pszichés behatások miatt jóval több – és ezzel együtt brutálisabb – erőszakos bűncselekmény figyelhető meg.⁸⁷

Az 1920-as években különösen a bérautósofőrök fegyverrel történő kirablása terjedt el a városban. Az egyik legvakmerőbb rablási kísérlet 1924. szeptember 4-én történt. Két „foglalkozás nélküli” segéd, valamint egy elbocsátott székesfővárosi alkalmazott egy gazdag sertésbizományost akart kirabolni. A bűncselekmény elkövetéséhez előbb a Zugligetbe rendelték maguknak egy bérautót, s az autó sofőrjét revolverrel sakkban tartva Pestre vittették magukat. Csakhogy a sofőr szándékosan úgy közlekedett, hogy felfigyeljenek rá. Az eset végül lövöldözéssel tartkított menekülésbe torkollott, s a rendőrök végül mindhárom elkövetőt letartóztatták.⁸⁸ Az 1930-as évek elején több revolveres rablási esetet is regisztráltak a hatóságok. 1930. május 30-án egy belvárosi bankból 161 000 pengőt, a banktisztviselők teljes havi fizetését rabolta el egy fegyveres, álarcos bandita. A bűncselekményben az egyik tisztviselő volt a segítője. Az elkövetők rendőri kihallgatásából kiderült, hogy éppen az vitte rá a két bűnözőt a rablás kitervelésére, hogy egy barátan keresztül egy Frommer-pisztolyhoz és 8 töltényhez jutottak azzal, hogy adják tovább a fegyvert. Ők azonban inkább úgy határoztak, hogy egy „nagyobb szabású rablást fognak elkövetni”.⁸⁹ Ezt a motívumot csupán azért érdemes megjegyezni, mert számos korabeli bűncselekményről szóló beszámolóban találkozunk azzal a mozzanattal, hogy a fegyverhez jutás adja az ötletet vagy éppen a végső lökést egy-egy erőszakos bűncselekmény elkövetéséhez.

⁸⁴ Az ügy érdekessége, hogy az első fegyveres bankrablás után alig egy héttel már meg is jelent a budapesti mozikban az Apollo Projectograph nevű cég filmje a bankrablásról, a Steinhardt-féle mulatóban pedig már november elején játszották *Az újpesti betörő* című kuplét. *Az újpesti bankrablás*. Az Apollo Projectograph hirdetése. Budapesti Hírlap, 1908. november 3. 22.; *A Steinhardt-mulató*. Budapesti Hírlap, 1908. november 5. 9.

⁸⁵ Gegus–Székely (szerk.): *Közbiztonság almanachja*, 479.

⁸⁶ Egy évvel később, 1909 nyarán Fiumében történt egy hasonló bankrablás, amelynek az újpestivel ellentétben egy halálos áldozata is volt. *Bankrablás Fiumében*. Az Ujság, 1909. augusztus 12. 5–6.

⁸⁷ Kerepeszki: *Deviance in Budapest before and after the „Great War”*, i. m.; Sipos: *Különös kegyetlenséggel elkövetett bűncselekmények a Horthy-korban*, i. m.

⁸⁸ Turcsányi (szerk.): *A modern bűnözés*, 336–339.

⁸⁹ Nemes: *Gyakorlati nyomozás*, 305.

1931. november 23-án a Gorzó és Társa bankház Petőfi Sándor utcai fiókját támadta meg három álarcos fegyveres, majd pár hónappal később az IBUSZ Vigadó téri irodáját rabolták ki autóval érkező fegyveres rablók. 1933 júniusában egy textilüzletet raboltak ki lőfegyverrel, 1934 nyarán pedig egy fiatal pékinas a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Szabadság téri fiókjában kísérelt meg bankrablást. A kerékpáron érkező rabló azonban megijedt, elmenekült, s eközben több lövést adott le az öt üldözőkre. Az esetek elszaporodásának hátterében korabeli megfigyelők a populáris kultúra negatív hatását vélték felfedezni: az elkövetők mind „fiatal suhancok, akik ponyvaregények és detektívfilmek hatása alatt követték el bűncselekményeiket”.⁹⁰

Az 1908-as újpesti esetről sokkal erőszakosabb, egyben a korszak egyik legsúlyosabb budapesti bűncselekményének tekinthető bankrablás 1934. december 31-én történt, amikor egy három tagból álló banda megkísérelt kirabolni egy a Szabadság téren működő bankfiókot. Az esetet kitervelő Tari Nándor ötlete az volt, hogy – mint a korszak bűnügyi krónikása írja – „amerikai mintára autós, revolveres bankrablásokat kövessenek el”.⁹¹ A rabláshoz használt revolvereket a Teleki téren vásárolták a bűnözők. Az alaposan kitervelt fegyveres bankrablás végül lövöldözésbe torkollott: a büntetett előéletű, maszkos rablók a bankban tartózkodók közül többeket megsebesítettek, közülük ketten halálos lövést kaptak. A lopott autóval menekülő rablókat a rendőrség hamar kézre kerítette, a három elkövetőt statáriális eljárás keretében ítélték halálra.⁹²

A Szabadság téri bankfiók ellen elkövetett brutális támadás ismételten felhívta a figyelmet a lőfegyverbirtoklás okozta problémákra. Az autólopásokkal szembeni erősebb fellépést követelő cikkében *Az Est* tudósítója is erre világított rá, amikor arról írt, hogy a fegyvertartásra vonatkozó szabályok ellenére a „gonosztevők bűnös céljaik keresztülvitelére *mindig tudtak revolvvert szerezni*”.⁹³ (Kiemelés az eredetiben.) Ugyanakkor az érvényben lévő szabályok alkalmazásával szemben erős kritikát fogalmaz meg a cikk írója, miszerint a „polgárság, a tisztességes emberek *a legkörülményesebb eljárások után*” jutnak csak engedélyhez, s az engedélyt sokszor megtagadják olyanoktól is, „akiknek az esetében ez érthetetlennek látszik”.⁹⁴ (Kiemelés az eredetiben.) Ezzel szemben a rendőrség nem lép fel elég erősen a fegyvercsempészekkel szemben: „Mert *titokban csempésznek revolvvert és lőszert az angyalföldi fenegyerek*ek s a főváros bűnöző alvilágának elszánt tagjai, akiket *a rendőrségnek hivatalból ismernie kell*.”⁹⁵ (Kiemelés az eredetiben.)

Az 1930-as évek közepén egy többtagú fegyveres rablóbanda tartotta rettegésben Budapestet és környékét. A többszörösen büntetett Szemeti István által vezetett banda számlájára több gyilkosságot és mintegy százötven betörést írtak a hatóságok. Végül 1935-ben Csepel egyik elhagyatott részén rendőrök segítségével sikerült a rendőröknek megtalálni a bujkáló Szemetit. A bandavezér vallomása nyomán sikerült a rendőrségnek a bandatagokat le tartóztatnia, akik mind állig fel voltak fegyverkezve. A gonosztevők egyik főváros környéki búvóhelyén sok fegyvert és több mint 3000 töltényt találtak.⁹⁶

⁹⁰ Borbély–Kapy (szerk.): *A 60 éves budapesti rendőrség*, 370–372.

⁹¹ Borbély–Kapy (szerk.): *A 60 éves budapesti rendőrség*, 371.

⁹² Borbély–Kapy (szerk.): *A 60 éves budapesti rendőrség*, 371. A statáriális eljárások történetéhez lásd: Tóth: *A rögtönbíráskodás története Magyarországon a XIX–XX. században*, 143–177.

⁹³ *Véget kell vetni a pesti alvilág fegyvercsempészésének*. Az *Est*, 1935. január 4. 15.

⁹⁴ *Véget kell vetni a pesti alvilág fegyvercsempészésének*. Az *Est*, 1935. január 4. 15.

⁹⁵ *Véget kell vetni a pesti alvilág fegyvercsempészésének*. Az *Est*, 1935. január 4. 15.

⁹⁶ *Detektívek, rendőrök és csendőrök tettek ártalmatlanná egy rablóbandát*. Kis Újság, 1935. február 5. 4.

1938-ban újabb fegyveres bankrablástól volt hangos a sajtó. Június 7-én a Pesti Hazai Első Takarékpénztár budai, Fő utcában található fiókjába rontott egy álarcos, revolveres támadó. Rövid dulakodás után a mosdóba zárta a bankfiók alkalmazottait, de a széfet nem tudta kinyitni, így végül elmenekült a helyszínről.⁹⁷ Az elkövetőt csak két évvel később sikerült lefűlelni, méghozzá a bűncselekmény során használt revolver típusának és kaliberének azonosítása révén. A detektívek ugyanis csak ezeket tudták biztosan megállapítani a nyomozás során. 1940-ben azonban egy Üllői úti divatáruüzletben történt betörés során megtalálták a fegyvert egy huszonkilenc éves, „rovott múltú” villanszerelő-segédnél, aki bevallotta mindkét bűncselekmény elkövetését.⁹⁸

A lőfegyverrel elkövetett gyilkosságok és emberölések számának alakulása

A fegyveres rablások után térjünk át a legsúlyosabb, s egyben a nyomozó hatóság által a legnagyobb eséllyel felderített – azaz a legkisebb látenciával bíró – bűncselekménytípusokra: ezek a gyilkosság, illetve az emberölés. (Az emberi élet kioltásával járó bűncselekmények közötti büntetőjogi különbségek bemutatásától itt eltekintünk, s a forrásadottságok miatt minden ilyen típusú normaszegést együtt tárgyalunk.) A bűnügyi statisztikák egyik szintjén sem találunk semmiféle támpontot az elkövetés módjára, eszközére vonatkozóan. Így ha a lőfegyverrel elkövetett emberölés mennyiségi alakulását akarjuk vizsgálni, akkor alternatív forrásokhoz kell fordulnunk. Szerencsére az 1870-ben felállított, 1873-tól Budapest Főváros Statisztikai Hivatala elnevezéssel működő intézménynek köszönhetően a főváros társadalmi, gazdasági életének számos mozzanatáról rendelkezünk részletes adatokkal. Elsősorban a részletes és az általunk vizsgált egész korszakra vonatkozóan többé-kevésbé egységesen rendelkezésre álló halálozási statisztikák adnak lehetőséget az erőszakos bűncselekmények vizsgálatára. Az itt következő elemzéshez az adatokat a főváros statisztikai hivatalának néhány év kivételével az 1890-es évektől egészen 1941-ig minden évet lefedő statisztikai és közigazgatási évkönyvei szolgáltatják.⁹⁹

A halandóságra vonatkozó adatsorok és a bűnügyi statisztikák felhasználása számos lehetőséget kínál az elemzés során, ugyanakkor problémákat is rejt magában.¹⁰⁰ Miközben a bűnügyi statisztikák elsősorban az elkövetőkre, pontosabban az elkövetések számára fókuszálnak, addig a halandósági táblázatoknál az áldozat van a középpontban. Részben emiatt, részben pedig az adatgyűjtés különböző módszereinek köszönhetően a két eltérő típusú adatsor nem vezet azonos eredményre. Ráadásul az általunk vizsgált mintegy fél évszázadra vonatkozóan is több alkalommal változott az adatgyűjtés rendszere, és ezáltal a publikált statisztikák részletessége, illetve egységes adatsorok összeállítása is komoly akadályokba ütközik (ezeket a különbségeket, változásokat az adott helyen jelzem). Mindezen torzító tényezők ellenére úgy vélem, hogy érdemes használni ezen adatokat is, hiszen olyan perspektívát nyitnak, amit más, a bűnözéstörténet szempontjából releváns források nem feltétlenül tesznek lehetővé.

⁹⁷ *Revolveres, álarcos bandita véres bankrablása a budai Fő-utcában*. 8 Órai Ujság, 1938. június 8. 1.

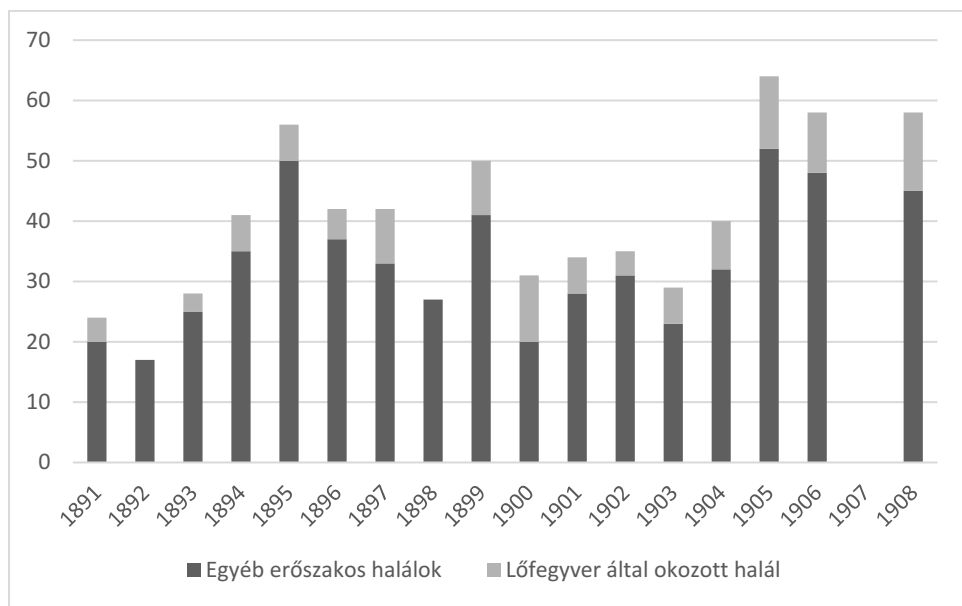
⁹⁸ Nemes: *Gyakorlati nyomozás*, 295.

⁹⁹ A különböző cím alatt megjelent statisztikák: Thirring (szerk.): *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, I–X*, i. m.; *Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve, XI*, i. m.; *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, XIII*, i. m.; Illyefalvi (szerk.): *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, XIV–XXXII*, i. m. A továbbiakban az adatok közlésekor nem fogunk külön hivatkozni az itt felsorolt forrásokra.

¹⁰⁰ A bűnügyi statisztikák problémáihoz lásd: Perényi: *A bűn nyomában*, 101–104.

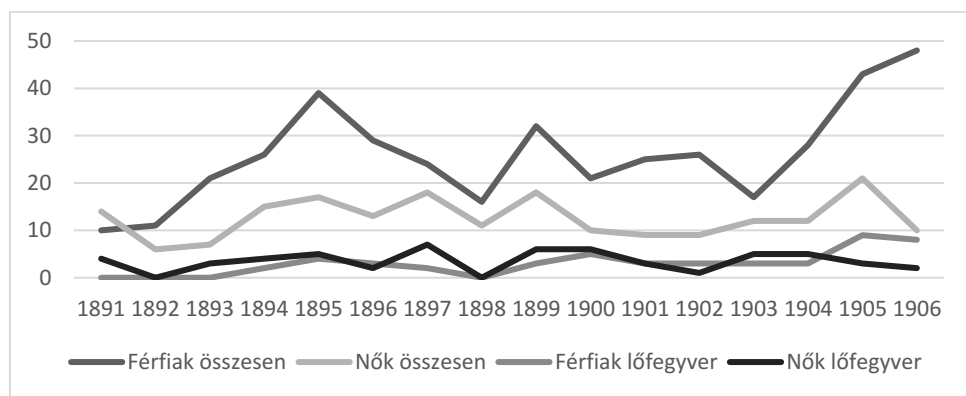
A Székesfővárosi Statisztikai Hivatal kiadványaiban rendkívül részletes, hosszabb időtávot átfogó halálzási adatsorokat találni. Az erőszakos halálnevekre megadott számok rendszerint a különböző betegségek rendkívül részletes kimutatását követően, többnyire a táblázatok végén jelennek meg. Ezek alapján 1891 és 1908, majd egy hosszabb kihagyást követően 1921 és 1941 között is nyomon követhetjük a lőfegyverek által okozott halálesetek számának alakulását.

Az 1. ábra az első világháború előtti időszakra vonatkozó adatokat tartalmazza. Az ábrán az erőszakos halálozások, s egyben a lőfegyver okozta halálesetek arányának növekedését figyelhetjük meg. Ha az egyes évekre vonatkozó adatokat tovább bontjuk nemi megoszlás szerint, akkor azt látjuk, hogy a korszak egészére vonatkozóan a nők nagyobb eséllyel váltak lőfegyver áldozatává, mint a férfiak (2. ábra). 1891 és 1893 között például egy férfi sem halt lőfegyver általi erőszakos halált, viszont 1891-ben négy, 1893-ban pedig három nőt lőttek meg. Miközben ebben az időszakban (az 1891-es év kivételével) végig több férfi halt erőszakos halált, mint nő, addig mindössze négy olyan évet találunk (1896, 1902, 1905 és 1906), amikor több férfi lett lőfegyver áldozata, mint nő. Ha ennek okait keressünk, akkor a legvalószínűbb magyarázatnak – amint azt a korábbi elemzés során is láthattuk – az tűnik, hogy a családon belüli konfliktusok során gyakran lőfegyvert használtak.

1. ábra. A gyilkosság és emberölés következtében elhalálozottak számának alakulása Budapesten, 1891–1908

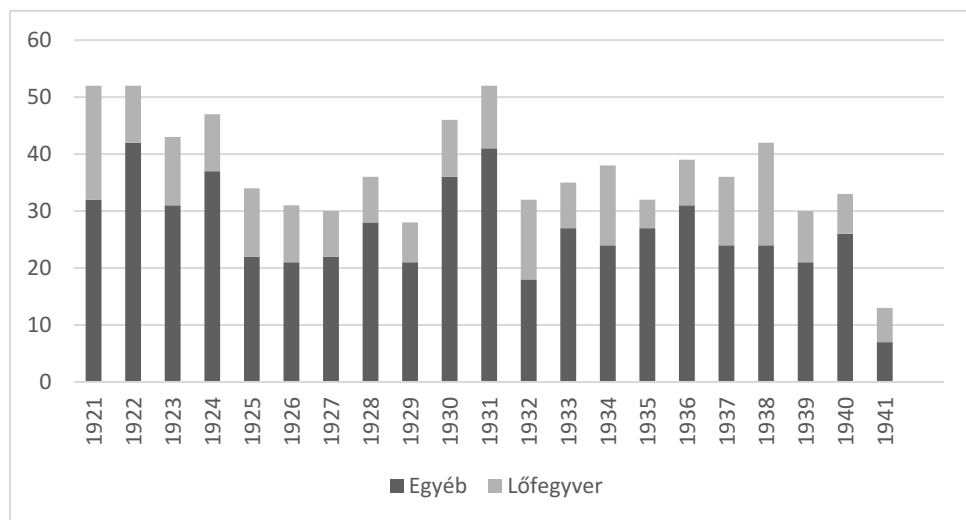
Források: Thirring Gusztáv (szerk.): *Budapest székes főváros Statisztikai Évkönyve, II–XI*. Budapest: Budapest Székes Főváros Statisztikai Hivatala 1898–1914. (Különböző kötetek megfelelő oldalai.)

2. ábra. A gyilkosság vagy emberölés következtében elhunytak számának alakulása Budapesten, nemi bontásban, a lőfegyver által meggyilkolt férfiak és nők számának megjelölésével, 1891–1908

Források: Thirring Gusztáv: *Budapest székes főváros Statisztikai Évkönyve, II–XI*. Budapest: Budapest Székes Főváros Statisztikai Hivatala, 1898–1914. (Különböző kötetek megfelelő oldalai.)

Ha időben tovább lépünk, akkor a két világháború közötti időszakra vonatkozóan egyrészt megfigyelhetjük, hogy a halálozások terén nem volt lényeges emelkedés, sőt csökkenő tendenciát mutatnának az erőszakos halálesetek (3. ábra). Ez még feltűnőbb akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a főváros lakossága 1920-ra előbb megközelítette, majd egy évtizeddel később túl is lépte az egymillió főt.

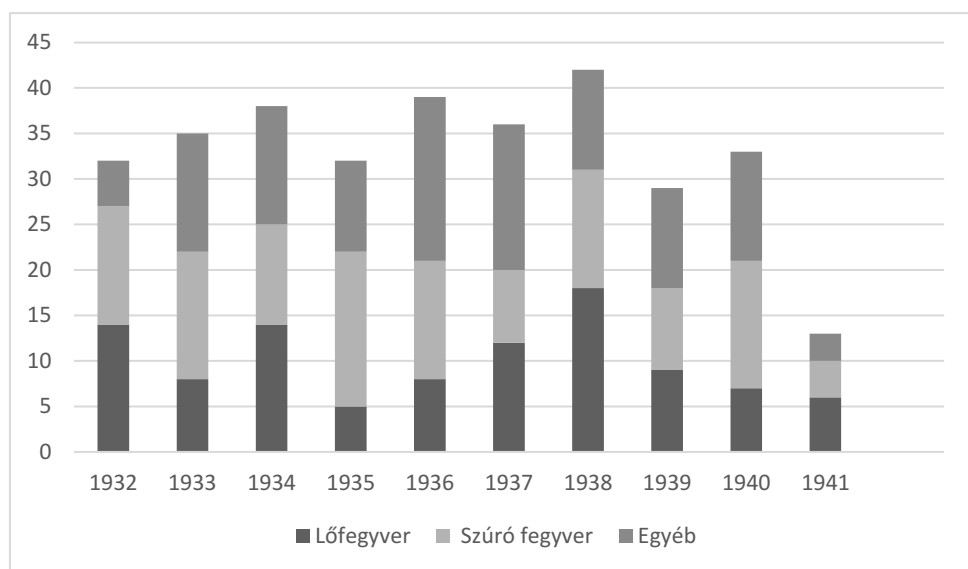
3. ábra. A gyilkosság és emberölés következtében elhalálozottak, valamint a lőfegyver által okozott halálesetek számának alakulása Budapesten, 1921–1941

Megjegyzés: 1937-ig gyilkossággént, ezután emberölésként tüntették fel az adatokat a statisztikában.

Források: *Budapest székesfőváros Statisztikai Évkönyve, XIII*. Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1925.; Illyefalvi Lajos (szerk.): *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve, XIV–XXIX*. Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1926–1941. (Különböző kötetek megfelelő oldalai.)

Ha a lőfegyverek által okozott halálesetek gyilkosságokon és emberöléseken belül képviselt arányát nézzük, akkor megállapítható, hogy az 1921–1941 közötti időszakban az ilyen bűnesetek 28%-ában lőfegyver végzett az áldozattal. Ugyanakkor az adatok erős hullámzást mutatnak: Így például a legalacsonyabb, 15,6%-os arányt 1935-ben, a legmagasabbat 1941-ben találjuk, amikor is az áldozatok 46,1%-val végzett lőfegyver.¹⁰¹ Igaz, az utóbbi évben a legkisebb az esetszám, aminek az ország hadba lépése és ezáltal a férfi lakosság egy részének városból való távozása lehet a legfőbb magyarázata.

Az 1932 és 1941 közötti statisztikák arra is lehetőséget adnak, hogy egy másik, az emberi élet kioltásával végződő bűncselekményeknél szintén gyakran alkalmazott fegyvertípussal, a szúró – illetve, ahogy a korabeli statisztikában szerepel: „metsző” – fegyverek használatával összevegyük az adatokat (4. ábra). Az itt ábrázolt adatsor azt mutatja, hogy ebben az időszakra vonatkozóan a gyilkosságoknál átlagosan majdnem ugyanolyan eséllyel (35,2%) válhatott valaki szúró-, mint lőfegyver (30,7%) áldozatává.

4. ábra. A szúró- és lőfegyverrel, illetve egyéb módon elkövetett gyilkosságok számának alakulása Budapesten, 1932–1941

Források: Illyefalvi Lajos (szerk.): *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve, XIV–XXIX.* Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1932–1941. (Különböző kötetek megfelelő oldalai.)

A halandósági statisztikák alapján elmondható tehát, hogy bár a vizsgált időszakban nem figyelhető meg növekedés az emberi élet kioltásával végződött bűncselekmények terén, a lőfegyverek használata a kriminalitás e válfaján belül azonban, ha nem is volt kizárólagosan meghatározó, mégis jelentős volt az egész korszakra vonatkozóan. Mindez úgy következett

¹⁰¹ Meg kell jegyezzük, hogy – az első világháború előtti adatokhoz hasonlóan – az 1921 és 1941 közötti időszakban is megtalálhatók nemek szerinti bontásban az adatok, de mivel 1921 és 1931 között életkor (7 év alatt és 7 év fölött) és nem szerint, addig 1932-től életkor (0–20, 20–25 és 25–), nem és családi állapot szerint részletezve közli a statisztikai hivatal a halandósági adatokat, így ezek külön bemutatásától hely hiányában el kellett tekintenünk.

be, hogy az első világháború utáni egységes rendezésnek és szigorításnak köszönhetően – legalábbis elvileg – nehezebb volt lőfegyverhez jutni.

Végül röviden érdemes kitérni az öngyilkosság kérdésére. A fővárosban elkövetett öngyilkosságok alakulására vonatkozó legalaposabb elemzést Dr. Melly József orvos, egyetemi tanár állította össze a *Budapesti Statisztikai Közlemények* sorozatában. A Melly által közölt adatok szerint a férfiak esetében az 1911 és 1926 közötti időszakban a 3932 öngyilkosság közül 1616-ot lőfegyverrel követtek el, ami 41,2%-os arányt jelent – ezzel egyértelműen a lőfegyver volt a legelterjedtebb elkövetési mód a férfiak esetében. A nőknél ugyanakkor a mérgezés volt a leggyakoribb (46,7%-kal); a második helyen álló „zuhanás, leugrás” (12,8%) után a lőfegyver az „önakasztással” megosztva a harmadik helyet foglalta el (10,3%). Az összesített adatok még így is azt mutatják, hogy az öngyilkosságoknál 28,9%-kal az „önlövés” szerepelt az első helyen ebben az időszakban.¹⁰² Érdemes itt a Melly által összehasonlításképp idézett bécsi adatokat is felidézni. Eszerint az osztrák fővárosban elkövetett öngyilkosságoknál jóval kisebb szerepet játszottak a lőfegyverek: az 1926-os számok szerint a férfiaknak csupán 16,6%-a használt lőfegyvert, míg a nőknél ez az arány mindössze 1,5% volt.¹⁰³ A budapesti adatok tehát ugyancsak azt tükrözik, hogy – miután az öngyilkosságot elkövetők jelentős részben az alsóbb társadalmi rétegekből származtak¹⁰⁴ – a fegyverbirtoklás igen széles körben elterjedt volt a városban.

Összegzés

Mit szűrhetünk le mindezek alapján arra nézve, hogy a hatalom, illetve a társadalom hogyan viszonyult a 19. század vége és a 20. század közepe közötti időszakban a lőfegyverek birtoklásának, illetve használatának kérdéséhez? Egyrészt azt látjuk, hogy a társadalom széles rétegei rendelkezettek lőfegyverrel, és a lőfegyver tulajdonlása általánosan elfogadott volt. Ezt a hétköznapi életre, illetve a populáris nagyvárosi kultúrára vonatkozó források, valamint a korszakban előforduló bűncselekmények is bizonyítják. Ugyanakkor a kriminalitást vizsgálva megfigyelhető, hogy az emberi élet kioltásával járó bűncselekmények terén gyakori volt ugyan a lőfegyverhasználat, de nem volt domináns, illetve a vizsgált korszak során nem nőtt jelentősen a lőfegyverrel elkövetett gyilkosságok száma. Eközben más erőszakos bűncselekményeknél, így a rablásoknál egyértelműen látszik, hogy az első világháború utáni időszakban a bűnözők gyakrabban használtak lőfegyvert az elkövetéskor. Ha viszont a törvényhozás, illetve a büntildőzés oldaláról vizsgáljuk a kérdést, konstatálhatjuk, hogy a jogalkotó a kezdeti időszakban elsősorban az (orv) vadászat, illetve ehhez kapcsolódóan az adózás szemszögéből tekintett a fegyvertartás problémájára. Ezzel együtt a kézi lőfegyverek terjedésének problematikája nem foglalkoztatta, s bár főleg a 20. század elején a közvéleményben megerősödtek azon hangok, amelyek a közbiztonság javítása érdekében szorgalmazták a kérdés egységes, országos rendezését, a jogalkotó – attól tartva, hogy az állampolgárok az egyéni szabadságjogok korlátozásaként élik meg a fegyvertartás szabályozását – egészen a Monarchia összeomlásáig a helyhatóságokra hárította ezt a feladatot. 1920-ban végül sor került a fegyverbirtoklás általános szabályozására, de úgy tűnik, hogy az engedélyeztetési procedura nehézsége miatt sokan igyekeztek a fegyverszerzés legális csatornáit elkerülni, és a jog-

¹⁰² Melly: *Az öngyilkosságok Budapesten és az európai nagyvárosokban*, 51–52.

¹⁰³ Melly: *Az öngyilkosságok Budapesten és az európai nagyvárosokban*, 53. Érdekes viszont, hogy az ugyanitt közölt 1901–1908-as átlagszámok már közelebb állnak a budapesti adatokhoz: a férfiak 39,4%-a, a nők 11%-a (mindkét nem együtt: 31,4%) követett el lőfegyverrel öngyilkosságot. Az öngyilkosság részletes társadalomtörténeti elemzéséhez lásd: Sipos: *„A nagyváros az öngyilkosság melegágya”*, i. m.

szabályok betartatásának hiányosságai miatt ezután is viszonylag könnyen juthatott bárki illegálisan lőfegyverhez. Összehasonlító kutatásokra van szükség annak megállapításához, hogy vajon Magyarországon, ezen belül Budapesten nagyobb volt-e a lőfegyverbirtoklás elterjedtsége, illetve elfogadottsága, mint Európa más régióiban.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára, BFL VII.13.b. Budapesti Királyi Büntető Járásbíróság iratai. Közcsend elleni kihágással vádolt Dr. Guthi Soma ügye, 13077/96

Nyomtatott források

- Borbély Zoltán – Kapy Rezső (szerk.): *A 60 éves magyar rendőrség 1881–1941*. Budapest: Halász Irodalmi és Könyvkiadó Vállalat, 1942.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyve XI. évfolyam, 1909–1912. Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Kiadása, 1914.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XIII. évfolyam, 1921–1924. Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Kiadása, 1925.
- Illyefalvi Lajos (szerk.) 1926–1944: *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XIV–XXXII. évfolyam*. Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának Kiadása, 1926–1934.
- „Hands Uff!“. In: Gegus Dániel – Székely Vladimir (szerk.): *A Közbiztonság almanachja 1910. évre*. Budapest: Légrády Testvérek Könyvnyomdája, 1909.
- Jelentés a Budapest fő- és székvárosi állami rendőrség 1903. évi működéséről. Budapest: Országos Központi Községi Nyomda Részvény-Társaság, 1904.
- Jelentés a Budapest fő- és székvárosi állami rendőrség 1905. évi működéséről. Budapest: Országos Központi Községi Nyomda Részvény-Társaság, 1906.
- Magyarországi rendeletek tára 1920. Budapest: Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1920.
- Dr. Melly József: *Az öngyilkosságok Budapesten és az európai nagyvárosokban*. Budapesti Statisztikai Közlemények 56/2. Budapest: Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1928.
- K. Nagy Sándor: *Törvényt a forgópisztolyra*. Jogtudományi Közlöny, 31. évf. (1896) 50. sz. 393–394.
- Nemes Sándor: *Gyakorlati nyomozás*. Budapest: Griff Könyvkiadó, 1944.
- Dr. Szrubián Dezső: *A szándékos emberölés kísérlete különböző eszközökkel*. Magyar Rendőr, 3. évf. (1936) 23. sz. 541–542.
- Thirring Gusztáv (szerk.): *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve I–X. évfolyam*. Budapest: Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, 1898–1913.
- Turcsányi Gyula (szerk.): *A modern bűnözés*. I–II. Budapest: Rozsnyai Károly, 1929.

- 8 Órai Ujság, 1925., 1938.
- Bolond Istók, 1883., 1900., 1907.
- Borsszem Jankó, 1895., 1908., 1910.
- Budapesti Hírlap, 1907., 1908., 1920.
- Az Est, 1914., 1935.
- Friss Ujság, 1933.
- Kakas Márton, 1910.
- Kis Ujság, 1896., 1899., 1905., 1908., 1931., 1935.
- Magyar Detektív, 1931., 1933.
- Magyar Közigazgatás, 1887., 1906.
- Pesti Hírlap, 1908., 1911., 1912.
- Pesti Napló, 1907., 1913.
- Színházi Élet, 1917.
- Az Ujság, 1909., 1912.
- Vadász-lap, 1909.

Szakirodalom

- Bellesiles, Michael A.: *The Origins of Gun Culture in the United States, 1760–1865*. The Journal of American History, vol. 83. (1996) No. 2. 425–455. <https://doi.org/10.2307/2944942>
- Bellesiles, Michael A.: *Arming America. The Origins of a National Gun Culture*. New York – London: Alfred A. Knopf/Random House, 2000.
- Browder, Laura: *Her Best Shot. Women and Guns in America*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2008.
- Churchill, Robert H.: *Gun Regulation, the Police Power, and the Right to Keep Arms in Early America: The Legal Context of the Second Amendment*. Law and History Review, vol. 25. (2007) No. 1. 139–175.
- Ellerbrock, Dagmar: *Waffenkultur in Deutschland*. Aus Politik und Zeitgeschichte 64. Jahrgang (2014) Nr. 35–37. 40–46. <https://doi.org/10.1017/S0738248000001085>
- Freitag, Werner – Scheutz, Martin (Hg.): *Ein bürgerliches Pulverfass? Waffenbesitz und Waffenkontrolle in der alteuropäischen Stadt*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2021.
- Gulyás Pál: *Magyar írói álnév lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956.
- Gyáni Gábor: *Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben*. In: Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok*. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 1991. 345–354.
- Kerepeszki, Róbert: *Deviance in Budapest before and after the „Great War”. Major tendencies and general features*. In: Barta, Róbert – Kerepeszki, Róbert – Kania, Krzysztof (eds.): *Trianon 1920–2020. Some Aspects of the Hungarian Peace Treaty of 1920*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2021. 87–99.
- Kovács Ferenc – Rédei Judit – Tompos Lilla – Török Róbert: *Fardagály és kámvás rokolya. Divat és illem a 19. században*. Budapest: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2010.
- Lenz, Michael: *„Arms are necessary”. Gun Culture in Eighteenth-Century American Politics and Society*. Köln: Böhlau Verlag, 2010. <https://doi.org/10.7788/boehlau.9783412212414>
- Perényi Roland: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914*. Budapest: L'Harmattan, 2012.
- Perényi Roland: *Az utca diskurzusa. Budapest bűnözése és a városi tér (1873–1941)*. In: Kövér György (szerk.): *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Társadalomtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2023. 459–485.
- Perényi Roland: *Renitens járókelők. A városi térhasználat konfliktusai Budapesten a 19–20. század fordulóján*. In: *Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyv 9*. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2014. 221–241.
- Roth, Randolph: *Counting Guns: What Social Science Historians Know and Could Learn about Gun Ownership, Gun Culture, and Gun Violence in the United States*. Social Science History, vol. 26. (2002) No. 4. 699–708. <https://doi.org/10.1215/01455532-26-4-699>
- Roth, Randolph: *Guns, Gun Culture, and Homicide: The Relationship between Firearms, the Uses of Firearms, and Interpersonal Violence*. The William and Mary Quarterly, vol. 59. (2022) No. 1. 223–240. <https://doi.org/10.2307/3491655>
- Simon Melinda: *Az Aufrecht és Goldschmied könyvterjesztő vállalkozás története és jelvényhasználata*. Magyar Könyvszemle, 129. évf. (2013) 2. sz. 219–231.
- Sipos Nikoletta: *„A nagyváros az öngyilkosság melegágya.” A Horthy-kori Budapest öngyilkosságainak kontextusai (1929–1941)*. Clio Műhelytanulmányok 2020/6.
- Sipos Nikoletta: *Különös kegyetlenséggel elkövetett bűncselekmények a Horthy-korban*. In: Jámor Orsolya Ilona – Lénárt Máté Gábor – Tarján G. Gábor (szerk.): *A rendőrákadémiától az egyetemig. Rendészettörténeti tanulmányok*. Budapest: Rendőrség Tudományos Tanácsa, 2019. 227–240.
- Tészabó Júlia – Török Róbert – Demjén Bence: *„A Babatündérhez”, a budapesti játékkereskedelem története*. Budapest: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, 2010.
- Tomka Béla: *Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek*. Aetas, 33. évf. (2018) 3. sz. 170–185.
- Tóth J. Zoltán: *A rögtönbíráskodás története Magyarországon a XIX–XX. században*. Iustum Aqueum Salutare, 13. évf. (2017) 4. sz. 143–177.

ROMSICS GERGELY

HUN REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete
Richard Plaschka Fellow, Institut für Osteuropäische Geschichte, Universität Wien

Aetas 40. évf. 2025. 2. szám, 29–53.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.2.29-53

www.aetas.hu

Militarizmus és politikai erőszak

*Az újjobboldali paramilitáris világkép elemei
az 1920 körüli Magyarországon*

ABSTRACT. *Militarism and political violence: Building blocks of paramilitary ideologies of the New Right in Hungary around 1920.* The paper offers an assessment of the ideological aspects of right-wing paramilitaries in Hungary after World War I. The movements of the era are interpreted in the broader European context of a resurgence in political violence and extremism, and Hungarian phenomena are accordingly analyzed with reference to pan-European characteristics of such organizations, including the idea of militarism / militarizing society, the overcoming of liberal political heritages and the struggle against Bolshevism as a legitimization for the use of violence. The paper seeks to add to existing research by using unpublished sources from the confluence of paramilitary organizations and the professional military in Hungary and also by highlighting the conscious transnationalism of these organizations, that saw themselves as fighting an omnipresent enemy and sought, as a result, to construct networks of anti-Bolshevik resistance.

Keywords: *Paramilitary organizations, political violence, anti-Bolshevism, transnational networks, militarism*

Bevezetés

Közép- és Kelet-Közép-Európa – tanulmányunk szempontjából az egykori Osztrák–Magyar Monarchia és a vilmosi Német Birodalom utódállamai – az első világháborút követően sok tekintetben a kontinens politikai laboratóriumává vált. Nemcsak a kommunista forradalmak zónájának nyugat felé való kiterjesztésére és progresszív-demokratikus koalíciók kialakítására történtek kísérletek ebben a régióban, számos radikális jobboldali mozgalom is kialakult, sokszor a korai fasizmus és a hagyományosabb konzervatív irányzatok vonásait ötvözve.¹ Mindez állandóan változó háttér előtt bontakozott ki: mozgásban lévő határok, ellenséges szomszédok, nyugtalan kisebbségek és hatalmukban bizonytalan kormányok, a gazdasági rendszerek széttöredezettsége és a politikai-paramilitáris erőszak hullámai nyomán a régió számtalan alakváltozáson esett át az alább vizsgált mindössze néhány éves időszakon (1919–1922) belül.

Az elmúlt két évtizedben egyre nagyobb kutatási érdeklődés övezi a szervezett politikai erőszak jelenségeit ebben az átmeneti időszakban, amelyek gyakran félkatonai és/vagy konspiratív jellegűek voltak. Ezen kutatások nagy része azonban a brutalitás és az (utcai) politika közötti kapcsolatokra, a konfliktus és a harc fogalmaira, valamint a veteránok kérdésére és

¹ Weber: *Fascism(s) and Some Harbingers*, 746–765.

az első világháború utóéletére összpontosított. Az olyan szerzők, mint Mark Mazower és Dirk Schumann által már 2000 körül felvetett kérdésekből kiindulva a félkatonai mozgalmakkal kapcsolatos kutatások 2010 körül és azt követően szaporodtak meg, és ezt támogatta az első világháborúnak mint elhúzódó konfliktusnak szintén ekkor népszerűvé váló újragondolása, amely háború eszerint sok tekintetben, és különösen keleten, 1921-ig vagy egészen 1923-ig tartott.² Ezen a területen Robert Gerwarth paradigmaticus esszéje adott keretet a jobboldali mozgalmak és félkatonai szervezeteik felemelkedésének transznacionális jelenséggé váló konceptualizálásához. Gerwarth mutatott rá hangsúlyosan elsőként, hogy ezek a mozgalmak kollektív, csoportidentitásukat alábástyázó tapasztalataik szempontjából sokszor a földrajzi és politikai különbségek ellenére is igen hasonlóknak tűntek.³ Amint azt azóta számos kötetben és esszében elemezték, a politikai erőszak kultúrái és a militarizmus valóban befolyásolták egymást, különösen a háború utáni „új jobboldal” vagy „konzervatív forradalom” spektrumán elhelyezhető szervezetek, csoportok esetében.⁴

Az elmúlt évtizedben az ilyen jellegű transznacionális jelenségekkel kapcsolatos kutatásokat a félkatonai erőszakkal kapcsolatos viták uralták. Fontos hozzájárulások rávilágítottak arra, hogy a kelet-közép európai utódállamokban milyen széles körű, tulajdonképpen a régió egészét jellemző jelenség volt az, amely egyaránt érintette az első világháború és az azt követő békerendszer győzteseit és veszteseit. Arra is rámutattak – különösen a jugoszláv példát ilyen szempontból részletesen elemző John Paul Newman –, hogy a radikális nacionalizmus hogyan konszolidálódott nem-kormányzati szervezetekbe, amelyek utóbb a politikai vezetést is képesek voltak befolyásolni, akár versengve, akár együttműködve azzal.⁵ Ez alátámasztja a korábbi kutatásokat, amelyek más országok esetében más nézőpontból közelítve, de hasonló eredménnyel kimutatták ezeknek a kapcsolatoknak a létezését.⁶ Még Ignaz Seipel, a mérsékelt keresztényszociális kancellár-pártvezér is tolerálta, sőt közvetítők révén és egyes társadalmi szerveződésekben keresztül a keresztényszociális párt körein belül tartotta a szélsőségesen radikális szereplők egy részét, amíg hatalmon volt.⁷ A weimari Németországról szóló régebbi és újabb tanulmányok egyaránt hasonló képet festenek.⁸ Újabban különösen Bodó Béla tanulmányai bővítették a magyar titkos és félkatonai szervezetekről meglévő ismereteinket, mind a széles körben elterjedt erőszakos politikai praxisokról, mind pedig – ami jelen tanulmány szempontjából a legfontosabb – az e gyakorlatok mögött meghúzódó politikai és társadalmi elképzelések tekintetében.⁹

² Mazower: *Dark Continent*, 64–70.; Schumann: *Europa, der erste Weltkrieg*, 23–43.

³ Gerwarth: *The Central European Counter-Revolution*, 175–176., 181–186.

⁴ E címkék alatt olyan jobboldali ideológiákat és mozgalmakat értünk, amelyek jellemzően a nemzet politikai „újraalapítását” tűzték ki célul egy komunitárius ideológia jegyében. Ezek az ideológiák a 19. századi elvekkel szemben organicista (például etnikai-faji) alapon határozták meg a politikai közösséget, s egyszerre voltak kirekesztőek, ugyanakkor az így meghatározott nemzeten, népen belül emancipatorikus, elitellenes éllel is bírtak. Tágabb kontextusához a legjobb rövid áttekintés máig Breuer: *Anatomie der Konservativen Revolution*, i. m.

⁵ Kučera: *Exploiting Victory*, 827–856.; Newman: *The Origins, Attributes and Legacies of Paramilitary Violence*, 145–162.

⁶ Edmondson: *The Heimwehr and Austrian Politics*, 14–17.; Wiltshceg: *Die Heimwehr*, i. m. Wiltshceg az első a szakirodalomban, aki a külföldi finanszírozást is érdemben igyekezett feltárni. A keretekhez a vonatkozó időszakban lásd főleg 34–38.

⁷ Klemperer: *Ignaz Seipel*, 435–436.

⁸ Diehl: *Paramilitary Politics*, 75–85.; Weyland: *Assault on Democracy*, 228–290.

⁹ Bodó: *The White Terror in Hungary*, 133–163.; Bodó: *The White Terror: Antisemitic and Political Violence*, i. m. Az alább tárgyalandó szempontok több fejezetben is prominensen szerepelnek Bodó

Bodó és a radikális jobboldali világnézetekről szóló más kortárs tanulmányok képezik dolgozatunk kiindulópontját is.¹⁰ Ezek rámutattak, hogy az egyes ideológiai csoportok, gyakran a világnézetileg saját magukat interakcióik révén homogenizáló veteránközösségeknek a jobboldali politikába bekapcsolódó csoportjai sajátos habitussal rendelkeztek, amelyek csoportszerű működésüket, illetve más (vélt) csoportok felé tanúsított magatartásukat nagyban befolyásolták. Így tehát a szó bourdieu-i értelmében jogos a habitus kifejezés alkalmazása, mivel ezekben a viszonyokban megmutatható, hogy a kutató csakugyan „állandó és átvihető diszpozíciók rendszer[eivel]” találja magát szemben, amikor ezeket a viselkedésmintákat vizsgálja.¹¹ Mint alább bemutatjuk, ennek kiemelten fontos területe volt az a folyamat, amelynek során a félkatonai szervezetek antibolsevizmusuk révén legitimálták magukat, amint erre különösen Robert Gerwarth és John Horne közös munkái felhívták a figyelmet – ebben az értelemben a bolsevizmusra adott gyakorlati válaszok és a bolsevizmus homogenizált értelmezése ezekben a paramilitáris körökben habitusuk meghatározó eleme volt.¹²

A jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy az újabb szakirodalom módszertani és fogalmi kereteit alkalmazva felvázolja azt a fogalmi keretrendszert vagy legalábbis annak megkülönböztetett fontosságú elemeit, amely Magyarországon a húszas évek elején az akkor gombamód szaporodó, titkos és gyakran paramilitáris jellegű újjobboldali szervezetek tagjai számára habitusuk legitimációját jelentették, egyben pedig biztosították azt az elvi-fogalmi koherenciát, amely minden rendszeres politikai aktivizmus előfeltétele. Ennek sajátossága volt az erőszakhoz mint eszközhöz és a politikai imagináriusok egyik központi eleméhez való viszonynak a megváltozása. Gerwarth és Horne, valamint Bodó alapvetésére építve a következőkben a brutalizáció-tézis kritikáját kíséreljük meg, és erre alapozva mutatjuk be ennek a radikális jobboldali habitusnak a kognitív kereteit. Amint ebből szinte kényszerítő erővel következik: az alább bemutatott érvelés szerint a világháborús tapasztalatok önmagukban nem elégségesek ennek a habitusnak a megértéséhez. De még a trianoni sokk sem elegendő ehhez – hiszen azt tapasztaljuk, hogy ez a történeti esemény szinte azonnal kész értelmezési keretet kapott szélsőjobboldalon az antiliberizmus–antibolsevizmus–antiszemitizmus fogalmi háromszögön belül. További fontos előzményként említendő a népfajok közötti örök küzdelem századfordulós tézise, amelynek bensővé tétele a magyarországi szélsőjobboldali spektrumban már megtörtént az 1914 előtti időszak német geopolitikai és szociáldarwinista ideológiáinak átvételével, s amelynek a világháború ekként nem forrása, inkább katalizátora volt.¹³ Ez az ideológiai elem legitimálta a militarizmus kultuszát ezekben a körökben, ahogy azt is elősegítette, hogy az új radikális jobboldaliság a politikát magát a – szellemi és fizikai – erőszak terepeként értelmezze át.

könyvében, módszertani szempontból azonban a vörösterrorelkövetőinek világképét tárgyaló alfejezet áll a legközelebb a jelen tanulmány céljaihoz (108–118.).

¹⁰ Bodó és Kučera már hivatkozott munkái mellett a szaporodó megközelítésekre példa a teljesség igénye nélkül: Gerwarth–Horne: *Vectors of Violence*, 489–512.; uők: *Bolshevism as Fantasy*, 40–51.; Houlihan: *Was There an Austrian Stab-in-the-Back Myth?*, 67–89.; Edgcombe–Healy: *Competing Interpretations of Sacrifice*, 15–34.

¹¹ Bourdieu: *Sozialer Sinn*, 98. Köszönöm Bódy Zsombornak, hogy a habitusfogalom operacionalizálhatóságának vizsgálatára bátorított a tanulmány alapjául szolgáló kutatás kapcsán.

¹² Gerwarth–Horne: *Bolshevism as Fantasy*, i. m.; Gerwarth: *Fighting the Red Beast*, 52–71.

¹³ Romsics G.: *Összeomlás és útkeresés*, 47–48.

Az erőszakelvű radikális politika előzményei: brutalizáció vagy ideológiai érés?

Az első világháború után kialakult, erősen komunitárius, etnoesszencialista és antiliberalis jobboldaliság jelentkezését a történetírás a forradalmi–ellenforradalmi dinamika kiemeléssel magyarázza, s az új, intoleráns jobboldal megerősödésének – akárcsak a régimódi konzervatívok részleges radikalizálódásának – megértéséhez az 1918–1919-es kudarc- és erőszakspirál különböző aspektusait szokás kiemelni. Ezek kétségkívül befolyásolták a nemzetről és az annak határaitól való gondolkodást, táplálták és radikalizálták az antiszemitizmust, s összességében hozzájárultak ahhoz, hogy a független és csonka Magyarország vezető rétegei és politikai-társadalmi hátországuk egy jelentős szegmense erősen kirekesztő, etnoesszencialista és antiszemita keretekben tett kísérletet a „korszerű” politika természetének megragadására. Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy a jobboldali politikai gondolkodás és kultúra fordulatát mennyiben kondicionálták hosszabb távon ható tényezők. Miből táplálkozott az újjobboldal radikalizmusa, a kereszténynek és nemzetinek mondott kulturális alakzatot jellemző háborútudat, a politikai erőszak támogatásától annak részleges megtűréséig nyúló attitűdök spektruma a jobboldali érzelmű középosztály és elitek nagyobb részében 1920 után? A nemzetközi irodalomban sokat vitatott, kissé túlságosan is sokféle jelenség magyarázataként találkozunk a szakirodalomban a brutalizáció fogalmával, amelyet George L. Mosse javasolt annak értelmezéseként, hogy milyen hatással bírt a politikai kultúrára és a veterán csoportok habitusára az első világháború.¹⁴

A brutalizáció-fogalom hívei gyakran rámutatnak, hogy a politikai cselekvést a szélsőjobboldal teoretikusai maguk is sokszor magyarázták a háború lexikonját segítségül hívva. Eszerint „a háború nem a vég, hanem az erőszak kezdete. Az a kovácsműhely, amely a világot új határokká és új közösségekké zúzza szét [*in neue Grenzen und neue Gesellschaften zerschlagen*]. Az új formák vérrel kívánnak megtelni, s a hatalom arra vár, hogy kemény kézzel megragadják. A háború egy nagy iskola, és az új ember a mi pörölycsapásainkból fog megszületni.”¹⁵ Ezekkel a szavakkal Ernst Jünger fordította feje tetejére a konvencionális gondolkodást 1922-ben. A békében még hinni sem merő Európának és a weimari Németországnak szúrt oda ezzel, olyan jövőt festve fel, amelyben egy frontharcosnemzedék lövészárkokban edzett tömegei kiterjesztik a harc zónáját a belpolitikára, a társadalomra magára. A politikacsínálásnak és a politikai közösség újraalapításának radikálisan új programját hirdette úgy Jünger és köre, mint tágabban a Stahlhelm és a DNVP/DVP (tehát a weimari „kemény” jobboldal), illetve a Bajor Néppárt holdudvarában található egykori frontharcos-társai, s ennek a radikális gesztusnak volt része a külső és belső erőszak igitelése is.¹⁶

Az új, nagyobb csata, mint azt a korszakban a *Harmadik Birodalom* című munka szerzője, Arthur Moeller van den Bruck kifejtette, a darwini elvek kifelé és befelé való alkalmazását egyaránt feltételezte. A geopolitika és a népiség elvéből következő örök ellenségeket épűgy le kellett győzni a birodalmát újraalapítani igyekvő népnek, mint a belső idegenek

¹⁴ Mosse: *Fallen Soldiers*, 160–174.; Lyttleton: *Fascism and Violence*, 262–263.; Kershaw: *War and Political Violence*, 119.

¹⁵ Jünger: *Der Kampf als inneres Erlebnis*, 70–71.

¹⁶ Diehl: *Paramilitary Politics*, 47–68. A *Stahlhelm* az újjobboldallal és a nemzeti konzervatívokkal szimpatizáló egykori frontharcosok tömegszervezete volt a weimari köztársaságban. A politikai pártok közül a Német Nemzeti Néppárt – a DNVP – és bizonyos fokig a Német Néppárt (DVP) jobbszárnya és a frontharcosszervezetek között számos átfedés mutatható ki. Mindemellett a DVP meghatározó szegmensei valóban a veteránok érdekképviseletét támogatták, s nem a paramilitáris politikát.

alá- vagy kivetésével magát megújítania, megtisztítania. S ezek a felszólítások már a húszas évek elején sem maradtak teljesen következmény nélkül: a frontharcos/különítményes radikálisokat befogadó, sokáig a konzervatív forradalmár ideológiai jegyében álló Bajorország Gustav von Kahr vezette kormány a központi hatalom gyengeségének pillanatában, 1923-ban még az ún. „keleti zsidók” tömeges kiutasítását is végrehajtotta.¹⁷

A német politika ezen erőszakos és polgárháborús fordulata mivel magyarázható? Jüngerre és másokra emlékezve George Mosse a *Fallen Soldiers* című 1990-ben megjelent könyvében így fogalmazott: „...az első világháborút követően a háborús élmény mítosza a nemzeti és személyes megújulás útjaként jelent meg, s ez új dimenziót adott a konfliktusnak. A háborús attitűdök békeidőben való továbbélése elősegítette a politika egyfajta brutalizálódását, az emberi élet iránti fokozott közömbösséget. Nem annyira a hadsereg folyamatos láthatósága és magas státusza ösztönözte a kegyetlenséget [...], hanem mindenekelőtt a háborúból és a háborúnak az elfogadásából származó lelki beállítottság. A két világháború közötti brutalizálódási folyamat [...] energiát kölcsönzött, a politikai ellenséggel szembeni cselekvésre késztetett, másfelől a férfiakat és nőket elszibbasztotta az emberi kegyetlenséggel és az életek elvesztésével szemben.”¹⁸

A „brutalizáció-tézis” lényege tehát a második világháborús élményei által is befolyásolt Mosse szerint az, hogy a háborús erőszak tapasztalatai az első világháborús veteránokat erőszakos politikai eszmék felé fordították, illetve a politikusok által prédikált erőszakot könnyen elfogadták. Háborúból hazahozott reflexeik a gondolatmenet szerint végül a két világháború közötti időszak politikájának radikalizálódásához és brutalizációjához, különösen a fasizmus és a náciizmus felemelkedéséhez vezettek. E tézis szerint tehát maga a háborús tapasztalat elegendő magyarázat a két világháború közötti radikalizáció jelenségének értelmezéséhez.

A brutalizáció-tézisnek kétségtelenül van egy igazolható, ám egyben triviális magja. Azt, hogy a háború, különösen a pusztítás kereteit minden irányba tágító modern háború traumatizál, és sokszorosan megnyomorítja még a túlélőket is, már Móricz Zsigmond is felismerte, aki *Szegény emberek* című novellájában a veteránok poszttraumás kegyetlenségét mutatta be máig megrázó pontossággal már 1916-ban. „De hát a háborúba sok mindent megszokik az ember, amiről nehéz aztán idehaza leszokni” – mondja a csendőrök által letartóztatott főszereplő, aki előzőleg Vargáék gyerekét vasvillával szúrta le, amikor pénzüket elvenni indult, s a novella egésze során folyamatosan a háborús pszichózis és a magyar parasztlelet dimenziói között jár-kel kísértetként.¹⁹ Legújabban pedig Kathleen Belew történész írt sikerkönyvet *Bring the War Home* címmel arról, hogy a vietnami háború veteránjai közül kerültek ki azok a családott fehér férfiak, akik a következő két évtizedben létrehozták az észak-amerikai hiperradikális hálózatokat, a paramilitáris, a szövetségi kormányt elutasító, a fehér felsőbbrendűség eszméit tovább vivő, félig-meddig titkos csoportokat, amelyek több szempontból is hasonlóak az 1920 körüli európai veteránradikalizmus szervezeteihez.²⁰

Sok történész ugyanakkor megkérdőjelezi, hogy a háborús tapasztalatok önmagukban elegendő magyarázatot adnak-e a társadalmi mentalitások alapvető átalakulásaira 1920 után. Franciaországban szintén megtaláljuk a szélsőjobboldal és a veteránok összefonódását, így például a Tűzkeresztesek mozgalmában s a jobboldali veteránszervezetekben is, ám ahogy Antoine Prost-tól tudjuk, ott a társadalmi és politikai aktorok hatékonyabban szerel-

¹⁷ Moeller van der Bruck: *Das Dritte Reich*, II–IV., 245–246.

¹⁸ Mosse: *Fallen Soldiers*, 159.

¹⁹ Móricz: *Szegény emberek*, i. m.

²⁰ Belew: *Bring the War Home*, i. m.

ték le az elégedetlenséget, s nem véletlen, hogy a harmadik köztársaság megingására a nagy gazdasági világválság idején s nem a húszas években került sor.²¹ Jelentős szélsőjobboldali párt is csak a harmincas évek második felére nőtt ki a Tűzkeresztes mozgalomból (*Parti social français*). Az 1920 körüli munkássztrájkok idején a polgárság félt, de az ún. Polgári Unió szervezetei a vonatkozó fenntartására koncentráltak, nem pedig a munkások halomra lövésére – noha a két oldal kölcsönösen tartott egymástól. A harmincas évek erőszakos jobboldalán pedig a tagság jelentős része – és erre még vissza fogunk térni – épphogy nem veteránokból, hanem középosztályi fiatalokból állt.²² Nagy Britanniában még jobban sikerült a veteránmozgalmak integrációja a fennálló liberális politikai rendbe. A harmincas években Oswald Mosley fasiszta mozgalma, a Fasiszták Brit Uniója valóban vonzott veteránokat is, csakhogy nem utolsósorban a Hitlerrel szembeni „pacifista” álláspontja miatt, mivel a következő háborút ők mindenáron elkerülték volna. És a harmincas években is sokkal több veterán politikus ült a konzervatív padsorokban s a munkáspárt frakciójában, mint amennyien fasiszta színekben megmérettették volna magukat.²³ Mosley maga is munkáspárti képviselőként kezdte, radikalizálódása a harmincas évek eredménye volt, 1931-ig a válságkezelő nagykoalíciós kabinet munkáspárti miniszterelnökségén volt tárca nélkül miniszter. Csak 1933 után hatott volna rá a brutalizáció, évtizedes látencia után? Ez már nagyon valószínűtlen és nyakatekert magyarázat lenne a fasizmus és általában a szélsőjobboldal 1934 után felgyorsuló erősödésére Franciaországban és az Egyesült Királyságban.

Közép- és Kelet-Közép-Európában ugyanakkor az első világháborús veteránok valóban kulcsszerepet játszottak az első világháborút követő polgárháborúkban és forradalmakban. Megengedheti ez a sajátosság, hogy a brutalizáció-tézist legalább regionálisan felhasználjuk a politikai erőszak megjelenésének magyarázataként? Az *arditi* nevet a háború után is használó munkásverő különítményesek csakugyan veteránok voltak, s a veteránok presztízsére vágyó olasz fasizmus meg is tett mindent, legkésőbb 1920-tól, hogy kooptálja a veteránokat – maga azonban éppen hogy nem volt veteránmozgalom, noha az exkatonák Mussolini számára valóban kedvelt hivatkozási pontot és legitimációs forrást jelentettek.²⁴ Ő maga – Hitlerhez hasonlóan – még más országok veteránszervezetei iránt is következetesen jóindulatot mutatott.

A weimari Németországban azonban összetett dinamikák működtek. Nemcsak a szociáldemokrata *Reichsbanner* tömegszervezete versengett az újjóboldali *Stahlhelm* tagságával, de a háború utáni erőszakhullámokban is korlátozott maradt a veteránok részvétele.²⁵ Ahogy Magyarországon, Németországban is a vidéki lakosság volt felülreprezentált a sorozott állományban. Benjamin Ziemanntól tudjuk, hogy amint tehetette, az első világháborús veteránok többsége visszatért a „normális”, békés, háború előtti élethez. Gyűlöltek a kommunistákat, de amíg földjüket nem vették el, inkább konzervatív passzivitásba fordultak.²⁶ Ha nem így

²¹ Prost: *Les Limites de la brutalisation*, 10–14. Párhuzamos brit példákhoz lásd: Lawrence: *Forging a Peaceable Kingdom*, 559–564.

²² Horne: *Defending victory*, 216–234.

²³ Carr: *Veteran MPs*, 135–170.

²⁴ Todero: *War and Memory*, 123–136.

²⁵ Mulligan: *German Veterans' Associations*, 139–161. A *Reichsbanner* a *Stahlhelm*hez hasonlóan veteránokat tömörített, ám pacifista, sokszor nemzetek feletti veteránsolidaritást hangoztató szellemisége éles ellentétben állt a jobboldali tömegszervezet éthoszával.

²⁶ Ziemann: *War Experiences in Rural Germany*, 202–212.

lett volna, a *Freikorps* nem tízezreket, de milliókat mozgatót volna meg.²⁷ Richard Bessel mutatta ki, hogy a német paramilitáris kötelékek társadalmi összetétele valóban nem tükrözte a veterántársadalmakét. Előtte is tudtuk, hogy a vezetők jellemzően középosztályi veterán tisztek voltak, a szegedi kapitányokra jellemző háttérrel, s talán a párhuzam sem véletlen. De a paramilitáris alakulatok legénységében is felülreprezentált maradt a középosztály, s különösen a frontgeneráció mítosza által inspirált, de a háborúról éppen „lekészt” egyetemisták és egyéb fiatalok.²⁸ Ahogy Révész Tamás magyar és osztrák milíciák kapcsán kimutatta, a valódi veteránok sokszor csak a legszűkebb pátria védelmére álltak készen, a közvetlenül megélt, kistájnyi méretű szülőföld elhagyását elutasították.²⁹

Kétségtelen az, hogy Magyarországon 1919 végére veteránkülönítmények jöttek létre. Ami adatunk van például Héjjas Iván és Hir György tevékenységéről, más néven az „adonyi” vagy „alföldi” csapatról, illetve Prónay Pál vadászászlóaljának első alakváltozatairól vagy akár a Nemzeti Hadsereg tiszti századairól, az világosan mutatja, hogy itt kiemelkedő mértékben valóban veteránok alkották a különítményeket. Ám még Héjjasék esetében is kecskeméti diákok és környékbeli gazdák, napszámosok és az Ébredő Magyarok helyi szervezeteinek tagjai segítettek feltölteni a sorokat.³⁰ A néhány ezer fő között ráadásul messze nem a Hir-féle paraszti elem, hanem eleve a középosztályi és nemesi tiszti háttérűek voltak felülreprezentáltak. Ekkor sem a homogén veteránkultúra jelentkezését látjuk, hanem a kommunizmus jelentette sokk nyomán kialakuló heterogén kistérségi koalíciókat, amelyek esetében az összetételnél szinte fontosabb, hogy működésük kezdete gyakran reaktív volt – kellett tehát az elutasított ideológiával és politikai renddel való találkozás ahhoz, hogy az esetleges erőszakos hajlamok és szélsőjobboldali szimpátiák jól felismerhető mintákat követő politikai cselekvésekben megmutatkozó habitussá álljanak össze.

Mindez azt erősíti, hogy nem magyarázható a paramilitáris erőszak annak az ideológiának a meghatározása nélkül, amely veteránokat és nem-veteránokat egységbe forrasztva, a világháború emlékezetétől nem függetlenül, de nem is egyszerűen a világháborús tapasztalatok közvetlen és szükségzerű eredőjeként a politikai erőszak új és kiterjedtebb formáit legitimálta ezekben az országokban. Magyarországon, ahogy Németországban is, ráadásul a háború utáni jobboldali fordulatban fontos szereplők nem kötődtek a veteráncsoportokhoz. Nehéz vállalkozás lenne ezért beilleszteni a brutalizációs tézis keretei közé a *Cél* folyóirat egész működését, az 1914 előtti és 1918 utáni időszak látványos eszmei kontinuitását, amely bizonyítja: az új radikális jobboldal ideológiai forrásvidéke nem a háború volt, hanem a századforduló kultúrharca.³¹ Ennek a jobboldalnak további komponensét képezte az újkatolikus mozgalom társadalmi aktivizmusa, amely ismert módon Bangha Béla és Prohászka Ottokár közéleti szerepvállalásait is magában foglalta. Mindezekre utóbb hatott a háború, de érte-

²⁷ A *Freikorps* egységes szervezet nélküli paramilitáris alakulatok összefoglaló neve, amelyek 1919 és 1921 között mind a baloldali forradalmi mozgalmakkal szemben, mind a keleti határok védelmében sok esetben fegyveres harcokat vívtak ellenfeleikkel. A hivatásos hadsereg sok esetben támogatta az alakulatokat, ahogy a weimari kormány is, az akut válság végeztével azonban igyekeztek leszerelni a szabadcsapatokat.

²⁸ Bessel: *Die Heimkehr der Soldaten*, 225–227., 235–236.

²⁹ Révész: *Nem akartak katonát látni?*, 225–229.

³⁰ Romsics: *A Duna-Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai*, 100.

³¹ Szabó: *Új vonások*, 109–176.; Csunderlik: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták*, 59–63.; Bartha: *Törzsökösök*, 10.

lemszerűen nem a szorosan vett frontélmények.³² A radikális gondolati mag – a dualizmus-kori Magyar Királyság integratív társadalmi politikájának felváltása egy etnopartikularista vagy reformklerikális diskurzussal – nem a háborúból származott. A háborús hatások kapcsán Bihari Péternek természetesen igaza van, amikor rámutat arra, hogy az első világháborús határhelyzetek, a nélkülözés, gazdagodás, a frontszolgálat és annak elkerülésének igaz és hamis történetei katalizálták ezeket a századfordulós előzményeket. Ez azonban nem a brutalizációs tézis keretei között elhelyezhető jelenség, hanem a középosztályi kultúr- és konkurenciaharc leképeződése és élesedése a háborús helyzet körülményei között.³³

A háború utáni helyzet sem segít bennünket tovább a brutalizációs tézis kiterjedtebb és önmagában történő alkalmazásában. A spontán erőszak legállandóbb formái az 1919 utáni ellenforradalmi Magyarországon közismert módon az egyetemi és utcai antiszemita verések, garázdálkodások voltak. Kerepeszki Róbert a *Turul* kapcsán jól dokumentálta, hogy Bessel kutatásaihoz hasonló eredményekre bukkanhatunk Magyarországon is, az egyetemista közeg váratlan aktivitására.³⁴ Az egykorú források is megerősítik ezt: Miután a szélsőjobb 1921-es, az ÉME által szponzorált március 15-i eseményei lezajlottak, a közönség egy része azonnal randalírozni kezdett, zsidónak vélt személyeket és üzleteket megtámadva.³⁵ Ezeket elsősorban – ellentétben az 1919-es vidéki, különítményes erőszakkal és a kiugróan erőszakos merénylettekkel – nem veteránok követték el, hanem diákok, akik – ahogy sok *Freikorps*-önkéntes is – „kimaradtak” a világháborúból, azonban mélyen azonosultak annak mítoszával. Az ÉME maga is tudatosan nem pusztán a veteránok közül igyekezett verbuválni, hanem az ideológiailag e mítoszra fogékonyak közül.³⁶ Közülük sokan nem lehettek frontharcosok, ám így frontot kerestek otthon és az elszakított területeken. Ők voltak azok, akik átélték – sokszor világra eszmélésük kulcsélményeként – a forradalmakat és azok kudarcait. Ellenségképeket kevésbé a világháború, mint inkább annak utójátéka határozta meg.

Ha elfogadjuk, hogy az újjóboldal két ideológiai *sine qua non* dimenzióját a külpolitikai szociáldarwinizmus és a belpolitika organikus újjászervezésének Moeller van den Brucknál is megjelenő, fentebb idézett gondolata alkotja, úgy teljesen világos, hogy ezek megjelenése predatálja a világháborút. Ahogy a nacionalizmus logikája fokról fokra delegitimálta a hatalmak által elfogadott kollektív, de gyakran cinikus döntéshozatal hiányát, úgy alakult ki a német geopolitikai iskolával rokon szociáldarwinista nézet, amely népegyéniségek harcaként értelmezte át a korábban államcentrikusan felfogott nemzetközi politikát. Ez a gondolkodásmód Magyarországra is megérkezett az első világháború előtt. A már említett *Cél* folyóiratban az alapító Szemere Miklós képviselte – egy sor publicista által támogatva – a kalmár Anglia és a gyenge franciák, de elsősorban természetesen a barbár oroszok elleni fellépést követelő turáni külpolitikát. Alkalmanként olyan, a magyar integráció és zsidó emancipáció hagyományainak fényesebb lapjain szereplő szerzők is hangoztattak ilyen nézeteiket, mint maga Révai Mór.³⁷ Ám minden más szellemi hatásnál fontosabb a sokszor – hibásan – Tisza István gondolkodását meghatározóan befolyásoló ideológusként beállított Réz Mihály, aki a kül- és a belpolitikát azáltal hozta már 1910 körül közös nevezőre, hogy mindkettőt a hatalom

³² Fejérdy: *A világháború problematikája*, 358–373.; Veszprémy: *Egy avított jezsuita*, 439–462., illetve jelen tanulmány megközelítésével leginkább rokon perspektívában: Gárdonyi: *Az antiszemitizmus funkciója*, 193–204.; Fazekas: *Prohászka Ottokár és a „hungarizmus”*, 4–34.

³³ Bihari: *Lövészárkok a hátországban*, 176–200.

³⁴ Kerepeszki: *A Turul Szövetség*, 31–37., 45–50.

³⁵ Zinner: *Az ébredők fénykora*, 46–47.

³⁶ Zinner: *Az ébredők fénykora*, 31.

³⁷ Romsics G: *Összeomlás és útkeresés*, 51–53.

akarásában magát kifejező népiség állandó küzdelmeként írta le, amelyben az erősebb győz, a konfliktus pedig törvényszerű. Réz valójában nem Tisza gondolkodását képezte le írásai-ban, hanem az újjobboldal új világlátását, amelyet utóbb, mint arra még kitérünk, a háború után az új radikalizmus képviselői el is ismertek.³⁸

Ez a világgép sajátos módon volt lefordítható a belpolitika világára. Ha pusztán fogalmi síkon és a formális logika szabályai szerint értelmezzük ezt az újjobboldali diskurzust, akkor azt kell mondanunk, hogy alapját a politikai közösséget alkotó elemek újradefiniálása képezte. A régi össznemzeti halmazba mindenhol vezetett út. Az asszimilacionista, ám egyben integratív magyar nacionalizmus 19. századi képlete volt ez. Mivel az újjobboldal számára többé nem az (integráló-asszimiláló) állam jelentette a politika alfáját és omegáját, hanem egy harcos és organikus közösség, a határvonalak, határmegvonások a társadalmon belül is megjelenhettek – és meg is jelentek. Ennek gyökerei szintén a századfordulóig nyúltak vissza, az újabb antiszemita hullám, a szabadkőművesség és a szabadgondolkodónak nevezett polgári radikális progresszió elleni reakcióig. Ezt a belső határmegvonást jelképezték a keresztállítások az egyetemeken, a zsidó oktatók elleni alkalmankénti hajszáok, s persze a szabadkőművesség és a szocializmus elleni antiszemita felhangú uszítások a katolikus sajtóban és másutt.³⁹ Ez a jelenség illeszkedett a tágabb európai kontextusban zajló párhuzamos folyamatokhoz: nyilvánvaló különbségeik ellenére az *Action Française* ebben a tekintetben éppúgy hasonló világlátást képviselt, mint a nordikus elméletet felfedező német antiszemita. Ezek együttesen jelzik: Komoly eszméi előzményekkel rendelkezett az az újjobboldal, amely 1919-től kezdve folyóiratok és napilapok seregében, a budapesti községi politikában s a nemzet-, majd országgyűlésben és persze az utcán követelte a nemzet határaink országon és társadalmon *belüli* újbóli meghúzását, azaz a nemzet népi-organikus alapon történő megújítását. Mindezek alapján, a brutalizáció jelenségét kategorikusan nem cáfolva, de belátva annak elégtelenségét a (magyar és egyéb) paramilitáris mozgalmak 1918 utáni gyors kialakulásának értelmezéséhez, a következőkben a fentebb vázlatosan bemutatott előzményeket is figyelembe véve teszünk kísérletet azon ideológiai tartóoszlopok bemutatására, amelyek együttesen képesek megmagyarázni a jelenség eszméi-intellektuális kiérleltetését, a jobboldali paramilitáris erőszak mögötti gondolkodás koherenciáját.

A militarizmus eszméje

A konspiratív és paramilitáris szélsőjobboldal világgépe tehát nem elsősorban az első világháború fronttapasztalatait tükrözte. Nagyobb mértékben határozta azt meg egyfelől az újjobboldal világháborút predatól ideológiai alapvetése, másrészt pedig a vereség és a sikertelen forradalmak elutasítása. Ezek könnyen össze is kapcsolódhattak, hiszen a progresszió liberális és baloldali hagyományainak elutasítása mintegy igazolást nyert 1918–1919-ben, amikor a baloldal különböző formációi – az újjobboldal felfogása szerint – saját politikai hitvallásukhoz híven feláldozták a történelmi országot és annak hagyományait annak érdekében, hogy megerősítsék hatalmi pozícióikat. Ezek együttesen formálták azt a világgépet, amelyet Bodó Béla igyekezett összegzően megragadni.⁴⁰ Tanulmánya megjelenése óta annak alapvető megfigyeléseit több értékes esettanulmány is igazolta. Olyan munkákról van itt szó, amelyek nem az irányítók, a csúcsvezetők és meghatározó értelmiségi képviselők megnyilatkozásaiból kiindulva vizsgálták az 1918 utáni jobboldali radikalizmus eszmerendszerét,

³⁸ Réz: *A történelmi realizmus rendszere*, 156., 165.

³⁹ Csunderlik: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták*, 30–45.

⁴⁰ Bodó: *The White Terror in Hungary*, 133–160.

hanem az újjáboldali-paramilitáris habitust igyekeztek megragadni „működésében”. Más szavakkal másod- és harmadvonalbeli szereplők társadalmi érvényesülési stratégiáit tárták fel. Mind Zsabka Kálmán, mind Kováts Tivadar életútjának az elmúlt években megjelent, úttörő feltárása bizonyította, hogy az 1914 előtti antiliberális elvek konkrét személyek esetében kimutatható módon – és a bolsevizmus elleni harc jegyében – adódtak össze egy újabb keletű, a háború lenyomatát is magán hordozó, de a vereség és az azt követő forradalmi epizódok által kondicionált világképpé.⁴¹ A politikai erőszakot legitimáló és gyakorló magyar radikálisok 1920 körül többé-kevésbé koherens világképpel rendelkeztek, amely kimutatható mind egyes vezető ideológusok, mind a terrorcselekmények elkövetőinek világlátásában, de amelynek megléte szervezeti szinten is azonosítható. Az Ébredő Magyarokra, az Etelközi Szövetségre és a Magyar Országos Véderő Egyesületre vonatkozó forrásokból ez világosan kiolvasható,⁴² de – mint alább bemutatjuk – olyan radikális világnézetű tisztek által meghatározott hivatalos szervek anyagában is, mint a vezérkarfőnökség osztályai, különös tekintettel a belső elhárításért és a kommunizmus visszaszorításáért felelő V. és VI., valamint a külföldi hírszerzéssel foglalkozó II. csoportra.⁴³ A személyi átfedések – Siménfalvy Tihamér például egyszerre volt ekkor a Kettőskereszt Vérszövetség vezetője és a vezérkarfőnökség csoportvezetője – igazolják, hogy miért elemezhetők együtt ebben az esetben a nem állami szervezetek és a katonai vezetés bizonyos dokumentumai. Ennek a forráscsoportnak azért is jelentős a hozzáadott értéke, mert betekintést enged a radikális tisztí körök politikai gyakorlatába, azaz megengedi, hogy túllépjünk az *intellectual history*-t jellemző forrásokon és elemzési módokon.

A századfordulós és világháborús neokonzervativizmus öröksége az 1920 körüli radikális diskurzusokban könnyen azonosítható. Már említettük Réz Mihály hatását, amit a korszakban vezető radikálisok is elismertek. Közülük a legjobb tollú szerző kétségtelenül Bajcsy-Zsilinszky Endre volt, aki Rézről, halálakor írt cikkében, saját mozgalmuk előfutáraként és példaképeként írt. A nekrológ egyes részei szinte egy szélsőjobboldali tézisgyűjteményt idéznek meg. Bajcsy-Zsilinszky Réz Mihály esszéinek nyelvezetét nagyon pontosan követve leszögezte: „[a] nemzet, az állam él és minden élet: gyarapodás, növés, terjeszkedés – másokon való túlnövés, imperializmus és militarizmus. Az imperializmus csak fokozata az államok és nemzetek örök életakarátának. Államok és nemzetek csak úgy, mint minden élőlény, mindekelőtt élni akarnak; mikor pusztá létük biztosítva van már, jobban akarnak élni; mikor ezt is elérték, az elsőik között akarnak lenni; mikor ezt is elérték, az elsőik. Ebben a hatalmi tendenciában nincs semmi erkölcstelen, de viszont ebben nincs is különbség nép és nép, állam és állam között; ezt a hatalmi akaratot tehát nem lehet lombikban gyártani, de viszont nem is lehet kiirtani az életből.”⁴⁴ Nietzsche a korszakban népszerű olvasata, a szociáldarwinizmus lenyomata és a népek harcának századfordulós elmélete egyszerre köszön vissza az írásban, ahogy Réz késői szövegeiben is.

A háború előtti szociáldarwinista és nemzeti imperialista áramlattal való rokonságot számtalan más forrás is megerősíti. Gömbös a MOVE alakulásakor elmondott beszédének 1920-as emlékiratában közölt saját változatában is szerepelteti a fenti gondolatok némelyikét, hangsúlyozva, hogy „[az] Isten is azért teremtett egymástól különböző nemzeteket, hogy

⁴¹ Bartha-Pócs–Szécsényi: *Egy hosszan „ébredő” túlélőművész*, i. m.; Kováts Tivadarról lásd: Pócs: *Varjúserég*, i. m.

⁴² Zinner: *Az ébredők fénykora*, 17.; Fodor: *Az Etelközi Szövetség*, 128–134.

⁴³ Szakály: *A 2. vkf. osztály*, 16.

⁴⁴ Zsilinszky Endre: *Réz Mihály*. Szózat, 1921. június 1. 2.

ezek egymással versenyezve, a verseny útján haladjanak”.⁴⁵ De a hatások és kapcsolódások talán legékezebb bizonyítéka az, hogy a Egyesült Keresztény Nemzeti Liga által kiadott, 1921-es német nyelvű propagandamunka egyenesen *völkisch*ként definiálta a magyar radikálisok politikáját és mozgalmait, amelyekben a „tetteberek”, akár terrorcselekményekre is készen, hazafias kötelességtudatból vesznek részt.⁴⁶

A politikai erőszak legitimálásban előfordultak utalások a trianoni veszteségekre, a nemzeti megaláztatás terhére. Zadravecz István, a radikálisokkal rokonszenvező tábori püspök és ferences szerzetes az irredentizmus mindent felülíró parancsával indokolta a jog semmibe vételét: „Irredenta ország nem ismer jogrendet [...] bosszújuktól megvédeni a fajt veszélyes bűn.”⁴⁷ Ám jellemzőbb volt ennél a Zinner Tibor által idézett összegzés, amelyet Balogh Ferenc készített az ÉME történetéről a Bethlen korszak derekán. Ez pedig kifejezetten hangsúlyozta az ideológiai folyamatosságot, hangsúlyozva, hogy az új radikalizmus „nem egyszerű ellenhatása, reakciója a forradalomnak, hanem sokkal inkább visszanyúl a múltba és Magyarország összeomlásának és a keresztény társadalom felmorzsolódásának alapokát a liberalizmus évtizedeiben keresi és találja meg”.⁴⁸

A múlttól való elfordulás, az antiszemitizmus, tágabban az antiliberalizmus és haladás fogalmával szemben gyakorolt éles kritika végigkísérte a radikalizmus különböző platformjait. Átszötte Gömbös publicisztikáját, összekapcsolódva az egészséges és természetes harc fogalmával, amely a politikai közösséget belülről gyengítő liberális ideológiával szembeni fellépés sarkalatos eleme maradt mindvégig.⁴⁹ De ugyanez a szellemiség megjelenhetett egy ÉME-ünnepélyen március 15. alkalmából, ahol Kmoskó Mihály a fehér internacionálé létrejöttét sürgette, míg Budaváry László a zsidók teljes eltávolítását javasolta, amelyhez – a távolból küldött üzenete révén – Héjjas Iván is csatlakozott. Ám az egész ünnepély keretét a fő szónok, Szmracsányi György jelölte ki, aki a korban népszerű kifejezéssel a „destruktív irányzatok”, mindenekelőtt a liberalizmus önvédelemként meghatározott kiirtását fogalmazta meg célként.⁵⁰ A szellemi és a fizikai erőszak ebben a perspektívában elválaszthatatlanul összeolvadt. Szmracsányi maga emelte ki, hogy „[a] jogrenddel soha semmi körülmények között sem ellenkezett, hogy a proletárdiktatúra bukása után egyesek népitélet következtében vesztették életüket”, azaz megerősítette a radikális mozgalmak igényét arra, hogy a politikai erőszak eszközével éljenek, a vélt jogot védve a jogrend megsértése árán is.⁵¹

Ezeknek az állásfoglalásoknak a leképeződését megtaláljuk a vezérkarfőnökség anyagában éppúgy, mint a formálódó mozgalmakról szóló, az elhárítás által készített anyagokban, azzal a különbséggel, hogy az egyszerűbb emberek a legradikálisabb, Héjjashoz hasonló vezetők mintájára liberálisok és szabadgondolkodók helyett nagyobb gyakorisággal hivatko-

⁴⁵ Gömbös: *Egy magyar vezérkari tiszt*, 27.

⁴⁶ Ein Deutschungar: *Das neue Ungarn*, 17., 21.

⁴⁷ Péter Zadravecz titkos naplója, 97.

⁴⁸ Zinner: *Az ébredők fénykora*, 15.

⁴⁹ Gömbös Gyula: [cím nélkül] MOVE, 1919. november 1. 1.; Gömbös Gyula: *A destruktív irányról és a köztársasági mozgalmakról*. Szózat, 1921. február 12. 1. Kontextusához lásd Bartha: *Törzssökösök*, 11.

⁵⁰ VKF 155 d. 2652. sz. dia, 1919 5. csop. 8064 sz. A budapesti magyar karhatalmi főparancsnokság védelmi osztályának helyzetjelentései 1919.12.17. és 1919.12.29. között, f. 22–24. és 8334 sz. A Magyar Nemzeti Hadsereg fővezérség utasítása a katonai körletparancsnokságoknak a keresztény kereskedelem pártolására, 1919. 12. 20., f. 277–279.

⁵¹ *Szabadságünnep a Petőfi-téren*. Nemzeti Újság, 1921. március 16. 3.

tak pusztán zsidókra, egyértelmű ekvivalenciát tételezve a csoportok között.⁵² (Ez annak ellenére így volt, hogy nemcsak a mérsékeltabb, Dormándy Gézához hasonló szereplők álltak ki utóbb a fronton szolgált zsidó veteránok mellett, de még a Héjjas-alakulat is szorosan együttműködött a háborúban sokszor megsérült és kitüntetett báró Biedermann Imrével 1920 körül.)⁵³ Fontos kiemelni, hogy a radikálisok liberalizmusellenes téziseiket nem valamilyen konzervativizmus jegyében fogalmazták meg. Gömbös maga is summázta – már 1920-ban! – az újjobboldal krédóját, amely szerint ezek a mozgalmárok egyszerre kívánták egy misztikus népi hagyomány feltámasztását és egy új, képükre formált antiliberális modernitás megszervezését a mozgalommal egybeforrt állam révén, amely kapcsolatot a „keresztény nemzeti világnézet” volt hivatott erősíteni.⁵⁴

Az újjobboldali radikalizmus erőszakelvűségének fontos elemét képezte a militarizmus eszméje, amely a paramilitáris mozgalom és a meghódítandó állam közötti híd funkcióját is ellátta: a militarizmus elvei szerint megszervezett társadalomban a kettő harmonikusan, összeforrvá létezhetett volna. A kifejezést a sajtó, de a MOVE és más szervezetek belső irodalma is rendkívüli gyakorisággal kezdte használni 1919-től kezdve, és valódi szélsőjobboldali hívószóként működött, egyebek mellett a veszélyesnek ítélt pacifizmus aszimmetrikus ellenfogalmaként is. Vonyó József szerint Gömbösben már korán kialakult a meggyőződés, hogy a „magyar reneszánsz” feltétele „a faji öntudatra ébredt, szociálisan érzékeny, egységesen gondolkodó, katonásan megszervezett nemzeti társadalom kialakítás[a]”.⁵⁵ Ahogy más esetekben, a militarizmus fogalmát is Bajcsy-Zsilinszky tisztázta és árnyalta messze legkiemelkedőbb szellemi és retorikai színvonalon a *Szózat*ban megjelent vezércikkeiben. A jobb tollú szerző azonban lényegében ugyanazt fogalmazta meg, mint mások: a militarizmust szembe szeezte a káros liberális értékekkel, s megfeleltette azt a természet törvényének, egyszerre nietzscheánus és szociáldarwinista örökségekre visszautalva írásaiban: „...nekünk föl kell olnadnunk országunk természetében és hivatásában, nekünk az ősember töretlen őstőneivel és hitével kell szünetlenül ostromolnunk az Istent, nekünk a legférfibb férfiakat kell kite nyésztenuink önmagunkból, kiknek játék, gyönyörűség, életcél az akarás. [...] Szabadság? Egyenlőség? Demokrácia? Pacifizmus? Világbéke? Mi most nem érünk rá e százrétű szavakkal játszani: számunkra éppen a tizenkettedik órában egyszerűsítette le az életet gyászos végzetünk. Élni akarunk. Magyarok akarunk lenni. Férfiak. Katonák.”⁵⁶

A militarizmus cáfolhatatlan igazolását – és a pacifizmus veszélyességének döntő bizonyítékát – a radikális diskurzus szerint az 1918–1919-es periódus nyújtotta. Az az időszak tehát, amely kapcsán már kiemeltük és megelőlegeztük, hogy a háborús „brutalizációnál” kimutathatóan nagyobb mértékben befolyásolták az új magyar militarizmus és radikalizmus világlátását, az erőszakot legitimálva. Legtisztábban ezt is Bajcsy-Zsilinszky fogalmazta meg, híressé vált *Hadúr* című vezércikkében: „A száználmas doktorok, szociológusok, pacifisták, antimilitaristák, kik rozoga világnézeteiket sívár laboratóriumok lombikjaiban kotyvasztották: magyar földről világkéket hirdettek. De a magyar föld kikacagta őket és világnézeteiket s azt felelte: nem. A magyar föld arcpirító bukásunkkal verte fejünkhöz a maga örökigaz-

⁵² VKF 155. doboz, 2652. sz. dia, 1919. 5. csop. 8334 sz. A Magyar Nemzeti Hadsereg fővezérség utasítása a katonai körletparancsnokságoknak a keresztény kereskedelem pártolására, 1919. 12. 20., f. 277–279; VKF 163. doboz 1920. 6. csop. 3560. sz. Palatinus József újságíró (Vas vármegye) felterjesztése a szabadkőművesség ellen.

⁵³ Pócs: *Varjúsereg*, 33.

⁵⁴ Gömbös: *Egy vezérkari tisz*, 47.

⁵⁵ Vonyó: *Gömbös Gyula* (2014), 98.; lásd még: uő.: *Gömbös Gyula* (2018), 149–150.

⁵⁶ Zsilinszky Endre: *Halálos ítélet?* *Szózat*, 1920. január 22. 1.

ságát: itt csak egyféle béke lehet: katonák békéje. [...] A porosz militarizmus a sok oldalról fenyegetett élet szükségszerű reflexe volt. Ez a magyar militarizmus is. A magyar katonaszellem: függvénye a magyar nemzet földrajzi és népközi helyzetének. Ezen a földön ekkora számban csak katona nemzet élhet.”⁵⁷

Egyéb források azonban mutatják, hogy ezúttal is olyan gondolatokat öntött szavakba a vezércikkíró, amelynek elemeit sokan vallották, kulcsfogalmait pedig ismerték és használták. Ezt mutatják a társadalom militarizálása fő eszközének is szánt MOVE első országos ülésének jegyzőkönyvei, az ékesszólással nem vádolható, bár termékeny szerzővé avanzsáló Raics Károly – MOVE-vezető, egyben altábornagyi rangban történt nyugdíjazásáig aktív katona – munkái, de talán legtanulságosabban a „hálózatban” működő radikális tisztek iratai a korból.⁵⁸ Míg Raics absztrakt módon a harcot, a háború erkölcsét kötötte össze a politikai erőszakkal, a hatalom lényegében azonos kísérő jelenségeként határozva meg azokat, a militarizmus a nem a nyilvánosságnak szánt iratokban jóval kiterjedtebb jelentést vett fel.⁵⁹ Abele Ferenc még akkreditációja előtt, berlini különleges megbízottként számolt be arról, hogy a német hadsereg a veteránokat depolitizálni kívánja, amellyel szemben a MOVE (és a német radikális tisztek) szándékát sokkal kíváncsiabbnak írta le, és maga is – bár burkoltan – a hadsereg átpolitizálása, lényegében a paramilitáris mozgalmak és a katonaság közötti válaszfalak lebontása mellett állt ki.⁶⁰ Ehhez további muníciót biztosított a kormányzó bizalmasaként 1920 és 1922 között a bajor és Bajorországba menekült északnémet radikálisokkal tárgyaló Janky Béla is, aki a német paramilitáris vezető Hermann Ehrhardt nemzeti hadseregére és a nemzet egészének militarizálásáról szóló gondolatait közvetítette megbízói felé.⁶¹ Ez utóbbihoz kapcsolódott a sportélet fellendítésének szándéka: Gyurgyák János tárta fel a sport és a nemzeti nevelés jelentőségét a tágan értelmezett fajvédő ideológiában, s kimutatta ezek meghatározó jelenlétét a MOVE kiadványaiban.⁶²

Mozgalom és állam a radikálisok által természetesnek tekintett egybeforrásának szellemében még az is előfordult német–magyar viszonylatban, hogy magyar hivatásos diplomata a német paramilitáris körök megsegítését „akár direkt, akár indirekt módon, Move [sic], Ébredő Magyarok” révén bonyolította volna, állami forrásokat játszva át a magyar szervezeten keresztül a német címzettek számára.⁶³ Bár Teleki Pál miniszterelnök alaposan leteremtette a megtévelyedett müncheni konzul Denghy Zsoltot, az időszakban még hamis pénz nyomását is a MOVE segítségével próbálták volna kivitelezni a német és magyar paramilitáris együttműködés nevében fellépő hazai s külföldi tisztek és kalandorok.⁶⁴ Ennél nagyobb ívű

⁵⁷ Zsilinszky Endre: *Hadur*. Szózat, 1920. január 1. 1. Kontextusához lásd: Bartha: *Bajcsy-Zsilinszky Endre*, 106.

⁵⁸ *A MOVE első országos tanácsulése*, 22.

⁵⁹ Raics: *Igazságok és tanulságok*, 124., 265.; valamint uő.: *Nemzeti feltámadás felé*, 4.

⁶⁰ VKF 155. doboz 2655. sz. dia 1919 5. csop. 8858 sz. A Honvédelmi Minisztérium 21890.sz./Eln.a. 1919. sz. alatti átirata a Magyar Nemzet Hadsereg fővezérségnek, benne: Báró Abele Ferenc ezredes a Honvédelmi Minisztérium különleges berlini megbízottja 6. sz. jelentése.1919.12. 22. [pagináció nem olvasható]

⁶¹ VKF 162 doboz 3092. sz. dia 1920. 2. csop. 28275/ált Janky Béla alezredes 17. számú jelentése a M. kir. vezérkar főnökének (München) 1920. november 9., f. 443-447.

⁶² Gyurgyák: *Magyar fajvédők*, 204–205.; *Sport és militarizmus*. Szózat, 1925. február 24. 5.

⁶³ K64 1922 20. t. 1921/244 res mappába rendezve 1920/363res iratgyűjtemény, 1920. szeptember 29. Benne: Denghy Zsolt müncheni konzul levele Teleki Pálhoz, 1920. szeptember 25. f. 2–6.

⁶⁴ K64 1922 20. t. 1921/244 res mappába rendezve 1920/363res iratgyűjtemény, 1920. szeptember 29. Benne Teleki Pál levele Denghy Zsolt müncheni konzulnak, 1920. szeptember 20. f. 20–22. Lásd még: Kántás: *Hamis pénzzel a hazáért?*, 13–14.

víziót javasolt ugyanakkor maga Gömbös, aki a MOVE elnökként Fényes Béla, a Magyar Nemzeti Szövetség igazgatójának elképzelését felkarolva javasolta katonai mintagazdaságok létrehozását, valamint a Nemzeti Hadsereg (és a tisztek révén azzal egybeforrott MOVE) gazdasági önállóságának biztosítását az országban található bányák működtetése révén.⁶⁵

Gömbös általában is a paramilitáris szervezet és a hivatásos hadsereg összekapcsolását szorgalmazta. Ő állhatott Horthy 1919. decemberi, a tiszteknek a MOVE-ba való belépését szorgalmazó hadparancsa mögött is, s elérte, hogy a nemzetvédelmi osztály finanszírozza egyes tevékenységeiket.⁶⁶ Azt a merész elképzelését, hogy a MOVE hírszerző hálózata tényleges tiszteket alkalmazzon, s egyszerre figyelje a tisztikart, eközben pedig forrjon össze a vezérkarfőnökség elhárítási csoportjával, végül az ilyen szervezeteket bizalmatlansággal és régi k.u.k. ellenérzéssel figyelő Berzeviczy Béla vezérkarfőnök „kaszáltta el”.⁶⁷ Ha ez a merész kísérlet, amely a MOVE szervezetét szinte állammá tette volna az államban, el is bukott, a mögötte álló gondolat a magyar újjobboldali irányítóinak és szervezeteinek gyorsan intézményesülő világában nagyon is fennmaradt, az inkább honvédek közül verbuválódó radikális tisztek egyetértése s az egykori közös hadsereg veteránjainak gyakori rosszallása mellett. A kormánypártból kiszorított politikus még 1924-ben is hangoztatta – s ez bizvást tekinthető az újjobboldali hittételei közül az egyik központi elemnek –, hogy a hadseregnek a honvédelem mellett éppolyan fontos „feladata a belső rendnek, a jogrendnek fenntartása”. Ezért, jelentette ki a Parlamentben, ha „élni akarunk [...] maradjunk meg csökönyösen a szárazagytű militarizmus mellett [...] A militarizmus nem egy társadalmi osztály, egy foglalkozási ág fenntartását jelenti, hanem általában az élni akarás politikájának vezető iránya.”⁶⁸

A vörös veszély és ellenszerei az újjobboldali gondolkodásban

A militarizmus s általában a paramilitáris szervezetek számára az erőszakelvű politikát igazoló legfontosabb hivatkozási pontot a korszakban a „vörös veszély” gondolata jelentette. Ennek a gondolatnak, amely szerint a kommunizmus egy bentről és kintről egyszerre támadó, nemzetellenes és zsidó gyökerű összeesküvés, az intézményesülése és kanonikussá válása könnyen felmérhető pusztán abból a tényből is, hogy 1919–1920-ban számos szervezet kebelében jött létre vörös- vagy nemzetvédelmi osztály, csoport vagy egyéb egység, amelynek a kommunista agitáció és konspiráció megakadályozása vált elsődleges feladatává (egyben pedig a létét igazoló tényezővé).⁶⁹

Amellett, hogy Európa más országaihoz hasonlóan a vörös veszély képzete igazolta a paramilitáris erőszakot, de maguknak a szervezeteknek a létezését is, ennek a világnak az egész vertikumát meghatározta a bolsevik erőszak közvetlen megtapasztalása 1919-ben. Gömbös az a kisebbség lehetett, aki olvasott marxista klasszikusokat, de bolsevizmusellenessége jól érezhetően a Tanácsköztársaság ideje alatt erősödött meg rendkívüli mértékben – ahogy az

⁶⁵ VKF 155. doboz 2651. sz. dia 1919 5. csop. 7684 sz. Gömbös Gyula a Magyar Országos Véderő Egyesület országos elnökének felterjesztése, 1919. november 24., f. 288–290

⁶⁶ Vonyó: *Gömbös Gyula* (2014), 94–96.

⁶⁷ VKF 156. doboz 2728. sz. dia 1920 1. csop. 12275 sz. Gömbös Gyula, a Magyar Országos Véderő Egyesület országos elnökének javaslata, 1920. március 3., f. 247–249. f. Lásd a vezérkarfőnök kézzel írt rájegyzését a betérjesztésen, f. 250–251.

⁶⁸ *Gömbös Gyula beszéde*. Szózat, 1924. március 22. 3.

⁶⁹ Legalaposabban feldolgozza: Csunderlik: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”*, főleg 175–181. és 321–328. Egyes vonatkozásaihoz lásd: Pócs: *Varjúsereg*, 29.; Turbucz: *Régi források*, 438–443.; Vonyó: *Gömbös Gyula* (2018), 147–148. Háttéréhez lásd: Gyurgyák: *Ezzé lett magyar hazá-tok*, 234–235.

kevesbé tájékozott szellemi és tényleges harcostársaival is történt.⁷⁰ A paramilitáris világban jelen voltak a budapesti kommunellenes összeesküvések, különösen a Dormándy Géza, utóbb pedig Hőnig Vilmos vezette szervezkedés túlélői, de a Héjjas-alakulat első alakváltozatának létrejöttét is a vörösuralommal való közvetlen találkozás katalizálta 1919 tavaszán.⁷¹ Pócs Nándor a paramilitáris világot alulnézetből is mutató munkája konkrét eset kapcsán tárja fel, hogyan alakulhatott ki egy háborús veteránban a bolsevizmusellenesség: Kováts Tivadar másokhoz hasonlóan a hadifogolytáborban találkozott a bolsevizmussal, elutasította azt, majd provokátorként dolgozva végleg antikommunista meggyőződés alakult ki benne, amelyet a Tanácsköztársaság tapasztalatai csak erősítettek.⁷² Bár az egyéni életutak eltértek, a tapasztalatok hasonló helyzetekben érlelődtek olyan kollektív tudássá, amely meghatározta a politikai küzdelemlről alkotott képet a paramilitáris szervezetek világában, s szorosan összefüggött az erőszak szükségszerűségére vonatkozó meggyőződések megszilárdulásával.⁷³

Ezek a tapasztalatok újra és újra megerősítést nyerhettek közvetlenül vagy közvetve, híradások útján a Tanácsköztársaság bukása után. Nincs okunk feltételezni, hogy belső jelentések százaiban számoltak volna be katonatisztek, körzetfelelősök és adott esetben polgári személyek kommunista szimpatizánsok tevékenységéről vagy munkásszervezkedésekről, ha legalábbis nem gondolták volna, hogy ezek léte valóban veszélyt jelent a magyar ellenforradalmi rendre. 1919 őszén többször került sor erőszakos cselekményekre a megtorló célú statáriális eljárásokon, antiszemita erőszakon és kivégzéseken túl is. Ilyen ismertebb epizód volt a tatabányai (felsőgallai) sortűz, amelyben csendőrök gyilkoltak meg legalább öt munkást.⁷⁴ Nem véletlen, hogy éppen Tatabánya és Miskolc környéke, valamint Salgótarján vidéke szerepel sűrűn a jelentésekben: a legveszélyesebbnek tartott munkásréteget a bányászok alkották, akik ráadásul a gyakran napról napra gazdálkodó ellenforradalmi rendet komolyan megingathatták volna egy esetleges hosszabb és országos sztrájkjal. A diósgyőri vasműveket az 1919 tavaszán-nyarán még csepeli vasas ezredet vezető Hőnig Vilmos, a júniusi felkelésből kiugrott tiszt felügyelte, akinek ekként szintén személyes tapasztalatai voltak a kommunizmussal. Felháborodottan jelentette, hogy a polgári hatóságok nem megfelelő lelkiismeretességgel gyűjtötték be a fegyvereket, és a kommunista agitációt sem irtották tűzzel-vassal.⁷⁵ Beszámolójában érezhetően a valós félelem keveredik a militarista attitűdökkel, a civil közigazgatás lenézésével. Jól mutatja a „fehérek” nemzetközi tájékozódását – de legalábbis a szélesebb látókörű réteg naprakészségét –, hogy a félelmekre válaszul Magyarországon is felmerült egy, a MOVE vagy más szervezet által kivitelezett polgári „államvédelmi” mozgalom létrehozása. Franciaországban a polgári pártok farvizén létrejövő különböző jobboldali egyesülések ugyanis nem utolsósorban azért is szerveződtek, hogy sztrájk idején a közép- és felsőosztály részvételével maradjon biztosított egy sor alapvető szolgáltatás. Hasonló próbálkozások Bajorországban is voltak, amelyek mögött már a paramilitáris *Einwohnerwehr*-szer-

⁷⁰ Vonyó: *Gömbös Gyula* (2014), 80.

⁷¹ Romsics: *Forradalom és ellenforradalom*, 100–103.; Zinner: *Az ébredők fénykora*, 39.; Somogyi: *A június 24-iki ellenforradalom*, i. m.; Pataki: *Az ellenforradalom fegyveres szervezkedése*, 432–433.

⁷² Pócs: *Varjúsereg*, 16–17.

⁷³ Kozma: *Az összeomlás*, 191–197.

⁷⁴ VKF 155. doboz 2662. sz. dia, 1919. 6. csop. 1394. sz. A Honvédelmi Minisztérium 908/6.sz. távirata a Magyar Nemzeti Hadsereg fővezérének, 1919. szeptember. 10. [pagináció nem olvasható]

⁷⁵ VKF 155. doboz/ 2668 sz. dia, 1919 6. csop. 3590 sz. Hőnig Vilmos 35/Kh 1919 sz. jelentése, 1919. október 08., f. 140–141.

vezetek is feltűntek. Ezt a mintát ajánlotta követésre Eckhardt Tibor, aki hangsúlyozta a tevékenység részben polgári, részben katonai jellegét, s a kommunista veszély leküzdése mellett a társadalom megszervezésének lehetőségét is felfedezte az elképzelésben.⁷⁶

A valóban megélt – ha nem is valós – félelmek a tudatos uszítással keveredtek 1919 decemberének végén, amikor „lelepleződött” a Horthy meggyilkolására Bécsből szervezett vállalkozás. Ez a komolytalan terv arra nagyon is alkalmasnak bizonyult, hogy minden kommunistákkal kapcsolatos ügyet erre a kaptafára fűzzenek fel a szorgosan működő nemzetvédelmi szolgálatok, összekapcsolva azt Korvin Ottó állítólagos megszöktetésének terveivel, de még Károlyi Mihállyal, valamint zsidó és szociáldemokrata pénzekkel is. Az így kialakított történet néha már-már kínosan ügyetlenül felfújtt beszámolóját Horthy fővezérként megküldte nemcsak a magyar polgári hatóságoknak, de az antanthatalmak budapesti katonai képviselőinek is, s a kommunista izgatást és az állítólagos terrorista elképzeléseket „Magyarország létét és az egész világ rendjét komolyan fenyegető veszélyként” írták le a memorandum szerzői.⁷⁷

A Horthy neve alatt köröztetett memorandum fontos aspektusát képezték a Bécsre vonatkozó kitételek. Számtalan irat tanúsítja: valóban úgy vélték Budapesten, hogy „az Ausztriában tartózkodó kommunisták a jelenlegi osztrák kormány – vagy legalább annak egyes tagjai – által aktiv és passzív segítségben részesülnek, ami által teljesen illuzorikussá válik ezen az egész kulturvilágra legveszedelmesebb gonosztevők ártalmatlanná tétele”. Ezt a meggyőződést erősítették az osztrák (és általában európai) szervezett munkásság vezetőinek ismételt kijelentései, amelyek blokáddal fenyegették Magyarországot a Tanácsköztársaság elfogott vezetőinek kivégzése esetén. A fenyegetéseket a magyar kormány, akárcsak a radikális tisztek természetesen agresszióként értelmezték, melynek végső célja felfogásuk szerint a rendszer megbuktatása lett volna.⁷⁸

A vörös veszély mítoszában általánosságban is kitüntetett szerep jutott Bécsnek. Már a bolsevik vezérkar számára is az elsődleges forradalmasítandó célpontot jelentette az osztrák főváros, ahol erős kommunista szimpátiájú munkástömegeket feltételeztek. Az ellenforradalmárok gondolati sémái ennek voltak tükröképei: a „fehér” érzelmű tisztek és általában a magyarországi középrétegek mélyen meg voltak győződve a bécsi vörös forradalmi veszély valóságosságáról, s a várossal kapcsolatos félelmeket csak fokozta, hogy mindenki jól tudta: ott tartózkodik a Tanácsköztársaság sikeresen elmenekült elitjének meghatározó része. Bécsi ügynökökre hivatkoztak nemcsak a Horthy elleni merényletterv kapcsán, de sokszor vidéki ügyek kapcsán, így a szolnoki „vörös mozgalom” erősödése miatt is. Sőt, Héjjas Iván a Makay (Makkai) Imre századossal közös abonyi statáriális kivégzések indoklásakor is a Bécsből érkezett elszánt kommunisták agressziójára hivatkozott, akik állítólag megtámadták a fegyveres őröket.⁷⁹

⁷⁶ K429 1. cs. Adatgyűjtemény 1916–1925. Eckhardt Tibor: Javaslat a politikai sztrájkokkal és szociáldemokrata hatalmi törekvésekkel szemben való védekezés megszervezése ügyében. f. 119–124.

⁷⁷ VKF 156. doboz 2677. sz. dia, 1919 Vezérkarfőnök iratai, 77. sz. Horthy Miklós altengernagy levele a miniszterelnöknek, a külügyminiszternek, a szövetségségi katonai misszió tábornokok tanácsának. Melléklet: Jelentések az összeesküvésről 1919. december 31., kül. f. 15–20. Intellektuális kontextusához lásd: Csunderlik: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”*, főleg 316–317.

⁷⁸ VKF 156. doboz 2689. sz. dia, 1920 1. csop. 10005 sz. A Magyar Nemzeti Hadsereg fővezérségének helyzetjelentése 1920. január elsejéről. Benne: Novák Elemér százados 20/37. sz. helyzetjelentése 1919. december 28-ról, 1920. január 1.

⁷⁹ VKF 157. doboz 2766 sz. dia, 1920 1. csop. 13941 sz. Molnár főhadnagy, a vadász zászlóalj 3. század parancsnokának jelentése, Abony, 1920. május 2. f. 237.

A vörös Bécsről és az ott dőzsölő magyar baloldaliakról szóló újságcikkek mellett a fehér, paramilitáris habitusra vélhetően nagyobb hatást gyakoroltak a jelentéseiket szinte napi rendszerességgel küldő bécsi magyar katonai hírszerzők, akik S-csoport néven a vezérkarfőnökség második, tehát hírszerző csoportjának kötelékébe tartoztak. Feladataik közé tartozott a kommunista emigráció szemmel tartása, esetenként akár provokálása, iratok megszerzése és propaganda kifejtése ellenük Ausztriában.⁸⁰ Ez az állomány szorosan kapcsolódott a paramilitáris szervezetekhez is, amit mutat, hogy az S-csoport, más funkcióval bírva, még a harmincas évek végén is az újjászerveződött Rongyos Gárdát támogatta kárpátaljai műveleteiben. Az S-csoport jelentései kevésbé a valóságról szóltak, mint inkább a hazai olvasókat igyekeztek befolyásolni (az előbbit a fedett magyar attasé, Lehóczky Béla rendkívül tájékozott és kimért, hosszú összefoglalóiból ismerhették meg a hazai döntéshozók). Ennek megfelelően legtöbbször a küszöbön álló baloldali akciókról és az erősödő osztrák jobboldalról szóltak jelentéseik, rossz és jó híreket adagolva. A sok tucat fennmaradt jelentés (csak az 1920–1922-es évkört vizsgálva!) alapvető üzenetét jól érzékeltetik azok, amelyek például felfegyverzett, csehszlovák támogatással vagy anélkül Magyarországra vonulni kész munkászászlóaljakról szóltak, de utóbb legfeljebb annyi történt a katonai szervek jelentései szerint, hogy pár tucatnyi munkás el-elzavarta a magyar őrszemeket valamelyik Ausztriának ítélt falu határából, ahová élelmiszerért törtek be.⁸¹

Pontosan nem vállalkozhatunk annak magyarázatára, hogy az S-csoport miért készíthette jó esetben végtelenül naiv, rossz esetben szándékosan megtévesztő jelentéseit, miközben a hazai döntéshozók Lehóczky ezredes, de akár Gratz Gusztáv követi jelentéseiből is érzékeltették, hogy a valóság mennyire eltér a hírszerzők beszámolóitól. Annyi mégis elmondható: a teljes válasznak alighanem része az ekkorra kialakult bolsevikellenes-újjobboldali és militarista habitus mint „állandó és átvihető diszpozíciók rendszere”, azaz bizonyos reakciós és interakciós sémák alkalmazása egy csoport tagjai által, amikor egy adott típusú helyzetben találják magukat. Az „ellenséges” Bécsben a legendás ’19-es előd, Takács-Tolvay ezredes örökségéhez felnőni igyekvő ellenforradalmár tiszték úgy írtak az ottani viszonyokról, ahogy azt saját világértelmezésük és az őket olvasók világképe egyaránt diktálta számukra. Nem aktatologató vagy fogadásra járó ficsúr tiszték kívántak lenni (ezzel is vádolták a „bécsieket”), hanem valódi harcosok, akik polgárháborús habitusukat „élték meg” fedett hírszerző szolgálatban is – akár azon az áron, hogy hírszerzés helyett inkább hírköltést műveltek.

A kapott információk alapján a 2. csoport igyekezett egyénenként számon tartani a bolsevik ügynököket (közéjük számítva az emigráns szociáldemokratákat is), akárcsak mozgásukat Ausztria és Magyarország között.⁸² Így hozzájárultak egy olyan veszélytudat kialakításához és meggyökereztetéséhez, amely igazolta mind a hírszerzés, mind a titkos társaságok létjogosultságát, s amely a magyar diplomáciában is meg-megjelent, akár Horthy támogatásának köszönhetően, akár más úton. A párizsi békekonferenciára készített összefoglalóba is belekerülhetett így „Balassa István főhadnagy, a Prónay zászlóalj tisztjének jelentése a Schwartz Jenő magyarországi zsidó származású volt orosz hadifogolytól szerzett értesüléséről az orosz hadsereg hadereje, felépítése és összetétele tárgyában”, amely – a célközönség

⁸⁰ Árokey: *A rejtett magyar katonai attasé szolgálata*, i. m.

⁸¹ VKF 160. doboz 2920. sz. dia, 1920 2. csop. 113_456/Eln. sz. iratban az S-csoport jelentése, 1920. január 12.; Uo. 2921 sz. dia, 1920. 2. csop. 120_453/Eln sz. iratban az „S” csoport jelentése, 1920. január 13.; Uo. 2942. sz. dia 1920 2. csop. 208_274/ált. sz. iratban a 2. csoport helyzetjelentése, 1920. február 8., f. 370.

⁸² VKF 160. doboz 2975. sz. dia, 1920 2. csop. 419_415/ált. A nyilvántartó iroda jelentése a bolsevik személyi nyilvántartás összefoglaló helyzetképéről, 1920. április 19. f. 229–234.

felől nem hagyva kétséget – a bolsevik veszély mellett hosszan taglalta a Magyarországot ért méltatlanságokat és sérelmeket. Ennek a békekonferencia számára készített (de úgy tűnik, fel nem használt) iratnak nemcsak az európai szovjet propagandahálózat vázlata képezte részét, de a bolsevizmus zsidó „másodlagos forradalmi termékként” való bemutatása is, a világpolitikai helyzetet pedig borúlátóan a következőképpen értékelte: „India, Turkesztán, Afganisztán, Beludzsisztán, Kaukázus és Törökországban [sic] a pánszlávizmust és az angolok elleni gyűlöletet használják fel a bolsevizmus terjesztésére, amelynek már Musztafa Kemál pasát is megnyerték. Agitációba jól kiképzett derviseket küldenek a mohamedán vidékekre hamis angol fontokkal bőven fölszerelve. Eredmény: Tiflisz elfoglalása.”⁸³

Azt, hogy ez a memorandum (és a többi hasonló összefoglaló) nem a Magyarországgal szembeni megértőbb elbánás reményében született csak, az is alátámasztja, hogy röviddel később belső használatra hasonló összefoglaló készült. Az eltérés a nyíltabb és jobban kifejeződő antiszemitizmusban ragadható meg: A belső használatú irat kifejezetten a nem kommunista zsidó sajtót is azzal vádolta, hogy „aknamunka, stb. útján előnyösen telekürtöli a világot az itt uralkodó és tarthatatlan fehérterrortól”. A dokumentum a zsidóság számlájára írta az „amszterdami bojkottot”, amelyet a szakszervezetek európai szövetségének irodája hirdetett meg a Somogyi–Bacsó-gyilkosságok nyomán, s a tanulságokat a nyilvántartó iroda nevében kiadott irat a magyar ellenforradalmi rend ellen szövetkező kommunista s nem kommunista zsidó összeesküvés képében találta meg. Eszerint „a hátsó és valódi célja a hazafiatlan zsidó frakció eme akciójának az, hogy a kierőszakolt intézkedésekkel a védelmi szervezet lebontása után a katonai hatalmat teljes egészében letörje, s az ország újból a zsidóság hatami körébe vonassék. Ez ellen csak egy intézkedés kecsegtetne biztos sikerrel és pedig, ha a védelmi rendelet visszavonatnék, s a katonai hatalom teljes kifejlődése rendeltetnék el.” Nem utolsósorban ez az irat is leszögezte: „A bolsevik Európa propaganda legveszedelmesebb főfészke kétstégtelenül Wien”, míg „Magyarország a fő szálka.”⁸⁴

A vörös veszély gondolatát az első világháború utáni magyar újjjobboldal, különösen annak paramilitáris ága világképére gyakorolt hatásának szempontjából nehéz túlértékelni. A Gerwarth–Horne-tézis, amely szerint a paramilitáris mozgalmak elsődlegesen erre hivatkozva legitimálták létezésüket és az általuk gyakorolt politikai erőszakot egyaránt, a magyar esetben látványosan igaznak bizonyul. Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy épp a magyar radikális jobboldal rendelkezett a leginkább közvetlen tapasztalatokkal a bolsevizmussal kapcsolatban. Számos prominens képviselője ráadásul hosszabb vagy rövidebb ideig maga is szolgálatot vállalt a Tanácsköztársaság idején, ezzel olyan döntést hozva, amelyet utóbb igazolni és/vagy feledtetni kellett az antibolsevista elkötelezettség látványos demonstrációi révén (is). Ebben a fogékony közegben a rengeteg valós és álhr egyvelege egy olyan széles körben elterjedt és sokak által bensővé tett kognitív alakzatot eredményezett, amely a veszélyt transznacionális fenyegetésként határozta meg, s ennek megfelelő válaszokat igényelt. Ezzel is igazolta a radikális szervezetek élénk kapcsolatkeresését egymással, s különösképpen a magyar paramilitárisok eltökélt szándékát, hogy német és osztrák jobboldali erőkkel összefogva – alkalmanként pedig bolgár, horvát, lengyel és orosz partnereket is keresve – az erőszakelvű politikai praxisokat Magyarország határain túlra is kiterjesszék, egymással együttműködve s határokon átívelő jelleggel lépve fel a fő ellenséggel szemben.

⁸³ VKF 160. doboz, 2942. és 2943. sz. diák, 1920. 2. csop. 209_401/ált. A 2. csoport által a párizsi békekonferencia részére készített tanulmány a bolsevizmusról, 1920. február 10., f. 373–390.

⁸⁴ VKF 161. doboz 3041 sz. dia, 1920 2. csop. 22227/ált. „Orosz-bolsevik helyzetkép” és „Magyarországi bolsevik helyzetkép” c. memorandumokban, 1920. szeptember 5., f. 118–123.

A vörös veszély képzetéből következik, hogy a radikális újjobboldali mozgalmak együttműködése és közös tervei értelmezhetők akár egy transznacionális fenyegetésre adott hasonló válaszként. Ez azonban leegyszerűsítő megközelítés, mivel nem veszi figyelembe, hogy a konzervatív forradalom eleve ideológiai törésvonalak mentén értelmezte a társadalmak és a politika működését, így magában hordozta azokat a jellemzőket, amelyek miatt könnyen alakultak ki az egyes nemzeti irányzatok között együttműködések. Mivel az újjobboldali politikai közösségben a politika maga is a háború civil életre való kiterjesztésének minősült, az ellenség immár teljesen természetes módon egyaránt megtalálható volt a határon belül és kívül – a vesztfáliai állam megszűnt létezni. A permanens (politikai) harc világában az ideológiai fegyvertársak hatalomra jutása vagy veresége a saját mozgalom erejének alakulásával is összefüggött – legalábbis sokan így vélekedtek a paramilitáris szervezetekben Münchentől Budapestig.

A határon átnyúló erőszak meghatározó része az irredentához kötődött. Különböző célokkal – a hírszeréstől a pénzszerzésen át a gyilkosságig – és különböző szintű állami támogatással jártak sokszor kettős megbízású (azaz a hadsereg kötelékében és egy paramilitáris szervezet tagjaként egyaránt parancsot teljesítő) veterán tisztek az egykori Magyar Királyságból kivált területekre, s valóban jelentős ügynökhálózatot mozgattak Csehszlovákiában és Romániában egyaránt.⁸⁵ Tanulmányunk ugyanakkor elsősorban nem ezt a dimenziót vizsgálja, hanem a jobbára tervek szintjén megrekedt közép-európai paramilitáris együttműködést, amely ugyan régóta ismert az irodalomban, ám diplomáciatörténeti feltárását követően alaposabb értelmezése csak töredékesen történt meg eddig. Az idevágó, túlnyomó többségükben titkosnak szánt, állami és nem állami szereplők által hátrahagyott iratok egyértelműen a politika ugyanolyan jellegű felfogásán nyugszanak, mint amelyet már a „vörös veszély” kapcsán is feltártunk: a külső és belső ellenség egymástól nem is elválasztható kihívására adott legjobb válasz megtalálása a feladat, s ennek a legtöbb vélemény szerint szintén transznacionális jellegűnek kell lennie.

Egy 1920. nyári magyar hírszerzési összefoglaló felépítése pontosan tükrözi ezt a logikát. Kiindulópontja a bolsevizmus térnyerése, amely a jelentés szerint más vidékeken is terjed, míg a bécsi kommunisták a szovjet győzelmeken felbátorodva „a német spartakistákkal egyetemben szeretnék a felfordulást végrehajtani, ez irányu tárgyalások Berlinben folynak”. Ezért javasolja Siménfalvy Tivadar – maga is hírszerző tiszt és egy titkos paramilitáris szervezet, a Kettőskereszt Vérszövetség alighanem *de facto* vezetője ekkor – az antibolsevik elemek összeszámlálását s a lehetséges partnerek számbavételét, elsősorban a fehér orosz és bajor köröket kiemelve egy jövőbeni koalíció lehetséges tagjaiként.⁸⁶ Jól mutatja a mentalitásbeli különbségeket, hogy ezt a tervet a bécsi követ Gratz Gusztáv Teleki miniszterelnöknek írva egyszerűen „*unheimlich*”-nak nevezte, valóságtól való elrugaszkodottságára utalva –

⁸⁵ VKF 160. doboz 2949. sz. dia, 1920 2. csop. 221_52/ált. Gobetzky Róbert őrnagy jelentése a Szolnok vármegyei katonai parancsnokság nyilvántartó osztály osztályvezetőjének, 1920. február 17. Tűzlás ugyanakkor az irodalomban szereplő több ezres ügynöklétszám, különösen, mivel tudjuk, hogy az első időszakban a jelentős összeget kitevő, de több ezer számára nem elegendő 7,5 millió koronát költött a magyar külügyminisztérium az ügynökhálózat támogatására (és annak egy részét is vélhetően elsikkasztotta a kétes hírű Bulissa Károly.) Romsics: *Összeomlás és útkeresés*, 538. Vö. Angyal: *Érdekvédelem és önszerveződés*, 45–50.; Pócs: *Varjúsereg*, 43.

⁸⁶ VKF 160. doboz 2999–3000. sz. diák, 1920 2. csop. 705_407/ált. A nyilvántartó iroda összefoglaló helyzetjelentése Oroszországról, 1920. július 5., f. 218–224.

annak ellenére, hogy az osztrák jobboldali szervezetek támogatásának maga is elkötelezett híve volt.⁸⁷

A fő ellenség, Bécs „meghódításának” lehetősége ugyanakkor katalizáló hatással volt a paramilitáris szervezetekhez sorolható személyekre. A kormányzó megbízásából 1920 nyarán és őszén Münchenben tárgyaló Janky Béla, akárcsak Lehóczky Béla Bécsben a professzionális, inkább a hadsereg és a kormányzó felé elkötelezett, de a paramilitáris szervezetekhez is köthető tisztek csoportját képviselte. Ők elfogadták a politikai erőszakot, beleértve akár annak transznacionális formáit, de célként tekintettek arra is, hogy Magyarország hivatalosan ne keveredjen bele jobban a konspiratív tervezésbe, mint az szükséges lenne, s elkerülje a nemzetközi közvélemény előtti lelepleződést.⁸⁸ Mészáros Gyula, a jegyzett turkológus egyetemi tanár, aki eleinte a felvidéki akciók egyik fő intézője-összehangolója volt, már az osztrák kérdésben is vérmesebb álláspontot foglalt el, összekapcsolva azt egy polgárháborúba sülyedő Csehszlovákia szétrobbantásának tervével.⁸⁹ A Héjjasék képviselőjében 1920 őszén Bécsben tárgyaló Biedermann Imre pedig egyenesen azt ajánlotta, hogy magyar paramilitáris alakulatok „csináljanak rendet” a vörös Bécsben, egy ott kibontakozó ellenforradalmi fordulattal karöltve.⁹⁰

A politikai erőszak transznacionális felfogására világítanak rá a Magyarországon fedetten működő gyűjtőtáborok külföldi „legionáriusaival” kapcsolatos iratok is. Már 1919-ben megkezdődött mind horvát, mind osztrák legénység felfegyverzése Csóton.⁹¹ Ezek a közvetlen, ausztriai szervezeteknek biztosított támogatás mellett további erőforrást jelentettek a vörös Bécs bevételének örökké napirenden tartott tervéhez, de létezett terv még egy müncheni fedett „támogatáselosztó” központ (!) létrehozására is.⁹² Bár ez nem valósult meg, a magyar állam néhány millió korona értékű támogatást biztosított titkos paramilitáris német szervezeteknek, s biztosra vehető az ÉME/ MOVE köreiből kapott, de természetében pontosan nem ismert támogatások meglete is. A kapcsolati háló pedig azt is megmutatja, hogy a radikálisok közép-európai együttműködése magába tudta szívni az erre fogékony magyar paramilitáris vezetőréteg egészét: akár egy rövid előkészítő látogatás idején a tárgyalásokat a már fekete báránynak számító Prónaytól kezdve a vezérkarfőnökséghez tartozó Siménfalvyig mindenki

⁸⁷ K64 1922 20. t. 3608/pol alá rendezve Gratz Gusztáv bécsi követ levelei Teleki Pálnak, 1920. szeptember 3. és 6., f. 1–5.; Paál: *A politika és a publicisztika*, 206–207.

⁸⁸ VKF 161. doboz 3050–3051. sz. diák 1920 2. csop. 23130/ált. Janky Béla alezredes jelentése a németországi helyzetről, 1920. augusztus 30., f. 458–465.; valamint uo. 23152/ált. Janky Béla alezredes jelentése az Erich Ludendorff tábornokkal folytatott megbeszéléséről, 1920. szeptember 10. f. 467–472.; VKF 161. doboz 3055. sz. dia, 1920. 2. csop. 23880/ált. Lehóczky Béla ezredes jelentése a Metzger altábornaggal folytatott megbeszélésről, 1920. szeptember 23. és uo. 23930/ált. A bécsi követség jelentése az "Orka" szervezéséről Bécsben és Alsó-Ausztriában, 1920. szeptember 27. f. 624–625.

⁸⁹ VKF 161. doboz 3075. sz. dia, 1920. 2. csop. 25482/ált. A bécsi követség jelentése, 1920. október 21. f. 5xx. [olvashatatlan]

⁹⁰ VKF 161. doboz 3077. sz. dia, 1920. 2. csop. 25905/ált. A bécsi követség jelentése báró Biedermann Imre akciójáról, 1920. október 29. f. 649–650

⁹¹ VKF 155. doboz 2650. sz. dia, 1919. 5. csop. 7561 sz. A Magyar Nemzeti Hadsereg tájékoztatása a Kroatische Militaerabteilung és az osztrák katonák illetményéről, 1919. december 11. f. 171–173.

⁹² VKF 161. doboz 3043. sz. dia, 1920. 2. csop. 22596/ált. A bécsi katonai misszió jelentése az osztrák katonai ellenorganizációról, 1920. szeptember 6. f. 201–210.; VKF 163. doboz 3678. sz. dia, 1922, iratszám nélkül, Tervezet [a külföldi, jobboldali szervezetek irányítására és támogatására létrehozandó müncheni központ felállítására], d. n., f. 170.

maga szerette volna bonyolítani, ahogy a Rudolf Kanzler- és Georg Escherich szervezeteivel (Orka, Orgesch) kialakított jó viszony érdemét is maguknak igényelték.⁹³

Konklúziók

1920-ban Magyarországon egyidőben tetőzött a paramilitáris aktivizmus, és kezdődött meg annak lassú korlátozása. Ősszel toborzások (!) zajlottak a Kárpátalja és/vagy Szlovákia visszaszerzését célzó akciókhoz, egy magyar légió – részben nem magyar legénységgel – északról vonult volna Szlovákiába, lengyelországi gyülekezőhelyéről.⁹⁴ Budapesten rendszeres volt a zsidóellenes erőszak, és bár nyárra a legtöbb vidéki terrorcselekmény már lezajlott, atrocitások rendszeresen történtek, ha nem is akkora intenzitással, mint korábban. A paramilitáris akciók ráadásul egyértelműen betörték a külpolitika világába, az év nyarán Prónay alakulata kirabolta a Fürstenfeldben található hadianyagraktárt, tehát egy másik – immár szuverén – ország területén követett el olyan erőszakcselekményeket, amelyek Magyarországon is a húr túlfeszítésének tűntek volna. Az elkövetők ráadásul nem is titkolták, milyen akcióban szereztek fegyvereket.⁹⁵ Amikor pedig Budapesten vagyonukért végeztek ki a kommunál semmilyen kapcsolatba nem hozható zsidó nagypolgárokat, a kihallgatást végző rendőrtanácsos maga gondoskodott a „megfelelő” jegyzőkönyv elkészültéről, biztosítva a hasonló világlátású elkövetők enyhe elbírálását.⁹⁶ A lefűjt akciók nem jártak komoly büntetéssel, még a legnagyobb szabású, 1920 karácsonyára tervezett csehszlovákiai behatolás sem, noha azt szó szerint a pályaudvaron sikerült csak megállítani.⁹⁷ Gyakran érzékelhető maradt a tisztikar megosztottsága, így a Bécs elleni támadásra vonatkozó Jobbra-eset terveinek elvetése kapcsán, amikor a hadműveleti iroda véleményével szemben egyes radikális érzelmű tisztek nemcsak kiálltak Bécs megtámadásának terve mellett, de minden jel szerint a kormányzó támogatását is igyekeztek megszerezni.⁹⁸ Ezért is bizonyult hosszú folyamatnak a paramilitáris erőszak megfékezése, amelyet tovább nyújtott, hogy 1921–1923-ben is inkább ezek leszerelése és állományuk integrálása vált politikai céljá, semmint erővel történő felszámolásuk, míg a MOVE esetében még erre sem került sor, s a többi szervezet – a Kettőskereszt Vérszövetség, az ÉME és az EX – átalakításuk vagy megváltozott jogi státuszuk ellenére más néven vagy formában, akár hivatalosan megszűnve, de továbbra is jelen voltak a Horthy-kori magyar társadalom szövetékében.⁹⁹

A politikai erőszak beépülése a radikális jobboldali szervezetek világába a Horthy-kor kezdetén a magyar politikai kultúra jelentős átalakulását bizonyítja. Ez az átalakulás termé-

⁹³ VKF 162. doboz 3089. sz. dia, 1920 2. csop. 27878/ált. Lehóczky Béla ezredes bécsi konzul jelentése, 1920. december 12., továbbá uo. 3099. sz. dia, 1920 2. csop. 29050/ált. Janky Béla jelentései, 1920. december 12. 647–660. f.

⁹⁴ VKF 161. doboz 3082. sz. dia, 1920 2. csop. 26680/ált. Héjjas-Hir akció beszűntetése. Melléklet: Babos Lajos és Mészáros Dezső tengerészkapitányok toborzása. 1920. december 29. [bizonytalan pagináció]

⁹⁵ Kerekes: *Von St. Germain bis Genf*, 201.; Bodó: *The White Terror: Antisemitic and Political Violence*, 75–76.

⁹⁶ Pócs: *Varjúsereg*, 50.

⁹⁷ VKF 161. doboz 3082. sz. dia, 1920 2. csop. 26680/ált. Héjjas-Hir akció beszűntetése, 1920. december 29. [bizonytalan pagináció]; Romsics: *Összeomlás és útkeresés*, 544.

⁹⁸ VKF 165. doboz 3340. sz. dia, A „Jobbra” eset: Röder Vilmos alezredes, a vezérkarfőnökség hadműveleti csoportja főnökének tervezete. Melléklet: 1921/34/res Kánya Kálmán véleményezése a külügyminisztérium részéről, 1921. január 22. f. 695–702.

⁹⁹ Soós: *A Nemzeti Munkavédelmi Szervezet*, i. m.; Kántás: *A magyar fekete hadsereg?*, 103–104.

szetesen sokszorosan összefüggött a világháborúval, ám a brutalizáció-tézis, tehát a veterán-csoportok által hordozott frontharcos-tapasztalatok a harcok megszűnését követő integrálódása a belpolitikába számos vonatkozásra nem kínál megfelelő magyarázatot. Ha nem feltételezzük, hogy az ideológiai beállítódásoknak legalább akkora szerepe volt egyes veteránok „paramilitáris fordulatában”, mint a harctéri élményeknek, akkor azt is nehezzé válik megértenünk, ki miért válhatott lényegében kétszeres, mozgalmi és állami identitással egyszerre rendelkező radikálissá, vagy maradt meg professzionális tisztnek, diplomatának. Az ideológiai orientáció mellett a radikalizálódást magyarázó további tényező a kommunizmussal kapcsolatos személyes és kollektív (csoport-)tapasztalat is, ám ahogy a háború esetében, úgy a „vörös veszély” kapcsán is fontos figyelembe venni, hogy a tapasztalatokat egy ideológiai képlet értelmezte, konfigurálta mindenki számára. A jelen tanulmány nem foglalt állást abban a kérdésben, hogy pontosan milyen viszony tételezhető tapasztalat és ideológia között, az azonban a forrásokból jól kiviláglik, hogy a kettő kölcsönösen befolyásolja, konstituálja egymást. Ennek a kölcsönhatásokon alapuló folyamatnak volt az eredménye Magyarországon (is) egy olyan jellegzetes újjáboldali, „fehér” paramilitáris habitusnak a kialakulása, amely Európa más országaihoz hasonló módon a közösség megmentését annak etnicista és mozgalmi alapon történő újjászervezésétől és militarizálásától várta. Ebben a keretben mindez önvédelemként, nemzetvédelemként tételeződött, és összekapcsolódott az erőszak ideológiai szempontok alapján történő normalizálásával és igazolásával. Bár a konszolidáció évei alatt az erőszakelvű politizálást is sikerült háttérbe szorítani, a kialakult radikális politikai identitások és a politikai erőszakot integráló „fehér” habitus nem tűnt el – és a harmincas évek válságainak kiéleződése nyomán több hullámban és alakváltozatban újra jelentkezett is Magyarországon.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

- VKF = Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (HL), M. kir. Vezérkar Főnöke iratai (mikrofilm)
 K64 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K64 Külügyminisztérium levéltára, Politikai osztály rezervált iratai
 K429 = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K429 Kozma Miklós iratai

Nyomtatott források

- A MOVE – Magyar Országos Véderő Egyesület első országos tanácsulése Budapesten 1920. évi január hó 17-én, 18-án és 19-én.* Budapest: MOVE, 1920.
 Ein Deutschungar: *Das neue Ungarn, ein Sieg des völkischen Gedankens.* München: Boepple, 1921.
 Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról.* Budapest: Budapesti Hírlap, 1920.
 Jünger, Ernst: *Der Kampf als inneres Erlebnis.* Berlin: E. S. Mittler & Sohn, 1926. [1922]
 Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–1919-ben.* Budapest: Kárpátia, 2019. [1933]
 Moeller van der Bruck, Arthur: *Das Dritte Reich.* Berlin: Der Ring, 1923.
 Móricz Zsigmond: *Szegény emberek.* Nyugat, 9. évf. (1916) 24. sz. 850–873.
 Péter Zdraveczt titkos naplója. Sajtó alá rendezte: Borsányi György. Budapest: Kossuth, 1967.
 Raics Károly: *A nemzeti feltámadás felé, 3. kötet. A hadsereg feladatai az újjászületésben.* Székesfehérvár: Csitáry, 1925.
 Raics Károly: *Igazságok és tanulások a nagy háborúból.* Budapest: MOVE, 1920.
 Réz Mihály: *A történelmi realizmus rendszere.* Budapest: Stúdium, 1923.
 Somogyi Zoltán: *A június 24-iki ellenforradalom és a ludovikások.* Budapest: Pátria, 1920.

MOVE, 1919.

Nemzeti Újság, 1921.

Szózat, 1920, 1921, 1924, 1925.

Szakirodalom

Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta–Dunaszerdahely: Fórum, 2000.

Árokey Lajos: *A rejtett magyar katonai attasé szolgálat első állomáshelyeinek felállítása, 1920–1923*. Hadtörténelmi Közlemények, 30. évf. (1983) 3. sz. 356–381.

Bartha Ákos – Pócs Nándor – Szécsényi András: *Egy hosszan „ébredő” túlélőművész. Zsabka Kálmán pályarajza (1897–1971)*. 1–2. rész. Múltunk, 64. évf. (2019) 2. sz. 138–180., 3. sz. 234–276.

Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Budapest: MTA BTK TTI. 2019.

Bartha Ákos: *Törzsköcsök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945*. Budapest: Ludovika, 2023.

Belew, Cathleen: *Bring the War Home. The White Power Movement and Paramilitary America*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018.

Bessel, Richard: *Die Heimkehr der Soldaten*. In: Hirschfeld, Gerhard – Krumeich, Gerd – Renz, Irina (Hrsg.): *Keiner fühlte sich hier mehr als Mensch: Erlebnis und Wirkung des Ersten Weltkriegs*. Essen: Klartext, 1993. 221–240.

Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 2008.

Bodó, Béla: *The White Terror in Hungary, 1919–1921. The Social World of Paramilitary Groups*. Austrian History Yearbook, vol. 42. (2011) 133–163.

Bodó, Béla: *The White Terror. Antisemitic and Political Violence in Hungary, 1919–1921*. London: Routledge, 2019.

Bourdieu, Pierre: *Sozialer Sinn. Kritik der theoretischen Vernunft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 2015.

Breuer, Stefan: *Anatomie der Konservativen Revolution*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993. Carr, Richard: *Veteran MPs and Conservative Politics in the Aftermath of the Great War. The Memory of All That*. Farnham, Surrey – Burlington, VT: Ashgate, 2013.

Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története 1908–1919*. Budapest: Napvilág, 2017.

Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Budapest: Napvilág, 2019.

Diehl, James M.: *Paramilitary Politics in the Weimar Republic*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1977.

Edgecombe, Catherine – Healy, Maureen: *Competing Interpretations of Sacrifice in the Postwar Austrian Republic*. In: Cornwall, Mark – Newman, John Paul (eds.): *Sacrifice and Rebirth. The Legacy of the Last Habsburg War*. New York: Berghahn, 2016. 15–34.

Edmondson, C. Earl: *The Heimwehr and Austrian Politics, 1918–1936*. Athens, GA: University of Georgia Press, 1978.

Fazekas Csaba: *Prohászka Ottokár és a "hungarizmus" fogalmának genezise*. Múltunk, 60. évf. (2015) 2. sz. 4–34.

Fejérdy András: *A világháború problematikája Prohászka Ottokár műveiben*. In: Mózessy Gergely (szerk.): *Prohászka-tanulmányok 2015–2017*. Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2017. 358–373.

Fodor Miklós Zoltán: *Az Etelközi Szövetség története*. In: Bagyinszki István – Matits Ferenc (szerk.): *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 2007*. Salgótarján: Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, 2008. 118–156.

Gárdonyi Máté: *Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképeiben*. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest: Balassi, 2005. 193–204.

Gerwarth, Robert – Horne, John: *Bolshevism as Fantasy. Fear of Revolution and Counter-Revolutionary Violence, 1917–1923*. In: Gerwarth, Robert – Horne, John (eds.): *War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 40–51.

- Gerwarth, Robert – Horne, John: *Vectors of Violence. Paramilitarism in Europe after the Great War, 1917–23*. Journal of Modern History, vol. 83. (2011) No. 3. 489–512.
- Gerwarth, Robert: *Fighting the Red Beast. Counter-Revolutionary Violence in the Defeated States of Central Europe*. In: Gerwarth, Robert – Horne, John (eds.): *War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 52–71.
- Gerwarth, Robert: *The Central European Counter-Revolution. Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War*. Past and Present, vol. 200. (2008) No. 1. 175–209.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest: Osiris, 2007.
- Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest: Osiris, 2012.
- Horne, John: *Defending Victory. Paramilitary Politics in France, 1918–1926. A Counter-Example*. In: Horne, John – Gerwarth, Robert (eds.): *War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 216–234.
- Houlihan, Patrick J.: *Was There an Austrian Stab-in-the-Back Myth? Interwar Military Interpretations of Defeat*. In: Bischof, Günter – Plasser, Fritz – Berger, Peter (eds.): *From Empire to Republic. Post-World War I Austria*. New Orleans, LA: University of New Orleans Press, 67–89.
- Kántás Balázs: *A magyar fekete hadsereg? A Kettőskereszt Vészövetség. Egy katonai titkos társaság az 1920-as években*. In: uő. (szerk.): *A fekete hadsereg. Tanulmány és válogatott dokumentumok a Kettőskereszt Vészövetség katonai titkos társaság 1920-as évekbeli működéséről*. Budapest: MEK, 2020. 6–120.
- Kántás Balázs: *Hamis pénzzel a hazáért? Irredenta indíttatású pénzhamisítás az 1920-as évek Magyarországán*. Budapest: Horthy-korszak Történetének Kutatásáért Társaság, 2021.
- Kerekes, Lajos: *Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn, 1918–1922*. Budapest: Akadémiai, 1979.
- Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség, 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriabesnyő: Attraktor, 2012.
- Kershaw, Ian: *War and Political Violence in Twentieth-Century Europe*. Contemporary European History, vol. 14. (2005) No. 1. 107–123.
- Klemperer, Klemens von: *Ignaz Seipel. Christian Statesman in a Time of Crisis*. Princeton: Princeton University Press, 1972.
- Kučera, Rudolf: *Exploiting Victory, Sinking into Defeat. Uniformed Violence in the Creation of the New Order in Czechoslovakia and Austria, 1918–1922*. Journal of Modern History, vol. 88. (2016) No. 4. 827–856.
- Lawrence, Jon: *Forging a Peaceable Kingdom. War, Violence and Fear of Brutalization in Post-First World War Britain*. Journal of Modern History, vol. 75. (2003) No. 3. 557–589.
- Lyttleton, Adrian: *Fascism and Violence in Post-War Italy. Political Strategy and Social Conflict*. In: Mommsen, Wolfgang J. – Hirschfeld, Gerhard (eds.): *Social Protest, Violence and Terror*. London: Palgrave Macmillan, 1982. 257–274.
- Mazower, Mark: *Dark Continent. Europe's Twentieth Century*. New York: Knopf, 1999.
- Mosse, George L.: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. New York – Oxford: Oxford University Press, 1990. 160–174.
- Mulligan, William: *German Veterans' Associations and the Culture of Peace. The Case of the Reichsbanner*. In: Eichenberg, Julia – Newman, John Paul (eds.): *The Great War and Veterans' Internationalism*. London: Palgrave Macmillan, 2013. 139–161.
- Newman, John Paul: *The Origins, Attributes and Legacies of Paramilitary Violence in the Balkans*. In: Gerwarth, Robert – Horne, John (eds.): *War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 145–162.
- Paál Vince: *A politika és a publicisztika vonzásában. Gratz Gusztáv pályafutása*. Budapest: Wolters Kluwer Hungary, 2018.
- Pataki István: *Az ellenforradalom fegyveres szervezkedése Magyarországon és Ausztriában a proletárhatalom ellen*. A „nemzeti hadsereg” létrehozásának első periódusa (1919. III. 21–1919. VIII. 1.) Hadtörténelmi Közlemények, 15. évf. (1968) 3. sz. 429–463.
- Pócs Nándor: *Varjúsegreg. Kovács Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai*. Pécs: Kronosz, 2022.

- Prost, Antoine: *Les limites de la brutalisation. Tuer sur le front occidental, 1914–1918*. Vingtième siècle, t. 81. (2000) No. 1. 5–20.
- Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. Budapest: MTA BTK TTI, 2019.
- Romsics Gergely: *Összeomlás és útkeresés, 1917–1920. A magyar külpolitika útjai*. Budapest: BTK TTI, 2023.
- Romsics Ignác: *A Duna-Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben*. Budapest: Akadémiai, 1982.
- Schumann, Dirk: *Europa, der erste Weltkrieg und die Nachkriegszeit. Eine Kontinuität der Gewalt?* Journal of Modern European History, vol. 1. (2003) No. 1. 23–43.
- Soós László: *A Nemzeti Munkavédelmi Szervezet létrehozása és tevékenységének első évei, 1921–1926*. Levéltári Szemle, 29. évf. (1979) 1–2. sz. 277–291.
- Szabó Miklós: *Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában*. In: Uő.: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest: Atlantis Program, 1989. 109–176.
- Szakály Sándor: *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből, 1918–1945*. Budapest: Magyar Napló, 2015.
- Todero, Fabio: *War and Memory. The Fascist Instrumentalization of the Italian Front*. In: Luthar, Otho (ed.): *The Great War and Memory in Central and South-Eastern Europe*. Leiden – Boston: Brill, 2016. 123–136.
- Turbucz Dávid: *Régi források, új értelmezési lehetőség. Horthy Miklós fővezéri tevékenysége*. Történelmi Szemle, 62. évf. (2020) 3. sz. 425–452.
- Veszprémy László Bernát: *Egy avított jezsuita antijudaista: Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben*. Történelmi Szemle, 59. évf. (2017) 3. sz. 439–462.
- Vonyó József: *Gömbös Gyula*. Budapest: Napvilág, 2014.
- Vonyó József: *Gömbös Gyula. Egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs: Kronosz, 2018.
- Weber, Eugen: *Fascism(s) and Some Harbingers*. The Journal of Modern History, vol. 54. (1982) No. 4. 746–765.
- Weyland, Kurt: *Assault on Democracy. Communism, Fascism, and Authoritarianism During the Interwar Years*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Wilschegg, Walter: *Die Heimwehr. Eine unwiderstehliche Volksbewegung?* Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1985.
- Ziemann, Benjamin: *War Experiences in Rural Germany, 1914–1923*. Oxford–New York: Berg, 2007.
- Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora, 1919–1923*. Budapest: Akadémiai, 1989.

GIDÓ ATTILA

Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár

Aetas 40. évf. 2025. 2. szám, 54–73.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.2.54-73

www.aetas.hu

Székely szombatosok a holokauszt idején

*Állami erőszak, alkalmazkodás, meneküléstörténet**

ABSTRACT. *Szekler Sabbatarians during the Holocaust. State violence, adaptation, escape.* The study reveals how the fate of a religious micro-community in Northern Transylvania was affected by state violence during the Holocaust. It presents previously unknown details of the history of the Szekler Sabbatarians between 1940 and 1944, using new archival sources from Romania and Hungary. The text adopts a chronological approach, the chosen method being source-based exploration and interpretation of events. We learn about the circumstances of their conversion from Jewish faith to Christianity in 1940 and the excesses of the local authorities and the gendarmerie in 1944. We gain a detailed insight into their ghettoization and liberation.

Keywords: *Szekler Sabbatarians, Transylvania, Holocaust in Hungary, state violence, rescue*

Bevezetés

A jelen írás egy olyan székelyföldi vallási mikroközösség holokauszt alatti kálváriáját tárja fel, amelynek történelmi gyökerei a reformációig nyúlnak vissza.¹ A szombatosság keresztény vallásirányzatként indult a 16. század végi Erdélyi Fejedelemségben.² Első követői az unitáriusok közül kerültek ki. Az idők során a zsidó vallás számos elemét (például messiásvárás, szombattartás, a disznóhús fogyasztásának tilalma) átvevő irányzat a 17. század első felében élte a virágkorát. Ekkor több mint 30 székely faluban terjedt el, de Marosvásárhelyen és Kolozsváron is voltak hívei. A keresztény tanításoktól egyre inkább eltávolodó szombatosokat a Fejedelemség idején, majd a Habsburg időszak alatt is üldözték. Ennek következtében sokan kivándoroltak a Török Birodalomba, mások viszont áttértek valamelyik elismert keresztény felekezetre.³ A kényszer hatására történt vallásváltoztatást követően egy részüik titokban továbbra is gyakorolta „zsidózó” hitét. Utolsó nagyobb közösségük Székelyföldön, a Marosvásárhely és Székelyudvarhely között féltávon fekvő Bözödújfalun maradt fent. Itt a 19. század közepén 39 szombatos család (173 fő) élt. Közülük 16 a református, 14 a római katolikus és 9 az unitárius egyháznak volt a tagja. Túlnyomó többségük 1868 után hiva-

* A tanulmány elkészítését az NKFIH K 138048 sz. pályázat támogatása tette lehetővé.

¹ A csoportváltásra lásd: Gidó: *Kettős csoporttagság*, 103–111. Vö. Újlaki: *Zsidózás és identitás*, 420–440.

² A szombatosok történetét összefoglalják: Kohn: *A szombatosok*, i. m.; Tibori Szabó: *Székely zsidók*, 106–109.; Györffy – Tibori Szabó et al.: *The Tragic History*, 566–585.; Újlaki-Nagy: *Zsidó székelek*, i. m.; Szávai: *Székely Jeruzsálem*, i. m.

³ Kohn: *A szombatosok*, 214–223.

talosan is áttért az izraelita felekezetre, és megalapították a korabeli Európa egyetlen prozelita, azaz betért zsidó hitközségét.⁴ A későbbiekben egyaránt használták magukra nézve a szombatos és a zsidó megnevezést is. A székely szombatosok és a 19. század második felétől beköltöző zsidók között mindvégig megmaradtak a kulturális különbségek, és a vegyes házasságok is ritkának számítottak.

Négy évszázados történelmüket az állami és az egyházi erőszak különböző megnyilvánulási formái és az erre válaszként megjelenő rejtőzködés, illetve a folyamatos vallásváltoztatások határozták meg.⁵ Mindez a holokauszt idején csúcsosodott ki. Az Észak-Erdélyt birtokba vevő magyar hatóságok nyomására a szombatosok túlnyomó többsége megkeresztelkedett. A zsidótörvények bevezetésével, a munkaszolgálati rendszerrel és a deportálásokkal a magyar állam több százezer embert faji kritériumok alapján fosztott meg állampolgári jogaitól és végső soron az életétől. Csak a második zsidótörvény (1939: IV. tc.) észak-erdélyi kiterjesztésével foglalkozó 1941. márciusi miniszterelnöki rendelet, majd a harmadik zsidótörvény (1941: XV. tc.) teremtette meg a jogi kereteit annak, hogy a szombatosok elkerülhessék az üldözéseket.⁶ Ennek ellenére a hatóságok 1944-ben mégis deportálni akarták őket Auschwitz-Birkenaubá.

A tanulmány oly módon szándékozik rekonstruálni a szombatosok holokauszt alatti sorsát, hogy közben rámutasson az állami erőszak egyes megnyilvánulási formáira, illetve elmentmondásaira.⁷ A szövegben kronologikus megközelítést alkalmazok, választott módszerem az események forrásalapú feltárása és értelmezése. Azt gondolom, hogy ennek révén a székely szombatosok 1940–1944 közötti történetének eddig ismeretlen részletei is napvilágra kerülnek. Jelen pillanatig ugyanis viszonylag keveset tudtunk a második bécsi döntést követő megkeresztelkedésükről, illetve a gettósításuk körülményeiről. A tárgyalt időszakokkal csak tényirodalmi művek, valamint Németh László és a Györffy – Tibori Szabó – Vallasek szerzői hármasság foglalkozott. Ez utóbbi tanulmány a reformáció korától a közösség 20. századi felszámolásáig tekinti át a szombatosok történelmét, így a holokauszttal foglalkozó részben elsősorban a korábbi ismeretek összegzését nyújtja. Németh László pedig kifejezetten Degré Alajos igazságügyminiszteri titkár tevékenységével foglalkozik.⁸

⁴ Györffy – Tibori Szabó et al.: *The Tragic History*, 569–575. Vö. Khizhaya: „*The Russian Judaizers*”, 84–115.

⁵ A 18. században és a 19. század elején a katolikus egyház is üldözte a színleg katolikus valláson lévő, de szombatos tanok követésével gyanúsított személyeket. Kohn: *A szombatosok*, 324–327.

⁶ A m. kir. minisztériumnak 2.220/1941. M.E. sz. rendelete a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. törvénycikk egyes rendelkezéseinek a visszacsatolt keleti és erdélyi területen alkalmazásáról. *Budapesti Közlöny*, 75. évf. (1941) 70. sz. 1–3. Vö. Németh: *Degré Alajos*, 73–74.

⁷ Az erőszak fogalmát tágabban értelmezem, beleértve a fizikai, akár életre törő agressziót és a verbális fenyegetést, valamint a hatalmi pozícióból történő nyomásgyakorlást is. Lásd: Tomka: *Az erőszak és történetei*, 15.

⁸ Az idősokkal foglalkozó fontosabb szaktanulmányok és tényirodalmi művek: Németh: *Degré Alajos*, 69–87.; Györffy – Tibori Szabó et al.: *The Tragic History*, 566–585.; Gidó: *Kettős csoporttag-ság*, 103–111. Vö. Kovács: *Vallomás*, i. m.; Kovács: *Az erdélyi szombatosság*, i. m.; Kovács: *Mondjatok káddist*, i. m.; Szávai: *Székely Jeruzsálem*, i. m.

Vallásváltoztatás

Az 1868 környékén izraelita vallásra áttért székely szombatosok ügye 1940 őszén, Észak-Erdély Magyarországhoz történő visszacsatolását követően került ismét napirendre.⁹ Ebben az időszakban csak az Udvarhely vármegye székelykeresztúri járásához tartozó Bözödújfalun élt nagyobb közösségük. Pontos létszámukat nem lehet megállapítani, mert erre a hivatalos népszámlálási adatok nem alkalmasak. Az izraelita vallásra vonatkozó információk ugyanis egyaránt tartalmazzák a székely eredetű szombatosokat, a szombatos–zsidó vegyes házasságokból származó személyeket és a 19–20. században a faluba beköltözött zsidók utódait. Arról is tudunk, hogy 1868-ban nem mindegyik szombatos tért át izraelita hitre. A 19. század végén még öt olyan család volt (összesen 17 fő), akik megmaradtak szombatosnak, és formálisan valamelyik keresztény egyház tagjai voltak.¹⁰ Leszármazottaikat az 1930-as és az 1941-es népszámlálások keresztény felekezeti adataiban kellene keresni.

Az 1930-as román népszámlálás szerint a falu 604 lakosából 192 volt római katolikus, 149 unitárius, 112 görögkatolikus, 96 izraelita, 49 református és 6 görögkeleti. Az 1941-es magyar népszámlálás az 1941. január 31-i állapotot rögzítette. Eszerint a faluban 778 személy lakott. Egy évtized alatt a római katolikusok száma 390, az unitáriusoké 218, a reformátusoké 109 főre nőtt, miközben az izraelitáké 37-re, a görögkatolikusoké 21-re, a görögkeletieké pedig 2-re csökkent.¹¹ Ekkor, mint ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, a szombatosok jelentős része már elhagyta az izraelita vallást. Az 1930-as és 1941. januári, izraelitákra vonatkozó adatok összevetéséből viszont nehezen lehet következtetni a szombatosok számára, hiszen az 59 fős különbözetet az 1940. őszi kényszerű áttérések mellett a demográfiai változások (ki- és beköltözések, születések, halálozások, házasság révén bekövetkezett vallásváltoztatások) is okozhatták. Ütő Lajos székelykeresztúri unitárius esperes vizsgálószéki jegyzőkönyveiből ugyanakkor azt is tudjuk, hogy 1941 végére az izraeliták száma 25-re, 1942 végére pedig 18-ra apadt.¹² Ugyanez a csökkenés figyelhető meg a görögkatolikusok esetében is, akik 1940/1941 fordulóján túlnyomó részt a római katolikusok, kisebb részt pedig az unitáriusok számát gazdagították.¹³

Erdély egyéb településein is laktak székely szombatos származású személyek, de számuk sehol nem volt számottevő. Egyesek már a második bécsi döntést megelőzően megkeresztelkedtek.¹⁴ Mindezek mellett Észak-Erdély és Magyarország területén több olyan zsidó vallású

⁹ A szombatosok történetét összefoglalják: Kohn: *A szombatosok*, i. m.; Tibori Szabó: *Székely zsidók*, 106–109.; Györffy – Tibori Szabó et al.: *The Tragic History*, 566–585.; Újlaki-Nagy: *Zsidó székelyek*, i. m.; Szávai: *Székely Jeruzsálem*, i. m.

¹⁰ Györffy – Tibori Szabó et al.: *The Tragic History*, 575.

¹¹ Varga E.: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*, 559.

¹² A Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség esperesi vizsgálószéki jegyzőkönyvei az 1941. és 1942. évekről. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 7. dossz., számozás nélkül.

¹³ A székelyföldi görögkatolikusok helyzetére lásd: Sárándi: *Levezényelt visszacsatolás*, 95–116. Vö. Kimutatás azokról a családokról és családtagjaikról, akik görögkatolikus vallásról római katolikus vallásra tértek, 1941. január 2., Bözödújfalun. GYFL SZUGYL, Bözödújfalusi Plébánia Iratai, 647/b., 10. doboz, 1943. év, 1853/1940. irat; Vallásváltoztatások kimutatása, 1903–1958. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 10. dossz., sz. nélkül.

¹⁴ Erre példa a székelykeresztúri Kovács Áron szabó, aki 1938-ban tért át hattagú családjával együtt az izraelita felekezetről az unitárius vallásra. Felesége, Franck Ida zsidó származású volt. Lásd: Ütő Lajos székelykeresztúri unitárius esperes jelentése az EKT-nak, 1942. október 18., Székelykeresztúr. MUEKGYL, EKT, Iktatott iratok, 995/1925. tárgykör, 1192/1942. irat.

személy is élt, akiknek a szülei vagy a nagyszülei között szombatos ősök is akadtak. Egy 1939-es, dokumentumokkal alá nem támasztott becslés szerint Magyarországon a „szombatos ivadékok” száma 100–150 között, Erdélyben pedig 300–450 között lehetett.¹⁵

A magyar katonák bevonulását örömmel, székely ünnepi öltözetben fogadták a bőzödűjfalusi lakosok 1940 szeptemberének közepén. Köztük voltak a Rozenzweig család tagjai is. A családfő, Rozenzweig Lajos, a zsidó hitközség elnöke, apai ágon zsidó, anyai ágon pedig szombatos gyökerekkel rendelkezett. Felesége, Lovász Vilma szombatos családból származott. Amikor a férfi elárulta vezetéknévét, a katonák viselkedése egyszerre ellenségessé vált vele szemben.¹⁶ Rövid idő alatt szertefoszlott a közösség további tagjainak is az öröme. A berendezkedő magyar hatóságok ugyanis, ugyanúgy, mint a románok és a zsidók jelentős részét, a szombatos eredetű zsidók többségét is megbízhatatlannak nyilvánították és megtagadták tőlük az új, magyar személyazonossági igazolványok kiadását.¹⁷

1940. november 11-én érkezett meg a faluba János Áron, az 1. magyar hadsereg mellé kinevezett marosvásárhelyi kormány megbízott. Az volt a célja, hogy tájékozódjon és előkészítse az itt élő székely szombatosok keresztény hitre való visszatérítését, valamint a görög-katolikusok áttérítését római katolikus hitre.¹⁸ A kíséretéhez tartozott a budapesti Lázár Á. József szombatos származású személy, aki a későbbiekben több alkalommal is közvetített a bőzödűjfalusiak és az Igazságügy Minisztérium között. A marosvásárhelyi status quo ante zsidó hitközség szerint János Áron, valamint az erdőszentgyörgyi járási katonai parancsnok és Geréb Kálmán bőzödűjfalusi bíró azzal fenyegették meg a szombatosokat, hogy amennyiben nem térnek át valamelyik keresztény felekezetre, a zsidótörvényeket rájuk is alkalmazni fogják és elveszik a földjeiket.¹⁹ Az ekkor érvényben lévő magyarországi 1939: IV. tc. rendelkezése és az azt kiegészítő 1940-es rendelet értelmében ugyanis a zsidónak tekintett személyeket arra lehetett kötelezni, hogy mezőgazdasági ingatlanjaikat átengedjék az államnak.²⁰

Az áttérések kérdésével az unitárius és a katolikus egyház is a legfelsőbb vezetés szintjén foglalkozott. Szabó Dénes plébános már 1940 októberében levelet írt ez ügyben a Kolozsváron székelő Sándor Imre római katolikus püspöki helytartónak, aki csak azzal a feltétellel engedélyezte a szombatosok megkeresztelését, ha azok nem érdekből, hanem meggyőző-

¹⁵ A Magyar Szombatos Családok képviselőinek levele a felsőházi tagokhoz, 1939. április 3-án, Budapest. MZSML, XV-C-I-1-T.74.152. 1–4. A dokumentumot közli: Gidó: *Öt forrás*, 174–177.

¹⁶ Gidáli: *Az életem csokorba kötve*, 6.

¹⁷ Az Erdősztgyörgyi járási katonai parancsnokának jelentése Udvarhely vármegye Katonai Parancsnokságának a lakosság személyazonossági igazolvánnyal történő ellátásáról, 1940. november 18., Erdősztgyörgy. RMNL HMM, 43. fond, Magyar katonai közigazgatás iratai, 80/1940. dossz., sz. nélkül (A dokumentumot Fecső Zoltán bocsátotta a rendelkezésemre, akinek ezúton mondok köszönetet.)

¹⁸ Jegyzőkönyv a bőzödűjfalusi szombatos, valóságban azonban izraelita vallású, származásuk szerint magyar székely fajú lakosság visszatéréséről őseik vallására, 1940. november 11., Bőzödűjfalu. RMNL HMM, 43. fond, Magyar katonai közigazgatás iratai, 2595/1940. dossz., sz. nélkül (A dokumentumot Fecső Zoltán bocsátotta a rendelkezésemre, akinek ezúton mondok köszönetet.)

¹⁹ A marosvásárhelyi Izraelita Hitközség levele az Erdély–Bánáti Izraelita Irodának, 1941. április 8., Marosvásárhely. RMNL KMH, 593. fond, 109. dossz., 131.

²⁰ A földbirtokpolitikai rendelkezések hatályát a magyar állam 1941 tavaszán terjesztette ki a frissen visszatért Észak-Erdélyre. Lásd: A m. kir. Minisztériumnak 3.350/1940. M.E. számú rendelete az 1939: IV. tc. földbirtokpolitikai rendelkezéseinek végrehajtására vonatkozó szabályok kiegészítése tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 74. évf. (1940) 106. sz. 2–3.; A m. kir. Minisztériumnak 1.940/1941. M.E. számú rendelete a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. tc. Földbirtokpolitikai rendelkezéseinek a visszacsatolt keleti és erdélyi területen végrehajtása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 75. évf. (1941) 62. sz. 2.

désből váltanak hitet.²¹ Talán ennek a szigorú hozzáállásnak is tulajdonítható, hogy egészen 1944 nyaráig egyetlen bözdüjfalusi szombatos sem választotta a római katolikus vallást.²² Útő Lajos székelykeresztúri unitárius esperes 1940. november elején kérte ki az Egyházi Képviselő Tanács véleményét a szombatosok unitárius egyházba történő felvételét illetően. Válaszában a kolozsvári vezetés teljes mértékben támogatta a „fajmagyar nemzetiségű, de zsidó vallású egyének” áttérését.²³

A hatósági fenyegetések hatására vagy annak érdekében, hogy magyar személyazonossági igazolványhoz juthassanak, 1940. november 14–18. között 79 szombatos tért át az unitárius vallásra a bözdüi anyakönyvvezető előtt.²⁴ A korabeli sajtó is felfigyelt az esetre, de szót sem ejtett a hatósági erőszakról. Az újságcikkek azt a hamis képzetet erősítették, hogy a szombatosok önként hagyták el zsidó hitüket.²⁵ Egyházjogi értelemben a keresztség felvétele biztosította a teljes jogú egyháztagságot. Így a következő lépést a megkeresztelkedés jelentette, de ezt nem vállalta mindegyikük. A szertartásokra több szakaszban került sor 1940 decemberével kezdődően. Az egyházjogi értelemben is unitáriusnak tekinthető bözdüjfalusi szombatosok száma így 1942-ig minimum 71-re emelkedett.²⁶ Megkeresztelkedett Rozenzweig Lajos is, akiről ugyan a marosvásárhelyi status-quo hitközség úgy tudta, hogy „született zsidó”,²⁷ és 1944 májusában több antiszemita élő sajtócikk is támadta amiatt, hogy szombatos tanúsítványt kapott,²⁸ de anyai ágon szombatos székely származású felmenőkkel rendelkezett. Több esetben keresztnév módosítás is történt. Így lett a szombatos származásra utaló Hermannból József, a Mózesből Mihály vagy a Jakabból Jenő.²⁹ A megkeresztelkedésekről nemcsak az észak-erdélyi, de a budapesti sajtó is hírt adott 1941 elején. Cikkezett az eseményről a kolozsvári Keleti Újság és Magyar Nép, a marosvásárhelyi Az Ellenzék, a budapesti Magyar Nemzet, Pesti Hírlap, Újság és Esti Újság. Fajvédelmi szempontok alapján váltak érdekessé az áttértek Kolozsvár–Borcsa Mihály antiszemita budapesti lapja, a Függetlenség, valamint a nyilaskeresztes Magyarság és az Új Magyarság számára.

²¹ Sándor Imre római katolikus püspöki helytartó válasza a bözdüjfalusi római katolikus plébániának, 1940. október 18., Kolozsvár. GYFL SZUGYL, Bözdüjfalusi Plébánia Iratai, 647/b., 9. doboz, 1940. év, 320/1940. irat.

²² A római katolikus hitre tért bözdüjfalusi személyek nyilvántartása. RMNL MMH, 1248. fond, 359. dossz., 26–27.

²³ Az Unitárius Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyvei, 1937–1941. MUEKGYL, EKT, Jegyzőkönyvek, 1940. november 7-i ülés, 303. pont, 346.

²⁴ A bözdüi körjegyzőség kimutatása azokról a székely zsidókról és családtagjaikról, akik az unitárius vallásra tértek, 1940. december 30., Bözdüjfalu. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözdüjfalusi Egyházközség, 12. dossz., 1853/1940. irat.

²⁵ Bíró János: *A székely szombatosok visszatértek a magyar sorsközösségbe*. Keleti Újság, 23. évf. 1940. november 10.; Parajdi Incze Lajos: *Vissza a közösségi akolba! Az Ellenzék*, 28. évf. 1940. november 18.; *Unitárius hitre térnek a székely szombatosok*. Magyar Nép, 20. évf. 1940. november 23.; Bíró János: *Még egyszer a székely szombatosok*. Keleti Újság, 24. évf. 1941. február 8.) *Lebontották Bözdüjfaluban a székely zsidók templomát*. Székely Szó, 3. évf. 1943. szeptember 8.

²⁶ A bözdüjfalusi Unitárius Egyházközség keresztelési, házassági és halotti anyakönyve, 1847–1950. RMNL MMH, 1. fond, 84/1847. dossz., 37–40. és 58–62.

²⁷ A marosvásárhelyi Izraelita Hitközség levele ... RMNL KMH, 593. fond, 109. dossz., 131.

²⁸ cs. j.: *Bözdüjfalu megtévesztett egyszerű székelyei – zsidó hittérítők hálójában, II.* Székely Nép, 62. évf. (1944. május 12.); *Szemleúton a bözdüjfalusi zsidó hittérítők nyomában, I.* Székely Nép, 62. évf. 1944. június 1.

²⁹ A bözdüi körjegyzőség kimutatása... MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözdüjfalusi Egyházközség, 12. dossz., 1853/1940. irat.

Az 1940–1944 közötti évek mérlege tehát a következőképpen nézett ki: Az áttérők száma meghaladta azoknak a számát, akik ténylegesen felvették a keresztséget. Az 1944. május 3-án kezdődő gettósításokig összesen 79 bözdújfalusi szombatos tért át unitáriusnak, de csak 71 keresztkedett meg. Református vallásra hat személy tért át, ők mindannyian felvették a keresztséget 1941 elején.³⁰ Több dokumentumból arra lehet következtetni, hogy Bözdön, Székelyudvarhelyen, Kolozsváron, Budapesten is éltek olyan szombatosok vagy részben szombatos származásúak, akik áttértek unitárius vagy református vallásra 1941–1944 között. Néhányan közülük megkeresztelkedtek, mások viszont nem. Az összlétszámuk valószínűleg 20 körül lehetett.³¹

Római katolikus vallásra csak a marosvásárhelyi zsidó gyűjtőtáborból történt kiszabadulásukat követően tértek át szombatosok. 1944. augusztus 6-án összesen hat bözdújfalusi szombatos jelentette be az 1942-től a faluban szolgáló Ráduly István plébánosnál az áttérést. Köztük olyanok is voltak, akik két hónappal korábban az unitárius egyházba kérték a felvételüket, de Péter Ödön lelkész visszautasította őket.³² Két személyt már 1944. szeptember 7-én megkeresztelt a plébános, a másik négy keresztelés viszont a háborút követően, 1945. január 20-án történt meg.³³ Megjegyzendő, hogy 1944 nyarán az unitárius egyházba is áttért és megkeresztelkedett további hat szombatos.³⁴ A háború végére, 1944/1945-re tehát a keresztény hitre tért bözdújfalusi szombatosok száma elérte a 89-et. Közülük 77 választotta az unitárius, 6 a római katolikus és szintén 6 a református egyházat.

Köztes évek

Unitárius vallás – szombatos hit

A vallásváltást követő három év viszonylagos nyugalomban, de nem eseménytelenül telt el. A helyi Unitárius Egyházközség világi vezetését végző ún. kebli tanács a megkeresztelkedéseket követő hetekben, 1941 elején újraszerveződött. A nyolctagú testületbe öt szombatos áttérőt is megválasztottak azzal a céllal, hogy az új híveket integrálják az egyházba.³⁵ A megkeresztelkedések viszont, mint ahogyan a 17. század közepén lezajlott üldözési hullámot követő áttérések esetében is történt, nem jelentettek tényleges hitelhagyást.³⁶ Ezt nemcsak a helyi unitárius lelkész, de a marosvásárhelyi status-quo ante irányzathoz tartozó zsidó hitközség vezetősége is észlelte. A hitközség elöljárói 1941. április elején írtak levelet a Kolozsváron működő Erdély-Bánáti Izraelita Irodának a szombatosok helyzetéről. Ebben azt állapították meg, hogy ugyan a szombatosok eljárnak az unitárius templomba, de titokban továbbra is „zsidók módjára élnek”. Azt is megemlítették, hogy a hatóságok a zsinagógát és a mikvét (rituális fürdőt) bezárták, és Goldfarb Jakab saktert (az állatok rituális vágását végző

³⁰ EREGY, Bözdi Református Egyházközség, Áttértek és kitértek anyakönyve, 12–14.

³¹ EREGY, Bözdi Református Egyházközség, Anyakönyvi ügyiratok, 1912–1964, sz. nélkül.

³² Péter Ödön levele a bözdi anyakönyvi kerülethez, 1944. június 13., Bözdújfalusi MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözdújfalusi Egyházközség, 11. dossz., 47/1944. irat.

³³ A római katolikus hitre tért bözdújfalusi személyek nyilvántartása. RMNL MMH, 1248. fond, 359. dossz., 26–27.

³⁴ A bözdújfalusi Unitárius Egyházközség keresztelési, házassági és halotti anyakönyve, 1847–1950. RMNL MMH, 1. fond, 84/1847. dossz., 61–62.

³⁵ A Bözdújfalusi Unitárius Egyházközség közgyűlési jegyzőkönyve. 1941. február 16-i gyűlés. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözdújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 12. dossz., sz. nélkül.

³⁶ Gidó: *Kettős csoporttagság*, 104.

személyt, metszőt) elkergették.³⁷ A szombatosok nem hagytak fel a zsidó rituális előírások betartásával, és a közeli Erdőszentgyörgy rabbijához, Kohn Mendelhez jártak át,³⁸ a baromfikat szintén az erdőszentgyörgyi sakternél vágatták, és a gabellát (a kóser hús adóját) is ott fizették.³⁹

Péter Ödön azt írta az 1941-es évről szóló feljegyzéseiben, hogy „az új hívek [...] régi (zsidó) szokásaik maradéktalan továbbápolása és gyakorlása miatt gyermekeikben csak sok gondot, de kevés előnyt jelentenek a jövőre nézve is”.⁴⁰ Szintén ezt az állapotot igazolja Rozenzweig Lajos lányának, az 1930-ban született Ilonának a visszaemlékezése: „Felvettük a vallást, de csak muszájból, mert lelkünk mélyén mi, gyermekek, már zsidónak születtünk, és nagyon nehezen ment a kivetkőzés.”⁴¹

Móricz Zsigmond, Bözödi György kíséretében, 1941. május 28. környékén járt a bözdűjfalusi szombatosok között.⁴² Útirajzát néhány hét múlva a Kelet Népe közölte.⁴³ Talán ő és Balázs György voltak az utolsók, akik részletes, empatikus hangvételi írásban számoltak be erről a közösségről a holokausztot megelőző időkben, hiszen a későbbi sajtótudósítások vezérelvévé az uszítás vált. Balázs útjának pontos dátumát nem ismerjük. Valamikor 1941 tavaszán, feltételezhetően Móriczt megelőzően kerülhetett rá sor. Együttérzéssel és enyhe keserű-romantikus hangnemben írt róluk a budapesti Libanon olvasóinak.⁴⁴ Riportjában az emberek portái rendezettek, a zsinagóga és a rituális fürdő gondozott volt, és a szombatosok például életet éltek. Szót sem ejtett arról, hogy hatósági nyomásra szinte mindannyian áttértek 1940 végén, majd megkeresztelkedtek 1941 elején. Csak utalt rá, hogy a közösség nyugalma hetven év után véget ért, és vészterhes idők várnak rájuk. Ezzel szemben Móricznál a „zsidók az egész faluban a legszegényebbek”, lyukas háztetőiken átvilágít a nap, a zsinagóga „hideg és magányos”, a sakter háza és udvara elhagyatott, gondozatlan, és „bűz van az egész udvaron”, a rituális fürdőben pedig „iszonyú piszok és szenny” uralkodik.⁴⁵ Későbbi forrásokból tudunk a gazdátlanul maradt zsinagóga 1943-as elbontásáról. Az építőanyagot a déli irányba szomszédos Bözöd új községházának és jegyzői lakásának építésénél használták fel.⁴⁶ Móriczt is láthatóan az együttérzés vezérelte, de mindeközben olyan anakronisztikus és érthetetlen tévelygést látott a szombatosságban, amelynek eltűntét nem kell sajnálni.

Mindkét szerző eszköztárának meghatározó eleme volt a konstrukció. Balázs idealizált, és egy olyan képet tárt az olvasói elé, amelyik csak alig érintette a valóság negatív oldalát (szegénység, hatósági vegzálások, a szombatosok áttérítése keresztény vallásra és rejtett „zsidózásuk”). Ezzel szemben Móricz realizmusa túldimenzionált volt. Az 1940-es évek Bözdűjfalujának szociális helyzetét, a szombatos emberi sorsokat viszont ő tette számunkra láthatóvá.

³⁷ A marosvásárhelyi Izraelita Hitközség levele ... RMNL KMH, 593. fond, 109. dossz., 131.

³⁸ A rabbi nevét egy 1942-es anyakönyvi kivonatból ismerjük. EREGY, Bözödi Református Egyházközség, Áttértek és kitértek anyakönyve, 12–14.

³⁹ A marosvásárhelyi Izraelita Hitközség levele ... RMNL KMH, 593. fond, 109. dossz., 131.

⁴⁰ id. Péter Ödön: A Bözdűjfalusi Unitárius Egyházközség évi jelentései: Ecclesia domestica. 1941. évtől kezdve. EUEL, jelzet nélkül, 5.

⁴¹ Gidáli: *Az életem csokorba kötve*, 20.

⁴² Újlaki-Nagy: *Zsidó székelyek*, 275.

⁴³ Móricz: *A szombatosok közt*, 1–5.

⁴⁴ Balázs: *Az erdélyi szombatosok*, 18–22.

⁴⁵ Móricz: *A szombatosok közt*, 3.

⁴⁶ *Bözdűjfalun, a székely-zsidók falujában*. Székely Szó, 3. évf. 1943. szeptember 10. 7.

Az áttérések és az 1944. májusi gettósítások közötti évekről tehát viszonylag keveset tudunk. A dokumentumokból és a riportokból a helyi (szombatos-) zsidó hitközség, valamint a hozzá tartozó intézmények megszűnése, a szombatosok búvópatakszerű vallásgyakorlása, valamint a falu népességére általánosan jellemző nincstelenség rajzolódik ki. Éves jelentésében rendre arról írt Péter Ödön, hogy a szombatosból áttért hívei, de a régi unitáriusok között is alig akad „teherbíró” család, a legtöbben „vagyontalan szegénysorú” emberek.⁴⁷

Az unitárius egyházba történő belépések szombatos részről az állami erőszak elől történő menekülési stratégiának és egy újabb „rejtőzködési” periódus kezdetének tekinthetők. Az unitáriusok viszont a közelmúlt demográfiai veszteségeinek a kompenzálását látták benne. Az új hívek ugyanis közel egyharmaddal növelték a frissen önállóvá vált bőzódújfalusi egyházközség tagjainak a számát. Értelemszerűen emelkedtek az egyházadókból befolyó bevételek is valamelyest, ami így csekély mértékű anyagi konszolidációt vont maga után. Az áttérésekkor Péter Ödön abban is bízott, hogy a helyi zsidó hitközség ingatlanjait meg tudja szerezni az egyház számára.

A holokauszt az emberi életek kioltását célzó eseményei mellett a kifosztásról is szólt. A zsidók vagyonából nemcsak magánemberek és világi/állami intézmények és szervezetek akartak részt szerezni, hanem a keresztény egyházak is benyújtották az igényeiket. A bőzódújfalusi unitárius egyházközség a szegényebb közösségek közé tartozott. A rossz állapotban lévő, 1818-ban épült templomépületen kívül csekély mennyiségű erdő- és földbirtokkal rendelkezett. Lelkészi lakás nem volt a faluban. Amikor 1940-ben Észak-Erdély visszakerült Magyarországhoz, és a bőzódújfalusi görögkatolikus hívek nagy része áttért római katolikusnak, üresen maradt a görögkatolikus parókia. Kezelését a Székelykeresztúri járás Gazdasági Felügyelősége képviselőjében Geréb Kálmán községi bíró vette át. Ezt az épületet bérelte ki a helyi unitárius egyházközség lelkeszi lakás és lelkeszi hivatal céljára még Péterffi Mihály szolgálati ideje alatt, 1941 elején. Ugyancsak Péterffi próbálta megszerezni – sikertelenül – a félkész állapotban maradt görögkatolikus templomot is azzal a céllal, hogy unitárius templommá alakítsa át.⁴⁸ Ugyan folyamatosan napirenden maradt egy saját paplak építése, arra soha nem sikerült előteremteni az anyagi fedezetet. Ilyen kontextusban értelmezendő Péter Ödön azon igyekezete, hogy a megszüntetett bőzódújfalusi zsidó hitközség vagyonát megszerezze egyházközsége számára. A lelkesz 1942 júliusában az Egyházi Képviselő Tanácstól kérte az ügy sürgős támogatását. Két fő érve volt: Az egyik szerint a szombatosok túlnyomó többsége az unitárius egyházba tért be, tehát az ingatlanok is ezt az egyházat illetik. A másik érv viszont arra vonatkozott, hogy értesülései szerint a zsidó vagyont a helyi polgári vezetés is meg akarja szerezni, ezért versenyhelyzet alakult ki. Még ugyanebben a hónapban az egyházi főhatóság, Józan Miklós unitárius püspök aláírásával továbbította az igénylést a Földművelésügyi Minisztérium Kolozsváron működő Erdélyi Földbirtokpolitikai Főosztályához.⁴⁹ Ez a hivatal foglalkozott többek között a zsidó birtokok ügyeivel.⁵⁰ A hitközségi vagyon további sorsáról nincsenek információink. Egyedül a zsinagóga 1943-as elbontásáról tu-

⁴⁷ Péter: *A Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség évi jelentései...*, EUCL, 4.

⁴⁸ Péter: *A Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség évi jelentései...* EUCL, 2.; Haszonbérleti szerződés Geréb Kálmán bőzódújfalusi bíró és Sükösd József unitárius egyházi gondnok között, 1941. augusztus 12., Bözödújfal. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 19. dosszié, sz. nélkül.

⁴⁹ Péter Ödön bőzódújfalusi unitárius lelkesz levele az Egyházi Képviselő Tanácshoz, 1942. július 10., Bözödújfal. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Ekg.V.4. tárgykör, 1060/1942. irat.

⁵⁰ Tóth-Bartos: *Az észak-erdélyi zsidó birtokok*, 392.

dunk, amelynek építőanyaga viszont nem az unitáriusokhoz, hanem állami intézményekhez került.

Degré Alajos és a szombatos tanúsítványok

A köztes évekre vonatkozó kevés tudásunkhoz tartozik az Igazságügyi Minisztérium IX. ügyosztálya szombatos ügyekkel megbízott miniszteri titkáranak, Degré Alajosnak a megjelelése a faluban 1942-ben. A magyarországi szombatosok körüli jogi bizonytalanságot az Igazságügyi Minisztérium próbálta orvosolni az 1941 októberében kiadott 71.000/1941. I. M. sz. rendelettel, amely bevezette a „szombatos tanúsítványok” rendszerét.⁵¹ Csak azok a személyek minősültek jogi értelemben „szombatos ivadéknak”, és mint ilyenek mentesültek a zsidótörvények alól, akik a Minisztériumtól tanúsítványt kaptak. A rendelet alapján szombatos ivadéknak tekintettek olyan személyeket is, akiknek a négy nagyszülőjük közül csak egy volt szombatos, a másik három viszont izraelita volt.⁵² Ez a megengedőbb kritériumrendszer jelentett reménysugarat az Erdélyből elszármazott, szombatos felmenőkkel rendelkező zsidóknak is. A bözödújfalusi Unitárius Egyházközség levéltárában számos Péter Ödönnek címzett levél, kérés található, amelyben budapesti, kolozsvári lakosok vélt vagy bizonyossággal tudott szombatos őseikről kérnek anyakönyvi kivonatot.⁵³

Az unitárius egyház kolozsvári vezetése 1941 novemberében hozott határozatot arról, hogy csak az a személy lehet teljes jogú egyháztag, aki a faji törvények szerint nem számít zsidónak. Ennek a határozatnak tett eleget 1942 márciusának elején Péter Ödön, amikor 18 bözödújfalusi családfőt és egyedülállót felszólított, hogy március 20-ig igazolják a származásukat, ellenkező esetben törölnie kell őket az egyháztagok névjegyzékéből. A fennmaradt dokumentumon ott találjuk a bajba került szombatosok által a nevük mellé odaírt „Láttam” kijelentést is.⁵⁴ Mindeközben viszont, valószínűleg a pap segítségével, 1942 áprilisának elején 64 bözödújfalusi személy levélben kérte az igazságügy-minisztertől egy megbízott hivatalnok kiküldését a faluba és a szombatos tanúsítványok kiállítását.⁵⁵ Ennyi év távlatából természetesen nehéz megítélni, hogy a kérésüket az egyházi vagy a polgári jogok elvesztésétől való félelem motiválta leginkább. A lelkes az Egyházi Képviselőtanáccsal is felvette a kapcsolatot, és eligazítást kért az ügyben. A kolozsvári vezetés, a jogtanácsosuk javaslatára, felüggesztette a zsidókat kizáró rendelet végrehajtását a bözödújfalusi szombatosok esetében mindaddig, amíg a tanúsítványokat be nem szerzik.⁵⁶

A szombatosok 1941-es megkeresztelkedése tehát önmagában nem nyújtott mentességet sem a zsidóellenes állami rendelkezések alól, sem a zsidókkal szemben ekkor már kifeje-

⁵¹ Ez a rendelet egy az ún. második zsidótörvény végrehajtási utasításának 64. paragrafusát pontosította és egészítette ki. Lásd: A m. kir. Minisztériumnak 7.720/1939. M. E. számú rendelete a zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. IV. törvények végrehajtása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 73. évf. (1939) 189. sz. 8. Vö. A m. kir. igazságügy-miniszternek 71.000/1941. számú rendelete az úgynevezett erdélyi szombatosok és ivadékaik származásának igazolása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 75. évf. (1941) 225. sz. 5.

⁵² Németh: *Degré Alajos*, 74–76.

⁵³ Lásd a MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 12. dossz. iratait.

⁵⁴ Péter Ödön bözödújfalusi unitárius lelkes felhívása a 18 szombatos családfőhöz és egyedülállóhoz, 1942. március 8., Bözödújfal. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 12. dossz., 26/1942. irat.

⁵⁵ Németh: *Degré Alajos*, 76.

⁵⁶ Az Unitárius Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyvei, 1941–1947. MUEKGYL, EKT, Jegyzőkönyvek, 1942. április 16-i ülés, 168. pont, 89.

zetten ellenséges unitárius egyház kirekesztő politikájával szemben. A mentesség megszerzéséhez ugyanis bizonyítaniuk kellett, hogy a harmadik zsidótörvény szerint nem számítanak zsidónak. Az Igazságügyi Minisztérium 1942. április 22-én értesítette Péter Ödön lelkészt arról, hogy május 11-én Bözödújfaluba érkezik Degré Alajos miniszteri titkár, akinek az lesz a feladata, hogy a tanúsítványért folyamodó személyeket, valamint a tanúkat kihallgassa, az anyakönyveket átnézze és a szükséges dokumentációt összeállítsa.⁵⁷ A jelzett napon Degré és kísérei megjelentek a faluban, ahol a szombatosokról egy 129 pontból álló kérdőívet töltöttek ki, elvégezték a szükséges bizonyítási eljárást és minden egyes személyt lefényképeztek.⁵⁸ Amint korábban kitértünk rá, 1942-ben is történtek megkeresztelkedések. Ezek a miniszteri titkár látogatásával függtek össze. Ahhoz, hogy tanúsítványt kaphassanak, 1942. május 11. és július 3. között négyen álltak keresztség alá. Háromnak, köztük az anyai ágon zsidó származású Kovács József nyugdíjas csendőr őrmester lányainak, Gizellának és Ilonának pedig nem más, mint Degré Alajos és a faluba őt elkísérő felesége, Mentzer Paula lettek a keresztszüleik.⁵⁹

A Péter Ödön által eredetileg megszabott 1942. március 20-i határidőt jócskán túllépve, május 23-án került sor a tanúsítványok kiállítására. A dokumentumok valószínűleg valamikor július környékén juthattak el a bözödújfalusi szombatosokhoz. Ezt abból sejthetjük, hogy az unitárius pap 1942. július 23-án több tanúsítvány szövegét is szóról szóra lemásolta, majd a kéziratos másolatot az egyházközség pecsétjével és saját aláírásával hitelesítette. Ilyen másolatok maradtak fenn például a Rozenzweig Lajos és családtagjai számára kiállított iratokról.⁶⁰ Ebben az Igazságügyi Minisztérium arról rendelkezett, hogy a férfi „mint erdélyi szombatos ivadéka, az 1939. IV. törvénycikk, az 1941. XV. törvénycikk és a zsidókra vonatkozó egyéb jogszabályok alkalmazása szempontjából a nem zsidókkal esik egy tekintet alá”. A dokumentum megtiltotta ugyanakkor a házasságkötést zsidókkal tekintendő személyekkel vagy olyanokkal, akiknek egy vagy két nagyszülője az izraelita felekezet tagjaként született.⁶¹ Tanúsítványokat nemcsak a bözödújfalusiak, hanem az ország más településein élő személyek is kaptak. Degré Alajos szerint az 1942–1944 között kibocsátott tanúsítványok országos száma meghaladta a kétszázat.⁶²

A gettósítások és deportálások időszaka

Gettósítások

Magyarország német megszállását és a nácibarát Sztójay-kormány 1944. március 22-i kinevezését követően sorra jelentek meg a zsidókat sújtó rendeletek. A szombatos tanúsítványok az egyre drasztikusabb faji korlátozó intézkedések és a gettósítások ellen is védettséget kellett volna biztosítaniuk tulajdonosaiknak. A helyi hatóságok és a csendőrség számára viszont

⁵⁷ Az igazságügy-miniszter 28.096/1942. I.M. II. b. sz. értesítése Péter Ödön bözödújfalusi unitárius lelkésznek, 1942. április 22., Budapest. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdősztgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 12. dossz., 14/1942. irat.

⁵⁸ Németh: *Degré Alajos*, 77.

⁵⁹ A bözödújfalusi Unitárius Egyházközség keresztlési, házassági és halotti anyakönyve, 1847–1950. RMNL MMH, 1. fond, 84/1847. dossz., 58–59.

⁶⁰ 36.380/13 – 1942. I.M. IX. sz. igazságügy-miniszteri tanúsítvány Rozenzweig Lajos részére, 1942. május 23., Budapest. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdősztgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 12. dossz., 56/12-21-1942. irat.

⁶¹ Uo.

⁶² Németh: *Degré Alajos*, 81.

ezek a papírok mit sem értek. Bözödön például 1944. április végén arra kötelezték Dávid Sámuelné református valláson lévő, teljes mértékben szombatos eredetű nőt és zsidó származású férjét, hogy sárga csillagot viseljenek, szatócsboltjukat pedig bezáratták.⁶³

A gettósítások Máramaros környékén 1944. április 16-án, Észak-Erdély egyéb részein pedig május 3-án kezdődtek. A magyar hatóságok gyűjtőtáborokat és gettókat állítottak fel Máramaroszigeten, Felsővisón, Nagybányán, Szatmárnémetiben, Nagyváradon, Kolozsváron, Szilágysomlyón, Désen, Szászrégenben, Besztercén és Marosvásárhelyen.⁶⁴ Ez utóbbi településre gyűjtöttek össze Maros-Torda vármegye nyugati területeiről, valamint Udvarhely vármegyéből 7380 zsidónak minősített személyt, köztük a bözödújfalusi szombatosokat is. Észak-Erdélyből megközelítőleg 135 000 zsidót deportáltak Auschwitz-Birkenaubá 1944. május–június folyamán.⁶⁵

A német megszállást követő napokban a keresztséget fel nem vett bözödújfalusi szombatosok is igyekeztek védeltséget szerezni, ezért arra kérték Péter Ödönt, hogy keresztelje meg őket. A 12 személy között többségben voltak azok, akik már 1940-ben áttértek, de nem hajtották a fejüket keresztvíz alá. Ilyen volt például Kovács Antal oroszországi származású felesége, Volfovits (Wolfowitz / Vulfovics) Róza és lányuk, Eszter is.⁶⁶ Habár a pap támogatta a kérésüket, a kolozsvári Egyházi Képviselőtanács valószínűleg nem hagyta azt jóvá, mivel nevének nem szerepel a bözödújfalusi unitárius anyakönyvben.

Arra nézve, hogy 1944. május 3-ával kezdődően pontosan hány személyt és név szerint kiket vittek el, a források nem adnak egyértelmű választ. Az összegyűjtések több hullámban zajlottak. Egy Ács Eszter nevű szombatos származású, de izraelita valláson megmaradt és így tanúsítvánnyal sem rendelkező nőnek 1944. május 4-én sikerült levelezőlapot kijuttatnia a bözödújfalusi gyűjtőhelyről. Ebből a ceruzával írt néhány sorból tudhatjuk meg, hogy május 3-án reggel két csendőr sorra járta a falu házait, és összeszedték a zsidónak számító szombatosokat, de a tanúsítvánnyal rendelkezőknek egy részét is, majd beterelték őket a szombatos Lovász Hermann házának udvarába. Szintén erre az ideiglenes gyűjtőhelyre kerültek a helyi és a környékbeli települések zsidó lakosai. A mintegy negyven személy a szénacsúrbén töltötte az éjszakát, és az a hír terjedt el közöttük, hogy május 4-én továbbszállítják őket Marosvásárhelyre.⁶⁷ A korabeli sajtó szerint Bözödújfaluból előbb Erdőszentgyörgyre vitték őket, majd innen kerültek a Maros-Torda vármegye központjában kialakított téglagyári gyűjtőtáborba.⁶⁸ Ács Eszter levele rövid időn belül eljutott a bözödi postaügynökhöz, majd pedig a budapesti címzett Ács Sárán keresztül Degré Alajoshoz. Ács Sára és a miniszteri titkár közötti közvetítő személy Lázár Á. József volt. A visszaemlékezők szerint jó kapcsolatot ápol

⁶³ Dávid Sámuelné Nagy Róza levele Lázár Á. Józsefnek, 1944. április 30., Bözöd. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, 773–774.

⁶⁴ Az észak-erdélyi gettókra és gyűjtőtáborok statisztikájára lásd: Tibori Szabó: *The Holocaust in Transylvania*, 176–182. Vö. Gidó: *Ghettos and Collection Camps*, 79–93.

⁶⁵ Braham – Tibori Szabó: *Az észak-erdélyi holokauszt*, 23–33., 285–286.

⁶⁶ A bözödi körjegyzőség kimutatása... MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Egyházközség, 12. dossz., 1853/1940. irat; Péter Ödön bözödújfalusi unitárius lelkész levele Józán Miklós unitárius püspöknek, 1944. április 12., Bözödújfalusi MUEKGYL, EKT, Iktatott iratok, 995/1925. tárgykör, 531/1944. irat.

⁶⁷ A bözödújfalusi Ács Eszter levele Ács Sárának Budapestre, 1944. május 4., Bözödújfalusi. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, 772.

⁶⁸ cs. j.: *Bözödújfalusi megtévesztett egyszerű székelyei – zsidó hittérítők hálójában, II.* Székely Nép, 62. évf. 1944. május 12. 3.

az Igazságügyi Minisztérium alkalmazottaival. Mind a böződiék, mind a böződújfalusiak több esetben is rajta keresztül kommunikáltak Degré Alajossal.⁶⁹

Feltehetően Dávid Sámuelné áprilisi és Ács Eszter májusi leveleinek hatására Sárffy Andor minisztériumi osztályvezető és a beosztottjaként dolgozó Degré 1944. május 9-én Tiboldi Béla böződi körjegyzőtől levélben kért tájékoztatást a jogtalanságokról.⁷⁰ Ezzel egy időben a gettósítások első köréből kimaradó két szombatos vezető, Rozenzweig Lajos és Kovács József nyugdíjas csendőrőrmester Budapestre utazott, ahol Degré Alajossal találkoztak. Későbbi visszaemlékezések szerint a két férfi Jaross Andor belügyminiszterrel is tárgyalt, de erre nézve nem rendelkezünk egyéb forrással.⁷¹

Ugyan az Igazságügyi Minisztériumban ígéretet kaptak ügyük rendezésére, a szombatosok kálváriája ezzel nem zárult le. Május 13-án Kovács József személyes hangvételű levélben tudatta Degré Alajossal a hazaérkezését Böződújfaluba. Ugyanannak a levélnek a hátoldalára viszont a következő nap, május 14-én Kovács lánya, Gizella, akit egyébként 1942-ben Degré tartott a keresztvíz alá, már azt jegyezte fel, hogy az apját és Rozenzweig Lajost a marosvásárhelyi zsidó gyűjtőtáborba szállították a hatóságok.⁷² Kovács Gizellától tudjuk azt is, hogy a gettósítások kezdetén egy ad hoc bizottság alakult, amelynek Kósa Béla székelykeresztúri járási főszolgabíró, valamint Tiboldi Béla böződi körjegyző és egy csendőrszázados voltak a tagjai. Ők vizsgálták át a tanúsítványokat és a római katolikus anyakönyveket (a szombatosok jelentős része az izraelita vallásra történő 19. századi áttérést megelőzően a római katolikus egyháznak volt tagja) Ráduly István plébános jelenlétében. A gettósítandó személyekről tehát a bizottság döntött, a plébános mentési akciója pedig valószínűleg már ekkor elkezdődött, habár erre sem Ráduly visszaemlékezései, sem más források nem utalnak.⁷³

A gettósítások idején a sajtó (legfőképpen a marosvásárhelyi Székely Nép) ismét intenzíven foglalkozott a szombatosokkal. Először 1944. május 10-én jelent meg egy rövid írás, amely azt javasolta a hatóságoknak, hogy ellenőrizzék a székelyudvarhelyi vármegyeházán őrzött böződújfalusi szombatos-zsidó anyakönyvet, mert számos személy jogosulatlanul kapott szombatos tanúsítványt.⁷⁴ Ezen a napon a böződújfalusiak jelentős része már a marosvásárhelyi Koronkai úti téglagyár területén létrehozott zsidó gyűjtőtáborban volt. A Székely Nép, miközben folyamatosan tudósított a zsidók összegyűjtéséről, 1944. május 11–13. között háromrészes cikksorozatot közölt a szombatosokról, kitérve gettósításukra is.⁷⁵ Mindegyik írást erős antiszemita szemlélet jellemezte, és folyamatosan azt hangsúlyozták, hogy számos fajilag zsidónak minősülő személy jutott illegálisan tanúsítványhoz.

Mentési akciók

Ellentmondó adatokkal rendelkezünk a Böződújfaluról a marosvásárhelyi gyűjtőtáborba vitt szombatosok számáról és a kiszabadítottak személyéről is. Ütő Lajos unitárius esperes

⁶⁹ *Életút interjú Ida Rozennel (sz. 1938, Böződújfalu), 2024. május 8., Netánja (Izrael)*. Interjúkészítő: Gidó Attila. A felvétel a szerző birtokában.

⁷⁰ A böződújfalusi szombatosoknak hatóságilag kijelölt zsidó lakóhelyre költöztetése, 1944. május 9., Budapest. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, 771.

⁷¹ Gidáli: *Az életem*, 21.

⁷² Kovács Gizella levele Degré Alajosnak, 1944. május 14., Böződújfalu. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, 818.

⁷³ Kovács: *Vallomás*, 251.

⁷⁴ *Tükör (rovat)*. Székely Nép, 62. évf. 1944. május 10. 3.

⁷⁵ cs. j.: *Böződújfalu megtévesztett egyszerű székelyei – zsidó hittérítők hálójában, I–III*. Székely Nép, 62. évf. 1944. május 11. 3., 1944. május 12. 3., 1944. május 13. 2. Vö. *Szemleúton a böződújfalusi zsidó hittérítők nyomában, III*. Székely Nép, 62. évf. 1944. június 4. 3.

közvetlenül a gettósításokat követő napokban, 1944. május 10–11. között tett esperesi vizsgálószéki látogatást Péter Ödön lelkésznél. Jelentésében azt írta, hogy a bözödújfalusi unitárius egyházközség tagjai közül tizenöt nőt és öt férfit, azaz húsz embert „kilakoltattak”, akik „áttért és kikeresztelkedett szombatosok voltak”.⁷⁶ A bözödi körjegyző által az Igazságügyi Minisztériumnak megküldött május 19-i jelentésben viszont csak 15 olyan személy neve szerepel, akiket gettósítottak, habár tanúsítvánnyal rendelkeztek. Közülük tizenegy „félvérnek” számított, négy személy pedig ugyan százszázalékos keresztény származásának minősült, de nem akart elszakadni családtagjától.⁷⁷ Péter Ödön unitárius lelkész 1944. december 31-i éves beszámolójában szintén tizenöt személyt sorolt fel, köztük a zsidó származású Kovács Antalné Volfovits Rózát és lányát, Kovács Esztert. Úgy emlékezett, 1–3 hét elteltével mindannyian hazatértek.⁷⁸ Egyéb forrásokból viszont tudjuk, hogy Rózát nem engedték ki a gyűjtőtáborból, Eszter pedig nem akart elszakadni az anyjától, így mindkettőjüket deportálták, és Auschwitz-Birkenauban pusztultak el.⁷⁹

A marosvásárhelyi gyűjtőtáborból történő kiszabadítás két síkon zajlott, aminek következtében egy adminisztratív és egy szubjektív hőstörténeti olvasata is van az eseményeknek. Kovács József és Rozenzweig Lajos budapesti látogatását követően Degré Alajos intenzív mentési akcióba kezdett. Ennek keretében az Igazságügyi Minisztérium kapcsolatba lépett a magyarországi gettósítási és deportálási műveleteket irányító Endre László belügyi államtitkárral, követelve a tanúsítvánnyal rendelkező szombatosok szabadon bocsátását. A nyomásnak engedve Endre László elrendelte tizenöt személy szabadon engedését, ami 1944. május végén, illetve június első napjaiban meg is történt.⁸⁰

A szubjektív hőstörténeti olvasatban kétségtelenül Ráduly István László bözödújfalusi római katolikus plébános és Botskor Loránt csendőr alezredes,⁸¹ Maros-Torda vármegye 1944-es csendőrpáncsnoka játszotta a legnagyobb szerepet. Ráduly, Botskor, valamint a túlélők nyilatkozatai és visszaemlékezései alapján olyan, néhol szürreálisnak tűnő és csak részben adatolható mentési történet bontakozik ki, amelynek hiteles rekonstruálása meglehetősen nehéz feladatnak bizonyul. Botskor Loránt 1946-ban írta meg feljegyzését a történetekről. Állítása szerint 1944. május első napjaiban az erdőszentgyörgyi csendőrőrsön tett látogatása alkalmával értesült arról, hogy olyan személyeket is elszállítottak a marosvásárhelyi zsidó gyűjtőtáborba, akik szombatos tanúsítvánnyal rendelkeztek, és mint ilyenek nem estek

⁷⁶ A Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség esperesi vizsgálószéki jegyzőkönyve az 1944. évről. MUEK-GYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 7. dossz., sz. nélkül.

⁷⁷ A bözödi körjegyzőség kimutatása Bözöd és Bözödújfalusi községekben azon tanúsítvánnyal rendelkezőkről, akiket az 1610/1944. M. E. sz. rendelet 8. paragrafusa értelmében a zsidók részére kijelölt lakóhelyre költöztettek át, 1944. május 19., Bözöd. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, 814.

⁷⁸ Péter: *A Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség évi jelentései...*, EUCL, 14.

⁷⁹ Kovács: *Az erdélyi szombatoság*, 142.; Gidáli: *Az életem*, 22. Vö. Volfovits Róza és Kovács Eszter adatlapját a Yad Vashem adatbázisában: <https://collections.yadvashem.org/en/names/11789653> és <https://collections.yadvashem.org/en/names/11789654> (Utolsó letöltés: 2024. október 17.)

⁸⁰ A bözödújfalusi szombatosok hatóságilag kijelölt zsidó lakhelyre költöztetése, 1944. május 24., Budapest. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, sz. nélkül. Vö. Bözödújfalusi nem zsidó szombatosok szabadlábba helyezése, 1944. június 6., Budapest. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, 820.

⁸¹ Más források szerint ezredesi rangja volt. Az 1946-os tanúvallomását viszont Botskor alezredesként írta alá. Braham: *A népiértés politikája*, 726. Vö. Botskor Loránt: Erdélyi bözödújfalusi székely szombatosok megmentése 1944. évben. OSZK Kézirattár, Analekta 11.134, 7.

a zsidótörvények hatálya alá.⁸² A következő nap felkereste a gyűjtőtábor, ahol találkozott Kovács József szombatos származású nyugdíjas csendőrrel. Tőle tudta meg, hogy a Gestapo intézkedésére a székelykeresztúri magyar hatóságok a bözödi csendőrőrs járőrével közösen 63 személyt gettósítottak. Botskor közbenjárására a marosvásárhelyi tábor parancsnoka (Bedő Géza rendőrkapitány) Kovács Józsefet szabadon engedte, aki Bözödújfaluba hazatérve Ráduly plébánostól kért segítséget.⁸³ Botskor úgy emlékezett, hogy Udvarhely vármegye képviselői is megpróbáltak intézkedni a szombatosok ügyében, de csak ígéreteket kaptak mind a kolozsvári IX. hadtestparancsnokságtól, mind a Belügyminisztériumtól.⁸⁴

Mindeközben Bözödújfaluban Ráduly István hozzálátott a gettósítottak szombatos származásának igazolásához. A plébános több évtized távlatából ezt úgy idézte fel, hogy mint a falu leventeparancsnokának neki jutott az a feladat, hogy a május 3-a után összegyűjtött szombatosok és zsidók hátrahagyott házaiban leltárt készítsen az ingóságokról. Ekkor találta meg az egyik házban Kohn Sámuel pesti rabbi 1889-ben írt könyvét a szombatosok történetéről.⁸⁵ A könyv hatására döntötte el, segít a gyűjtőtáborba vitt szombatosokon. A feletteseinél is megpróbált közbenjárni az érdekükben, akik viszont nem nézték jó szemmel tevékenységét.⁸⁶ Ráduly napokig írta „élők és holtak keresztleveleit”, akiknél pedig nem sikerült bizonyítékokat találni, azok számára régies írással, külön tintát keverve jegyezte be az anyakönyvbe az adatokat.⁸⁷

Amennyiben hitelt adunk a csendőralezredes vallomásának, Maros-Torda vármegye alispánjával és a vármegyei főügyésszel közösen meggyőzte a Gestapo vezetőjét, Schröder őrnagyot, hogy tárgyaljanak a szombatosok ügyéről. A találkozó dátuma nem ismert, erre talán 1944. június 1–2. környékén kerülhetett sor Marosvásárhelyen. Schröder kíséretéhez egy német százados, egy főhadnagy és egy bánáti sváb tolmács tartozott. Részt vett ugyanakkor egy tízfős bözödújfalusi küldöttség is, amelynek Ráduly plébános mellett tagja volt Geréb Kálmán községi bíró, a gyűjtőtáborból hazaengedett Kovács József, valamint a református és unitárius egyház több tagja. A megbeszélésen éles vita bontakozott ki a felek között, és ekkor hangzott el Botskor Loránt részéről a következő kijelentés: „...ha azok zsidók, úgy én is, mint összekely, az vagyok!”⁸⁸ A nyomásnak engedve Schröder őrnagy azt kérte, a 63 bözödújfalusi személy adjon nyilatkozatot arról, hogy az 1942-es Degré Alajos-féle tanúsítványok értelmében „unitárius vallásúak”. Három kivétellel mindannyian eleget tettek ennek a kérésnek, és így a találkozót követő napon hatvan szombatost kiengedtek a marosvásárhelyi gyűjtőtáborból.⁸⁹

Botskor Loránt nyilatkozatát kiegészíti Ráduly István visszaemlékezése. A plébános ugyan nem említette a marosvásárhelyi találkozót, de 1979-ben felidézte Kovács András

⁸² Felmerül a kérdés, hogy Botskor saját elhatározásból utazott Erdőszentgyörgyre, vagy a látogatása összefüggésben állt az Igazságügyi Minisztérium tiltakozásával a szombatosok gettósítását illetően?

⁸³ Botskor: *Erdélyi bözödújfalusi székely szombatosok...*, OSZK Kézirattár, Analekta 11.134. 7.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Kohn: *A szombatosok*, i. m.

⁸⁶ Kovács: *Vallomás*, 250.

⁸⁷ A fennmaradt bözödújfalusi 19. század végi római katolikus anyakönyvekben valóban nem egységes az íráskép, de annak megállapítása, hogy ezek közül mely bejegyzések lehetnek esetleg Ráduly utólagos bejegyzései, külön kutatás tárgyát kellene képezze. Lásd: Bözödújfalusi római katolikus keresztelési, házassági és halotti anyakönyve, 1857–1896. RMNL MMH, 1. fond, 83/1857. dossz. Vö. Kovács: *Vallomás*, 251.

⁸⁸ Botskor: *Erdélyi bözödújfalusi székely szombatosok...*, OSZK Kézirattár, Analekta 11.134. 8.

⁸⁹ Uo.

szombatos származású újságíró számára a gyűjtőtáborban végzett tevékenységét. Eszerint a táborparancsnok Schröder „egy kefefrizurás vaddisznó” volt, míg Botskor Loránt emberséges magatartást tanúsított. Ráduly marosvásárhelyi útjára magával vitte a bözdújfalusi római katolikus anyakönyveket és egyéb bizonyító dokumentumokat. A csendőrpapancsnok egy csendőrkapitányt adott melléje, akinek segítségével ki-be járt a táborban. Bemenetelkor zsidósan feltúrta a kalapját és a hajából egy tincset pajeszként a fülére húzott. A kijövetelkor papként távozott.⁹⁰ Tőle ismerjük valamennyire a gyűjtőtáborban uralkodó körülményeket is. A téglagyár területén „ki a földön, ki szegényes holmiján, ágyneműjén kuporgott [...] Aki nek a [tégla]szárítóban nem jutott hely, az a szabad ég alá szorult, mindenféle betegségtől kellett tartani.”⁹¹ Állítása szerint, akinek az esetében legalább ötven százalékos keresztény származást tudott igazolni, „azzal már nyert ügye volt”.⁹² Az igazolási eljárás során ott, helyben két gépelt oldalban a szombatosok történetét is meg kellett írnia a hatóságok számára német és magyar nyelven. Ez utóbbi állításának kontextusát ugyan nem részletezi, de életszerűnek tűnik az a feltételezés, hogy a szombatosok történetéről szóló rövid összefoglaló megírására a június eleji találkozáson kapott parancsot Schröder őrnagytól.

Ráduly, emlékezete szerint, mintegy hetven embert szabadított ki, és körülbelül négyen maradtak a gyűjtőtáborban.⁹³ A kiszabadítottak között volt az oroszul is beszélő Kovács Antal, aki a szovjet csapatok 1944. őszi bevonulásakor megmentette a plébános életét.⁹⁴ Viszsaemlékezésében Ráduly megemlíttette Péter Ödön unitárius lelkészt is, mint azt a személyt, aki segített az anyakönyvi adatok kikeresésében és a szombatosok keresztény származásának igazolásában. Állítását valamelyest alátámasztják a deportálásokat megelőző évekre vonatkozó adataink. Más egyházak papjaihoz hasonlóan Péter Ödön is rendszeresen kapott leveleket az ország különböző részeiről, amelyekben a feladók teljes vagy részben keresztény származásuk igazolására kértek tőle dokumentumokat. A kérelmezők között volt például Gyalui Farkas író, a kolozsvári egyetem nyugdíjazott könyvtárigazgatója, aki a 19. század végén magyarosította a nevét Mendelről, és később presbiteri tisztséget is betöltött a református egyházban. Ő 1942 elején próbált szombatos tanúsítványhoz jutni, azt feltételezve, hogy apai ágon szombatos származású. Ezért kérte Péter Ödönt, derítse ki, élt-e a faluban évtizedekkel korábban egy Mendel nevű szombatos, illetve 1940/1941-ben volt-e az unitárius válásra áttérő bözdújfalusiak között Mendel Farkas nevű személy. Ügyében maga az unitárius püspök, Józan Miklós is levelet írt Péter Ödönnek.⁹⁵

A túlélők a háborút követően nyilatkozatokban igazolták Ráduly István és Botskor Loránt tevékenységét. 1946. augusztus 30-án 37 szombatos nyilatkozott arról, hogy a csendőralezredes „mintegy 60 (hatvan) internált személyt saját felelősségre szabadlábba helyezett”, és kérték a „méltó megjutalmazását”.⁹⁶ Ugyanők, valamint a falu 1946-os vezetősége (köztük a szombatos származású Rozenzweig Lajos mint falubíró és Geréb Kálmán mint a Magyar Népi Szövetség helyi elnöke) hitelesítették Ráduly István szeptember 3-i nyilatkozatát is.

⁹⁰ Kovács: *Vallomás*, 251.

⁹¹ Kovács: *Vallomás*, 252.

⁹² Kovács: *Vallomás*, 252.

⁹³ Kovács: *Vallomás*, 252.

⁹⁴ Kovács: *Vallomás*, 253.

⁹⁵ Gyalui Farkas levele Péter Ödön unitárius lelkésznek, 1942. január 23., Kolozsvár. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözdújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 12. dosszié, 8/1942. irat.

⁹⁶ A bözdújfalusi túlélők nyilatkozata Botskor Loránt csendőralezredes érdekében, 1946. augusztus 30., Bözdújfal. OSZK Kézirattár, Analekta 11.134. sz. nélkül.

Ebben a plébános kitért arra, hogy Botskort 1944 májusában áthelyezték, és a helyébe érkező Zalántay nevű alezredes ellenségesen viszonyult a szombatosok ügyéhez. Ennek következtében deportáltak három bözdújfalusi személyt Auschwitz-Birkenauban.⁹⁷ További három székelyudvarhelyi túlélő 1970-ben tanúsította, hogy Ráduly István 61 „zsidót”, köztük a nyilatkozattevőket is kimenekítette a marosvásárhelyi gyűjtőtábor utolsó auschwitzi transzportjából 1944. június 3-án.⁹⁸

Kétségtelen, hogy a bözdújfalusi szombatosok életben maradása Degré Alajos mellett legfőképpen Ráduly Istvánnak és Botskor Lorántnak köszönhető. Botskor Loránt csendőr alezredes közösségen kívüli, helyi beágyazódás nélküli személyként egyszerre testesítette meg a zsidókon erőszakot elkövető állam- és karhatalmat, illetve az embermentőt. Saját tanúvallomása, de Ráduly kijelentései és a túlélők visszaemlékezései szerint is kulcsszerepet játszott a szombatosok megmentésében. Ugyanakkor csendőrként egy olyan karhatalmi szervnek volt a magasrangú tagja, amelyik részt vett a magyarországi zsidók kifosztásában, gettósításában és deportálásában. Az ő esetében ez többek között abban nyilvánult meg, hogy a marosvásárhelyi gyűjtőtáborban a mentesítést kérő beadványokat elbíráló „ellenőrző bizottságban” tevékenykedett. Ez a testület „rendkívül ellenségesen”⁹⁹ viszonyult a kérelmezőkhöz, és csak a legkritikább esetekben hozott kedvező döntéseket. A nem szombatos eredetű, a faji törvények értelmében zsidónak számító gettósítottakkal szemben tanúsított magatartásáról nincsenek forrásaink. Később a magyar Belügyminisztérium keretében a csendőrök háború alatti tevékenységét vizsgáló igazoló bizottságot állítottak fel, amelyik előtt az ekkor már Budapesten élő Botskor Lorántnak is meg kellett jelennie 1945 decemberében. Az ügyét pozitívan bírálták el.¹⁰⁰ Később, 1946 őszén a már igazolt csendőrök okmányait újakra cserélték.¹⁰¹ Feltehetően ennek kontextusában írták meg a szombatos túlélők és Ráduly István plébános a nyilatkozataikat Botskor tevékenységéről. Az 1945–1946 között Kolozsváron működő észak-erdélyi Népbíróságon sem született ítélet ellene.¹⁰² Mindezek arra engednek következtetni, hogy az ambivalens magatartást tanúsító csendőrtípust testesítette meg.

Hazatérés

A rendelkezésünkre álló források alapján nem tudjuk megállapítani pontosan sem a gettósítottak, sem a kiszabadítottak számát. Valószínűleg tűnik, hogy a bözdői körjegyző által felsorolt 15 személyt is beleszámolva, 60–70 körül lehetett azoknak a szombatosoknak, illetve a teljesen zsidó származású hozzátartozóiknak a száma, akiket Degré Alajos és Ráduly István plébános megpróbáltak kiszabadítani. Feltételezhetően nemcsak bözdújfalusiak, hanem Maros-Torda és Udvarhely vármegyék egyéb településeiről összeszedett személyek is voltak közöttük. Hogy hányan estek a deportálások áldozatául, nem tudhatjuk pontosan. Legalább három személyről biztosan tudunk, de Kovács András szombatos származású újságíró sze-

⁹⁷ Ráduly István László nyilatkozata Botskor Loránt csendőr alezredes érdekében, 1946. szeptember 3., Bözdújfalú. OSZK Kézirattár, Analekta 11.134, sz. nélkül.

⁹⁸ Stiller Adalbert, Stiller Irén és Kendi Margit nyilatkozata román és német nyelven Ráduly István László érdekében, 1970. június 16., Székelyudvarhely. SZZSHL, 1970. év iratai, sz. nélkül. (Az eredeti levéltári anyag sorsa ismeretlen. A szerző 2007-ben készített róluk digitális másolatot.)

⁹⁹ Braham: *A népirtás politikája*, 726.

¹⁰⁰ Hirdetmény. Magyar Közlöny, 1. évf. (1945) 184. sz. 7.

¹⁰¹ Hirdetmény. Magyar Közlöny, 2. évf. (1946) 192. sz. 22.

¹⁰² A neve ugyan felmerül a jegyzőkönyvekben, de nem szerepel az elítéltek között. Braham: *Genocide and Retribution*, 201–224.

rint mintegy tíz személyt deportáltak Auschwitz-Birkenaubá, akik közül hárman önként vállalták a deportálást, mert nem akartak elszakadni családtagjaiktól.¹⁰³

A Bözödújfaluba hazatérő szombatosok fogadtatása vegyes volt. Néhány falubeli társuk kifejezetten ellenségesen viszonyult hozzájuk. Még 1944 májusának elején a helyi unitárius egyházközség egyes világi vezetői Udvarhely vármegye főispánjánál feljelentették a szombatosokat, és követelték gettósításukat.¹⁰⁴ Részben ugyanezek a személyek, élükön Demény Ferenc állami népiskolai tanítóval 1944. június 1-jén panaszlevelet intéztek az igazságügy-miniszterhez, amelyben a szabadon bocsátásuk ellen tiltakoztak, Ráduly plébánost pedig azzal vádolták meg, hogy a zsidók mentése miatt elhanyagolja a keresztény „lelkek táplálását, a nemzeti érzés ébren tartását és ápolását”.¹⁰⁵

A holokauszt alatt elszenvedett diszkrimináció törést okozott a szombatos származásúak és a falu keresztény közössége között. A szombatosok közül sokan korábban is csak formálisan voltak valamelyik keresztény egyház tagjai. A marosvásárhelyi gyűjtőtáborból kiszabadult személyek, de azok is, akik elkerülték a gettósítást, igyekeztek minél hamarabb visszatérni az izraelita hitre. Péter Ödön 1944. december 31-én azt jegyezte fel az évi beszámolójában, hogy az unitáriusokká lett szombatosok a gettósítások következtében elidegenedtek az egyháztól. Két év múlva a fia, ifj. Péter Ödön pedig keserűen állapította meg, hogy nemcsak a szombatosok, de a népességen eluralkodó szegénység és közöny miatt az egyéb hívek sem járnak az istentiszteletekre. Úgy fogalmazott, „Bözödújfalú pedig nem más, mint egy káosz, úgy fajilag, mint felekezeti”.¹⁰⁶

Az unitárius valláson lévő bözödújfalusi szombatosok jelentős része a holokausztot követően, 1944 őszével kezdődően kilépett az egyházból. 1956 tavaszáig 22 személy alijázott, azaz Izraelbe vándorolt, tizenhatan pedig elköltöztek a faluból és izraelita vallásra tértek vissza.¹⁰⁷ A következő két évben további 23 személy hagyta el az unitárius egyházat.¹⁰⁸ Így a második világháború alatt unitárius vallást választó mintegy 77 bözödújfalusi szombatosból az 1950-es évek végére legalább 61-en ismét felvették őseik hitét. Az alijázók pedig integrálódtak az izraeli társadalomba, és leszármazottaik jelenleg etnikai értelemben is zsidónak tekintik magukat.¹⁰⁹

Következtetések

A fenti tanulmány azt mutatta be, hogy egy mikroközösség sorsára miként hatott az állami erőszak a holokauszt időszakában. A szombatosok 1940–1944 közötti kálváriáját az elnyomás pszichikai és fizikai formáinak megnyilvánulásai okozták. A szombatosok székelv származásuknak köszönhetően nem álltak a magyarországi faji üldözések célkeresztjében, mégis a faji politizálás elszenvedőivé, néhány esetben pedig, osztozva a zsidók sorsában, áldozatává váltak. Az ellenük alkalmazott erőszak a magyarországi zsidótörvények következtében előállt anomáliának korrekciós szándékával vette kezdetét. A zsidótörvények ugyanis, né-

¹⁰³ Kovács: *Mondjatok káddist*, 14.

¹⁰⁴ Kovács Gizella levele Degré Alajosnak, 1944. május 14., Bözödújfalú. MNL OL K 579-1944-NB-33.403/1944, 818.

¹⁰⁵ Demény Ferenc és társainak beadványa a szombatosok ügyében, 1944. június 1., Bözödújfalú. MNL OL K 579-1944-NB-40.500/1944, 871.

¹⁰⁶ Péter: *A Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség évi jelentései...*, EUEL, 15–20.

¹⁰⁷ Gidó-Pál: *Kiapadó búvópatak*, 392–393.

¹⁰⁸ Vallásváltoztatások kimutatása, 1903–1958. MUEKGYL, EKT, Iktatott Iratok, Erdőszentgyörgy – Bözödújfalusi Unitárius Egyházközség Levéltára, 10. dossz., sz. nélkül.

¹⁰⁹ *Életül interjú Ida Rozennel...*

hány kivételes esetet leszámítva, minden olyan személyre vonatkoztak, akik az izraelita felekezet tagjai voltak.¹¹⁰ Így az Észak-Erdélyt birtokba vevő magyar hatóságok számára a szombatosok kérdése kétszeresen is fontossá vált: Egyrészt a magyar nemzeti eszme szempontjából a magyarok (székelyek) csak keresztény vallásúak lehettek, másrészt a diszkriminatív jogalkotói logikában értelmezhetetlenné vált egy olyan közösség léte, amelynek tagjai az izraelita vallást követték, de származásukat tekintve keresztények voltak.¹¹¹ Ezt az ellentmondást a magyar hatóságok a keresztény hitre történő visszatérítéssel kívánták feloldani már 1940 őszén, még akkor is, ha erre az anomáliára végül csak 1941-ben született jogi megoldás. A hatalmi szándék viszont a szombatosok ellenállásába ütközött, amit csak erős nyomásgyakorlással, fenyegetésekkel tudtak letörni. Így a kezdeti időszakban a szombatosokkal szemben megnyilvánuló állami erőszak nem fizikai formában, hanem pszichikai nyomásgyakorlás eszköztárával jelentkezett.¹¹² Az üldözöttek részéről a válasz erre a korábbi évszázadok során már alkalmazott „rejtőzködés”, azaz a helyzethez történő alkalmazkodás (áttérés keresztény vallásra) és a passzív ellenállás (a zsidó vallás gyakorlása titokban) volt.¹¹³ A magyar állam ugyanakkor védelmezőként is fellépett az egyébként saját maga által teremtetett erőszak-kontextusban. A keresztény vallásra áttérő szombatosoknak ugyanis védelmet nyújtott a szombatos tanúsítványok révén. A gettósítások idején pedig a lokális hatósági túlkapások, azaz a fizikai erőszakot (gettósítást) központi utasításokkal próbálta korrigálni. Az erőszak egyben védekezési reflexeket is kiváltott a szombatosokból rejtőzködés (áttérések) és aktív érdekérvényesítési kísérlet (szombatos küldöttek elutazása Budapestre 1944-ben) formájában. A deportálásoktól való megmeneküléshez viszont külső segítségre volt szükség.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára (EREGY)
 Erdőszentgyörgyi Unitárius Egyházközség Levéltára (EUEL)
 Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltára (GYFL SZUGYL)
 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
 Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKGYL)
 Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML)
 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kézirattár)
 Románia Nemzeti Levéltárának Hargita Megyei Hivatala (RMNL HMH)
 Románia Nemzeti Levéltárának Kolozs Megyei Hivatala (RMNL KMH)
 Románia Nemzeti Levéltárának Maros Megyei Hivatala (RMNL MMH)
 Székelyudvarhelyi Zsidó Hitközség Levéltára (SZZSHL)

Nyomtatott források

Az Ellenzék, 1940.
 Budapesti Közlöny, 1939., 1940., 1941.
 Keleti Újság, 1940., 1941.

¹¹⁰ A kivételekre lásd: Csiky: *A II. zsidótörvény*, 9–10.

¹¹¹ A második zsidótörvény (1939: IV. tc.) egyéni szinten minden izraelita valláson lévő személyt zsidónak tekintett. Ebbe a kategóriába tartoztak a keresztény származású, de zsidó hitre tért házaspárok is. Csiky: *A II. zsidótörvény*, 3–8.

¹¹² A pszichikai és fizikai erőszak fogalmára lásd: Tomka: *Az erőszak és történetei*, 11–13.

¹¹³ A holokauszt idején megnyilvánuló zsidó ellenállásra és általában az ellenállás antropológiai, szociológiai értelmezésére lásd: Gruner: *Resisters*, 17–21.

Magyar Közlöny, 1945., 1946.

Magyar Nép, 1940.

Székely Nép, 1944.

Székely Szó, 1943.

Szakirodalom

Balázs György: *Az erdélyi szombatosok 1941 tavaszán*. Libanon, 6. évf. (1941) 1. sz. 18–22.

Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. Budapest: Park Könyvkiadó, 2015.

Braham, Randolph L.: *Genocide and Retribution: The Holocaust in Hungarian-Ruled Northern Transylvania*. Boston: Kluwer – Nijhoff Publishing, 1983.

Braham, Randolph L. – Tibori Szabó Zoltán: *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Kolozsvár: Park Könyvkiadó – Koinónia, 2008.

Csiky János: *A II. zsidótörvény és összes végrehajtási utasításai teljes szöveggel és magyarázatokkal*. Budapest: Jogi Hírlap Kiadása, 1939.

Gidó, Attila: *Ghettos and Collection Camps in Northern Transylvania: An Attempt to Reappraise the Use of Certain Terms*. S:I.M.O.N. Shoah: Intervention. Methods. Documentation, vol. 11. (2024) No. 2. 79–93. https://doi.org/10.23777/sn.0224/art_agido1

Gidó Attila: *Kettős csoporttagság. Valós és színlelt felekezeti és a székely szombatosok körében*. In: Filep Tamás Gusztáv – Papp Z. Attila et al. (szerk.): *Palimpszesztus. Írások Bárdi Nándor 60. születésnapjára*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2022. 103–111.

Gidó Attila: *Öt forrás az erdélyi szombatoság XIX. és XX. századi történetéhez*. In: Hermann Gusztáv Mihály – Kolumbán Zsuzsanna et al. (szerk.): *AREOPOLISZ. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VI. Székelyudvarhely: Areopolisz Történelmi és Társadalomtudományi Kutatócsoport*, 2006. 162–181.

Gidó Attila – Pál János: *Kiapadó búvópatak. Szombatosok az unitárius egyházban 1944 után*. Keresztény Magvető, 116. évf. (2010) 4. sz. 386–395.

Gidáli Iláná: *Az életem csokorba kötve*. [Herzlia]: k. n., é. n.

Gruner, Wolf: *Resisters. How Ordinary Jews Fought Persecution in Hitler's Germany*. New Haven and London: Yale University Press, 2023.

Györffy, Gábor – Tibori Szabó, Zoltán et al.: *The Tragic History of the Szekler Sabbatarians*. East European Politics and Societies and Cultures, vol. 32. (2018) No. 3. 566–585. <https://doi.org/10.1177/088832541774062>

Khizhaya, Tatiana: *"The Russian Judaizers and the Transylvanian Sabbatarians: An Attempt of Comparative Analysis"*. Gosudarstvo, religii, tserkov' v Rossii i za rubezhom, vol. 38. (2020) No. 3. 84–115. DOI: <https://doi.org/10.22394/2073-7203-2020-38-3-84-115>

Kohn Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira*. Budapest: Athenaeum, 1889.

Kovács András: *Vallomás a székely szombatosok perében*. Bukarest: Kriterion, 1981.

Kovács András: *Mondjatok káddist egy székely faluért*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 1997.

Kovács András: *Az erdélyi szombatoság nyomában*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia, 1999.

Móricz Zsigmond: *A szombatosok közt*. Kelet Népe, 7. évf. (1941) 12. sz. 1–5.

Németh László: *Degré Alajos miniszteri biztos tevékenysége a székely szombatosok ügyében, 1941–1944*. Történelmi Szemle, 47. évf. (2005) 1–2. sz. 69–87.

Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940*. Csíkszereda: Pro-Print, 2016.

Szávai Géza: *Székely Jeruzsálem*. Budapest: Pont, 2013.

Tibori Szabó Zoltán: *Székely zsidók és zsidózó székelyek közös mártírúma*. Múlt és Jövő, 25. évf. (2014) 4. sz. 101–121.

Tibori Szabó, Zoltán: *The Holocaust in Transylvania*. In: Braham, Randolph L. – Kovács, András (eds.): *The Holocaust in Hungary. Seventy Years Later*. Budapest: Central European University Press, 2016. 147–182. <https://doi.org/10.1515/9789633861738-008>

Tomka Béla: *Az erőszak és történetei*. In: Margittai Linda – Tomka Béla (szerk.): *Történelem és erőszak*. Szeged: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2021. 9–41.

- Tóth-Bartos András: *Az észak-erdélyi zsidó birtokok helyzete a második bécsi döntés után*. In: Egyed Emese – Pakó László (szerk.): *Certamen III. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016. 379–402.
- Újlaki-Nagy Réka: *Zsidózás és identitás a korai szombatos szövegekben (1588–1621)*. *Keresztény Magvető*, 122. évf. (2016) 4. sz. 420–440.
- Újlaki-Nagy Réka: *Zsidó székelyek. A bözödújfalusi szombatos közösség emlékezete*. Budapest: Balassi, 2019.
- Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1950–1992 között*. Budapest–Csíkszereda: Pro-Print, 1998.

BENCsik PéTER

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 40. évf. 2025. 2. szám, 74–94.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.2.74-94

www.aetas.hu

Határ menti erőszak Magyarországon (1945–1950)*

ABSTRACT. *Border Violence in Hungary (1945–1950).* The aim of the paper is to explore the dynamics and types of border violence in Hungary in the years after the Second World War. Comprehensive archival research has provided more accurate data than ever before, both on civilians shot along the border and on border guards killed in the line of duty. In addition to physical violence, the study also examines legal violence, in particular death and prison sentences for illegal border crossings. Border violence has steadily increased during this period, mainly because of the establishment of the Soviet border regime. Although most of the victims were killed along the Iron Curtain, the use of weapons against illegal crossers was also compulsory towards “friendly” countries. Nevertheless, more border guards died than civilians.

Keywords: *border, violence, illegal crossing, smuggling, iron curtain*

Magyarországon mindkét világháború után jó néhány éven át megfigyelhető, hogy az erőszak szintje magasabb a békeidőben megszokottnál. 1918 után ezt részben a még kevésbé megszilárdult új határok és az utódállamokkal kialakult különböző – nem csak fegyveres – konfliktusok okozták, így a háború utáni erőszak jelentős részben a határok közelében koncentráldott.¹ A jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy milyen volt a határ menti erőszak dinamikája 1945 után, amikor az 1918 utáni helyzettől alapvetően eltérő körülmények alakultak ki. Egyrészt a trianoni választóvonalak visszaállítását nem kísérték utóháborúk. Elmaradt továbbá a forradalmi erőszak is: ha beszélhetünk egyáltalán „népi demokratikus forradalomról”, az békésen zajlott le. Emellett a környező országokban is zajló szovjetizálás következtében nem ellenséges, hanem – legalábbis elvileg – „baráti” országok vették körül Magyarországot. Ez alól még Ausztria sem volt kivétel, hiszen 1955-ig a határ túloldalán is szovjet megszálló csapatok állomásoztak. 1945 és 1948 között emiatt a határ menti erőszak kialakulásának számos, 1918 és 1921 között meglévő feltétele hiányzott. 1948-ban a helyzet megváltozott: a nyugati határon az éleződő hidegháborús feszültség, déli irányban pedig Jugoszláviának a formálódó államszocialista blokkból történt kiátkozása alakított ki konfliktusokat. Az 1945 és 1950 közötti határ menti erőszak trendjeinek felvázolása, térbeli és időbeli eltéréseinek statisztikai vizsgálata után bemutatom annak főbb típusait, a fizikai és a jogi erőszak néhány határ menti esetével együtt.

A határ menti erőszak fogalmába legegységesebben a fizikai erőszak sorolható be. Ide tartozik a határőrizeti szervek által, illetve annak tagjai ellen alkalmazott testi sértés, abban

* A tanulmány elkészítését az NKFIH K 138048 sz. pályázatának támogatása tette lehetővé.

¹ Bencsik: *Demarkációs vonaltól*, 29–40., 113–128. Egyes határszakaszokon erről lásd még: Murber: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig*, 82–136.; Simon: *Az átmenet bizonytalansága*, 78–115., 167–199.

az esetben is, ha az nem végződött halállal. Indokolt beszélni az állam által alkalmazott intézményes erőszakról is, amely a határokkal kapcsolatban nehezen választható el a strukturális erőszak fogalmától. A határ és a határvidék lezárása, a szabad mozgás korlátozása, a határvidéket sújtó bármely hátrányos megkülönböztetés ugyanis olyan állami lépések, amelyek az ott élő emberek társadalmi és gazdasági lehetőségeit komolyan korlátozzák – azokhoz képest is, akik ugyanabban az országban, de a határtól távolabb élnek. Az állami erőszak sajátos része a jogi erőszak. Nemcsak arról van szó, hogy az emberi jogok közé tartozó szabad mozgást az antidemokratikus rendszerek korlátozzák, hanem az általuk alkalmazott büntetőjogi szankciókról sem szabad megfeledkezni. A legtöbb diktatúra súlyosan kriminalizálja a tiltott határátlépést és az ezzel összefüggő egyéb cselekményeket (csempészet, embercsempészet, kémkedés), amelyekért akár halálbüntetést is kiszabhatnak.² Az 1945 és 1950 közötti határ menti erőszakot vizsgáló szakirodalom eddig inkább csak esettanulmányokat adott közre. A határőrök haláleseteit – eltekintve Szilvási Ferenc propagandisztikus munkájától³ – egyedül Fórizs Sándor vizsgálta. Számos eset forrásainak aprólékos bemutatása mellett a határőrség 1949–1951-re, illetve 1957-re vonatkozó éves veszteséglistái és egyéb kimutatásai alapján arra a következtetésre jut, hogy az állomány haláleseteinek körülbelül harmada öngyilkosság, nagyjából fele pedig baleset miatt következett be.⁴ A civilek elleni erőszak több esetét szintén Fórizs mutatta be részletesen.⁵ A határőrség iratai mellett állambiztonsági forrásokat is felhasznált Orgoványi István, aki a Csehszlovákiából menekülő magyarok elleni erőszak mellett a déli határővezetben életbe léptetett kényszerintézkedésekkel, továbbá a vasfüggöny helyi lakosságra gyakorolt hatásával is foglalkozott, az 1945 és 1949 közötti civil áldozatok számát elsőként felmérve.⁶

A jogi és politikai háttér

A határőrizeti szervek 1945 utáni fegyverhasználatának⁷ jogi keretei az Ideiglenes Kormány idején alakultak ki. Ekkor elvileg már felállították a határőrséget,⁸ de az valódi tevékenységet még alig fejtett ki, így a kérdést a rendőrségre vonatkozóan szabályozták. Eszerint a rendőrök elsősorban éjjel minden gyanús személyt megállásra szólíthattak fel, de áruval, csomagokkal megrakott embereket látva ezt nappal is megtehették. Ha azok a felszólítás ellenére menekülni próbáltak, a rendőrök kötelesek voltak használni fegyverüket.⁹ E szabályok valójában nem voltak újak, a rendőrség fegyverhasználatát szabályozó 1932. évi XIII. tc.-et azért kellett kiegészíteni, mert a rendőrség a Horthy-korszakban a határok mentén nem látott el szolgálá-

² Jones: *Violent Borders*, 7–9.; Tomka: *Erőszak a történelemben*, 171–174.; Bencsik: *Az erőszak és az államhatárok*, főleg 338–340. Habár több kutató a határ menti erőszak fontos elemének tekinti a strukturális erőszakot, ennek sajátosságaival a jelen tanulmány nem foglalkozik.

³ Szilvási: *Határőr hősök*, i. m.

⁴ Legfontosabb esettanulmánya: Fórizs: *A bozsoki határőr őrsparancsnok lelövésének vizsgálata*, i. m. A határőrség állományának veszteségeiről lásd: Fórizs: *Halottak és hősi halottak*, 67–73.

⁵ Fórizs: *Tragédia az államhatáron*, 185–195.; Fórizs: *Fegyverhasználati esetek*, 24–32.

⁶ Orgoványi: *A déli határsáv*, 257–276.; Orgoványi: *A magyar határőrizeti és határvédelmi szervek jelentései*, i. m.; Orgoványi: *Menekülés a Vasfüggönyön át*, i. m.

⁷ Bővebben lásd: Fórizs: *A magyar határőrség fegyverhasználat*, 98–104.

⁸ Erről lásd: Berki: *A magyar határőrség újjászervezése*, 13–26.; Fórizs: *A határőrség megalakulása*, 89–102. A határőrség hivatalos neve a korszak során többször változott. Eleinte Honvéd Határ vadászok, majd Honvéd Határőrség volt a neve, ami 1950. január 1-jétől az Államvédelmi Hatóság Határőrség és Belső Karhatalom lett.

⁹ 8.400/1945. M.E. r. Magyar Közlöny, 1945. szeptember 25. (135. sz.) 2.

latot. Ez a feladat az 1921-ben felállított vámórség, illetve a csendőrség között oszlott meg. A két testület fegyverhasználati jogköre megegyezett. Figyelemre méltó, hogy a csendőrség Szervezeti és szolgálati utasításának 1941-es kiadásából szó szerint emelték át a vonatkozó részt.¹⁰

A határőrség fegyverhasználati jogát 1948. február 6-án szabályozták újra. Ennek értelmében a határőr köteles volt használni fegyverét – többek között – akkor, ha az „elfogandó személy menekül és fegyverhasználattal fenyegető rákiáltás ellenére nem áll meg, ha feltartóztatására más mód nincs”. Mindezt nyomatékosítva a rendelet leszögezte: „A köteles fegyverhasználat elmulasztása és az indokolatlan fegyverhasználat büntetést von maga után.”¹¹

1950-re a határőrizeti szervek esetében az erőszak nem egyszerűen hétköznapivá vált, hanem bizonyos esetekben kifejezetten elvárt, kötelező tetté alakult. Június 12-én a Határőrség Parancsnokságán Kajli József ezredes, a testület parancsnoka vezetésével értekezletet tartottak az eredménytelen fegyverhasználatról. Kajli „beszámolója” – valójában az agymosás határait súroló propaganda-előadása – jól illusztrálja a korszak erőszakhoz való viszonyulását: „Tehát a bajtársak vegyék úgy, hogy aki az 500 m[éteres] határsávban felszólításra nem áll meg, [ellene a határőr] a fegyvert használni köteles [...] Aki nem használja fegyverét eredményesen – mint a munkásosztály tagja – felelősségre fogjuk vonni. [...] Nincs a bajtársakban az ellenség elleni izzó gyűlölet, elvétik az első lövést. Addig kell löni, míg az ellenség összeesik. [...] Képzeljék el, ha 40 kártevőt [sic] agyonlőttek volna, kevesebb kártevő munkát tudtak volna végezni. [...] Amikor a határon teljesítenek szolgálatot, és nem áll meg a határsértő, lőjjék agyon a helyszínen, [mert] ez nem ember, hanem állat, aki ellene van a haladásnak. [...] A fegyverhasználatnak minden tekintetben, minden esetben eredményesnek kell lenni [...] Ha [a] jövőben eredménytelen fegyverhasználatot követ el valaki, megírom a falujába, hogy a falu szégyene, nem volt képes a határon lelőni az ellenséget [...] A bajtársaknak tisztában kell lenni a kapáslövészettel is, hogy az ellenséggel tudjunk ott a helyszínen végezni.”¹² Az ellenség agyonlövésének politikai jelentőségét már Mázi József alezredes világította meg. Vízíója szerint a befelé tartó határsértők mind ellenséges ügynökök, akik vagy katonai kémkedést végeznek, vagy „szocialista építésünknek a lerombolása végett jöttek be hozzánk”, vagyis üzemeket, gyárakat gyújtanak fel, meggyilkoltak egy párttitkárt. A tanulság tehát: „Ha eredményesen használták volna fegyverüket, mennyi értéket tudtak volna megmenteni a magyar népnek.”¹³

Az előadók egyike sem utalt arra, hogy határszakaszonként eltérő lenne a katonák felé támasztott elvárás a fegyverhasználat terén. 1945-től egészen az ötvenes évek közepéig határszakasztól független jelenség, hogy a szomszédos államok határőrizeti szervei között semmiféle fegyverbarátság, bajtársiasság nem mutatható ki. A két világháború közötti korszak ellenségeskedése tovább folytatódott, ami jól érzékelhető a határincidensek alkalmával. A határt – akár véletlenül – átlépő határőr ellen mérlegelés nélkül köteles volt fegyverét

¹⁰ *Szervezeti és szolgálati utasítás*, 139–140. A fegyverhasználat szabályait a 49. § tartalmazta, ezen belül a 330. pont 8. és 9. bekezdését emelték át 1945-ben a rendőrség jogkörébe.

¹¹ 1.600/1948. Korm. r. Magyar Közlöny Rendeleték Tára, 1948. február 11. (34. sz.) 319. A második idézet szintén szó szerint szerepelt a csendőrség szolgálati utasításai között is (331. pont).

¹² MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-58.

¹³ MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-58. Mázi megnevezte a „gyilkos kulákat”, Bodó Istvánt, így nyilvánvalóan a lengyelkápornai gyilkosságra utal, amely 1950. január 3-án történt a ma Zákányszék néven ismert községben. Az ügyről bővebben lásd: Orgoványi: *A déli határsáv*, 253–257.

használni túldoldali kollégája.¹⁴ Különösen súlyos helyzet alakult ki 1948 után a jugoszláv és a magyar határőrizeti szervek között. 1949 májusában három magyar határőr is életét vesz-tette ennek következtében.¹⁵ A „baráti” és a nyugati határszakaszok fegyverhasználati előírásai még évekig egyformák maradtak, csak 1956 tavaszán enyhítették az előírásokat a cseh-szlovák, a szovjet és a román határ menti határőrkerületek esetében.¹⁶

Érdemes megvizsgálni, mit értettek „eredményes” fegyverhasználat alatt a gyakorlatban. A források tanúbizonysága szerint két eltérő értelmezés látható. Egyrészt eredményesnek minősítették azt, amikor a lövés eltalálta a határsértőt, de az mégis átjutott a határon, másrészt azt is, amikor sérülés nem történt, de a határsértő megadta magát és elfogták.¹⁷ Természetesen eredményesnek tekintették azt is, ha a határsértő életét veszítette.

A jogi háttérhez tartozik a tiltott határátlépés kriminalizálása. 1940-ig ennek büntetési tétele legfeljebb 15 nap fogház volt, ám ekkor vétséggé minősítették, és egy évre szigorították büntetését. 1948-ban a maximális büntetési tétel öt évre növekedett.¹⁸ A bírósági gyakorlat-tal azonban továbbra is elégedetlen volt a pártállam. 1950 januárjában az igazságügyi tárca a következő magyarázattal kérte súlyosabb ítéletek kiszabását a nyugati és a déli megyék bí-rói vezetőitől: „Az ország területének illegális módon való elhagyása a tervgazdálkodás sike-rét veszélyezteti, mert az 5 éves terv megalkotásánál az országban levő valamennyi emberi munkaerőt és ittlelvő tőkét vették alapul. Az engedély nélküli határátlépés munkaerőnek és tőkének az ország termeléséből való kivonását eredményezheti. Ebből következik, hogy e bűncselekmények elkövetői ellenségei a népi demokratikus államrendnek.”¹⁹ Fél évvel később megszületett egy titkos törvényerejű rendelet (tvr.), amely életfogytig tartó büntetéssel fenyegette a fegyveres erők külföldre szökést megkísérlő tagjait. Fegyveres, illetve csoportos elkövetés esetén halálbüntetést kellett kiszabni.²⁰ Bár eredetileg tervezték a Magyar Köz-lönyben való megjelentetését, erre végül nem került sor. A katonai bíraskodás alá tartozó személyek számára ugyanakkor szolgálati helyükön nyomatékosan ki kellett hirdetni és megmagyarázni a tvr. jelentőségét, de titoktartási kötelezettséggel együtt. A vonatkozó uta-sítás külön kitért arra, hogy a betegség, szabadság miatt távol lévő katonák, rendőrök, illetve

¹⁴ MNL OL XIX-B-10-1946-IV.12-74., illetve 83., 84. fsz.; MNL OL XIX-B-10-1947-IV.15-20.; MNL OL XIX-B-10-1947-IV.12-22.

¹⁵ Horváth Pál és Puskás Imre esetét ismerteti: MNL OL XIX-B-10-1949-II.7-1., illetve 2. fsz. Ők be-kerültek a testület hősi halottai közé is, lásd Szilvási: *Határőr hősök*, 35–44.; Főrizs: *Halottak és hősi halottak*, 68–69. Vetési Miklós haláláról csak külügyi iratok és az újságok tudósítottak. Vuk-man: *Moszkvától Londonig*, 133–134.; *Újabb jugoszláv gyilkosság a magyar határon*. Szabad Nép, 1949. június 4. 2.

¹⁶ MNL OL XIX-B-10-1956-IV.10-265. Baráti viszonylatokban ekkor a járőrszolgálat előírásai is meg-változtak, lásd ÁBTL 4.2. 0532 - SZOLG/1956.

¹⁷ Az előbbire példaként lásd: MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-13., az utóbbira: MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-17. Egy hasonló esetben a sértetlenül elfogott határsértőről írt jelentés „eredményes fegyverhasználatról” számolt be, de később valaki gondosan áthúzta az eredményes szót. MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-51.

¹⁸ 1940: XVIII. tc., 10. §.; 1948: XLVIII. tv., 48. §.

¹⁹ MNL OL XIX-E-1-z 0023/1950. Közli: Solt (főszerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*, IV. 318. (29. dok.)

²⁰ 1950. évi 26. tvr. (1950. július 12.) A kormány 1950. június 30-i ülésén fogadta el az erre vonatkozó javaslatot. MNL OL XIX-A-83-a, 344/18-1950. A végleges szöveg semmiben sem változott az elő-terjesztéshez képest. Tisztázatat közli: Solt (főszerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*, I. 296–297. (51. dok.) A Magyar Közlönyben 26. tvr. alatt a Magyar Nemzeti Bankról szóló jogsza-bály jelent meg. A civilek esetében az 1948-as büntetési tétel nem változott, így került be az 1952-ben összeállított BHÖ 48. pontjába. Lásd: *A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok*, 75.

az állományba később belépő személyek utólag is megismerkedhessenek az előírásokkal.²¹ Ettől azt várták, hogy jelentős visszatartó erő lesz, többek között azért, mert a nem nyilvános jogszabály a külföldre szökött katonák közvetlen családtagjait is súlyos – öt évig terjedő börtönnel, de ha a szökés tervéről tudtak, akár tíz évnyi – büntetéssel sújtotta.

Az új előírásokról részletes indoklással együtt instruálták a büntetőbírákat is: „Aki ma hatósági engedély nélkül kíséri meg az ország területéről távozást, vagy erre irányuló cselekményhez nyújt segítséget, az közönséges hazaáruló, aki nemcsak azt deklarálja, hogy semmi sem köti a szocializmust építő dolgozó népünkhöz, hanem túl ezen készen mutatkozik arra, hogy aktív eszközévé váljon az ellenségnek.” Külön kiemelte az utasítás azt is, hogy „teljesen helytelen az a liberalizmus is, amelyet a határt a baráti népi demokratikus országok irányában átlépők ügyében általános szabályként” tapasztalni lehet. Mindezt azzal indokolta, hogy a baráti országok határait átlépők is nyugatra igyekeznek, esetleg csempészek, károkozók, hivatásos bűnözők. Aláhúzta azt is, hogy a rokonlátogató határsértők sem érdekelnek semmiféle irgalmat.²²

Tovább szigorodott a csempészet büntetése. Az árdrágításról, illetve a közszükségleti cikkek engedély nélküli kiviteléről szóló 1945-os kormányrendeletek értelmében a csempészet büntettnek minősült, megtorlásul pedig tíz évi fegyház, sőt – a közellátás érdekének súlyos sérelme vagy üzletszerűség esetén – halálbüntetés is kiszabható volt.²³

Korszakunkban jelentős radikalizálódást látunk mind a határőrizethez kapcsolódó fegyverhasználati jog, mind a büntetőjog terén. Figyelemre méltó, hogy a nyugati és a baráti határszakaszokon egyaránt drákói szigort kellett alkalmazni. Ugyanakkor jelentős ellentmondás feszült az elérendő cél (minden emberre szükség van az öt éves terv teljesítése érdekében) és az alkalmazott módszer (a határsértők megsemmisítése) között.

A halálos áldozatok száma és belső arányai

A források tanúsága szerint a határ menti, halállal végződő erőszakos cselekmények áldozatainak köre 1945 és 1950 között jelentősen átalakult. Az első években többségük civil illegális határátlépő volt. Ezek közt határ menti, helyi lakosok, illetve több száz kilométeres utat megtevő személyek is voltak. A helyi áldozatokon belül rokonlátogatók, kettősbirtokosok, csempészek tűnnek fel, de előfordult olyan eset, hogy a határ mentén békésen tevékenykedő munkásokra támadt rá a szomszéd állam határőrizeti szerve, és elhurcolta vagy rosszabb esetben meg is gyilkolta őket.²⁴ A távolsági forgalom áldozatai két további csoportra oszthatók: hazatérőkre és távozni szándékozókra. Az első csoport tagjai a háború alatt elmenekült vagy deportált, esetleg 1945 után kitelepített személyként hagyták el hazájukat – nemcsak Magyarországot, hanem a szomszédos államokat is. Közülük sokan illegálisan próbáltak meg visszatérni szülőföldjükre. 1948-tól nőtt meg a másik csoportba tartozók – a kifelé tartó határsértők – száma. Jelentős részük a Palesztina felé tartó zsidókból került ki, de a kialakuló diktatúra elől mások is próbáltak illegálisan elmenekülni. Egy részük már nem is lőfegyver, hanem az 1949-től telepített aknáknak robbanása következtében vesztette életét.

²¹ MNL OL XIX-E-1-z 00278/1950. Közli: Solt (főszerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*, IV. 530–535. (66–67. dok.)

²² Az Igazságügyi Minisztérium ügykezelési csoportjának átirata a Legfelsőbb Bíróság másodelnökének (dr. Somogyi Ödönnek). Közli: Solt (főszerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*, I. 301–302. (52. dok.)

²³ 6.730/1945. M.E. rendelet. Magyar Közlöny, 1945. augusztus 19. (106. sz.) 3.; 9.480/1945. M.E. rendelet. Magyar Közlöny, 1945. október 17. (153. sz.) 3.

²⁴ MNL OL XIX-B-10-1947-IV.14-50.

1949 és 1950 folyamán viszont látványosan megnőtt a határ mentén életüket vesztő határőrök száma. A fennmaradt források alapján e két évben lényegesen több halálesetre került sor a határőrizeti szervek állományában, mint a határsértők körén belül. Persze ennek okai között az is szerepelhet, hogy a civil áldozatok eseteire ekkor már kisebb figyelmet fordítottak. Az sem zárható ki, hogy az 1947-ig meglehetősen töredékes források torzítják a képet, vagy a határőrizeti erőkon belüli haláleseteket eleinte kevésbé dokumentálták. A katonai áldozatok között szintén számos alcsoport különíthető el. A vizsgált korszak végén a leggyakoribb halálokok között a különféle balesetek mellett az öngyilkosság a legjelentősebb. A szolgálat közbeni halálesetek egy további része a határsértőkkel folytatott harc következménye volt, ugyanakkor a fegyveres erőszak másik fő típusát a két oldal határőrizeti szerveinek véletlen vagy szándékos átlövésai eredményezték.

Az áldozatok pontos számát a források töredezettsége miatt nem lehet megállapítani. Az 1945-ös évből erre vonatkozó levéltári anyag alig maradt fenn. Nem lehetünk biztosak abban sem, hogy a további években rögzített esetek teljes körűek lennének. Orgoványi István kutatásai szerint 1945-től 1949 végéig legalább 54 civil halt meg, és további 45 ember sérült meg a magyar országhatár mentén fegyverhasználat nyomán. Ezenkívül aknarobbanás következtében is öten életüket veszítették, hasonló okból 16 sebesülésre került sor. Ez utóbbi esetek mind az osztrák határ mentén történtek. Lőfegyver használata következtében a legtöbben a román határ mentén haltak meg (23 fő), ezt követte a jugoszláv szakasz (15 fő), majd az osztrák, a csehszlovák és végül a szovjet határ (nyolc, hét, illetve egy személy). A román határ mentén a 23 áldozat közül 21 főt a román szervek lőttek le. A többi szakaszon nincs ilyen kirívó eltérés a két fél között.²⁵

A határőrség és a politikai rendőrség 1946 és 1950 közötti iratainak, illetve napilapok tudósításainak áttekintése során azonban az említett kimutatásban szereplőnél lényegesen több polgári áldozatot találtam. Orgoványi 59 fős adata az 1945-től 1949 végéig terjedő időszakra vonatkozik. Saját vizsgálataim alapján ebben a periódusban 75 ember vesztette életét, 1950-ben pedig további tizenegy fő halt meg az országhatáron bekövetkezett incidensekben. Az iratok ezenfelül további tíz civil halotról tesznek említést, de őket kizártam a határral összefüggő esetek közül. Ugyanis közöttük kocsmai verekedés, gyilkosság, szolgálaton kívüli lövöldözés, autóbaleset, továbbá mélységi területen kialakult konfliktusok áldozatai találhatók. A korabeli újsághírek többnyire olyan esetekről tudósítottak, amelyeket levéltári források is tartalmaznak, időnként azonban innen szerezhettünk tudomást az áldozatok nevéről, egy-egy eset viszont csak a sajtóból ismert. A sajtóban megjelenő eseteket csak akkor tekintettem hitelesnek, ha legalább két lapban rábukkantam ugyanarra a hírre, és az áldozatokat név szerint is megemlézték. A statisztikai elemzés során mindvégig figyelembe kell venni, hogy a források nem minden esetet rögzítettek. Az adatok természetesen nemcsak a magyar állampolgárokat, hanem a külföldieket is tartalmazzák. Elképzelhető, hogy a szomszédos országok határőrizeti szerveinek iratanyagát átnézve teljesebb adatokhoz juthatnánk, ugyanakkor a magyar forrásokban is nagy arányban szerepelnek a határ túloldalán életüket vesztő személyek.

Az így összeállított adatsor szerint az 1945 és 1950 közötti 86 civil áldozat közül a legtöbben (33 fő) 1947-ben haltak meg. Az adatokat azonban torzítja egy rövid ideig tartó, de különösen brutális román fellépés a tiltott határátlépőkkel szemben. 1947 augusztusának utol-

²⁵ Orgoványi: *Menekülés a Vasfüggönyön át*, 22. A szerző nem hivatkozik az adatok forrására, így feltehetően számos őrzési egység áttekintése során gyűjtötte össze ezeket.

só hetében a román határőrök közel két tucat határsértőt lőttek le.²⁶ A példastatuálás valószínűleg sikeres volt, mert a következő hónapokban az áldozatok száma már jelentősen csökkent a román határon, sőt 1948 és 1950 között már egyetlen esetet sem találtam e határszakaszon. 1947 után a civil áldozatok száma évente 10–13 között ingadozott. 1947 augusztusának említett eseménysora így is elegendő volt ahhoz, hogy a vizsgált 5–6 év egészében a román határszakaszon haltak meg a legtöbben (26 fő), bár 1948 és 1950 között már minden évben az osztrák határ volt a leghalálosabb. Így öt év alatt ott is 24 áldozatot számoltam össze. Ezt követi a jugoszláv (19) és a csehszlovák határ (17 fő), míg vizsgálataim a szovjet határ mellett nem tártak fel egyetlen civil áldozatot sem: az 1950-es iratok közt található, féltékenységéből elkövetett gyilkosságot nem sorolhatjuk ide.²⁷

A civil halottak túlnyomó többsége lőfegyvertől származó sérülésben vesztette életét (86-ból 64 eset, azaz 74%). Csak egyetlen évben, 1949-ben fordult elő, hogy nem ez volt a fő halálozási ok; ekkor nyolcan is robbanás áldozatai lettek (hét esetben a frissen telepített aknák miatt²⁸), míg lőtt seb következtében négyen haltak meg. Érdekes, hogy 1950-ben viszont mindössze egy civil életét követelték az aknák – talán azért, mert addigra a potenciális határsértők körében tudatosult a veszély, a rendszeres határsértők és embercsempészek pedig már kiismerték az aknamezőt. További halálokként a vízbefulladás (kizárólag a csehszlovák határ mentén), illetve a már őrizetbe vett határsértők öngyilkosságát említhetjük (öt, illetve négy fő esetében). 1946-ban és 1947-ben a halálos sebesüléssel végződött esetek zöme csempészekkel függött össze, vagy etnikai okokból történt meneküléshez kapcsolódott. 1948-ban a csempészek és a disszidálni szándékozók nagyjából egyenlő számban szerepeltek az áldozatok között, míg a következő két évben az utóbbiak váltak domináns csoporttá. Szinte minden évben előfordult, hogy a határon véletlenül áttévedő embereket vagy rokonlátogatókat is lelőttek.

A vizsgált időszak (1945–1950) egészében a civileknél több határőr, összesen 109 fő vesztette életét. Eleinte viszonylag kis számban történtek körükben halálesetek, hiszen 1947 kivételével, amikor 12 fő halt meg, az áldozatok száma – legalábbis azoké, akikről maradt feljegyzés – minden évben 5 alatt maradt. Ezzel szemben 1949-ben már 28, 1950-ben pedig 62 határőr vesztette életét. A legtöbb áldozatot az osztrák és a jugoszláv határ követelte (az utolsó két évben együtt 31, illetve 30 fő). 1950-ben a határőr halottak több mint kétharmada (23, illetve 22 fő) e két szakaszcól származott. A harmadik legveszélyesebb a csehszlovák határ volt (23 fő, ebből 17 az utolsó két évben), míg a román és a szovjet határszakasz (9, illetve 4 fő) viszonylag biztonságos volt a határőrök számára.

Az e csoporton belüli halálokok jóval diverzifikáltabbak, mint a polgári áldozatok esetében. Itt is a lőfegyver okozta sérülések dominálnak, melyek aránya 63%. Ugyanakkor indokolt ezt a csoportot három részre bontani: öngyilkosság, baráti, valamint ellenséges tűz következtében is szinte azonos számban haltak meg. Öngyilkosságot 26 határőr követett el,

²⁶ Tizenkilenc tiltott határátlépőt lőttek agyon Arad megyében. Szabad Szó (Temesvár), 1947. szeptember 7. 2. A lap újabb áldozatokról ír, tehát nem ez volt az első eset. A legnagyobb vérfürdőben a magyar határőrök kilenc halottat számoltak meg, akiknek testét a határ közelében, jól láthatóan kiterítették és őrizték a grancsárok. Az esetnek egyetlen túlélője Klein Miklós volt, aki beszámolt a borzalmakról a magyar szerveknek. MNL OL XIX-B-10-1947-III.4-21., illetve MNL OL XIX-B-10-1947-IV.14-474.

²⁷ MNL OL XIX-B-10-1950.III.4-18.

²⁸ MNL OL XIX-B-10-1949-III.4-17; MNL OL XIX-B-10-1949-IV.10-4.; MNL OL XIX-B-10-1949-IV.11-15; MNL OL XIX-B-10-1949-IV.11-32; MNL OL XIX-B-10-1949-IV.11-34; MNL OL XIX-B-10-1949-IV.12-13.; MNL OL XIX-B-10-1949-IV.12-14.; MNL OL XIX-B-10-1950-IV.11-24. Némelyik eset több folyószám alatt is megtalálható.

ebből csak 1950-ben 17 fő, vagyis ebben az évben a határőr halálesetek közel harmada ide tartozott. Mivel 1948 végéig mindössze két példa ismert, elképzelhető, hogy az ilyen eseteket eleinte csak részben rögzítették, vagy pedig 1949-től drámaian romlottak a katonák – köztük a tisztek – szolgálati körülményei. A lőfegyver okozta halál második nagy csoportja, a fegyverbaleset szintén 1947 májusától jelenik meg az iratokban, s ettől kezdve megdöbbentően gyakorivá vált. Ezek egy részében az áldozat saját maga, de jellemzőbben inkább egyik harcostársa gondatlansága nyomán véletlenül elsült fegyver lövése következtében vesztette életét. Huszonegy határőr halt meg így (ebből kettő határszolgálat idején, de egyértelműen baleset miatt), míg ellenséges tűzben 22 fő vesztette életét (ide értve azt a két esetet is, amikor előre megfontolt gyilkosság történt a határőrállomány tagjain belül). Tragikusan magas a vízbefulladások száma is (15 fő²⁹), aminek két alapvető oka volt: a katonák jelentős része nem tudott úszni, továbbá igen gyakran engedély nélkül vagy kifejezett tiltás ellenére mentek fürödni. Az egyéb balesetek áldozatai (14 fő) között a legtöbben közlekedési balesetet szenvedtek, de villámcsapás, illetve magasfigyelőről való lezuhanás is előfordult. További öt katona aknarobbanás áldozata lett, négyet szökés és hűtlenség vádjával kivégeztek, kettejük halálához pedig egészségi okok vezettek. Ezen eredmények nem cáfolják Fórizs Sándor korábban idézett megállapításait, ugyanakkor pontosítják, illetve további évek adataival egészítik ki azokat.

Tanulságos összehasonlítani a magyar határ menti áldozatok számát, térbeli és időbeli megoszlását egy szomszédos államszocialista ország hasonló adataival. A vasfüggöny csehszlovák szakasza – vagyis a csehszlovák–nyugatnémet és a csehszlovák–osztrák határ – halálaló áldozatainak történetét például viszonylag jól ismerjük, a témát számos történész kutatta. A vizsgálatok legfőbb – egyúttal legmegdöbbentőbb – tanulsága az, hogy itt az 1948–1989 közötti korszak egészében a határőrség embervesztésege kétszer nagyobb volt, mint a határon erőszakos halált elszenvedő határsértőké. Természetesen nem azért, mert a menekülők lőtték le őket, hiszen az 584 katonai áldozat közül csak 11 vesztette életét a határsértőkkel vívott összecsapásban. A leggyakoribb halálokok között kimagaslik a balesetek (243 fő) és az öngyilkosságok száma (185 fő). Emellett a fegyverhasználat (39 személy), az áramütés és az aknarobbanás (47 fő) esetszáma volt magas.³⁰ A határsértők közül – szintén négy évtized alatt – 276 fő vesztette életét, közülük 144 csehszlovák (de 62 személy állampolgárságát nem sikerült megállapítani). A halálokok között a lőfegyver (128 személy) és az áramütés (95 fő) emelkedik ki: Csehszlovákia ugyanis aknákat csak kis számban telepített, ugyanakkor a középső drótkerítés magasfeszültség alatt állt. Az áldozatok száma 1948–1949-ben a magyarhoz hasonló nagyságú (17, illetve 13 fő). A legtöbben 1950-ben és 1951-ben haltak meg (27, illetve 29 fő), ezután 1956-ig évente 14–17 fő vesztette életét. 1948–1956 között Csehszlovákiában összesen 162 áldozata volt a vasfüggönynek, míg a további harminchárom év során 114-en vesztették életüket.³¹

Ilyen átfogó, hosszú távú vizsgálat Magyarországon eddig még nem született, de az eddigi eredmények arra utalnak, hogy az áldozatok száma és belső arányai alig térnek el a csehszlovák adatoktól: az erőszak dinamikája 1948 után növekvő; jóval több határőr vesztette életét, mint határsértő; a határ menti erőszak 1956 után nálunk is csökkenni kezdett.³²

²⁹ A források további vízbefulladt határőrökről is tudósítottak, de a szabadság idején történt baleseteket nem sorolhatjuk a határ menti erőszakhoz.

³⁰ Tomek: *Přechody státních hranic*, 13.

³¹ Mašková–Ripka: *Železná opona*, 84–123.

³² Fórizs: *Öngyilkossági esetek*, 49–52.; Bencsik: *A vasfüggöny története*, i. m.

Menekültek és hazatérők

A háború alatt és után Kelet-Közép-Európában hatalmas népességmozgásra került sor. Menekültek, deportáltak, kitelepítettek százazrei hagyták el otthonaikat, s közülük sokan idővel megkísérelték a visszatérést. A jellemzően úti okmány nélkül érkező személyeket – különösen a korábban kitelepítetteket – a célországok nemkívánatos személyeknek tekintették, és nem riadtak vissza erőszak alkalmazásától sem. Különösen nagy veszély fenyegette a szovjetek által deportált, esetleg később a saját országuk hatóságai által kitelepített németeket, akik vissza akartak térni Románia, Szerbia vagy Magyarország területére. A legkirívóbb esetben román granicsárok kilenc hazatérő németajkú román állampolgárt lőttek le egyszerre Lőkös-háza külterületén.³³ A magyar határok mentén a másik jelentős érintett csoportot a Csehszlovákiából menekülő magyarok tették ki. A csehszlovákok legalább két esetben akkor is lőttek rájuk, amikor a Dunán át csónakkal Magyarország felé menekültek.³⁴ A menekülő csónakja több esetben felborult és elsüllyedt, mások alatt a Duna jege szakadt be.³⁵

Kifejezetten keményen léptek fel a magyar határőrök is az országba visszatérni szándékozó kitelepített svábokkal. Ilyen esetek már alig néhány hónappal a kitelepítés kezdete után, 1946-ban is előfordultak,³⁶ később pedig egyre gyakoribbá váltak. A továbbiakban két 1950-es visszatérési kísérletet mutatok be, amelyek közül csak az első volt halálos. A határsértők mindkét esetben embercsempészek segítségével jutottak át a vasfüggönyön, de a járőrök felfigyeltek rájuk, és fegyvert használtak ellenük. Március 13-án egy házaspár próbált meg visszatérni a Tolna megyei Mözsre, ahonnan 1947-ben telepítették ki őket Ausztriába. Magyar területen az erdőben elszakadtak egymástól, mivel a férj mozgáskorlátozott volt. Egy járőr két tagja felfedezte és őrizetbe vette őket. A feleség, Gaszler Jánosné menekülni próbált, s ekkor halálos lövést kapott.³⁷ 1950 júniusában pedig két osztrák embercsempész vezetésével nyolc felnőtt és egy gyermek szökött át a határon. Kihasználva, hogy a korabeli aknamező csak körülbelül két méter széles volt, egy hosszú deszkát fektettek az aknamező két oldalán emelkedő dupla kerítés oszlopaira, és azon át sértetlenül jutottak be az országba. A kerítés tetejére létrán kellett volna feljutniuk, de annak lába kelt; végül az embercsempészek hátára lépve jutottak fel rá. A határőrök megvárták, míg mindenki átjutott, sőt azt is, hogy az embercsempészek átdobálják a menekültek holmiját, majd ezután elfogták a határsértőket. A műszaki zár túloldalán – a határőrök szerint még magyar területen – menekülni próbáló embercsempészeket fegyverrel állították meg; ők mindketten súlyos sérüléssel kerültek kórházba. A határsértők mindegyike Dunaszekcsőről 1948-ban Zwickauba és Zittau környékére, Németország keleti zónájába kitelepített sváb volt. Figyelemre méltó, hogy visszatérésük

³³ Az aktát részletesen bemutatta már Fórizs: *Tragédia az államhatáron*, 187–191.

³⁴ 1946 novemberében Schindler Ferenc, 1947 áprilisában Tokodi Vince veszítette így életét. Az első esetről lásd: MNL OL XIX-B-10-1946-III.4-55. Közli: Orgoványi: *A magyar határőrizeti és határvédelmi szervek jelentései*, 6–8. A korabeli magyar sajtó is beszámolt róla, például: *Embertelen intézkedésekkel tovább folyik Dél-Szlovákiában a magyarok üldözése*. Magyar Nemzet, 1946. november 23. 1.; *Rajkán, a menekült magyarok között*. Szabad Nép, 1946. december 1. 9. Tokodiról lásd: MNL OL XIX-B-10-1947-IV.12-73.

³⁵ 1946. november 27-én négyen, 1947. március 12-én hatan vesztek a hullámok közé, mert felborult a csónak. Utóbbi esetben nem menekülőkről volt szó, ugyanakkor számos másik, név szerint nem dokumentált baleset is ismert. Balogh: *Felvidéki menekültek*, 5–17.; *Négy áldozat*. Szabad Nép, 1946. november 30. 1.; *Borzalmas halálos csónakszerencsétlenség a Dunán*. Kossuth Népe, 1947. március 17. 3. A Duna jege szakadt be Nagyváthy Dezső és felesége alatt. Mindketten meghaltak. MNL OL XIX-B-10-1947-IV.12-71.

³⁶ MNL OL XIX-B-10-1946-V.8-111.

³⁷ MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-59.

idejére már létrejött az NDK, ám onnan nem Csehszlovákián át próbáltak visszatérni, hanem az NSZK-n és Ausztrián keresztül. Valamennyiüknek volt Magyarországon maradt vagy oda korábban visszaszökött rokona és ismerőse, velük levelezve döntöttek a hazatérés mellett. A lőtt sebbel magyar kórházba került osztrák embercsempészek bevallották, hogy már több csoportot bejuttattak az ország területére, fejenként 50 Schillingért. Vallomásuk szerint ebből élt meg. Elismerték, hogy a lövések még magyar területen érték őket, ami könnyen lehet, hogy nem felelt meg a valóságnak. A menekültek további sorsa az aktából nem derül ki, feltehetően kiutasították őket az országból. A fentebb tárgyalt eseteknek két tanulsága van. Egyrészt az, hogy a vasfüggönyön helyi embercsempészek segítségével és megfelelő eszközök használatával viszonylag könnyen át lehetett jutni. Az embercsempész nélkül disszidálók viszont nem hurcolhattak volna magukkal egy vastag, két méternél hosszabb pallót. A másik tanulság az, hogy az aknamezőn való átjutás önmagában nem garantálta a sikert, hiszen a sűrűn portyázó határőrök is feltartóztathatták a határsértőket.³⁸

Lőfegyver és akna okozta halálesetek a nyugati határ mentén

1949. november 30-án egy huszonegy fős disszidálni szándékozó csoport igyekezett a magyar–osztrák határ felé gyalogosan. A Budapestről induló társaság tagjai a határról 10–15 kilométerre szálltak le a vonatról egy gyakorlott embercsempész vezetésével. A hosszú gyaloglásban elfáradó, a csoportról leszakadó négy embert már Jákon lefűlte a rendőrség, amely riadóztatta a határőrörsöket. A szentpéterfai őrsparancsnok-helyettes fokozott járőrszolgálatot rendelt el, de nem mozgósította minden erejét, csak akkor, amikor a menekülők a műszaki záron aknarobbanást idéztek elő. Csomagjaikat át akarták dobni a kerítéseken, ám egy nehezebb táská az aknamezőre esett és felrobbant. A robbanáshoz kivonuló járőrök nyolc határsértőt vettek őrizetbe, többeket súlyos sebesülésekkel. Egyikük a kórházban, ketten pedig már a helyszínen életüket veszítették. A csoport hét további tagja (szintén sérülten) átjutott Ausztriába. Sajátos mellékszála az esetnek, hogy a mulasztást elkövető őrsparancsnok-helyettest őrizetbe vették. Kihallgatásán azt mondta, hogy későn kapott értesítést, illetve nem tűnt valószínűnek, hogy a csoport – jelentős kerülőutat megtéve – az ő őrsé területén kísérli meg az átlépést. Már készült ügyében a vádirat, amikor 1950. február elején a vádatok ejtették, és szabadlábra helyezték.³⁹

Aknarobbanás miatt – amint a fenti statisztikai elemzésben bemutattam – határőrök is életüket veszítették. Még több volt azonban a sebesülés. A portyázó járőrök sohasem lehettek biztonságban, hiszen az aknát róka, nyúl vagy más állat is működésbe hozhatta. A repeszek akár 14 méterre az aknától is képesek voltak súlyos sérülést okozni. Még veszélyesebb volt a felrobbant aknáknak pótlása, aminek következtében – a források szerint – lábfej, kéz leszakadása, vakságot okozó szemsérülés és más súlyos sérülések történtek. Ezen esetek felett a határőrség parancsnokai könnyen napirendre tértek. Mint egy jegyzőkönyv fogalmazott, „[a] balesetért felelősség senkit nem terhel, és az a műszaki munkák sajátosságából ered”.⁴⁰

A határőrök öngyilkosságot szinte kivétel nélkül lőfegyverekkel követtek el. A legtöbb ügyet igyekeztek kivizsgálni, de az okokat nem mindig sikerült feltárni. A következtetések

³⁸ MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-32.

³⁹ MNL OL XIX-B-10-1949-III.4-17.; MNL OL XIX-B-10-1949-IV.10-4.; MNL OL XIX-B-10-1950-IV.11-24.

⁴⁰ Hasonló sérülésekről számol be több akta is, például MNL OL XIX-B-10-1950-III.4, 6–11. folyószámok. Idézet: MNL OL XIX-B-10-1950-III.4-13.

között jellemző ugyanakkor az alábbi, egy korabeli forrásban megjelenő megállapítás: „...felelősség az ÁVH-t [Államvédelmi Hatóságot – B. P.] nem terheli.”⁴¹

Fegyverbalesetből koncepciók ügy

Egy másik ügy, a bozsoki őrsparancsnok halálesete nemcsak a határ menti erőszak szempontjából tanulságos, hanem politikai következményei miatt is. Egyrészt követhető az iratokból, hogyan lesz egy szerencsétlen balesetből koncepciók ügy, másrészt az eset feltehetően nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy megszületett az 1950. évi 26. tvr., illetve azon belül a hozzátartozók büntetésére vonatkozó paragrafus. Szántai István bozsoki őrsparancsnok 1950. március 27-én ellenőrző járőrözést tartott, és közben a határkövek ellenőrzése céljából társával együtt átment a műszaki zár túloldalára. (A vasfüggöny nem közvetlenül a határvonalon, hanem néhány méterrel beljebb húzódott.) Ott meglátta, hogy a határőrőrs egy másik kétfős járőrének tagjai a fűben fekszenek. Szántai köveket dobált feléjük, hogy kiderítse, alszanak-e, amire azok felpattantak, és keresni kezdték a zaj forrását. Szántai és saját járőrtársa továbbra sem fedték fel magukat, hanem – továbbra is a vasfüggöny túloldalán – elindultak a határvonallal párhuzamosan. A másik járőr követte őket, és amikor ennek parancsnoka, Gyurisits János egy alkalommal meglátta a műszaki zár túloldalán Szántait, térdelőállásból célzott lövést adott le rá. Szántai súlyos sebet kapott, járőrtársa ezért kiáltott Gyurisitsnak, aki szintén átment a műszaki záron. A parancsnokon nem tudtak segíteni, néhány percen belül elvérzett. Szántai járőrtársa elindult, hogy riassza az őrsöt. Az aknamező Ausztia felőli oldalán egyedül maradó Gyurisitsnak így alkalma nyílt arra, hogy saját gépfegyverét és Szántai pisztolyát magához véve átszökjön a határon.

Az akta legkorábban keletkezett iratai egyértelműen balesetként írják le az esetet. Világosan látszik, hogy Szántai szabálytalan módon (nem egy hivatalosan megnyitott kapun) ment át a műszaki záron, sőt a határ mellett haladva az ahhoz nagyon közel eső országhatárt is átlépte. A lövés pillanatában is osztrák területen állt, hiszen „a hullát a zpk. [zászlóaljparancsnok] azért is hozatta el [eredetileg, az iraton áthúzza: hozatta át – B. P.], hogy ne legyen belőle bonyodalom”. Természetesen Gyurisits is hibázott: Felszólítás nélkül lőtt, ráadásul lövése a fentiek miatt határsértést is jelentett (bár ez ekkoriban inkább csak elvileg volt tilos a járőrök számára, és igen gyakran előfordult a szomszédos országok területére való átlövés). Az első iratok egyértelműen aláhúzzák, hogy Gyurisits a kora délutáni szikrázó nap-sütés ellenfényében, meredek, sziklás terepen felfelé nézve, körülbelül 80 méterről löve nem ismerhette fel őrsparancsnokát. (A helyszínt felkeresve erről magam is meggyőződtem.) Kiemelik, hogy politikailag megbízható, kötelességtudó katona volt, aki „valószínűleg a fegyverhasználat következményeitől való félelmében” szökött át a határon. Két nappal később, március 29-én azonban egy magasabb szintű vizsgálóbizottság koncepciók módon átírta az események krónikáját. „Megállapították”, hogy Gyurisits 40–50 méterről lőtt, és „minden kétséget kizáróan felismerhette őrsparancsnokát”, vagyis szándékosan lőtt rá, amit az is alátámasztott, hogy „semmi felindulást nem tanúsított”. Hirtelen „kiderült” róla, hogy szülei kulákok, ő maga pedig egy Kőszeg környékén élő „fasiszta beállítottságú nővel” áll kapcsolatban, aki egy embercsempész kört irányít. Javaslatot tettek a szülők és a helybéli nő rendőrhatalmának őrizetbe vételére.⁴²

⁴¹ MNL OL XIX-B-10-1950-III.4-51.

⁴² MNL OL XIX-B-10-1950-III.4-17. Az aktát részletesen ismerteti: Főrizs: *A bozsoki határőr őrsparancsnok lelövésének vizsgálata*, 102–114. A kanonizált, koncepciók értelmezést részletesen megírta Szilvási: *Határőr hősök*, 59–66.

Gyurisits szüleit néhány nap múlva valóban internálták. Az iratok kissé ellentmondásosan adják meg ennek dátumát. Feltehető, hogy március 30-án kerültek vizsgálati fogságba az ÁVH pécsi kirendeltségén, majd április 6. és 11. között kerültek a kistarcsai internálótáborba. Az apa, Gyurisits István 1953-ban a tiszalöki tábor is megjárta. Feleségével együtt 1953 késő nyarán szabadultak. Vallomásaik, vizsgálati irataik között több figyelemre méltó elem is található. Április 2-án az apáról készült környezettanulmányban ez olvasható: „Értesülésem szerint fia továbbra is katona akar maradni, mivel a demokratikus honvédséget megszerette. A szüleivel nincs egy elven, demokratikus magatartást tanúsít [...] nem azonosítja magát a szülei jobboldali politikai elvével.” Az internálási határozat indoka mindkét szülő esetében ugyanaz: fiuk nyugatra szökött, és közben lelötte őrsparancsnokát. Mivel az elkövető nem került kézre, a szülőkön torolták meg tettét. Holott Gyurisitsné egy 1952-es felülvizsgálat szerint „fia [...] cselekedetéről valóban nem tudott, és megdöbbenéssel értesült arról, hogy fia gyilkos lett. Ez a megdöbbenése azonban nem akadályozta meg abban, hogy lányán keresztül felvegye a kapcsolatot nyugaton élő fiával internálása után.” Ugyanezt tartalmazza Gyurisitsné kézzel írt önéletrajza: „...nekem nagyon fáj, el sem tudom képzelni, hogy csinálhatott ilyet. Nekem fiam dolgairól tudomásom nem volt. Velünk semmit sem közölt.”⁴³ Sikerült telefonos interjút készítenem az internált szülők unokájával, akitől megtudtam, hogy Gyurisits János soha nem tért haza Magyarországra, a rendszerváltozás után sem. Ausztriában élt és ott alapított családot, de leveleit mindig megkapták, sőt később – talán a hetvenes évektől – szülei is meglátogathatták.⁴⁴

Halálos ítéletek tiltott határátlépés, hűtlenség és kémkedés címén

Az erőszak fontos típusa lehet a jogi, bírósági eszközökkel végrehajtott erőszak. Különösen igaz ez a pártállami rendszerek esetében, ahol a bíróságok függetlensége megszűnik, és nyíltan a diktatúra eszközévé válnak. Ezt tapasztalhatjuk a tiltott határátlépés büntetése kapcsán is. Különösen súlyos ítéletek születtek a fegyveres erők tagjai ellen, főleg akkor, ha a vád szerint külföldön beszerverték őket, s ezután kémként visszatértek az országba.

Martinovich György főhadnagy 1948 októberében szökött Ausztriába néhány volt földbirtokos társaságában. Sikerült átjutnia a szovjet zónán, Ausztria nyugati hatalmak által megszállt részére. Az ÁVH-n tett későbbi vallomása szerint angol tisztek többször kihallgatták, katonai titkokról faggatták. Miután nem tudta elhagyni Ausztriát, haza akart térni. Mivel pénze nem volt, decemberben az amerikai zónában vállalta, hogy hírszerzőként alkalmazzák, majd szintén illegális úton hazatért. Néhány nappal később őrizetbe vették – katonaszökevényként már régóta körözték. Hűtlenség, szökés, kétszeri tiltott határátlépés és egyéb vádak miatt a katonai bíróság elsőfokon életfogytiglani fegyházra ítélte, amit 1949 októberében jogerősen kötél általi halálbüntetésre súlyosbítottak, és az ítéletet október 24-én végrehajtották.⁴⁵ Még elvetemültebb árulónak tüntette fel a politikai rendőrség Ambrus Jenőt, aki sor-katonaként megszökött a hadseregből, 1949 végén illegálisan Ausztriába ment, ahol – a vád szerint – az amerikai katonai titkosszolgálat, a Counterintelligence Corps (CIC) ügynökévé szervezték be. Több alkalommal visszatért az országba, s – ismét csak a vád alapján – saját hírszerzői hálózatot épített ki, és szisztematikusan katonai adatokat gyűjtött, amelyeket

⁴³ ÁBTL 3.1.9. V-35218. Idézetek: 21a, 33. és 40. Lásd még: ÁBTL 4.1. A-1249.

⁴⁴ Telefonos interjú V-né S. M-mel. Készítette Bencsik Péter, 2024. október 22. Köszönettel tartozom a Nagyatádi Városi Múzeum történész–muzeológusának, Hauptmann Gyöngyinek, hogy megszerezte interjúalanyom elérhetőségét.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.9. V-77413.

átadott az „imperialistáknak”. Továbbá embercsempészetet is folytatott, miközben „eldicskedett azzal, hogy a határon nagyon könnyű az átjutás és visszatérés, s ő 5 000 Ft.-ért viszi át az embereket”. Harmadik útjáról való visszatérése során vették őrizetbe 1950 júliusában, majd 1951-ben halálra ítélték és kivégezték.⁴⁶

Mint láttuk, 1950 júliusa – a nem nyilvános 1950. évi 26. tvr. – óta a katonai bíraskodás alá tartozó személyek életfogytiglani vagy halálbüntetést is kaphattak illegális határátlépés miatt. Valójában az új rendelkezés előtti esetekben is kiróttak halálos ítéletet. Kovács József és Csörsz Ernő sorállományú határőr egyaránt 1950 áprilisában szökött át fegyverrel Ausztriába. Kovácsot a szovjetek a határ túloldalán elfogták és visszaadták a magyar szerveknek. Statáriális módon, április 21-én halálra ítélték és még aznap kivégezték.⁴⁷ Csörsz önként tért vissza júniusban, amikor elfogták. Részletes beismerő vallomást tett a vizsgálati fogságban – de a szerény képességű fiatalember köré felépített kémhistória nagyrészt kitalált lehet. Az iratokból jól látható, hogy nagy erővel próbálták felkutatni, Miskolcon élő családjába is beépültek, sőt tudni vélték, hogy egy hétig ott is bujkált. A források azonban meggyőzően igazolják, hogy mindvégig Ausztriában volt, egy ott kiadott igazolványa is erre utal. A vádak szerint a brit titkosszolgálat beszervezte ügynökei közé. Több az 1930-as években született jogszabályra hivatkozva hűtlenség, szökés, tiltott határátlépés, függelemsértés, továbbá engedély nélküli fegyverbirtoklás vádjával ítélték halálra. A vádlott fellebbezése utáni jogerős ítélet 1950. szeptember 8-án született meg, s Csörsz Ernőt néhány nappal később kivégezték.⁴⁸

Több határőr már az 1950. évi 26. tvr. megszületése után szökött Ausztriába, mégsem ennek következtében ítélték őket halálra. Tóth József és Béres István alig öt nappal később, július 17-én járőrszolgálat közben lépte át a határt. Tóthot július 22-én elfogták, és a szovjet szervek hamarosan visszaadták, statáriálisan katonai bíróság elé állították. Augusztus 8-án meg is született a halálos ítélet, amelyet „lőfegyver engedély nélküli birtokban tartásával” indokoltak – annak ellenére, hogy a szökés során a két határőr egy bokorban elrejtette szolgálati fegyverét, nem vitték magukkal Ausztriába. Az abszurd indoklás szerint „abban a pillanatban, amint a vádlott szökést kísérelt meg abból a célból, hogy magát a szolgálat alól véglegesen kivonja, fegyvere [már] engedély nélkül volt nála”. Az ítéletet még aznap végrehajtották.⁴⁹ Lengyel Imre őrzetető 1950. augusztus 7-éről 8-ra virradó éjjel szökött át Ausztriába, ráadásul három civil – egy férfi és két apáca – társaságában, ezzel kimerítve a csoportos elkövetés esetét. A szökevények nem jutottak túl a szovjet szektoron, és augusztus 26-án visszaadták őket a magyar hatóságoknak. Egy augusztus 29-én kelt jelentés szerint az ÁVH elrettentő példát akart statuálni: „Tekintettel arra, hogy az utóbbi időben a szökések száma meglehetősen elszaporodott, javasoljuk Lengyel és Fonyó [egy másik ügyben szereplő, de nem határőr katonaszökevény – B. P.] kivégzését nyilvánosan – a csapat előtt – végrehajtani.” Jellemző, hogy e javaslat még a bírósági eljárás – sőt, a szeptember 2-án kelt vádirat – előtt keletkezett. Az 1950. évi 26. tvr. alapján Lengyelt első fokon – feltűnő gyorsasággal, szeptember 9-én – kötél általi halálra ítélték. Ezután azonban meglepő fordulat következett. A másodfokon eljáró katonai főtörvényszék 1951. május 9-én az első fokú ítéletben leírt

⁴⁶ ÁBTL 3.1.9. V-46890 (idézet: 187.).

⁴⁷ ÁBTL 3.1.9. V-46992; MNL OL XIX-B-10-1950-I.3, 1956. április 26. (április havi 20. számú napi jelentés).

⁴⁸ ÁBTL 3.1.9. V-3254.

⁴⁹ ÁBTL 3.1.9. V-47005. Idézet: 52/5. és 52/6. A dosszié tárgya egy teljesen más ügy, Tóth ítélete minden kontextus nélkül, véletlenül keveredhetett bele (talán azért, mert a dosszié egyik szereplőjét szintén Tóth Józsefnek hívták).

tényállást helyesnek, minősítését azonban törvénytelennek tekintette, és alapvetően megváltoztatta. Kiderült ugyanis, hogy Lengyel alakulata az 1950. évi 26. tvr.-t csak a vádlott szökése után, augusztus 9-én kapta meg, így azt Lengyel Imre előtt semmiképpen nem hirdethették ki. Emiatt ennek alapján nem ítélték el. Cselekményének társadalmi veszélyességét természetesen továbbra is jelentősnek minősítette a katonai főtörvényszék, s így hét év és hat hónap börtönbüntetésre ítélték. 1956 júniusában feltételeesen szabadlábra helyezték.⁵⁰ Jellemző adalék a korszak történetéhez, hogy Lengyel letartóztatása után saját zászlóalj-parancsnoka sem kapott hivatalosan semmilyen hírt a további fejleményekről 1951 januárjáig. Érdeklődésére Szalva János, a határőrség törzsparancsnoka válaszolt, és azt a téves információt adta, hogy Lengyelt már ki is végezték.⁵¹

Az 1950. évi 26. tvr. legismertebb áldozata Szűcs Sándor, a Budapesti Dózsa és a válogatott labdarúgója volt. A Dózsa játékosai rendőrnek minősültek, így vonatkozott rájuk a titkos jogszabály. Az eset sajátossága az, hogy Szűcs egy ÁVH ügynököt bízott meg azzal, hogy csempéssze ki őt és szerelmét, Kovács Erzsébet énekesnőt az országból. Az ügynököt az aktában nem fedőnéven, hanem valódi nevén szerepeltetik, így kiléte kétségtelen. A politikai rendőrség tehát előre tudott a disszidálás szándékáról, sőt 1951. március 5-én őrizetbevételi javaslatot is tett. Aznap este indultak útnak a szerelmesek két további utassal együtt. Feltehető azonban, hogy a hatalom valódi célja Szűcs tetten érése volt. Az akta szerint több labdarúgó (Deák Ferenc, Szusza Ferenc) szintén fontolgatta, hogy disszidál – talán őket akarták elrettenteni. Szűcs magával vitte szolgálati fegyverét, az ügynökjelentés szerint azért, hogy ha lebuknának, akkor lelőné vele saját magát, mivel „élve ezeknek a kezébe nem akar kerülni”. Március 6-án hajnali 3-kor Nárai és Pornóapáti között határőrök állították meg az autót. Az erről szóló jelentésből egyértelműen látszik, hogy előre megbeszélte helyen várták őket „három központi bajtárssal és három határőr bajtárssal, továbbá két elhárító tiszt bajtárs[al]” – a szokásos járőr két főből állt volna. Szűcs nem próbálta meg használni a fegyverét. Úgy vélem, hogy a csoportos elkövetés miatt akkor is halálos ítélet fenyegette volna a játékost, ha fegyvere nincs nála. 1951 májusában Szűcsöt valóban halálra ítélték, és június 4-én kivégezték. Az első- és a másodfokú ítélet egyaránt hangsúlyozta, hogy a 26. tvr.-t nem lehet alkalmazni olyan személyekkel szemben, akik előtt azt nem hirdették ki (kivéve a fegyveres erők tagjainak velük egy cím alatt lakó hozzátartozóit). Ellentmondásos ugyanakkor, hogy Szűcs valóban ismerte-e a jogszabályt. A jogerős ítélet szerint 1950. július 25-én a rendőrtiszt tanfolyam hallgatói előtt felolvasták azt, de maga a vádlott nem emlékezett biztosan erre. A kihirdetés feltehetően megtörtént, de hogy valamennyi hallgató jelen volt-e, azt nem bizonyították.⁵²

1950 nyaráig a határt illegálisan átlépő katonai személyek élete tehát elsősorban akkor forgott veszélyben, ha kémtevékenységgel is megvádolták őket. Ez a vádpont azonban a civilek számára is súlyos következményekkel járhatott. Például Bánhidi (Blazsek) Jenő – 1947-es első távozását követően – 1950 tavaszán szökött ki ismét az országból, majd vallomása szerint az amerikai titkosszolgálat beszervezte. Feladata állítólag hadipari információk kiadása volt, de azt a feladatot is kapta, hogy csempésszen ki embereket az országból. Emiatt újra hazatért Magyarországra, ám Ausztriába való visszautazásakor, 1950 decemberében őrizetbe vették. Elhúzódó pere után 1952-ben kivégezték.⁵³ A halálos ítélet kiszabásában

⁵⁰ ÁBTL 3.1.9. V-7201. Idézet: 26. Ugyanitt olvasható ez is: „Lengyel és Fonyó szüleit [...] internálni javasoljuk.”

⁵¹ MNL OL XIX-B-10-1950-III.1-103.

⁵² ÁBTL 3.1.9. V-71031. Idézetek: 22. és 118.

⁵³ ÁBTL 3.1.9. V-112069.

természetesen nem a többszöri tiltott határátlépés játszotta a döntő szerepet, hanem a kémtevékenység.

Határátlépési esetek börtönbüntetéssel

A korszak kémhíztériája következtében szinte minden illegális határátlépőt megvádoltak hűtlenséggel, idegen ügynöki tevékenységgel. Emiatt a forrásokban alig lehet találni bűnhalmazat nélküli, egyszerű tiltott határátlépési eseteket. A továbbiakban olyan eseteket mutatok be, ahol nem születtek halálos ítéletek, noha egyéb bűncselekmények is szerepeltek a vádak között.

Megleően alacsony büntetéssel sújtották Farkasvölgyi Józsefet, aki honvédségi alakulatától 1950 februárjában megszökött, katonakönyvét meghamisította, és több alkalommal próbált meg átjutni az osztrák határon. Esete példázza, hogy az átszökés nem volt könnyű: első kísérlete során „megtudta, hogy aknazár miatt kísérő nélkül nem lehet átjutni”, ezért visszatért Budapestre. Később már vezetővel vágott neki az útnak, aki azonban feljelentette őt. Az ÁVH utasítására a vezető mégis elindult Farkasvölgyivel a határ felé, ahol elfogták őket. Farkasvölgyi első vallomásában kémtevékenységről is beszélt, de ezt két nappal később visszavonta. Kémkedéssel nem vádolták meg. Alakulatától való megszökés, okirathamisítás és tiltott határátlépés kísérlete miatt 1950. június 27-én mindössze másfél éves börtönbüntetésre ítélték. A dossziéből kiderül, hogy Farkasvölgyi már 1947-ben is átlépte illegálisan a határt. Az osztrák hatóságok visszaadták, a községi járásbíróság akkor 200 forint pénzbírságot szabott ki büntetésül (igaz, ez akkoriban igen magas összegnek számított).⁵⁴ Szintén egy későbbi ügy előzményeként ismert, hogy Busay Jánost 1947-ben Csehszlovákiában tizen-négy napra, 1949-ben pedig Magyarországon két hónap börtönre ítélték tiltott határátlépésért, pedig ekkor már öt év börtön volt a büntetés felső határa.⁵⁵

A jugoszláv állampolgárságú Surányi Dezső 1947-ben szökött át Magyarországra, ahol tartósan letelepedett, munkát vállalt. 1948 karácsonya idején újra illegálisan lépte át a határt, ellenkező irányban. Zentán élő szüleit kereste fel, majd 1949 februárjában ismét úti okmány nélkül sikeresen visszatért Magyarországra. Egy szőregi kocsmában tett „demokrácia-ellenes” kijelentései nyomán tartóztatták le, majd két külön eljárás indult ellene. A szegedi járásbíróság március 22-én tiltott határátlépésért öt havi fogházra ítélte, ugyanakkor a szegedi népbíróságon izgatás miatt is per indult ellene; júniusban első fokon két évi börtönbüntetést kapott. A másodfokú tárgyaláson decemberben ezt másfél évre szállították le. A két ítéletet 1950-ben egyesítették, így egy évet és tíz hónapot kellett a szegedi Csillag börtönben letöltenie. 1950 decemberében szabadult, ezt követően Jugoszláviába toloncolták.⁵⁶ Szintén jugoszláv állampolgárságú volt Pintér József, aki 1946-ban költözött át családjával Magyarországra. Halásként a magyar államvédelem tudomása szerint a Tisza jugoszláv szakaszára is volt engedélye, de amikor 1949-ben csónakjából ki is szállt a túlsó parton, a jugoszlávok őrizetbe vették. Propagandaanyagok terjesztésével megbízva visszaküldték Magyarországra, ám Pintér a megbízást nem teljesítette, a jugoszláv újságokat és rölapokat elásta.

⁵⁴ ÁBTL 3.1.9. V-5668. Idézet: 31.

⁵⁵ ÁBTL 3.1.9. V-003.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.9. V-2737. A dosszié tekintélyes része egy későbbi ügygel foglalkozik, hiszen Surányit ezután állítólag beszervezte a jugoszláv politikai rendőrség, az UDB. 1952-ben ismét őrizetbe vették, számos alkalommal kihallgatták, de ennek az ügynek a végeredménye nem ismert.

Ennek ellenére jugoszláv ügynököknek minősítették és internálták. Javasolták népbíróság elé állítását, de erre valószínűleg nem került sor. 1950 végén az internálótáborban meghalt.⁵⁷

A kémkedéssel nem gyanúsított polgári elkövetők ellen kiszabott ítéletek – dacára a bíróságokra gyakorolt folyamatos pártállami nyomásnak, amely a maximálshoz közeli büntetéseket követelt – még 1950-ben is zömmel egy és három év közötti börtönt szabtak ki. Lengyel Imre fentebb tárgyalt ügyében a három civil ugyan ennél első fokon jóval súlyosabb büntetést kapott (az apákak hat, a férfi tíz év börtönt), de a jogerős ítélet itt is enyhült (három évre, illetve a férfi esetében a szintén drákói szigorral kiszabott hét év és hat hónap börtönrre, de őt saját tiltott határátlépése mellett a többiek segítségével, lényegében embercsempészet címén is elítélték).

Tipikusabb ítéletek születtek egy későbbi ügyben. 1950 decemberében Szombathelyen a határőrök őrizetbe vettek egy tucatnyi emberből álló csoportot, akik Palesztinába igyekvő zsidók voltak. Mindegyiküknek volt már Nyugaton élő családtagja; ők a háború után, szintén illegálisan hagyták el az országot. A csoport nagykorú tagjait tizenhat hónap és három év közötti, tehát a törvényi maximumtól jóval elmaradó börtönbüntetéssel sújtották. Az ítéletek indoklásában szinte kivétel nélkül politikai propagandát olvashatunk: „tudatában kellett lennie azzal [helyesen: annak], hogy a kijutással munkaerejét kivonja a szocializmus építéséből, az imperialisták táborába kerülve azok táborát az itteni békétábor rovására erősíteni fogja”; „kijutás esetén nemcsak a maga, hanem vőlegénye munkaereje is a háborúra uszító imperialisták rendelkezésére állott volna, miáltal cselekménye fokozottabb mértékben súlyos és társadalmilag veszélyes”; „különösen súlyosbító körülmény az, hogy Schuller nevű bécsi aranyműves barátja üzletének átvétele végett akarta a határt átlépni, hogy ezzel ismét önálló és kizsákmányoló legyen”.⁵⁸ Társadalomtörténeti szempontból érdekes adalék, hogy az elítéltek között három házaspár is volt, és ezen esetekben a férj mindig súlyosabb ítéletet kapott. Két esetben az indoklás is kiemelte, hogy a feleségnek kötelessége volt követni diszsidáló férjét. A harmadik házaspárnál erre nem utalt az ítélet, ami azért sem meglepő, mivel a korábbi vallomások alapján nyilvánvaló volt, hogy az illegális emigrálást a feleség indítványozta és szervezte meg. A férj mégis kétszer hosszabb börtönbüntetést kapott.

Több szempontból kilóg a sorból Schmidt József tizenöt éves börtönbüntetése. Ezt azonban nemcsak a neki felrótt tiltott határátlépés indokolta, hanem többrendbeli embercsempészet és a vád szerint kémtevékenység is. Schmidt 1949 áprilisában szökött át Ausztriába, ahol munkát is vállalt. Magyarországon maradt ruháinak áthozatala kapcsán ismerkedett meg egy osztrák nővel, Therese Josttal, aki a határ közelében lakott, és állítólag naponta járt át Magyarországra egy jól bejáratott útvonalon, rendszeresen csempészsze át disszidenseket. Schmidt betársult e vállalkozásba: ő biztosította a megrendeléseket (már Ausztriában lévő magyaroktól, akik hozzátartozóikat akarták kijuttatni az országból), Jost pedig kicsempészte a megjelölteket. A bevételen megosztottak. Schmidt később maga is átkísért embereket a határon. Joszt Terézt – ahogy a magyar források nevezik őt – 1950 márciusában magyar határőrök megölték. Bár átjutott Ausztriába, a kórházban meghalt.⁵⁹ Schmidt még bő fél éven át folytatta az embercsempészetet, közben másokat is kiképzett erre a tevékenységre. 1950 októberében Budapesten letartóztatták. Kőszegre szállítása közben szökést, novemberben a fogságban öngyilkosságot kísérelt meg, majd heteken keresztül kihallgatták. December 12-től vallott kémtevékenységéről. Visnyei Sándor CIC-ügynök állítólag arra utasította, hogy

⁵⁷ ÁBTL 3.1.9. V-16813.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.9. V-32129. Idézetek: 129., 148., 151.

⁵⁹ MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-66.; *Bürgerländerin an der ungarischen Grenze erschossen*. Wiener Kurier, 1950. március 27. 3.

próbáljon beszervezni egy ÁVH-munkatársat, illetve szerezzen adatokat a szovjet és a magyar hadsereg diszlokációjáról (vagyis az egyes csapatok országon belüli elhelyezéséről), az ÁVH vidéki szerveiről. Később löszergyarak, repülőterek, laktanyák helyszínét, illetve a Magyarországon használt fegyverek típusait kellett volna felmérnie. E feladatokat csak igen kis részben teljesítette. Mindezek alapján akár halálra is ítélték volna, de a bíróság ezúttal nem vette komolyan a vádban szereplő kémhistóriát. E szál koncepciók jellegére utal a vizsgálati iratokban szereplő alábbi mondat is: „...hosszú ideig csak fent ismertettekről [vagyis az embercsempészetéről – B. P.] vallott, de később fokozatosan beismerte azt is, hogy [...] kémfeladatokat is hajtott végre.” Schmidt a tárgyaláson visszavonta a kémkedésre vonatkozó korábbi beismerését, de a bíróság azt mégis érvényesnek tekintette. Az ügy másodrendű vádlottját, Téglás Vincét – bár első fokon csak életfogytiglani börtönrre ítélték – a jogerős ítélet után kivégezték. Az ellenük felhozott vádakban csak annyi eltérés volt, hogy Téglás többször lépte át illegálisan a határt, és több embert juttatott ki nyugatra – köztük Karády Katalint. Schmidt és Téglás csak felületesen ismerték egymást, egy perben való szereplésük inkább „amalgámozásnak” tekinthető.⁶⁰ Közelebb állt volna a valós tényálláshoz, ha Schmidt perében a rábafüzesi Pintér házaspár szerepelt volna, hiszen ők Therese Jost és így Schmidt tettestársaiként működtek. Pintéréket 1950 szeptemberének végén tartóztatták le, kihallgatásaikban állandóan visszatért „Schmith István”, aki egyértelműen azonos Schmidt Józseffel. (Úgy tűnik, erre az ÁVH nem jött rá.) Az 1951 szeptemberében született jogerős ítélet Pintér Istvánt négy és fél év, feleségét három év börtönnel sújtotta.⁶¹

A tiltott határátlépés tehát önálló büntetési tételként inkább csak a korszak első felében fordult elő, ezt követően viszont más cselekményekkel együtt szerepelt. Az 1948-as törvényi szigorítás csak lassan hatott a bírósági gyakorlatra. A tiltott határátlépés nagyon sok esetben a többi, jóval súlyosabbnak számító bűn mellett elsikkadt vagy akár ki is maradt a vádiratokból.

„Két pár cipőért lövi meg magyar a magyart” – erőszak a csempészek ellen

A második világháborút követő években az ország keleti és nyugati határain át egyaránt erős csempészforgalom zajlott. Az illegális áruforgalom már az első világháború után is gyakran torkolt halálos áldozatokkal járó erőszakba, de ezek többnyire a csempészek és a határőrizeti erők zöldhatáron történő véletlen találkozásaiából alakultak ki.⁶² 1946-ban viszont átfogó razziákat indítottak, amelyek több száz határőr bevetésével próbálták meg felszámolni a csempészbándákat. E rajtaütések forrásai ugyanakkor nem – vagy csak ritkán – számolnak be halálos áldozatokról.⁶³ Úgy tűnik, hogy eleinte nem is volt cél a megsemmisítésük. 1947 őszén egy magyar járőr lelőtt egy fiatalasszonyt, aki romániai magyarként csempészkedett. A jelentés szerint a „járőrnek nem volt szándéka a fegyverhasználattal élet kioltása, csak a menekülők feltartóztatása”. A fegyverhasználatot ennek ellenére kötelesek minősítették, a járőr tagjait jutalomban részesítették. Az áldozatnál 190 tojást találtak.⁶⁴

⁶⁰ ÁBTL 3.1.9. V-85203. Idézet: 146. Téglás saját vizsgálati dossziéját lásd: ÁBTL 3.1.9. V-108317. Az amalgamozás az a jelenség, amikor a bíróság egymáshoz nem vagy csak lazán kapcsolódó személyeket és csoportokat vegyít össze egy perben, hogy minél nagyobb méretű – és veszélyességű – összeküvés látszatát keltse.

⁶¹ ÁBTL 3.1.9. V-341. A dossziéból az ítéletek hiányoznak, de későbbi feljegyzések utalnak rájuk.

⁶² Bencsik: *Demarkációs vonaltól*, 85–86.

⁶³ MNL OL XIX-B-10-1946-IV.4-59. és 60.

⁶⁴ MNL OL XIX-B-10-1947-III.4-3.

1946–1947-ben a csehszlovák, az osztrák és a román határ mentén egyaránt rendkívül aktív csempésztevékenység alakult ki, ami jelentős mértékben rontotta a közbiztonságot.⁶⁵ A legkülönösebb történet „főhőse” a sopronperesztegi Bongár István, aki fegyveres bandája élén közel két éven át tartotta rettegésben a határ mindkét oldalát. Működésüket megkönnyítette, hogy szovjet egyenruhát hordtak, sőt néhány szovjet katonaszőkevény is erősítette őket. A csempészen kívül fegyveres rablásokat és gyilkosságokat követtek el. 1946 végén és 1947 elején elfogták őket, ügyükben szovjet hadbíróság ítélkezett. A banda vezetőit nyolc–tíz évi szibériai kényszermunkára ítélték.⁶⁶ A környéken elképesztő hírek terjedtek róluk, amelyeket a sajtó részletesen tárgyalt. Eszerint a meggyilkolt rendőrök húsából kolbászt készítettek, amelyet részben elfogyasztottak, részben pedig értékesítettek. A lapok azt is tudni vélték, hogy a banda tagjai háborús bűnöket követtek el 1945 előtt.⁶⁷

A határőrség irataiból úgy tűnik, hogy a csempész-halálesetek meglehetősen sablonosan következtek be. A magyar vagy a szomszédos ország járőre észrevette a csempészeket, felszólította őket, majd miután azok menekülni kezdtek, a határőr a fegyverét használta. Lehetséges persze, hogy a valóságban ez nem minden alkalommal történt teljesen így: Esetleg elmaradt a felszólítás, vagy maguk a csempészek is agresszívan léptek fel – bár ez utóbbit a maguk védelmére a határőrök is rögzítették volna. A magyar források beszámolnak olyan esetről is, amikor a jugoszláv járőr magyar területen lőtt le csempészt.⁶⁸ A csempészek lelövésével végződő esetekből azért derül ki kevesebb, mert a helyszínen életét veszítő személyeket már nem lehetett kivallatni. Emiatt célszerű azon incidenseket is megvizsgálni, amelyekben csak sérülés történt.

1950. június 6-án Radóczki Péter bódvavendégi lakos, csehszlovák állampolgár határszéli úti igazolvánnyal, szabályosan lépett be magyar területre, de a határőr gyanúsnak találta egyik csomagját, s ellenőrizni akarta. Radóczki futásnak eredt, felszólításra sem állt meg, és már majdnem elérte a határt, amikor combon lőtték. A fegyverhasználatot kötelességnek minősítette a csehszlovák fél is, különösen, hogy a 34 holdas kulákot, aki rendszeresen csempészett, korábban soha nem sikerült tetten érni, ám így „felgyógyulása után meg tudják büntetni”. A lövés pillanatában a csempész már a határvonalon futott, elesése után csehszlovák területre került, és lakonikusan így kommentálta az esetet: „....két pár cipőért lövi meg magyar a magyart.”⁶⁹

Tipikus csempésztörténet a Nógrád megyei Busay János, Diósi Ferenc és Mák András esete. Ők 1947 óta csempészből éltek, majd 1949-ben fogságból – erdei rabmunkáltatás idején – megszöktek, és a hatóságok elől bujkálva tovább folytatták életvitelszerű csempésztevékenységüket. Fél évnél is tovább sikerült magukat így fenntartani, de végül 1950 februárjában csehszlovák határőrök rajtuk ütöttek. Menekülés közben Busayt és Mákot meglőtték, majd felépülésük után átadták őket a magyar hatóságoknak. A rajtaütés idején Diósi másutt tartózkodott, de szeptemberben őt is elfogták. Sorsdöntő különbség volt, hogy bár mindhármuknak végig volt fegyvere, csak Diósi követett el közülük fegyveres rablásokat,

⁶⁵ MNL OL XIX-B-10-1946-IV.14-82.; MNL OL XIX-B-10-1946-V.7-110.; MNL OL XIX-B-10-1947-IV.1-362.

⁶⁶ MNL OL XIX-B-10-1947-IV.16-464. Az ítéletről a sajtó is beszámolt: *Az emberkolbász meséjének vége*. Magyar Nemzet, 1947. március 25. 7.

⁶⁷ *Újabb borzalmak derülnek ki a soproni emberevő banditák kihallgatásán*. Népszava, 1946. december 5. 6.; *A soproni SS-banditák új teljes beismerő vallomást tettek*. Világ, 1946. december 10. 1–2.

⁶⁸ MNL OL XIX-B-10-1947-IV.15-23. Az eset még 1946-ban történt, három halálos áldozattal.

⁶⁹ MNL OL XIX-B-10-1950-IV.18-40 és IV.18-74.

s elfogásakor is tűzharcba bocsátkozott a magyar katonákkal. A három csempészt két külön ügyben ítélték el. 1950 májusában Busayt és Mákot statáriálisan – de nem katonai bíróság előtt – egyaránt életfogytig tartó fegyházra ítélték. A vádpontok között tételelesen csak a tiltott fegyver- és lőszerbirtoklás szerepelt, bár a tényállás rögzítette a tiltott határátlépés és a csempészet büntetettét is. Az indoklás elismerte, hogy fegyvereiket nem használták, de megállapította a „gondolatbűn” elkövetését: „...kikövetkeztethető, hogy a fegyvert nem vadászat céljából, hanem azért vitték magukkal, hogy adott esetben – ha másként menekülni nem tudnának – a határrendészeti közegek ellen használják.” A fegyverét ténylegesen használó Diósit ugyanakkor 1951. január 11-én halálra ítélték és még aznap kivégezték. Az állambiztonság Busayék kapcsán is fantáziadús terrorista-fasiszta történeteket vetett papírra, de a bíróság ezeket a – környékbeli lakosság körében is terjesztett – rémhíreket fontolóra sem vette.⁷⁰

Mint láttuk, a határőröknek – különösen 1950-ben – nem volt mérlegelési joguk, kötelesek voltak fegyverüket használni még akkor is, ha a határsértő esetleg nem is csempészett semmit, de nem állt meg a felszólításra. A csempészet már a két világháború között is életveszélyes vállalkozás volt, de korszakunkban ez fokozottan érvényes. Az árucsempészet 1947-ig szinte az összes határszakasz mentén jellemző volt, 1950-re viszont csak a csehszlovák határ vidékére korlátozódott.⁷¹ A déli és a nyugati határ mentén a fokozott határőrizet és a vasfüggöny kiépítése, a román határon pedig a túloldali határőrizeti szervek kemény fellépése számolta fel a csempészmozgalmat – ami a szovjet szakaszon korábban sem alakult ki.

Összegzés

Annak ellenére, hogy – a bevezetőben jelzett okok miatt – a második világháború után elvileg kisebb erőszaknak kellett volna jelentkezni a határ mentén, mint 1918 után, a tények más mutatnak. A szigorúbb határrezsimit kiváltó tényezők közül több is az erőszak csökkenésének irányába hatott: Például új államok létrejöttére nem került sor, és az országot elvileg „baráti” szomszédok vették körül. Más tényezők viszont ellentétes hatásúak voltak: A határok meg-/visszaváltozása ekkor is zajlott, és – elsősorban Csehszlovákia felé – a határ menti kisebbségek helyzete is konfliktusokat generált. Az erőszakot fokozó legfőbb tényező azonban a térségben zajló rendszerváltozás s ezzel összefüggésben a határrezsím változása volt. Ezt a változások dinamikája is alátámasztja: az erőszak a tárgyalt öt évben – tehát a háborútól egyre távolodva – növekvő volt. Ahogy a szovjet típusú határőrizeti szisztéma kibontakozott, az erőszak úgy vált egyre hétköznapiabbá a határok mentén.

Fontos tanulság, hogy nem – vagy legalábbis nem csak – a kialakuló hidegháború okozta az erőszak eszkalálódását. Ha így lett volna, akkor csupán az osztrák és a jugoszláv határ mentén beszélhetnénk erről. Valójában az erőszak az összes határ mentén fokozódott, elsősorban azért, mert a határőrizeti doktrína előírta a széles körű fegyverhasználatot: kis túlzással azt mondhatjuk, hogy az „aki él és mozog, arra lőni kell” elv érvényesült. Természetesen a hatóságok a legnagyobb figyelmet az osztrák és a jugoszláv határra fordították, és 1948 után a civil áldozatok száma is itt volt a legnagyobb. De a legtöbb áldozat a határőrök közül került ki, és ebben a tekintetben minden határszakaszon növekedést látunk.

A feltárt – itt nem teljes körűen tárgyalt – esetekből levonhatjuk a következtetést, hogy *önmagában* sem a vasfüggöny, sem a határőrség élőereje nem zárta volna le teljes mértékben a határt. A kettő *együtt* viszont meglehetősen hatékonyan megátolta a disszidálás lehetőségét. A források alapján látható, hogy még a legjobban őrzött nyugati és déli határ is

⁷⁰ ÁBTL 3.1.9. V-003. (idézet: 18.); ÁBTL 3.1.9. V-15665.

⁷¹ Erről bővebben lásd: Farkas: *Csempészet a magyar–csehszlovák határon*, 49–53.

valamelyest átjárható maradt. Az átkeléshez azonban megfelelő helyismeret vagy embercsempészek igénybe vétele volt szükséges: enélkül az elfogás, sőt a súlyos sebesülés veszélye rendkívül nagy volt. De a legrutinosabb illegális határátlépők is jelentős kockázatot vállaltak. Hiába dicsekedtek azzal, hogy könnyű az átjutás, vagy büszkélkedtek azzal, hogy naponta mennek át a határon. Lehet, hogy tízszer szerencsésük volt, de előbb-utóbb nagy valószínűséggel elfogták vagy lelőtték őket.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-003 Busay János és társa

V-341 Pintér István

V-2737 Surányi Dezső

V-3254 Csórsz Ernő

V-5668 Farkasvölgyi József (Fédermayer József)

V-7201 Lengyel Imre és társai

V-15665 Diósi Ferenc

V-16813 Pintér József

V-32129 Breitner Miklós és társai

V-35218 Kiss László és társai

V-46890 Ambrus Jenő

V-46992 Kovács József

V-47005 Takács János és társa

V-71031 Szücs Sándor r. főhadnagy és társai

V-77413 Győri István és társa

V-85203 Schmidt József

V-108317 Téglás Vince

V-112069 Bánhidi (Blazsek) Jenő

4.1. Állambiztonsági munkához készült háttéranyagok

A-1249 Tiszalöki internálótábor anyagai 1951–1953

4.2. Állambiztonsági parancsgyűjtemény

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-A-83-a Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

XIX-B-10 Határőrség Országos Parancsnoksága

XIX-E-1-z Igazságügyi Minisztérium, Visszaminősített TÜK iratok

Oral history források

Telefonos interjú V-né S. M-mel. Készítette Bencsik Péter, 2024. október 22.

Nyomtatott források

A hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása. Budapest: Jogi és Államigazgatási Kiadó, 1952.

Solt Pál (főszerk.): Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 1–5. köt. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992–1995.

Szervezeti és szolgálati utasítás a M. kir. Csendőrség számára. Budapest: Stádium, 1941.

Kossuth Népe, 1947.

Magyar Közlöny, 1945, 1948.

Magyar Nemzet, 1946, 1947.

Népszava, 1946.
 Szabad Nép, 1946, 1949.
 Szabad Szó (Temesvár), 1947.
 Világ, 1946.
 Wiener Kurier, 1950.

Szakirodalom

- Balogh Béni: Felvidéki menekültek Komárom-Esztergom vármegyében (1946–1947). *Limes*, 7. évf. (1994) 4. sz. 5–17.
- Bencsik Péter: Az erőszak és az államhatárok: elméleti megfontolások. In: Margittai Linda – Tomka Béla (szerk.): *Történelem és erőszak*. Szeged: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2021. 338–351.
- Bencsik Péter: Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években. Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet, 2022.
- Bencsik Péter: A vasfüggöny története és a határ menti erőszak, 1956–1957. Kézirat, megjelenés alatt.
- Berki Imre: A magyar határőrség újjászervezése 1946-ban. *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 22. évf. (2012) 25. sz. 13–26. <https://doi.org/10.31627/RTF.XXII.2012.25N.13-26P>
- Farkas Gyöngyi: Csempészet a magyar–csehszlovák határon az 1950-es évek elején. *Metszetek*, 1. évf. (2012) 2–3. sz. 49–53.
- Fórizs Sándor: Tragédia az államhatáron. *Hadtudomány*, 24. évf. (2014) 1. sz. 185–195.
- Fórizs Sándor: A határőrség megalakulása, valamint tevékenysége az első években (1945–1950). *Magyar Rendészet*, 15. évf. (2015) 6. sz. 89–102.
- Fórizs Sándor: A bozsoki határőr őrsparancsnok lelövésének vizsgálata. *Rendőrségi Tanulmányok*, 2. évf. (2019) 3. sz. 99–114.
- Fórizs Sándor: Halottak és hősi halottak a magyar határőrségeknél 1945–2007. *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 29. évf. (2019) 58. sz. 65–76. <https://doi.org/10.31627/RTF.XXIX.2019.58N.65-76P>
- Fórizs Sándor: Fegyverhasználati esetek vizsgálása 1945–1949 között a Honvéd Határőrségnél. *Ügyészek Lapja*, 29. évf. (2022) 1–2. sz. 19–34.
- Fórizs Sándor: A magyar határőrség fegyverhasználat 1945–1958 között. *Hadtudomány*, 32. évf. (2022) 1. sz. 93–112. <https://doi.org/10.17047/HADTUD.2022.32.1.93>
- Fórizs Sándor: Öngyilkossági esetek a határőrségnél az 1980-as években. *Ügyészek Lapja*, 29. évf. (2022) 5–6. sz. 39–52.
- Jones, Reece: *Violent Borders: Refugees and the Right to Move*. London: Verso, 2016.
- Mašková, Tereza – Ripka, Vojtěch: *Železná opona v Československu. Usmrcení na československých státních hranicích v letech 1948–1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů – Sociologický ústav AV ČR, 2015.
- Murber Ibolya: Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. *Határtörténetek az első világháború után*. Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet, 2021.
- Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. In: Tóth Ágnes (szerk.): *Bács-Kiskun Megye Múltjából 17*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2001. 253–285.
- Orgoványi István: A magyar határőrizeti és határvédelmi szervek jelentései a csehszlovákiai magyarság kitelepítéséről 1946–1947. *Betekintő*, 10. évf. (2016) 1. sz. 1–15. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2016_1_orgovanyi_o.pdf (Utolsó letöltés: 2024. november 14.)
- Orgoványi István: Menekülés a Vasfüggönyön át. Tiltott határátlépések 1945 és 1950 között. *Betekintő*, 11. évf. (2017) 1. sz. 1–25. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2017_1_%20orgovanyi.pdf (Utolsó letöltés: 2024. november 14.)
- Simon Attila: Az átmenet bizonytalansága. Az 1918/1919-es impériumváltás Pozsonytól Kassáig. *Somorja–Budapest: Fórum Kisebbségkutató Intézet – ELKH BTK*, 2021.
- Szilvási Ferenc: *Határőr hősök nyomában*. Budapest: BM Határőrség Politikai Csoportfőnöksége, 1987.
- Tomek, Prokop: Přechody státních hranic z hlediska agentů-chodců a kurýrů. In: Vaněk, Pavel (ed.): *Ochrana státní hranice 1948–1955*. Brno: Technické Muzeum, 2013. 12–14.
- Tomka Béla: Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek. *Aetas*, 33. évf. (2018) 3. sz. 170–185.
- Vukman Péter: Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953). Szeged: SZTE BTK, 2011.

MÜLLER ROLF

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Aetas 40. évf. 2025. 2. szám, 95–111.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.2.95-111

www.aetas.hu

A harc folytatódott más eszközökkel

*Közelítések a politikai rendőrség és az erőszak kapcsolatához (1945–1953)**

ABSTRACT. *The Fight Has Continued With Other Means: Approaches to the Relationship Between the Hungarian Political Police and Violence (1945–1953).* The paper deals with the issue of violence by the Hungarian political police, which was organised after the withdrawal of the front. To this end, the ego documents of certain leaders of the political police are examined, in which they told their own stories along the continuum of struggle. Some of them gave accounts of direct violence they suffered or used, which may have significantly influenced their current role. Ideological and socialisation factors may also have been at play. At the same time, the chaotic and brutalised world of the post-war period, as well as the politicized, traumatised personal space, are possible frames of interpretation. Finally, the institutional development of the political police and the changes in the image of the enemy are not negligible aspects either.

Keywords: 1945, violence, political police, remembrance, trauma

1945, az esztendő, amelyet John Lukacs – a német emberek akkori szavajárása után – „nulla évként” (*Jahr Null*) ír le, a nagy háborúk korszakának és az európai államrendszernek a végét s azzal együtt az egységes Németország nagyhatalmi „halálát” hozta el. De hogy mégsem maradt ür e küzdőtéren, az – a tengerentúlon élő és alkotó magyar professzor szerint – annak volt köszönhető, hogy a „nulla év” nemcsak végpontja volt szinte minden akkor ismert folyamatosságnak, hanem egyben valaminek a kezdete is, mégpedig az európai kontinensen kívüli két ország, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió határozott jelenlétének, hosszú távú befolyásának, egyben nyitánya az atomkorszaknak, amelyet a szellemi haladás helyébe lépő elhúzódnó stagnálásért tesz felelőssé.¹ Ugyanakkor a (világ)politikai dimenzió mellett előtérbe kerül újabban a hétköznapiak, a megélt történelem perspektívája, amelyen keresztül újraértelmeződik 1945 mint korszakhatár, a korábbiak továbbélő gyakorlatok, valamint az „új világgal” beköszönt tapasztalatok együttes szem előtt tartásával. E kutatások hangsúlyozzák a második világháború elhúzódnó hatásainak figyelembevételét, és megkövetelik, hogy a vizsgálatok ne csak szigorúan az 1945-ös évre, hanem annak előzményeire és lassan kibomló következményeire is fókuszáljanak. Mindeközben pedig megkerülhetetlenné válik számukra az erőszak problémaköre.

* A tanulmány elkészítését az NKFIH K 138048 sz. pályázatának támogatása tette lehetővé.

¹ Lukacs: 1945: *nulla év*, 172–194., 197. Németországnak a nyugati zónájában a második világháborút közvetlenül követő időszakot „*Stunde Null*”-nak, azaz „nulla órának” is nevezték. A téma terjedelmes szakirodalmából lásd: Habe: *Im Jahre Null*, i. m.; Gerhardt: *Soziologie der Stunde Null*, i. m.

A rendszerváltás után az egyik első ilyen hazai vállalkozás Szakács Sándor és Zinner Tibor 1997-es közös munkája volt, amely már címadásával (*A háború „megváltozott természete” – Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944–1948*) új nézőpontot ígért a koalíciós évek kutatásában, és kiemelten kezelte a front elvonulását követően újjá-, illetve megalakuló erőszakszervezeteket, köztük a politikai rendőrséget, valamint az internálás intézményét. Miközben rámutatott ezeknek a „folyó háborúban” hatalomtechnikai szempontból meghatározó szerepére (a kommunisták ellenfeleinek likvidálása), sorba vette az erőszak társadalmi megtapasztalásában szintén mérvadó, többnyire „engedett, ösztönzött vagy szervezett” tömeges gyilkosságokat, népítéleteket, pogromokat.² Az újabb keletű művek közül említhető L. Balogh Béni 2015-ben megjelent forráskiadványa, amely az egész országra kiterjedő levéltári dokumentumgyűjtésre támaszkodott, ezzel pedig átfogóbb képet adott a szovjet megszállás kezdeti éveiről, benne az atrocitásokkal, deportálásokkal, rekvirálásokkal.³ A „folytonosság és változás” problematikája köré szerveződött a Bódy Zsombor és Horváth Sándor által szerkesztett, szintén 2015-ben napvilágot látott tanulmánykötet, benne az 1944–1945-ös erőszak különböző formáinak, az ahhoz való viszonyinak, a szenvedéstörténeteknek izgalmas vizsgálataival.⁴ Két évvel később jelent meg Csikós Gábor, Kiss Réka és Ö. Kovács József szerkesztésében a *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben* című kiadvány, amelynek történész, szociológus, néprajzos, levéltáros szerzői a szóban forgó téridő forrásbázisának kibővítésével, vagyis a kommunista pártiratok hegemoniája helyett retrospektív egodokumentumok (naplók, interjúk) és lokális (egyházi, közigazgatási) iratok alapján, alulnézeti látásmóddal közelítettek 1945 vidéki erőszak történetéhez.⁵ A *Remény és realitás. Magyarország 1945* című 2017-es konferenciakötetben (Szerkesztette: Horváth Zsolt, Kiss Réka) ugyancsak többen foglalkoztak a háborút követő traumatikus eseményekkel, nemcsak a trianoni Magyarország, hanem a határokon túli magyarok területek viszonylatában is.⁶ A sor pedig tovább folytatható az egyes vármegyékre (Csongrád, Zala) fókuszáló részletesebb, mélyebb feltárásokkal.⁷

Tanulmányom másik szervezője a front elvonulása után szerveződő magyar politikai rendőrség erőszakosságának kérdésköre. A 20. századi diktatúrák természetrajzának egyik alapvetése az, hogy a félelem és a rettegés leginkább a titkosrendőrségen keresztül vált a mindennapok részévé.⁸ Mindez pedig abból eredt, hogy e szervezet képes volt a terror mint program megvalósításához szükséges eszközök, módszerek, vagyis a különböző erőszak típusok majdnem mindegyikét hatékonyan alkalmazni. Ilyen értelemben összefüggésbe hozható a személyes (közvetlen) erőszakkal, azaz a test és a lélek megnyomorításával, az arra ösztönzőleg ható strukturális, intézményes, illetve a demonstratív vagy rejtett formákkal, továbbá a nyelvi és/vagy vizuális térben ható, ezáltal pedig a gondolkodáson nyomot hagyó jelenségekkel.⁹ Jelen írásomban e szerteágazó fogalmi mező – ha nem is minden, de – több ele-

² Szakács–Zinner: *A háború „megváltozott természete”, 75–144., 214–445.*

³ L. Balogh (szerk.): *„Törvényes” megszállás*, i. m.

⁴ Bódy–Horváth (szerk.): *1945 és a háború*, i. m.

⁵ Csikós–Kiss–Ö. Kovács (szerk.): *Váltóállítás*, i. m.

⁶ Horváth–Kiss (szerk.): *Remény és realitás*, i. m. (különösen a Megszállt ország és A határokon túl című fejezetek: Uo. 193–401.)

⁷ Gulyás–Vincze: *„Minden felszerelés orosz tulajdon”, i. m.; Káli: Zala megye szovjetizálása*, i. m.

⁸ A totalitárius elméletekben az egyik meghatározó rendszerkritérium a terrorisztikus rendőrségi ellenőrzés. Áttekintő jelleggel: Rainer: *Felügyelet és mozgáster*, i. m.

⁹ Az erőszak típusokról: Ö. Kovács: *Az erőszak történelmi tapasztalatai*, i. m.; Gyáni: *A látható és láthatatlan erőszak*, i. m.; Tomka: *Erőszak a történelemben*, i. m.

mével foglalkozom. Vizsgálatom középpontjában az 1945-ben a politikai rendészet soraiba lépők önképe és az erőszakhoz való viszonya áll. Arra keresem a választ, hogy miféleképpen értelmezték saját, új helyzetüket az erőszakalkalmazás szempontjából. Továbbá ezzel szoros összefüggésben foglalkozom két további kérdéskörrel: a múltból magukkal hozott erőszak-elméleti, -szervezeti, -tapasztalati tényezőkkel, illetve jelenük erőszakos közegével. Végül pedig kitekintek a „jövőre”, az államvédelmi erőszak kiterjedésének problematikájára.¹⁰

Harcos identitás

Első kérdésfelvetésem tehát az, hogy vajon miként konstruálták meg a szóban forgó időszakot a „pionírok” visszaemlékezéseikben (énszövegeikben). A szervezet létrehozásában kulcsszerepet játszó, majd annak 1953-ig vezetői posztját betöltő Péter Gábor pár hónappal politikai rendészetének megalakulása után, 1945 áprilisában így tájékoztatta Rákosi Mátyást, a kommunisták első emberét: „1945. január 17-én kaptam a feladatot: szervezzem meg a politikai rendőrséget. Talán nem egészen véletlen, hogy éppen ezzel a munkával bíztak meg. Éveken keresztül harcoltam eddig is – illegálisan is – a reakció, a fasizmus ellen egy szabad, független demokratikus Magyarországért.”¹¹ A titkos nyomozó szervezet első embere tehát nemcsak a sokéves antifasiszta munka beérett gyümölcsének tekintette pozícióját, de kontinuitást is teremtett a múltbeli küzdelem és a jelen, valamint értelemszerűen a jövő harcai között. Ugyanígy járt el évtizedekkel később Fehér Lajos is, aki 1945-ben Péter Gábor helyettese lett. Ő szintén az illegális mozgalomból érkezett, ott ismerte meg Pétert, s részben annak közvetítésével kapcsolódott be a háborús évek alatt a fegyveres ellenállásba. Az 1970-es évek végén, nyugdíjas napjaiban vaskos kötetben gyűjtötte egybe emlékeit. Történetének záróképsora az, ahogy a főváros ostroma után csatlakozik a Tisza Kálmán téri partházban gyülekező elvtársaihoz, majd a politikai rendőrséghez, amit művének utolsó mondataiban ekként összegzett: „Valóban új munkaterületünkön ott folytattuk, ahol abbahagytuk – más eszközökkel. A fasizmus ellen harcoltunk ezúttal is, de most már a fasizmus maradványainak felszámolásáért – a demokratikus rend alapjainak megvetése megszilárdítása érdekében!”¹² (Kiemelés az eredetiben – M. R.) Azaz a szervezés alatt álló politikai nyomozó szerv vezetőhelyettese a világháború viharainak elmúltával sem engedte ki kezéből a „fegyvert”. Számára

¹⁰ A különböző erőszakformák államvédelmi alkalmazására vonatkozó kutatásaimat először a 2012-ben megjelent tudományos ismeretterjesztő könyvemben foglaltam össze (Müller: *Politikai rendőrség*, i. m.), amelyben a szervezeti struktúra, a vezetői pályaképek és az állomány jellemzői mellett hangsúlyosan szerepeltek az erőszak rejtett típusai: a felügyelet fogalomkörében tartozó lehallgatás és megfigyelés is. Majd 2014–2018 között készített tanulmányaimban az erőszak demonstratív formáit, illetve a fizikai kényszeralkalmazás széleskörűen elterjedt gyakorlatát vizsgáltam – utóbbi a kihallgatásban (beismertetés, koncepcióigazolás), a büntetés végrehajtásban (fegyvelmezés) és a karhatalmi akciókban (falusi lakosság megfélemlítése) érhető tetten Müller: *Ünnepel az ÁVH*, i. m.; Müller: *Az államvédelem testközelben*, i. m.; Müller: *Erőszakszámadás*, i. m.; Müller: *Kulákverők*, i. m.) Az egyén és erőszak kapcsolatának problematikája foglalkoztatott a 2017-ben megjelent biográfiámban, különös tekintettel a politikai rendőrség hírhedt vezetőjét ért korai hatásokra, a fizikai fájdalomokozásban és a pszichikai kényszerhelyzetekben játszott szerepére (Müller: *Az erőszak neve: Péter Gábor*, i. m.), majd ezt követően a fogságban keletkezett vallomásainak, feljegyzéseinek elemzése során (Müller: *Az ember, aki egyként ott sem volt*, i. m.; Müller: *Hosszú út Pócspetribé*, i. m.; Müller: *Péter és a Farkas*, i. m.). Az államvédelmi szervek terjeszkedésével és az erőszakterekkel kapcsolatos újabb kutatási eredményeket lásd: Müller: *Az erőszak térfoglalása*, i. m.

¹¹ Péter Gábor beszámolója Rákosi Mátyásnak a politikai rendőrség munkájáról, 1945. április 12. körül. Közzölte: Krahulcsán–Müller (szerk.): *Dokumentumok*, 109–116., lásd 109.

¹² Fehér: *Így történt*, 550.

az ellenség ugyanaz maradt, csak éppen másféle harcmodort kívánt meg tőle az átalakulásban lévő hatalmi hierarchia, az abban elfoglalt új pozíciója.

Érdemes ilyen szemmel olvasni Tömpe Andrásnak 1969-ben a Párttörténeti Intézet kérésére lejegyzett sorait: „1945. január elején kerültem Debrecenbe, miután Salgótarján környéke, ahol a Nógrádi [Sándor vezette] partizánegység politikai biztosaként működtem, felszabadult. Debrecenben, a Magyar Kommunista Párt [MKP] akkori országos központjában Gerő Ernő, aki a központot vezette, rövidesen közölte velem, hogy a párt a felszabadult Magyarország politikai rendőrségének megszervezésével bíz meg és annak élére állít. [...] Dr. Zöld Sándorral [belügyi politikai államtitkárral] megbeszéltük, hogy a Szovjetunióból visszatért partizánokból, antifasiszta iskolát végzetekből, politikailag megbízható szökött katonákból és munkaszolgálatosokból, valamint Debrecenbe került használható elemekből (lehetőleg pestiekből) szervezünk egy csoportot, felszereljük, ezzel Pestre vonulok, ahol a párt és a szovjet katonai parancsnokság segítségével felállítom a Magyar Államrendőrség Politikai Osztályát. Egy hét sem telt el, és kiválasztottam több mint száz, nagyjából fiatal embert, megvolt a felszerelés, fegyvereket beleértve, néhány napra való élelmiszer, pénz, tehergépkocsik, és már indultunk is. [...] Budapestre zárt egységként érkezünk, és a Tisza Kálmán (ma Köztársaság) téri partház¹³ előtt felsorakozott az akkor még csak félig felszabadult fővárosban a Magyar Köztársaság első fegyveres ereje.”¹⁴ A cívisvárosban gyülekező kommunis-ták kiszemeltje tehát az Ideiglenes Nemzeti Kormány felhatalmazásával zsebében és főként friss partizán tapasztalatokkal látott neki feladatának. Így függetlenül attól, hogy megbízása egy nyomozószerv létrehozására vonatkozott, ő azt ezekben a sűrű napokban félkatonai alakulatként értelmezte, amelynek személyi állománya alapvetően karhatalmi szolgálatra hivatott. (Tömpe színrelépésével persze egyből konkurenciát teremtett a fővárosban addigra már munkába állt párttársának, Péternek, épp ezért nemsokára olyan döntés született, hogy az előbbi a vidéki, az utóbbi pedig a budapesti politikai rendészetért feleljen.)¹⁵

A politikai rendőrség „csúcsetetőihez” hasonlóan találhatunk más emlékezőket is a szervezet soraiból, akik a harc folyamatosságára építettek személyes históriájuk megalkotásakor. Példának okáért így járt el az államvédelemnél komoly karriert befutott Jamrich Mihály: „1944. december 5-én egy akció folyamán megsebesültem, majd a partizáncsoport tagjai loptak ki a Rókus Kórházból, s az egyik elvtárs lakására vittek. A partizán csoporttal a kapcsolatom egészen a felszabadulás előtti napokig megvolt. 1945. január 16-án felszabadultunk, még ugyanazon napon fogságba kerültem, két és fél nap fogság után Rákosszentmihályról megszöktem. 1945. január 18-án az V. kerületben az MKP legális szervezetének megszervezésében részt vettem. A ker. [kerületi] MKP vezetőségbe beválasztottak, és mint üzemszervező működtem. 1945. február 5-én Fehér Lajos elvtárs és a pártszervezet javaslatára kerültem az akkori Politikai Rendészeti Osztályra, és azóta megszakítás nélkül dolgoztam az ÁVH-nál [Államvédelmi Hatóságnál], vagyis a Belügyminisztérium szerveinél” – olvasható az ezredes 1960-as önéletrajzában.¹⁶

Szintén ennek a „megszakítás nélküli” erőszakosságnak és konfrontációvállalásnak lehetünk tanúi a Belső Karhatalom (BKH) későbbi parancsnokának, Kajli Józsefnek a vallomá-

¹³ A közterület 2011. óta a II. János Pál pápa tér nevet viseli, az említett 27. számú épület 1945 előtt a Volksbund VIII. kerületi szervezetének székháza is volt, majd a háború után a szomszédos 26. számú házzal összenyitva a kommunista párt budapesti bizottsága és ifjúsági szervezetei használták.

¹⁴ PSZL 867. f. t-101. Tömpe András visszaemlékezése, 1969. szeptember 16.

¹⁵ Kettőjük rivalizálásáról bővebben: Bacsoni: *Pár(t)viadal*, i. m.; Müller: *Politikai rendőrség*, 88–92.; Müller: *Az erőszak neve*, 105–109.

¹⁶ ÁBTLL 2.8.2.1. 119. Jamrich Mihály önéletrajza, 1960. július 25.

sában: „Az a rész [Monoron], ahol én laktam, november 11-én éjszaka szabadult fel. Én mint kommunista nyomban jelentkeztem a szovjet katonaságnál. Egy szovjet ezredes segítségével megszerveztük a pártszervezetet, s én a járási polgárőrség parancsnoka, adminisztratív vezető és járási titkár lettem. Hamarosan letartóztattuk különböző deklasztált elemeket, akiket meg is vertünk. Később emiatt váltottak le titkári beosztásomból. Támogattuk a szovjet csapatokat a rend fenntartásában, az élet megindításában. Küldöttet küldtünk Debrecenbe, majd Szegedre, hogy felvegyük a pártközponttal a kapcsolatot. Utána a kapott direktívák alapján szerveztük meg a Nemzeti Bizottságot, és végeztük más vonalakon a munkát. Március végéig voltam járási titkár. Akkor még folyt a háború, elképzelhető, milyen nehéz volt a helyzetem. Azt nyugodtan állíthatom, hogy a munkások szerettek, a közép és felsőbb jobboldali rétegek között azonban természetesen sokan haragudtak rám.” Az emlékező a helyi rendfenntartó- és pártmunkát követően Péter Gábor politikai rendszetére került, ahol első megbízatásai a háborús bűnösökkel kapcsolatos nyomozásokra vonatkoztak. Kajli saját bevallása szerint a letartóztatottakkal szemben már ekkor erőszakhoz folyamadt, majd 1949-től a legbrutálisabb kínzásokban vett részt.¹⁷

Ezek és a hasonló életút-szövegek a korabeli ideológiai diskurzushoz, az aktuális politikai nyelv szabályrendszeréhez (metaigazságaihoz) vagy éppen – mint az utóbbi esetében – a kihallgatott kiszolgáltatott helyzetéhez igazodtak, azonban most nem az egyes részletek valószínűsége fontos számunkra, hanem az, ahogy az elbeszélők/szereplők életük egy bizonyos pontjáról visszatekintve mily módon alkották meg a történelem „középpontjába” került én-jüket, múltbeli saját magukat.¹⁸ S e tekintetben megállapíthatjuk, hogy identitásuk legfőbb hordozója itt a cselekvő, a harcos szerep minden körülmények közötti felvállalása és persze utólagos igazolása.

Ezzel összefüggésben talán az sem véletlen, hogy többen az ellenállás, a fegyveres harc veteránjai közül az új érában is a korábban felvett mozgalmi nevüket tartották meg: Péter Gábor eredetileg Eisenberger Benjámint volt, Fehér Lajos eleinte a politikai rendőrségen korábbi álnevét, a Kovács Gyulát használta, de akár utalhatunk a szerepfelfogását tekintve hozzájuk közel álló Csermaneknek született Kádár Jánosra, Budapest 1945 utáni első főkapitány-helyettesére,¹⁹ ezzel is jelezve, hogy a küzdelem számukra nem ért véget, továbbra is harcosként tekintenek önmagukra.²⁰

Erőszakos múlt

Feltehetjük tehát a kérdést, hogy vajon mit is hozhattak magukkal 1945 előtről e harcosok? Ezen belül is lássuk először, hogy *milyen erőszakelméleti alapokkal* rendelkeztek. „...az erőszak [...] Marx szavai szerint minden régi társadalomnak a bábája, amely egy új társadalommal terhes, [...] az erőszak az az eszköz, amelynek segítségével a társadalmi haladás utat

¹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-150019/2. Kajli József vallomása, 1956. október 8.

¹⁸ Lásd erről: K. Horváth: *„Emlékező” én-történelmek*, i. m.

¹⁹ Huszár Tibor szerint Kádár azért is azonosulhatott érzelmileg főkapitány-helyettesi tiszttel, mert 1945 tavaszán a szerveződő rendőrség lehetett a háborús bűnösök, nyilasok felkutatásának és nem mellékesen a hatalomért folytatott harcnak a leghatékonyabb eszköze. Huszár: *Kádár János*, 80.

²⁰ Péter Gábor hivatalosan 1945. március 18-án kérvényezte a belügyminiszternél nevének megváltoztatását. Három nap múlva, 21-én rendelte el a tárca illetékese a név anyakönyvi bejegyzését. Az iratokat lásd: Budapest Főváros Kormányhivatala Állampolgársági és Anyakönyvi Főosztály Névváltoztatási és Anyakönyvi Osztály. 3038/1945. Eisenberger Béni névváltoztatási ügye, 1945. március 18., 21. Fehér Lajos névhasználatáról: Papp: *Fehér Lajos*, 91. Kádár esetében az illegálitásban használt név felvételéről: Gough: *Kádár János*, 56.

tört magának és megmerevült, elhalt politikai formákat összezúz [...]” – írta Engels az *Anti-Dühringben*.²¹ A német társadalomtudós az idézett szövegben Marxra hivatkozott, egészen pontosan *A tőke* egyik kulcsmondatát emelte be gondolatmenetébe, és hangsúlyozta az erőszak szerepét a tőkés társadalom felszámolásában.²² Engels írása, amely 1921-ben a *Nép-szava* kiadványaként jelent meg hazánkban, több magyar kommunista számára életének egy korai (ébredési) szakaszában szinte „kötelező” olvasmány volt. Ami persze nem jelentette azt, hogy könnyen is befogadható: „...én azt hittem, ha én azt elolvasom, mindent fogok tudni. [...] és miközben feküdtem az ágyban, az Anti-Dühringet lapjára szedtem, hogy ne terheljen meg, mert vastag volt. Laponként olvastam. És míg olvastam, arra gondoltam, hát nem érted, amikor Engels ezt írta, hát a munkásoknak is írta, velük foglalkozott, hát miért nem úgy írta meg, hogy én is megértsem. [...] és meg kell mondanom, a matematikai tételeket sose értettem meg, mert azt a három és fél elemiben nem tanultam. [...] Na most, az Anti-Dühringhez többször hozzáfogtam, de hogy megértettem volna, ma se mondhatom” – idézte fel kínlóadásait a szöveggel Péter Gábor.²³ Ugyanakkor a mű a valóban embert próbáló politikai gazdaságtanon belül igen részletesen (több alfejezeten keresztül) foglalkozott az úgynevezett erőszak-elmélettel, és a nehézségek ellenére az erőszak szükségszerűségéről egyértelműen meggyőzhette olvasóit.

A főnökénél jóval iskolázottabb Fehér Lajos ideológiai önképzése során szélesebb marxista irodalomra támaszkodott. Emlékiratában olyan műveket említett, mint Lenin: *Állam és forradalom*, szintén tőle *A szovjethatalom legközelebbi feladatai* és a Kun Béla bevezetőjével ellátott *A harc útja. Levél a taktikáról*, továbbá Dimitrovnak a Komintern VII. kongresszusán elmondott beszéde a népfrontpolitikáról, illetve Sztálin 1924-ben a Szverdlov-egyetemen elhangzott *A leninizmus alapjai* című előadása, amihez az 1930-as évek végén jutott hozzá magyar nyelven.²⁴ Az olvasmánylistából elég most az első alapmű azon sorait citálnunk, miszerint: „Annak szükségessége, hogy a tömegeket rendszeresen neveljük az erőszakos forradalom [...] szellemében, Marx és Engels egész tanításának alapjaiból folyik. [...] A burzsoá államot a proletárállam nem válthatja fel erőszakos forradalom nélkül”.²⁵ (Kiemelés az eredetiben – M. R.) A „legnagyobb” tanítványtól pedig ragadjuk ki a munkásság előtt álló fő feladatok egyikét: „...fől kell fegyverezni a forradalmat, meg kell szervezni a forradalom hadseregét a külső ellenség, az imperializmus elleni harcra. [...] Más szavakkal a proletariátus erőszakos forradalmáról szóló törvény, a törvény, mely a burzsoá államgépezet összetörését e forradalom előzetes feltételének mondja, a forradalmi mozgalom elkerülhetet-

²¹ Engels: *Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring úr a tudományt*, 265–266.

²² Vö. Marx: *A tőke*, 695.

²³ Gyarmati (szer.): *Galgóczi Erzsébet interjúja*, 226. Péter olvasmányélményeiről: Müller: *Az erőszak neve*, 35–36. Hasonlóan meggyűlt a baja a szöveggel Kádár Jánosnak. Lásd: Huszár: *Kádár János*, 26.; Gough: *Kádár János*, 27. Demény Pál Horthy-kori börtönéneinek egyik legboldogabb pillanataként említette, amikor 1923-ban Sopronkőhidán a rabkönyvtárban felfedezett fél tucat hamis címlappal leplezett könyvet, köztük Engels *Anti-Dühringjét*, de még a baloldali társadalomelméletben járatos mozgalmár is őszintén „megvallja”, hogy nem ez, illetve a marxizmus egyéb fellelt klasszikusai kerültek olvasmánylistájának élére. Lásd: Kiss (szerk.): *„A párt foglya voltam”*, 27. Nem így három évtizeddel később Marosán György! Az 1950-ben bebörtönzött politikus elmondása szerint rabságának éveiben Lenin Empirikriticismusa mellett Engels szóban forgó művéből merítette a hitet, amely megvédelmezte az elembertelenedéstől, és ezután minden más társadalomtudományi mű mércéjének is ezeket tartotta. Lásd: Marosán: *Nincs visszaút*, 161.

²⁴ Fehér: *Így történt*, 92–93. Fehér fiatalkori olvasmányairól: Papp: *Fehér Lajos*, 48–49.

²⁵ Lenin: *Állam és forradalom*, 32.

len törvénye a világ imperialista országaiban.”²⁶ Fehér ezzel a tudattal és hittel (is) folytatta harcait a Horthy-korszakban, majd érkezett meg 1945-ben a politikai rendőrségre, amelyre mint a pártja kezébe került új harci eszközre tekintett.

De ugyanezt a háttérrel nyújthatta a szervezeten belül egy szélesebb, ideológiailag kevésbé képzett körnek Engels és Marx közös vállalkozása, a jóval ismertebb és már csak rövidebb terjedelme miatt is emészthetőbb *A Kommunista Párt kiáltványa*. Annak ugyanis nemcsak felütése csenghetett sokáig a fülekben (azzal a bizonyos kísértettel), hanem utolsó bekezdése is, amely az erőszak nyílt vállalására ösztönözte a proletariátust: „A kommunisták nem titkolják nézeteiket és szándékaikat. Nyíltan kijelentik, hogy céljaik csakis minden eddigi társadalmi rend erőszakos megdöntésével érhetők el.”²⁷

1945-ben a politikai rendőrség soraiba az illegitimitásból, az ellenállásból érkezők hozománynak tekinthető a *szervezeti szocializáció*, a fegyvermezetségek az a formája, amelyet kommunistaként sajátítottak el. A hazai mozgalom piramisának csúcsán a Központi Bizottság állt, alatta a Titkárság, majd a területileg-kerületileg egymás mellé-alá rendelt pártbizottságok, végül a legalsó szinten a 3–5 fős sejtek (legális szervezetekben frakciók), amelyek egymással nem érintkeztek, velük egy-egy összekötő tartotta a felső kapcsolatot. Amennyiben viszont ez utóbbi személy lebukott, a sejt „leszakadt”, ami – mivel a Horthy-kori politikai rendőrség igen jó hatékonysággal emelte ki az illegitimitásból a párt tagjait – nem ment ritkaságszámba.²⁸ A konspirációs kényszerre alapozott működés és a centralizáció együttesen a mozgalom sebezhetőségét és szervezeti rugalmatlanságát eredményezte. Ugyanakkor a hierarchia és a szigorú pártfegyelem, azaz a mindenkor pártelit és a felső kapcsolat felől érkező parancsok zokszó nélküli, következetes végrehajtása hatott szerepfelfogásukra, amelynek lényege volt, hogy minden pillanatban egy működő struktúra részeként értelmezték helyzetüket. A mozgalom a benne résztvevőknek létező intézményi keretet, metaforikus értelemben vett hálózatot, sőt némelyeknél – mint a félárva Péter esetében is – „családot” biztosított.²⁹

E tekintetben korántsem elhanyagolható, hogy az életüket meghatározó párt egy küldetés tudattal rendelkező, fegyveres összecsapásra kész „élcsapatként” határozta meg önmagát. Péter és a későbbi belügyminisztere, Kádár János részvételével 1943-ban megalakított Békepárt, amely a Komintern feloszlására reagálva egyfajta népfrontos antifasiszta nyitás reményében szabadult meg a Kommunisták Magyarországi Pártja elnevezéstől – bár ez a tagság körében nem kevés zavart okozhatott –, röpiratában egyértelműen kiadta a jelszót: „Harcoljatok a Hitler-fasizmus ellen mindenhol és minden eszközzel.”³⁰

Közelíthetünk a múlthoz a *közvetlen erőszak egyéni tapasztalatai* felől. Az 1945 utáni erőszakalkalmazók egy része előzőleg maga is különböző fizikai kényszerintézkedések megtapasztalója vagy egyenesen annak áldozata volt. Péter Gábor így nyilatkozott a vele szemben történt brutális bánásmódról, amelyet 1931-ben egy balul sikerült szóróanyag-ragasztást

²⁶ Sztálin: *A leninizmus alapjai*, 39., 46.

²⁷ Marx–Engels: *A Kommunista Párt kiáltványa*, 89.

²⁸ MNL OL K-149. 651. f. 13. cs. 1. köt. A Magyar Királyi Állami Rendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Nyomozó Főcsoportjának 907/1927. sz. referátuma, 1927. szeptember, 93–105.; Uo. 4. cs. A Magyar Királyi Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Nyomozó Főcsoportjának 661/1935. sz. referátuma, 1935. április 23., 48.; Borsányi–Kende: *Magyarországi munkásmozgalom*, 119–124.; Szabó: *A magyar kommunista párt*, 150–152.

²⁹ Péter Gábornak a baloldali mozgalomhoz való csatlakozásáról: Gyarmati: *Péter Gábor fiatalsága*, 41–42.; Müller: *Az erőszak neve*, 38–40.

³⁰ A Kommunisták Magyarországi Pártja Központi Bizottságának röpirata a Békepárt megalakításáról, 1943. Idézi: Huszár: *Kádár János*, 57.

követően a VII. kerületi őrszobán kellett elszenvednie: „Hát aztán jön az egyik [rendőr], jól megruház, jön a másik, nem hagy bennünket aludni [...] a lényeg az volt, hogy hoz egy tálban só volt és kenyér [sic!], belemártotta és betömte a számát. Itt van. Nagyon szomjas voltam tőle, és akkor azt mondtam, akkor adjon egy kis vizet is. Hoz vizet, mikor iszom belőle egy kicsit, azt mondta, nem az egészet. Erre rám öntötte. Odaállít a tükör elé, hogy nézzem meg, hogy nézek ki.”³¹ Közel tíz évvel később viszont már nem úszta meg „ennyivel”: „... 1940-ben Alagon a csendőrök leszíjaztak három helyen egy padra, és hatan gumibottal a heréimet, talpamat úgy verték...” – emlékezett vissza a 1970-es évek végén.³² Az nemcsak a lebukott kommunisták memoárjaira, de az újabb szakirodalomra hagyatkozva is kijelenthető, hogy a Horthy-korszak politikai nyomozásokban érintett erőszakszervezetei nem bántak kesztyűs kézzel a hálójukba akadt kommunistákkal. S bár az megkülönböztette őket az 1945 utániaktól, hogy a kényszerítő eszközökhöz alapvetően a „valóság” (az elkövetett vagy éppenséggel el nem követett cselekmények) megismerése, nem pedig egy kreált „igazság” (valótlan koncepciók) beismertetése céljából nyúltak,³³ az erőszakot elszenvedők oldaláról ez akkoriban bizonyára teljesen indifferens volt, viszont sérelmeik élményanyaga a háború utáni szerepköreik betöltése közben is bennük munkálhatott.

Szintén intenzív tapasztalatokat szereztek az erőszakról a frontharcosok, az ellenállók, valamint a munkaszolgálat vagy a táborok túlélői. Sőt az utóbbiakat (a vészkorszak áldozatait) kivéve ők nemcsak bőrükön érezték meg, de különböző mértékben maguk is éltek a közvetlen erőszakesszközökkel harci cselekményeik során. Több ilyen épp Fehér Lajoshoz és az általa irányított akciógárdákhoz kötődött, köztük a legnagyobb visszhangot kiváltó a Döbrentei téren álló Gömbös-szobor felrobbantása volt 1944. október 6-án.³⁴ A kommunisták titkos fegyveres organizációjában részt vevő Padányi Mihály, Janikovszky Béla vagy a már szóba került Jamrich Mihály és testvére, József útja a II. világháború után – Fehér révén – a politikai rendőrséghez vezetett.³⁵ E társaság tagjai vagy akár a fentebb említett más erőszakalkalmazók bizonyos szempontból hasonlatosak az első világháború végén nagy tömegben leszerelt katonákhoz. Azokhoz, akik a gondolkodásukat átható, alapvető élményüket: a hatalom által legitimált erőszakot mint kézenfekvő problémamegoldási módszert hozták magukkal a frontról egy politikailag bizonytalan környezetbe³⁶ – így érkezhettek meg ők is különböző erőszak-ismereteikkel 1945 világába.

³¹ Gyarmati (szerk.): *Galgóczi Erzsébet interjúja*, 240.

³² Gyarmati (szerk.): *Galgóczi Erzsébet interjúja*, 228.

³³ „A vörös Hajdó csoportjában néhány, a bűnügyiektől átirányított pofozó, meg deklasszált intellektuek vallattak, a középkortól máig használatos eszközökkel, módszerrel. Hetényi, Bauer emberei mégis különböztek a Farkasok, Péter Gábor vallatóitól. Tenyeres pofonjaikkal, bikacsökjeikkel lefoggtaiktól minél több objektív adatot akartak kiverni: a még szabadon maradt társak nevét, címét, a technikát, a pénzforrást, a literatura becsempészésének útját, az emigrációs vezetők szándékát. Akár a hentesek, konkrét munkát végeztek” – olvasható a mindkét rendszerben fogságba vetett Demény Pálnál. Demény: *Rabságaim*, 66. A téma történeti feldolgozása: Varga: *Ellenség a baloldalon*, 74–82.

³⁴ A Fehér irányította kommunista akciócsoportokról: Bartha: *Véres város*, 196–209.; Papp: *Fehér Lajos*, 79–88.

³⁵ Papp: *Fehér Lajos*, 97–98.; Müller: *Továbbélő? Hálózatok?*, 149–150.

³⁶ A problémakör a száz éves évforduló apropóján a történeti szakirodalomban nagy figyelmet kapott, amiből most csak két munkát kiragadva: Gerwarth–Horne: *Paramilitarizmus*, 13–15.; Ablonczy: *Ismeretlen Trianon*, 121–126.

Permanens háború

Az országban ekkor még harcok dúltak, de azokon a területeken, ahonnan a front elvonult, fokozatosan kiépült a szovjet katonai igazgatás. Emellett a Horthy-rendszerből „örökölt” rendőrség romjain megkezdődött nem is egy, hanem mindjárt több politikai rendészet megszervezése. Mint már jeleztem, kezdetben két kommunista vezetésű politikai nyomozószerv jött létre párhuzamosan: egyrészt Debrecenben Tömpe András, másrészt Budapesten Péter Gábor irányításával. De az akkori kaotikus helyzetet mi sem jelzi jobban, hogy még rajtuk kívül is a fővárosban számos a helyi szovjet megszálló hatóságok felhatalmazásával rendelkező vagy éppen anélkül működő „öncsinálta karhatalmi és nyomozótestület” alakult más pártok, nemzetiségek, volt ellenálló csoportok égisze alatt. Sőt katonai vonalon is megindult a szervezés, ami végül a szintén kommunista Pálffy György Katona Politikai Osztályával – az erőszakosságról szintén hamar elhíresült Katpollal – zárult le. Vidéken pedig több helyütt ún. kiskirályok váltak hírhedté, akik fegyvereseket maguk köré gyűjtve lényegében kontroll nélkül, önhatalmúlag intézték a vidék ügyeit. Nem beszélve arról, hogy a hazai *legitim vagy éppen illegitim erőszakalkalmazók*on túl a szovjet hadsereg elhárító szervei ugyancsak végeztek előállításokat, letartóztatásokat, kihallgatásokat. Erről az időszakról sokat elmond a politikai rendőrség egyik értekezletén felszólaló tiszt megállapítása: „...volt olyan város, ahol két politikai osztály működött, és egymást tartóztatták le annak tagjai.”³⁷

De kik voltak ők, kikből verbuválódott a politikai rendőrség(ek) állománya, és az miféle *személyes közeget* teremtett? Tömpe 1945 januárjában – mint olvashattuk – főként a tűzkeresztségen már átesett partizánokat, a nációkkal szembeni küzdelemben részt vett személyeket és politikailag megbízható katonaszökevényeket, illetve munkaszolgálatosokat gyűjtött maga köré. Miközben Budapesten Péter és fő toborzója, Fehér Lajos is hasonló társaságból merített: eleinte az illegálitásban és az ellenállásban edződött társaikat kapcsolták be a munkába.³⁸ A politikai rendőrség tagjai közé természetesen ezeken a példákön és kapcsolatrendszereken túl még számos más út vezethetett (a már ott dolgozók biztatása, pártok és szakszervezetek ajánlása, rendőri testületen belüli áthelyezések vagy egyszerűen csak az önként jelentkezés), és a belépést követően is újabb interszónális kötelékek alakultak ki: baráti közösségek, szakmai-bizalmi körök, klikkek. Külön figyelmet érdemelnek az állományon belüli családi-rokoni kötődések, amelyek szintén egyfajta megbízhatósági faktort jelenthettek a felvétel során, de létrejöhetnek azok a szolgálati évek alatt is. Hamar megjelentek a szervezet soraiban régi, illetve a Szovjetuniót megjárt szakemberek, mégsem véletlen, hogy az ismert vezetői garnitúra jelentős részénél a munkásmozgalmi múlt a kimutatható közös pont, azaz a többség politikai vonalon érkezett. Nem meglepő, hiszen a politikai rendőrség tevékenységét alapvetően politikai munkaként értelmezték.³⁹

Igaz, az egykori tanácsköztársasági veteránok több helyen is aktivizálódtak, azonban számuk főleg a központi szervezetben elenyésző lehetett, mivel az ekkor még nem túl széles társadalmi beágyazottsággal rendelkező MKP taktikai okokból nyíltan nem vállalhatta fel az ország lakossága előtt a rossz emlékéű proletárdiktatúrát és annak újbóli hangoztatóit. Révai József 1945. február 8-án egy pártsemináriumon részben a Szovjetunió nemzetközi politikai érdekeivel indokolta az elzárkózást, mondván, az 1919-es eszme felelevenítése provokációnak minősülne a szövetségesek, Anglia és az Egyesült Államok szemében.⁴⁰ Pár hónappal

³⁷ Müller: *Politikai rendőrség*, 10–13.

³⁸ Fehérnek a személyi állomány feltöltése terén végzett munkájáról: Papp: *Fehér Lajos*, 96–98.

³⁹ Bővebben: Müller: *Továbbélő? Hálózatok?*, i. m.

⁴⁰ Révai: *Miért harcol a Kommunista Párt*, 13–14.

később Rákosi a párt május 20–21-én tartott első országos értekezletén viszont már nyíltan és élesen kelt ki 1919-es elvtársaival szemben: fejükre olvasta, hogy erőszakosságukkal elrettentik a többi pártot. Az ekkor még a demokratikus erők összefogásának fontosságát hangsúlyozó pártvezér „hajlékony” politikát várt el a kommunistáktól, amivel összeegyeztethetetlen volt a baloldali „szektás” vonal merevsége.⁴¹

Rajtuk kívül is sokakban élt az új világ építésébe vetett hit, amelynek természetes része volt a háborús pusztítás okozóival szembeni gyűlölet, másokat a személyes bosszúvágy hajtott. A politikai rendőrség körüli diskurzusnak a mai napig meghatározó eleme a zsidóság szerepvállalása. Tény, hogy a szervezethez sok holokauszt-túlélő csatlakozott, ám számarányuk pontos megállapítására nem állnak rendelkezésre kimutatások. A zsidó származásúak – akikben ugyanúgy munkálhatott bármelyik fentebbi motiváció – jelenléte azonban már akkoriban a közbeszéd, sőt a politikai viták tárgyát képezte. Persze a küldetésstudattal rendelkezők vagy különböző okokból traumatizált személyek mellett voltak olyanok is, akiket egyszerűen a kezdetben csekély, de azért a semminél több állami fizetés vonzott. Az állomány jóval kisebb létszámú csoportját alkották azok, akik már a háború előtti rendőrségben is szolgáltak. Rájuk, a hivatás fortélyait ismerő szakemberekre szükség is volt kezdetben, az új politikai rendészeti osztályok nem zárkózhattak el teljesen a detektívgárdától, ám a „közigazgatás megtisztításával” párhuzamosan számuk folyamatosan csökkent.⁴²

Amennyiben kilépünk a politikai rendőrség „falai” közül, láthatjuk, hogy a lerombolt országban általánossá váltak az ellátási nehézségek (élelmiszer- és tüzelőanyag-hiány), ami fokozta a létbizonytalanságot, de maga az élet és a testi épség is nap mint nap veszélybe kerülhetett. A megszállt szovjet hadsereg – a legfrissebb kutatások szerint – mintegy 300 000 polgári lakost hurcolt el „malenkij robot”-ra Magyarországról. Budapesten leggyakrabban az elfoglalt háztömbökből, az óvóhelyekről vagy az utcáról szedték össze az embereket, majd gyalogmenetben terelték gyűjtőtáborokba, onnan pedig bevagonírozva szállították ki valamelyik GUPVI-lágerbe. Sokan már az utak során meghaltak, a táborok foglyaira pedig embertelen körülmények, nélkülözés, járványok, kényszermunka várt – a civil elhurcoltak körében mintegy 40%-ra tehető az elhunytak aránya. A deportálások részben etnikai szempontokat követtek (németek, a visszacsatolt területeken rajtuk kívül még a magyarok), ugyanakkor nemcsak a hadköteles korú férfiakra terjedtek ki, hanem a fiatalabb és idősebb generációkra, sőt jelentős számban nőkre is.⁴³ A lányok és asszonyok megpróbáltatásainak külön tragikus fejezete a szovjet katonák által elkövetett tömeges nemi erőszak, amelynek esetszáma a nemibetegségek, az abortuszok és a születések részleges, hiányos adataiból sem állapítható meg pontosan, nagyságrendjére a legjobb esetben is csak következtetni lehet: a becslések a több tízezer és a több százezer között mozognak.⁴⁴

A közrend és közbiztonság állapotáról a Budapesti Rendőrfőkapitányság havi jelentéseiből is képet kaphatunk. Az eddig még kevésbé kutatott, részben hiányos forrásanyag alapján hónapokkal az ostrom után, azaz 1945 októbere és 1946 novembere között az élet és testi épség elleni bűncselekmények száma nem mutatott folyamatosan csökkenő tendenciát, inkább egyfajta hullámmázzal jellemezhető: a rendelkezésre álló dokumentumok a legtöbb esetet 1945 novemberében (1216), míg a legkevesebbet 1946 augusztusában (258) rögzítették.

⁴¹ MNL OL M-KS 274. f. 1. cs. 3. ő. e. Rákosi Mátyás beszéde az MKP I. országos értekezletén. 1945. május 20–21. Egy konkrét példán szemlélítve: Müller: *A politikai rendőrség*, 123–126. A Tanácsköztársaság 1945 utáni emlékének kérdésköréről: Apor: *Az elképzelt köztársaság*, 30–31.

⁴² Müller: *Politikai rendőrség*, 198–200.

⁴³ Bognár: *Történeti háttér*, 165., 178–210., 216., 234.

⁴⁴ Pető: *Elmondani az elmondhatatlant*, 99–124.

A statisztikák szerint a gyilkosságok száma az összes erőszakos bűncselekmény viszonylatában ugyan alacsonynak volt tekinthető, de még így is jóval többen veszítették életüket így, mint a háború előtt. Sokatmondó e tekintetben az egyik jelentés szöveges részlete: „A gyilkosságok miatt lefolytatott nyomozások száma 17, melyek közül 9-et követett el a tettes közterületen. Változatlanul sajnálatos és magas szám azonban egybevetve a súlyos gazdasági helyzettel, a háború okozta morálsüllyedéssel és a többi európai világvárosok [sic!] gyilkossági havi arányszámával, azoknál semmivel sem rosszabb, és különösebb jelentőséget közbiztonsági szempontból nem tulajdoníthatunk neki. A havi 17 gyilkosság Budapest békebeli arányszámát 100%-[k]al haladja meg. Ezen 100%-os emelkedés az erkölcsi felfogás háború okozta meglazulásával és a nyomorral, bármennyire sajnálatos is, de indokolt.”⁴⁵ Magyarán a korabeli rendőri értékelés is a háború következményeként előálló szociális és morális-erkölcsi okokkal magyarázta az erőszakos bűnelkövetéseket – még a harcok befejeződése után egy évvel is.

Hadműveleti terepen

Gyakorta felvetődik, hogy mikortól is vált általánossá a politikai rendőrségen a fizikai erőszak alkalmazása. A történeti emlékezetben szokás a brutalitás kiteljesedését Péter Gábor szervezetének 1948-tól datálható egyre nagyobb ütemű infrastrukturális fejlődéséhez és létszámemelkedéséhez, valamint a Rajk-perhez kötni. Induljunk ki tehát ebből.

Az tény, hogy a saját karhatalom felállításával, számos hatósági funkció és a határőrség bekebelezésével, a táborok és börtönök irányításának átvételével *megsokszorozódtak az erőszak lehetséges terei/helyszínei*.⁴⁶ Nem beszélve az ügyek esetszámának növekedéséről és szövevényesebbé válásáról. A dömpingszerű kihallgatások és a monstre-perек előkészítése során a test és a lélek meggyötrésére alkalmazott *fizikai és pszichikai erőszak módzatai igen széles skálán mozogtak*, és azokban beosztástól, szakterülettől függetlenül az állomány számos tagja érintett lehetett.⁴⁷ Így „járt” az operatív technikai részleget irányító Farkas Vladimir is, aki 1949-től több nagyobb horderejű ügy vizsgálatában vett részt. 1990-ben elsőként (és máig egyedülként) állt elő az ÁVH-s emlékeit felelevenítő kötetével, amelyben egy helyen a hazai elhárítás erősítésére Moszkvából érkezett Szücs Ernő szavait tolmácsolja a Rajk és társai kegyetlen megverésének indokairól: „Azt mondta, hogy a politikai bűncselekményekben az ellenség nemigen szolgáltat bizonyítékokat. Ha az ellenség a leleplezés után nem törik meg, hanem folytatja ellenünk a harcot és ezzel megakadályozza saját és cinkos-társai tevékenységének feltárását, nem áll más eszköz rendelkezésünkre, mint a legkíméletlenebb verés. Azzal folytatta, hogy mi most a két világrendszer közötti kiéleződött osztályharc titkos háborújának frontvonalában harcolunk. Ilyenkor alkalmazkodni kell a tényleges helyzethez. Most támadásban vagyunk, de sürget bennünket az idő, mert felelősséggel tartozunk azért, hogy a leggyorsabban megakadályozzuk a pártba behatolt ellenség aknamunkáját. Ahogy a háborúban a támadó hadsereg bombázással és tüzérségi ösztűzzel készíti elő csapatai előnyomulását, úgy a mi esetünkben a kíméletlen fizikai erőszak is ugyanazt a funkciót tölti be, mint nyílt háborúban a légierő és a tüzérség.”⁴⁸ Az persze a sors tragikus fintora, hogy az eligazítást tartó tiszt egy évvel később maga is e „katonai” stratégia áldozata lett:

⁴⁵ BFL VI. 12. a. 5. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának jelentése az 1946. áprilisi munkájáról, dátum nélkül. A további 1945–1946-os jelentéseket lásd uo.

⁴⁶ A börtönökben és táborokban alkalmazott erőszokról: Müller: *Erőszakszámadás*, i. m.

⁴⁷ A vizsgálati erőszokról: Müller: *Az államvédelem testközelben*, 310–313.

⁴⁸ Farkas: *Nincs mentség*, 202.

kémkedés gyanújával őt és testvérét letartóztatták, és a kihallgatásuk alatt mindkettőjüket halálra verték – a velük kapcsolatos vizsgálatot pedig Farkas Vladimir vezette.⁴⁹

A státusnövekedés (a szervezet 1950 és 1953 között lényegében egy államvédelmi „minisztériumnak” tekinthető), a látványos militarizálódás (1953-ban a 36 000 fős állományából 30 000-en fegyveres csapatszolgálatot láttak el) és a feladatok (célterületek) számbeli növekedése következtében az Államvédelmi Hatóság az ellenséggel szembeni küzdelemre már a kihallgató szobák falain kívül is *szisztematikusan eltervezett bevetésként* tekintett.⁵⁰ Jól példázza ezt a déli határőrzet hivatalos bevezetése előtt egy héttel az érintett terület politikai megtisztítására vonatkozó parancs szóhasználat: „1950. június hó 22-éről 23-ra virradó éjjelen az ÁVH szervei hadműveleteket hajtanak végre a határkerületnek az ellenséges elemektől való megtisztítása céljából. E hadműveletek tartalma alatt feltétlenül szükséges a legszorosabb együttműködés megteremtése a Határőrség és a Belső Karhatalom csapatai között.”⁵¹

A nehézséget viszont az okozta, hogy az államvédelmi csapatokba nagy számban besorozott újoncok életkorukból adódóan nem hoztak magukkal olyan harci szellemet, mint a permanens háborúban edződött idősebb társaik – *azt beléjük kellett nevelni*. Ezért képzésük is minél direkter világnézeti irányadásokat kívánt meg. Kajli József 1948 végén az államvédelmi őrszemélyzet első tanfolyamának zárójelentésében leszögezte, „hogy a Demokratikus ismeretek című tankönyv a világnézeti és történelmi oktatás követelményeinek nem felel meg, kiegészítésre és helyenként átdolgozásra szorul [...] nem volt elégséges ahhoz, hogy belőle a bajtársakat [a] teljes marxista életszemlélet szem előtt tartásával oktathassuk.”⁵² Több mint két évvel később is azt állapította meg a Határőrség és Belső Karhatalom Parancsnoksága, hogy az ÁVH kék és zöld parolis legényeinek „nevelésében még mindig nem érvényesül eléggé a harcos, kommunista szellem, pedig az ellenség csapatainkon belül tevékenyen dolgozik”, dacára annak, hogy a tisztek és a tiszthelyettesek körében a párttagok és -tagjelöltek száma 96% volt.⁵³ A problémákat a politikai rendőrségen belül felállított politikai nevelő szervezetnek kellett orvosolni, amelyek feladatairól a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) legfelsőbb fórumán döntöttek: „A személyi állományt [...] magasfokú éberségre nevelik és arra, hogy izzóan gyűlölje és leplezze le az ellenséget, s lankadatlanul harcoljon ellene” – adták ki az ukázt az egyik 1953-as határozatban.⁵⁴

Rákosi víziójában az 1950-es évek elejére egy elit alakulat képe körvonalazódott, amit az MDP egyik titkársági ülésén meg is osztott párttársaival: „Legnagyobb követelmény a Belső Karhatalommal szemben. Két éven belül annak komoly belső haderőnek kell lennie, amely

⁴⁹ A Szücs-ügyről: Farkas: *Nincs mentség*, 307–328.; Huszár: *A pokol malmai*, i. m.

⁵⁰ Az államvédelem 1948 utáni szervezeti változásairól: Müller: *Politikai rendőrség*, 31–70.

⁵¹ MNL OL XIX-B-1-az, 752.013/1950. Az ÁVH Határőrség parancsnokának 02. sz. hadművelleti parancsa a Határőrség és a Belső Karhatalom számára, 1950. június 21. Köszönöm Orgoványi Istvának, hogy a forrásra felhívta a figyelmemet.

⁵² MNL OL XIX-B-1-r 91. d. 96. t. A BM ÁVH Rendőri Őrség parancsnokának zárójelentése a belügyminiszternek a BM ÁVH Rendőri Őrségének Parancsnokságánál befejezett I. fokú Tanosztály működéséről, 1948. december 27.

⁵³ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 133. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Titkárság 1951. március 8-i üléséről (benne: Jelentés a Határőrség és Belső Karhatalom káderhelyzetéről, 1951. február 15.).

⁵⁴ MNL OL XIX-B-1-az 00268/Pol/K. A Belügyminisztérium Határőrség és Belső Karhatalom politikai szerveinek feladatai, benne H/66/1953. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a Belügyminisztérium Határőrség és Belső Karhatalom politikai szerveinek felépítésére és feladataira, 1953. december 21. Vö. a recski táborőrség körleteiben olvasható felirattal: „Ne csak őrizd, hanem gyűlöld is a rabot.” Bank: *Recsk*, 257.

nemcsak a belső politikai ellenség ellen, hanem esetleg légi deszantok ellen is megállja a helyét. A Belső Karhatalomnál lévő harcosoknak nagyszerű katonáknak kell lenni, és az általános katonákat meg kell haladniuk.” A legnagyobb probléma azonban az volt, hogy a főtítkárra kegyeltjei mindenekelőtt fegyelmetlenségben és az erőszakoskodásban „haladták meg” honvéd fegyvertársaikat. A Politikai Osztály beszámolója szerint egyetlen év alatt a Határőrségnél 210, a BKH-nál 122 rendkívül esemény történt, amelyekből 39 halállal végződött, és mindkét szervezetnél gyakoriak voltak a lerészegedések és a verekedések a helyi lakossággal.⁵⁵ A felkészületlenség, az alkalmatlanság vagy éppen gyakori fegyelmetlenségek⁵⁶ mind-mind olyan tényezők, amelyek a testülettől elvárt erőszakalkalmazás hatásfokát csorbították, viszont negatív társadalmi megítélésüket még inkább felerősítették.

Ugyanakkor az 1948/1949 utáni látványos intézményi fejlődésből, hatalmi súlynövekedésből, az azzal párhuzamosan militarizálódott hivatalos („hatósági”) beszédből nem következik, hogy a kommunista párt befolyása alatt álló szervezet korábban ne élt volna az erőszak különböző módzataival. Épp ellenkezőleg. A durva fellépések, bántalmazások tértől és időtől függetlenül a politikai rendőrség eszközei közé tartoztak, ami alól az indulás évei sem jelentettek kivételt, és megtörténhettek az Andrássy út 60.-ban éppúgy, mint a csurgói járásban. Az önkényes letartóztatásokat és testi fenyegetéseket gyakorta tették szóvá az országgyűlésben. A Független Kisgazdapárt képviselőinek padsoraiból csak úgy záporoztak a kérdések az éppen aktuális kommunista miniszter – Nagy Imre, majd Rajk László – felé.⁵⁷

Írásomban olyan személyes mozgatórugókra és kontextuális jellemzőkre próbáltam rávilágítani, amelyek mások mellett szerepet játszottak/játszhattak a posztháborús periódus erőszak történetében. Ilyen céllal vizsgáltam a politikai rendőrség egyes vezetőinek ego-dokumentumait. Az emlékezők ezekben a szövegekben alapvetően a küzdelem folyamatossága mentén beszéltek el saját történelmüket, s így magukra mint harcosra tekintettek nemcsak 1945 előtt, hanem azután is. Voltak, akik számot adtak az elszenvedett vagy alkalmazott közvetlen erőszakra, amely jelentősen befolyásolhatta aktuális szerepfelfogásukat. Miként annak hátterében szintén meghúzódhattak ideológiai és szocializációs tényezők: a hatalom megszerzésének és megtartásának – akárcsak szlogenszerűen beidegződött – elméleti alapvetései, fogódzói, illetve a mozgalmából magukkal hozott szervezeti tapasztalat, a hierarchi-

⁵⁵ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 133. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Titkárság 1951. november 14-i üléséről (benne: Jelentés a Titkárságnak az ÁVH Határőrség és Belső Karhatalom Politikai Osztályának munkájáról, 1951. november 14.). Egy évvel korábban a „testületi sovinizmus” egyértelmű jelei közé sorolták a túlkapaszkodásokat, önkényeskedéseket és más fegyveres testületek lebecsülését. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 97. ő. e. Jegyzőkönyv az MDP Titkárság 1950. április 26-i üléséről (benne: Jelentés az ÁVH Határőrségi és Karhatalmi Politikai Osztályának munkájáról, 1950. április 6.).

⁵⁶ Bővebben: Boreczky: *Fegyelmi ügyek*, i. m.; Müller: *Politikai rendőrség*, 211–212.

⁵⁷ Müller: *Politikai rendőrség*, 21–22. Lásd Veér Imre beadványa a Nemzetgyűlés elnökéhez a budapesti politikai rendőrség túlkapaszkodásaira vonatkozó interpellációja tárgyában, 1946. január 30. Közlötte: Krahulcsán–Müller (szerk.): *Dokumentumok*, 237–237. Futó Dezső interpellációi Nagy Imréhez a szentesi rendőrségről és a Bihar vármegyei politikai rendőrségről, 1946. február 9., 12. Közlötte: Uo. 244–245. Szintén Futó Dezső Rajk Lászlóhoz a vidéki politikai rendőrség túlkapaszkodásairól, 1946. május 22. Közlötte: Uo. 318–319. Hompolai Mihály interpellációja Rajk Lászlóhoz a barcsi járási politikai rendőrség által elkövetett bűncselekményekről, 1946. május 22. Közlötte: Uo. 319–320. Jónás József interpellációja Rajk Lászlóhoz a Csurgó járás politikai rendőrsége által elkövetett visszaélésekről, 1946. július 3. Közlötte: Uo. 322–323. Szőnyi Imre interpellációja Rajk Lászlóhoz a makói rendőrségről, 1946. július 23. Közlötte: Uo. 323–324. Miskolczy István interpellációja Rajk Lászlóhoz az egri politikai rendőrségről, 1946. augusztus 23. Közlötte: Uo. 339. Milassin Kornél interpellációja Rajk Lászlóhoz a tiszafüredi politikai rendőrség törvénytelenégeiről, 1946. augusztus 23. Közlötte: Uo. 340.

kus döntéshozatali rendszer feltétlen elfogadása. Ugyanakkor az erőszakhoz való viszonyuk lehetséges értelmezési kerete a front elvonulása utáni időszak egyszerre kaotikus és brutalizálódott világa, valamint működésük szűkebb, politikai szempontok alapján válogatott, nem ritkán múltbéli sérelmekkel terhelt perszonális tere. Továbbá kérdéseket vet fel az erőszak időbeli dinamikája is, ez esetben pedig nem elhanyagolható szempont az államvédelem strukturális átalakulásának és az ellenségkép változásának folyamata.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.8.2.1. A BM III/I. Csoportfőnökség titkos és szigorúan titkos állományú beosztottainak iratai

119. Fenyvesi Mihály (Jamrich Mihály)

3.1.9. Vizsgálati dossziék

V-150019/2. Farkas Mihály és társai

Budapest Főváros Kormányhivatala Állampolgársági és Anyakönyvi Főosztály Névváltoztatási és Anyakönyvi Osztály

3038/1945. Eisenberger Béni névváltoztatási ügye

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VI. 12. a. 5. Budapesti Rendőr-főkapitányság Hivatalának iratai. Munkatervek, munkabeszámolók

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 274. f. Magyar Kommunista Párt iratai, 1938–1948

1. cs. Kongresszusok, országos értekezletek, 1945–1948

M-KS 276. f. Magyar Dolgozók Pártja Központi Szervei, 1946–1958

54. cs. Központi Vezetőség Titkárságának iratai, 1948–1956

K-149 651. f. Belügyminisztérium rezervált iratok

4. cs. A Magyar Királyi Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Nyomozó Főcsoportjának jelentései, 1925–1942

13. cs. A Magyar Királyi Állami Rendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Nyomozó Főcsoportjának összefoglalói a kommunista mozgalmakról (Vörös Könyvek), 1927–1934

XIX-B-1-az Belügyminiszteri belső normák gyűjteménye, 1945–1990

XIX-B-1-r Belügyminisztérium Elnöki Főosztály, 1945–1950

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PSZL)

867. f. Visszaemlékezések

t-101. Tömpe András

Nyomtatott források

Demény Pál: *Rabságaim*. Első kötet. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1989.

Engels, Friedrich: *Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring úr a tudományt („Anti-Dühring”).*

Moszkva: Idegennyelvűi Irodalmi Kiadó, 1947.

Farkas Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam*. Budapest: Interart Stúdió, 1990.

Fehér Lajos: *Így történt*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1979.

Krahulcsán Zsolt – Müller Rolf (szerk.): *Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1.*

A politikai rendészeti osztályok 1945–1946. Budapest: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, 2009.

Lenin: *Állam és forradalom. A marxizmus tanítása az államról és a proletariátus feladatai a forradalomban*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1977.

- Marosán György: *Nincs visszaút. Emlékeim az 1948–1956-os évekből*. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Tanszékszoport, 1988.
- Marx Károly: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. 1. A tőke termelési folyamata*. Budapest: Szikra Könyvkiadó, 1955.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich: *A Kommunista Párt kiáltványa*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1971.
- Révai József: *Miért harcol a Kommunista Párt a független, szabad, demokratikus Magyarorszáért. 1945. február 8.* (MKP szeminárium 1. füzet.) Budapest: MKP KV Propaganda Osztálya, 1945.
- Sztálin: *A leninizmus alapjai*. Budapest: Szikra Könyvkiadó, 1948.

Szakirodalom

- Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2020.
- Apor Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014.
- Baczoni Gábor: *Pár(t)viadal. A Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya*. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve 2000–2001*. Budapest: Történeti Hivatal, 2002. 79–110.
- Bank Barbara: *Recsk. A magyar internálótáborok története 1945–1953*. [Budapest:] Szépművészi Könyvek, 2007.
- Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2021.
- Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *1944/1945: társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon*. Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015.
- Bognár Zsolt: *Történeti háttér*. In: Bank Barbara – Bognár Zsolt – Tóth Gábor (szerk.): *Magyarok szovjet fogságban. Történeti szöveggyűjtemény a hadifogolyként, internáltként vagy politikai rabként elhurcoltakról*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2016. 163–234.
- Boreczky Beatrix: *Fegyelmi ügyek az Államvédelmi Hatóságnál*. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001*. Budapest: Történeti Hivatal, 2002. 215–232.
- Borsányi György – Kende János: *Magyarországi munkásmozgalom 1867–1980*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1982.
- Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. (Magyar vidék a 20. században 1.) Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017.
- Gerhardt, Uta: *Soziologie der Stunde Null. Zur Gesellschaftskonzeption des amerikanischen Besatzungsregimes in Deutschland 1944–1945/1946*. Frankfurt am Main: Schurkamp Taschenbuch Verlag, 2005.
- Gerwarth, Robert – Horne, John: *Paramilitarizmus Európában az első világháború után*. In: Gerwarth, Robert – Horne, John (szerk.): *Háború béke idején. Paramilitáris erők Európában az első világháború után*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2018. 13–32.
- Gough, Roger: *Kádár János, a jó elvtárs?* Budapest: JLX Kiadó, 2006.
- Gulyás Martin – Vincze Gábor: *„Minden felszerelés orosz tulajdon”. Tanulmányok, források az 1944–1945-ös hatalomváltás Csongrád vármegyei történetéhez*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2023.
- Gyáni Gábor: *A látható és láthatatlan erők*. In: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékeztető és történelem*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2010. 279–293.
- Gyarmati György (szerk.): *Galgóczi Erzsébet interjúja Péter Gáborral*. Múltunk, 47. évf. (2002) 2. sz. 223–248.
- Gyarmati György: *Péter Gábor fiatalsága, 1906–1945. Kutatási gondok az ÁVH-főnök életrajzában*. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor 2. A Történeti Hivatal Évkönyve 2000–2001*. Budapest: Történeti Hivatal, 2002. 25–78.
- Habe, Hans: *Im Jahre Null. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Presse*. München: Verlag Kurt Desch, 1966.
- Horváth Zsolt – Kiss Réka (szerk.): *Remény és realitás. Magyarország 1945*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017.

- Huszár Tibor: *A pokol malmai. Szűcs Ernő ÁVH-s ezredes ügye és elágazásai 1946–1955. Dokumentumok, interjúk Szűcs Ernő tevékenységéről, a tettestársak és áldozatok vallomásai.* Budapest: Corvina Kiadó, 2009.
- Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1912–1956.* 1. kötet. Budapest: Szabad Tér Kiadó – Kosuth Kiadó, 2001.
- Káli Csaba: *Zala megye szovjetizálása 1945–1950.* Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2021.
- K. Horváth Zolt: „Emlékező” én-történelmek: az önéletrajz, mint társas fikció a totalitarizmus éveiben. In: Dobrossy István et al. (szerk.): *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok.* A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Miskolc: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2003. 414–424.
- Kiss József (szerk.): „A párt foglya voltam”. *Demény Pál élete.* Budapest: Medvetánc, 1988.
- L. Balogh Béni (szerk.): „Törvényes” megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár, 2015.
- Lukacs, John: *1945: a nulla év.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 1996.
- Müller Rolf: *Az államvédelem testközelben. Az erőszak helye és módszerei a politikai rendőrségen, 1945–1956.* Kommentár, 9. évf. (2014) 5–6. sz. 101–113.
- Müller Rolf: *Az államvédelem testközelben. Az erőszak helye és módszerei a politikai rendőrségen 1945–1956.* In: Gyimesi Emese – Lénárt András – Takács Erzsébet (szerk.): *A test a társadalomban.* A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2013. évi, sümegi konferenciájának kötete. (Rendi társadalom – polgári társadalom 27.) Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2015. 307–317. (A Kommentárban megjelent írás rövidített változata.)
- Müller Rolf: *Az ember, aki egyébként ott sem volt. Péter Gábor vallomása, 1990. január 23.* In: Haász Réka – Katona Klára – Sz. Nagy Gábor – Ring Orsolya (szerk.): *Egy élet emléke – egy emlék élete.* Tanulmányok Simon István emlékére. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2021. 289–298.
- Müller Rolf: *Az erőszak neve: Péter Gábor. Az ÁVH vezetőjének élete.* Budapest: Jaffa Kiadó, 2017.
- Müller Rolf: *Erőszakszámadás. Fenyítés és halál az ÁVH-jelentésekben, 1952.* Betekintő 11. évf. (2017) 4. sz. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2017_4_muller.pdf (Utolsó letöltés: 2025. február 6.)
- Müller Rolf: *Az erőszak térfoglalása. A politikai rendőrség fővárosi terjeszkedése, 1945–1956.* Betekintő 18. évf. (2024) 3. sz. 7–39. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2024_03_muller_jav.pdf (Utolsó letöltés: 2025. február 6.)
- Müller Rolf: *Hosszú út Pócspetribe. Péter Gábor vallomása, 1989. június 14.* In: Bank Barbara – Kovács Bálint – Medgyesy S. Norbert (szerk.): *A Kaukázustól a Lajtáig. Apokaliptika, identitás, történelem és művelődés Közép- és Kelet-Európában.* Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2023. 550–568.
- Müller Rolf: *Kulákverők – Államvédelmi erőszak a falvakban, 1949.* ArchivNet, 18. évf. (2018) 2. sz. <http://archivnet.hu/kulakverok-allamvedelmi-eroszak-a-falvakban-1949> (Utolsó letöltés: 2025. február 25.)
- Müller Rolf: *Péter és a Farkas. Az elítélt ÁVH-vezér „íratása” 1956 közepén.* In: Gecsényi Lajos (szerk.): *Megismerni a megismerhetetlent. Tanulmányok Baráth Magdolna tiszteletére.* Budapest: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2024. 501–511.
- Müller Rolf: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban.* Budapest: Jaffa Kiadó, 2012.
- Müller Rolf: *Továbbélő? Hálózatok? Múltbéli kapcsolatok a politikai rendőrségen.* In: Ballabás Dániel – Pap József (szerk.): *Hálózatok és kapcsolatok.* A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2021. évi, székesfehérvári konferenciájának tanulmánykötete. Szeged – Székesfehérvár – Eger: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Városi Levéltár és Kutatóintézet – Líceum Kiadó, 2023. 143–156.
- Müller Rolf: *Ünnepel az ÁVH. Születéstől a halálig.* In: Szekér Nóra – Nagymihály Zoltán (szerk.): *Jeles napok, jeltelen ünnepek a diktatúrában. Pillanatképek a kommunista emlékezetpolitika valóságából.* Lakitelek: Antológia Kiadó, 2015. 77–93.
- Ö. Kovács József: *Az erőszak történelmi tapasztalatai a politikai diktatúrában.* In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon.* Salgótarján – Budapest: Nógrád Megyei Levéltár – 1956-os Intézet, 2008. 331–351.

- Papp István: *Fehér Lajos. Egy kommunista politikus pályaképe*. Budapest–Pécs: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó, 2017.
- Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2018.
- Rainer M. János: *Felügyelet és mozgástér – a szovjet típusú rendszerekben. Bevezetés*. In: Rainer M. János (szerk.): *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2011. 9–24.
- Szakács Sándor – Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete” – Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944–1948*. Budapest: Genius Gold Rt., 1997.
- Szabó Ágnes: *A magyar kommunista párt az illegális szorításában*. In: Sánta Ilona (szerk.): *Egy le-tűnt korszakról 1919–1945*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1987. 144–162.
- Tomka Béla: *Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú trendek*. Aetas, 33. évf. (2018) 3. sz. 170–185.
- Varga Krisztián: *Ellenség a baloldalon. Politikai rendőrség a Horthy-korszakban*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2015.

POÓR PÉTER

PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Új- és jelenkori egyetemes történelem Doktori Program

Aetas 40. évf. 2025. 2. szám, 112–138.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.2.112-138

www.aetas.hu

Az 1968-as carrarai nemzetközi anarchista kongresszus és az Anarchista Föderációk Internacionáléjának születése

Abstract. *The International Anarchist Congress of Carrara in 1968 and the Birth of International of Anarchist Federations.* The aim of this study is to present the 1968 International Anarchist Congress of Carrara, a highly significant event in the history of the libertarian movement. The primary sources used were the audio recordings and their transcriptions, as well as other archival documents of the congress, with the addition of contemporary newspapers, audiovisual sources and memoirs. Even by international standards, the paper gives an exhaustive and multifaceted analysis and context of this pivotal event of 20th century Anarchism, which besides leading to the foundation of the still existing International of Anarchist Federations, also influenced the stances of many Anarchist groups and organizations of that time on several relevant issues.

Keywords: *Anarchism, libertarian movement, international congress, International of Anarchist Federations, 1968*

A szimbolikusan csak „1968”-ként emlegetett időszak világszerte sokrétű és fontos változásokat hozott magával, melyek a politikai eszmék, a társadalmi mozgalmak és a mindennapi élet területén egyaránt éreztették hatásukat. A sort a fekete polgárjogi mozgalmaktól a francia diáklázadásokon át az ellenkultúra megannyi megnyilvánulási formájáig hosszasan lehetne sorolni.¹ E jelentős változások fontos aktorai voltak a korszak anarchistái, akik – bár mozgalmukat a bolsevizmus és a fasizmus felemelkedésének éve, a spanyol forradalom veresége és a II. világháború apokalipszise, majd a fogyasztói kapitalizmus térhódítása és a jóléti állam kiépülése s ezzel együtt a klasszikus munkásmozgalom hanyatlása vagy legalábbis reformista tendenciáinak erősödése együttesen visszavetették – az 1960-as évekre megújulva és megfiatalodva léptek fel a világ számos országában, gondolataikkal és tetteik-

¹ A témában magyar nyelven megjelent munkák közül a teljesség igénye nélkül a következők említethetők meg itt. Általában '68 kapcsán: Balázs–Földes–Konok (szerk.): *A modernről a posztmodernig: 1968*, i. m.; Barcsi–Szabó (szerk.): *68 kísértése*, i. m.; Bognár: *Lázadó diákok Párizsban, Rómában, Nyugat-Berlinben*, i. m.; Frei: *1968*, i. m.; Göbölös: *Hatvannyolc – akkor és azóta*, i. m.; Klaniczay: *1968 és az ellenkultúra*, i. m.; kifejezetten a franciaországi miliőre és az ottani eseményekre vonatkozóan: Bookchin: *Párizs, 1968*, i. m.; Konok: *Baloldali stratégiák – Franciaország, 1968*, i. m.; Sulák Péter Sándor: *A „változás szele”*, i. m.; az olaszországi „hosszú '68” vonatkozásában: Balázs: *„Stato, padroni, fate attenzione...”*, i. m.; a nyugat-németországi eseményeket és a diákmozgalom hanyatlásával felívelő újbaloldali terrorizmus összefüggéseit illetően: Nemes: *Terroristák az NSZK-ban*, 75–91.; Sausic: *A terror sodra*, 10–217.

kel egyaránt hozzájárulva a korszak eszmei, társadalmi és kulturális változásaihoz. Sokoldalú szerepvállalásukról ugyan magyar nyelven születtek már írások,² illetve fordítások,³ ennek ellenére Csoma Lajos 2011-ben tett megállapítása, miszerint „1968 és az anarchizmus kapcsolatának vizsgálata magyar nyelven a kezdeteknél tart”,⁴ összességében továbbra is helytállóan tekinthető. Kiváltképp igaz ez, hogyha nem az előszeretettel reflektorfénybe állított utcai összecsapásokra és egyéb látványos társadalmi megmozdulásokra fókuszálunk, hanem a nemzetközi liberter mozgalom korabeli vitáit és elemzéseit, valamint az ebből fakadó következményeket vizsgáljuk az anarchisták szerveződései és működési gyakorlatára nézve.

Jelen tanulmány ehhez a tényfeltáró munkához kíván hozzájárulni az anarchista mozgalom II. világháború utáni történetének fontos mérföldkövéül szolgáló egyik nemzetközi kongresszusának bemutatásával. Ez az 1968. augusztus 31. és szeptember 3.⁵ között az olaszországi Carrara városában megrendezett kongresszus amellel, hogy elvezetett a mindmáig létező *Anarchista Föderációk Internacionáléj*ának létrehozásához, hatással volt a korszak számos anarchista csoportjának és szervezetének állásfoglalására több releváns kérdésben. Beható tanulmányozásával éppen ezért bepillantást nyerhetünk a '68-as időszak nemzetközi anarchista mozgalmának vitáiba, továbbá megismerhetjük fontosabb szervezeteinek és prominens tagjainak állásfoglalását egyes jelentős kérdések kapcsán.

A tanulmány a kongresszushoz elvezető utat, valamint az ott elhangzott legfontosabb beszédeket és vitákat járja körül, utalva az esemény jelentőségére és azokra a kritikákra, amelyek egyes anarchisták részéről megfogalmazódtak. A témaválasztást az esemény eszme- és mozgalomtörténeti fontossága, egyszersmind gyér szakirodalmi feldolgozottsága teszi indo-

² Csoma: „*Mindent akarunk!*”, i. m.; Konok: „...a kommunizmus gyermekbetegsége?”, 227–261.

³ Norbert Frei említett globális merítésű összefoglalójának vonatkozó részein túl (Frei: 1968, i. m.) legfontosabb példaként itt egyfelől a carrarai kongresszuson is tevékeny szerepet játszó Daniel Cohn-Bendit testvérével közösen írt, magyar fordításban még a Kádár-korszak idején zárt kiadás keretében megjelent könyvét kell megemlíteni (Cohn-Bendit, D. – Cohn-Bendit, G.: *A baloldali radikalizmus*, i. m.), másfelől azt a rendszerváltás utáni években kiadott anarchizmus antológiát, amelynek harmadik fejezete „A párizsi 68-tól az alternatív mozgalmakig” címet viseli, és Murray Bookchin, Paul Goodman, Daniel Cohn-Bendit, valamint John Clark idevágó írásait közli (Bozóki–Seres–Sükösd [szerk.]: *Anarchizmus ma*, 75–158.).

⁴ Csoma: „*Mindent akarunk!*”, 127.

⁵ Érdekes módon a kongresszus zárónapját illetően nincs konszenzus a kapcsolódó forrásokban. Míg a korabeli hangfelvétel francia nyelvű tudósítója egyértelműen szeptember 3-át jelöli meg az utolsó napként, s a kongresszusi felszólalások átiratait közlő spanyol nyelvű kiadványban szintén ez a nap szerepel, addig az IAF/IFA 1978-as III. kongresszusával összefüggésben készült kötet történeti előzményeket vázlatosan ismertető részében szeptember 5-e szerepel. A helyzetet bonyolítja, hogy a mexikói páros, Chantal López és Omar Cortés által digitalizált spanyol nyelvű kongresszusi anyagoknál viszont szeptember 8-a olvasható, ráadásul kezdőnapként is egy másik dátum, augusztus 30-a van feltüntetve. Sőt, ismertet olyan skandináv mozgalmi kiadvány is, amelyek az összes többiből eltérő módon szeptember 9-ét jelöli meg az utolsó kongresszusi nap dátumaként. Vö. *Congreso Anarquista Internacional de Carrara 14*. A hangfelvétel átiratának spanyol fordítását lásd: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*. (A kiadvány nem tartalmaz oldalszámokat.) (Az átiratok készítése során jellemzően csak a kongresszus rendes felszólalói által mondottakat rögzítették, a közönség soraiból érkező bekiabálásokat nem. Emellett az átiratok jellegüknél fogva nem képesek kellőképp érzékelteni a viták hevesességét, a közönség hangulatát és az egyes felszólalások által kiváltott érzelmeket. Ebből fakadóan ott, ahol ennek tényleges relevanciája van, a hangfelvételre és az átiratra egyaránt hivatkoztam. Úgyisint az olyan esetekben is, amikor a felszólaló személyét nem nevezi meg külön az átirat.); CRIFA: *Troisième Congrès de l'IFA*, 13–14.; López–Cortés: *Presentación*, i. m.; Uisk: *De anarkistiska federationernas kongress i Carrara 1968*, i. m.

coltltá: specifikus szaktanulmányok nem írótak e tárgyban,⁶ s az 1960-as évekre vonatkozóan az olasz vagy a nemzetközi anarchizmus történetét tárgyaló munkákban is csak utalásokat olvashatunk róla. Ráadásul mivel ez utóbbiak leginkább a mozgalom saját történetíróihoz (Octavio Alberola, Stuart Christie, Ariane Gransac, Salvador Gurucharri, Tomás Ibáñez stb.) köthetők, a képalkotás jellemzően egyoldalúbb, így mindenképpen árnyalásra szorul. Már csak ebből fakadóan is a tanulmány mindenekelőtt (több nyelven íródott) primer források feldolgozása, elemzése és egymással való összevetése útján kísérli meg bemutatni a témát. Elsődleges forrásbázisul hangfelvételek és átirataik, illetve az 1968-as carrarai nemzetközi anarchista kongresszus – a mexikói Ediciones Antorcha által üzemeltetett Biblioteca Virtual Antorcha jóvoltából digitalizált – más archív dokumentumai szolgáltak, melyek mellett korabeli újságok, audiovizuális tartalmak és visszaemlékezések szintén vizsgálat alá kerültek. Ezek szisztematikus feldolgozására és ütköztetésére mindeddig nem került sor a kutatásban, így a tanulmány e vonatkozásban hiánypótló szerepet kíván betölteni.

Miért éppen Carrara?

Mint azt nyitóbeszédében az előkészítő bizottság főtákaraként a kongresszus megszervezésében oroszánrészt vállaló Guy Malouvier megfogalmazta, annak, hogy miért ezt a helyszínt választották, hármas jelentősége volt: egyrészt Carrara azon kevés városok egyike, amely tekintélyes liberter múlttal rendelkezik, másrészt jelenkorukban is fontos találkák és gyűlések színterül szolgált, végül pedig sokan úgy tartották, hogy a kongresszusnak hála a település feledhetetlen referenciaponttá fog válni az anarchista mozgalom történelmi újjászületése során.⁷ Egy másik felszólaló, Alfonso Failla szintén a carrarai és más környékbeli munkások forradalmi osztályharcos tradíciójára hívta fel a figyelmet.⁸ Ennélfogva bevezetésül mindenképp érdemes némiképp részletesebben kitérni Carrara és az (olasz) anarchista mozgalom kapcsolatára.

A svájci–olasz határ közelében megrendezett 1891-es capolaglói anarchista gyűlést követően nem sokkal Errico Malatesta titokban Olaszországba utazott, és Carrara térségében látott neki csoportok szervezésének. Agitációja főképp a helyi márványmunkások körében talált meghallgatásra, akik már egyébként is rendelkeztek forradalmi és munkásmozgalmi hagyományokkal. Bár Malatesta életében ezt követően az emigráció és a száműzetés évei következtek, s ezalatt – a rendőri üldöztetés és a parlamentarista szocialisták konkurenciájának és aknamunkájának kettős szorításában – az olaszországi anarchista mozgalom⁹ meggyengült és kisebbségbe került, Carrara azon kevés helyek egyike maradt, ahol az anarchizmus nem szűnt meg fontos tényező lenni, s a régió anarchista munkásainak tevékenysége a következő évtizedekben is jelentős maradt.¹⁰ A fasizmus évei által megtépázott mozgalom harcosai kivették részüket a partizánellenállásból, a háborút követően pedig az olasz anar-

⁶ Idézett tanulmányában – a magyar szerzők közül egyedüliként – Csoma említés szintjén kitér ugyan a carrarai kongresszusra és az IAF/IFA létrehozására, elemzése azonban nem elsősorban erre irányul, ebből fakadóan nem is szolgál igazán részletes tájékoztatással a témát illetően. Csoma: „*Min-dent akarunk!*”, 129–130.

⁷ Guy Malouvier kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

⁸ Alfonso Failla kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

⁹ Általában az anarchista mozgalom itáliai fejlődéséről lásd az alábbi vázlatos áttekintést: Poór: *Az olasz anarchista mozgalom első 50 esztendeje*, i. m.

¹⁰ Woodcock: *Anarchism*, 348–351.

chista csoportok szintűgy ezt a várost választották országos gyűjtőszervezetük, a malatestai ihletésű program alapján álló *Olasz Anarchista Föderáció* (FAI) 1945. szeptemberi megalakulásának színhelyül.¹¹

A város a továbbiakban is időről időre fontos mozgalmi találkahelyül szolgált, s mikor a '68-as kongresszus végül kezdetét vette, az odaérkező Stuart Christie jóleső megdöbbenéssel konstataálta, hogy Carrara és környéke lakosságának közel 90%-a anarchista szimpatizáns. Anekdotaént elmesélte továbbá, hogy még az egyébként kommunista helyi rendőrfőnök is szimpátiával viseltetett irántuk, olyannyira, hogy a kvázi „sztárvendégként” érkező Daniel Cohn-Bendittől még autogramot is kért, aki a mintegy húszfős asztaltársaságuk által elfogyasztott bor számlájának rendezéséért cserébe azt kegyesen meg is adta neki.¹²

A kongresszus előkészületei

Az említett olasz FAI volt az a szervezet, amely 1965 október–novemberében megrendezett VIII. kongresszusán – melyre nem melleleg ismét csak Carrarában került sor – tervbe vette egy nemzetközi anarchista kongresszus összehívását.¹³ Ami a terv megvalósulásához vezető utat illeti, a FAI jóváhagyásával annak egyik legaktívabb szónoka és publicistája, Umberto Marzocchi Párizsba utazott, és ott megfigyelőként részt vett a *Francia Anarchista Föderáció* (FAF) 1966. májusi kongresszusán, az ott jelenlevők körében is javaslatot téve egy nemzetközi kongresszus megtartására Carrarában valamikor az 1967-es vagy '68-as év folyamán. Indítványát osztatlan tetszés fogadta, melynek eredményeképp május 28-án mindjárt létre is hoztak egy hattagú nemzetközi előkészítő bizottságot. A FAI bizottsági delegáltja természetesen Marzocchi lett, míg a FAF Guy Malouvier-t jelölte ki erre a feladatra. A bizottság maradékát a FAF-kongresszuson szintén részt vevő belga Natalis, a spanyol Palau y Ocaña, a franciaországi száműzetésben élő bolgár Balkanski, valamint egyedüli nem európai tagként a japán Egucsi Kan alkotta. A továbbiakban ez a bizottság vállalta magára a tervezett kongresszussal kapcsolatos információk közreadását a mozgalmi sajtóban, valamint a külföldi elvtársakkal való kapcsolattartást,¹⁴ egyszersmind felhívva őket a kongresszuson való részvételre és a napirendi pontok előzetes kidolgozásában való közreműködésre.¹⁵

Az előkészületek végül a vártnál némiképp több időt vettek igénybe, illetve az akkortájt több országban zajló intenzív társadalmi megmozdulások és egyéb objektív tényezők is késleltették a kongresszus összehívását, mely végül 1968. augusztus 31-én vette kezdetét. A dátumot látva azonnal szembetűnő, milyen jelentős történelmi pillanatban került sor erre az összejövetelre: a vietnámi háború kellős közepén, nem sokkal az 1968. májusi franciaországi események után, közvetlenül a prágai tavasz vérbefojtását követően. Egy olyan időszakban, amikor az Egyesült Államoktól Japánig lázadási hullám söpört végig a világon, egymást érték a háborúellenes tüntetések, a gyár- és egyetemfoglalások, az USA-ban csúcsra hágott az afroamerikaiak emancipációjáért folytatott küzdelem, s a női egyenjogúság követelése úgyszintén tízezrek ajkáról hangzott fel, a „harmadik világ” számos országában pedig intenzív gerillaharcok zajlottak. Egy olyan időszakban, amikor forradalmi változások sora ment végbe a zene, az öltözködés, a társas kapcsolatok terén, amikor sorra alakultak a kommunák,

¹¹ Marshall: *Demanding the Impossible*, 452.

¹² Christie: *The Christie file*, 163–165.

¹³ Umberto Marzocchi kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

¹⁴ Guy Malouvier kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

¹⁵ CRIFA: *Troisième Congrès de l'IFA*, 13–14.

az autoritást és a régi értékeket megkérdőjelező diákok szabadabb oktatást és vitákat követeltek, a szexuális forradalom pedig feltartóztathatatlannul utat tört magának. Egyszóval a nagybetűs '68 sűrűjében került sor erre a kongresszusra, ami e kontextusból fakadóan önmagában is nagy jelentőséggel ruházta fel. Az anarchizmus reneszánszának időszaka volt ez, ami egyfelől előrevetítette a kongresszus iránti szélesebb körű érdeklődést, másfelől valószínűsítette azt, hogy a beszédek és határozatok nem romantikus múltidézés lesznek csupán, hanem termékeny talajra hullva katalizátorként szolgálhatnak a nemzetközi anarchista cselekvés számára. Más megközelítésből nézve az esemény már csak azért is jelentősnek tekinthető, mert a II. világháborút követően megrendezett, egyébként is csekély számú nemzetközi anarchista kongresszus (például az 1958-as londoni) – az országos mozgalmak gyengesége, valamint koordinációs nehézségek folytán – nem tarthatott számot valóban széles körű nemzetközi érdeklődésre, továbbá hatását tekintve is meglehetősen korlátozott maradt. Ezzel szemben a carrarai kongresszus szervezői kezdettől fogva tudatosan törekedtek a láthatóság biztosítására, aminek következtében az esemény kiterjedt médianyilvánosságnak örvendett: újságírók, rádió- és tévériporterek¹⁶ vettek részt rajta, és számoltak be a történeteikről.¹⁷

Támogatók és résztvevők

Ami a résztvevők körét illeti, a különböző forrásokban fellelhető különbségek és a pontos számokkal kapcsolatos következtetlenség némi zavarra adnak okot. Arra mindazonáltal még így is alkalmasak, hogy következtetni engedjenek a kongresszus földrajzi és szervezeti reprezentációjára, valamint hogy lehetővé tegyék a résztvevők körének nagyságrendi meghatározását.

Az első problémát mindjárt az jelenti, hogy bár a kongresszusról beszámoló francia nyelvű hanganyag 34-ben határozza meg az előkészületekben részt vevő országos anarchista szervezetek számát, a tételes felsorolásból azonnal kitűnik, hogy valójában csak 32-ről, de legjobb esetben is 33-ról van szó (hogyha az ország korabeli megosztottsága miatt *Kína Anarchista Föderációját* kettőnek tekintjük). Ezek az országos szervezetek a következők voltak: számúzetésbeli *Bolgár Anarchisták*, *Ibériai Anarchista Föderáció*, *Holland Anarchista Mozgalom*, *Olasz Anarchista Föderáció*, *Francia Anarchista Föderáció*, *Japán Anarchista Föderáció*, *Brazília Liberter Mozgalma*, számúzetésbeli *Kubai Liberter Mozgalom*, *Mexikói Anarchista Föderáció*, *Német Anarchista Mozgalom*, *Argentín Liberter Föderáció*, *Auszt-rál Anarchisták Föderációja*, *Brit Anarchista Föderáció*, *Québec Anarchista Föderációja*, *Peru Liberter Szervezetei*, *Új-Zéland Anarchistáinak Föderációja*, az *Amerikai Egyesült Államok Anarchista Mozgalma*, *Finnország Liberter Mozgalma*, *Chile Liberter Csoportosulásainak Föderációja*, (belső és számúzetésbeli) *Kína Anarchista Föderációja*, *Kolumbia Anarchista Mozgalma*, *Görög Anarchista Mozgalom*, *Svájci Liberter Szocialista Föderáció*, *Vietnámi Anarchista Mozgalom*, *Portugália Anarchista Mozgalma*, *Jütland Anarchista Föderációja* (Dánia), *Zsidó Anarchista Föderáció* (New York), *Kanada Anarchista Mozgalma*, *Román Anarchista Mozgalom*, *Costa Rica Anarchista Mozgalma*, *Panama Anarchista Mozgalma* és végül *Guatemala Anarchista Mozgalma*.¹⁸ Összesítve tehát eszerint a kongresszus előkészítésében 31 „országhoz kötődően” 13 európai, 10 latin-amerikai,

¹⁶ Néhány példa a televíziós képanyagra (sajnos hang nélkül) a legismertebb videomegosztó oldalon is fellelhető. Például: *Congresso anarchico di Carrara* (1968).

¹⁷ López–Cortés: *Presentación*, i. m.

¹⁸ *Congreso Anarquista Internacional de Carrara 01.*; *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

4 észak-amerikai, 3 (vagy 4) ázsiai, továbbá 1 ausztrál és 1 óceániai anarchista szervezet vett részt, ami valódi világkongresszus képét vetítette elő.

Ez a kép azonban rögtön árnyaltabbá válik, ha megnézzük a kongresszuson ténylegesen résztvevők körét. Ugyanennek a hangfelvételnek a tanúsága szerint összesen 18 „ország” képviseltette magát: Görögország, Portugália, Bulgária, Spanyolország, Hollandia, Olaszország, Franciaország, Japán, Kuba, Mexikó, Nyugat-Németország, Nagy-Britannia, Új-Zéland, Svédország, Svájc, Ausztrália, Jugoszlávia és Korea.¹⁹ Vagyis a földrajzi távolságokból és az utazási nehézségekből adódóan itt már egy Európa-központúbb konstellációval találkozhatunk. A tisztánlátást nagyban nehezíti ugyanakkor, hogy egy másik forrás mindössze 14 országról számol be, s Japánt és Mexikót leszámítva egyáltalán nem tesz említést az iménti felsorolás többi nem-európai országáról. Vagyis, ha így áll a dolog, a gyakorlatban egy még erősebb Európa-centrizmusról beszélhetünk. Külön országgént utal ellenben e forrás Kubára, jóllehet ez az anarchista delegáció a szigetországban kialakult speciális körülmények és diktatórikus viszonyok folytán nem közvetlenül onnan érkezett. Hasonló a helyzet Spanyolországgal és Bulgáriával is: a Carrarába látogató spanyolok és bolgárok valójában már évek óta nyugati (döntően francia) kényszeremigrációban éltek. Nem világos, hogy voltak-e délszláv résztvevők a kongresszuson, lévén, hogy Jugoszláviát ez a lista már egyáltalán nem említi.²⁰ E forrásnak ugyanakkor vitathatatlan erenye, hogy tételelesen megadja az egyes országokból érkező delegáltak, megfigyelők és médiaképviselők számát. Ebből a felsorolásból az tűnik ki, hogy a legtöbb országból „csak” delegáltak érkeztek, s az ő számuk jellemzően 1 és 3 fő között mozgott, míg az olasz és francia szervezetek mint fő szervezők ennél jelentősebb kontingenssel képviseltették magukat. A részt vevő megfigyelőket illetően ez a két ország hasonlóképp felülreprezentáltaknak tekinthető, noha Nagy-Britanniából közel annyi megfigyelő érkezett, mint amennyi a hasonló státuszú olaszok száma volt. Ezenfelül a svájci anarchista kutatóközpont, a CIRA, a svéd anarchoszindikalista szakszervezeti központ, a SAC, valamint az anarchoszindikalista internacionálé, az IWA/AIT szintén küldtek megfigyelőket. Rajtuk kívül a média Franciaországból érkezett képviselői (sajtósok, rádió- és televízióriporterek) hasonlóképp jelen voltak a többnapos rendezvényen.²¹ Ez a körülmény azonban ne zavarjon meg minket: a BBC és a *The Times* brit képviselői a francia stábbal érkeztek, s egyébként is a francia sajtóorgánumok mellett olasz, svájci, sőt török polgári lapok is foglalkoztak az eseménnyel,²² magáról a mozgalmi sajtóról nem is beszélve.²³ Összesítve tehát

¹⁹ Uo.

²⁰ *Congreso Internacional Anarquista (1968). Primer punto.*

²¹ Uo. A résztvevők pontos megoszlása a következőképpen alakult: Bulgária: 3 delegált, 6 megfigyelő; Franciaország: 6 delegált, 31 megfigyelő, 14 sajtós, rádiós és tévés; Olaszország: 7 delegált, 11 megfigyelő; Mexikó: 2 delegált; Kuba: 2 közvetett delegált; Nyugat-Németország: 2 delegált; Japán: 3 delegált; Spanyolország: 3 delegált, 4 megfigyelő; Hollandia: 1 delegált; Svájc: 3 delegált, 1 megfigyelő; Svédország: 2 delegált; Portugália: 2 delegált; Görögország: 1 delegált; Nagy-Britannia: 3 delegált, 10 megfigyelő; továbbá a CIRA-tól 2, a SAC-tól 1, az IWA/AIT-től pedig 1 megfigyelő.

²² Christie: *The Christie file*, 163–164.

²³ Lásd például az egyik legfontosabb brit liberter sajtótermék beszámolóját (*The International Anarchist Congress of Carrara 1968*. Freedom, 1968. szeptember 21. 3–4.) vagy a franciaországi száműzetésben működő spanyol CNT egyik korabeli fő orgánumának számos vonatkozó cikkét: *Editorial. Bilan d'un Congrès*. Espoir, 1968. szeptember 22. 1.; *L'anarchisme et le marxisme a l'épreuve de l'expérience des révolutions du XXe siècle. Etude-rapport* [4 részletben közölve]. Espoir, 1968. szeptember 22. 1. és 8.; 1968. szeptember 29. 1. és 8.; 1968. október 6. 6. és 8.; 1968. október 13. 3. és 8.; Montseny Federica: *Día tras día. El Congreso de Carrara* [4 részletben közölve]. Espoir, 1968. szeptember 22. 2.; 1968. szeptember 29. 2.; 1968. október 6. 2.; 1968. október 13. 2.; *Décla-*

„hivatalosan” 14 országból nem kevesebb mint 40 delegált, 67 megfigyelő, valamint 14 médiaképviselő, azaz 121 fő érkezett a Carrarában megrendezett eseményre.

A fentiek tükrében kijelenthető, hogy az 1968-as carrarai kongresszus nagy volumenű nemzetközi anarchista összejövetel volt, mely ugyanakkor két szempontból sem tekinthető valódi világkongresszusnak, s ezt mindjárt az első nap folyamán maguk a felszólalók is egyértelművé tették. Guy Malouvier például nyíltan kijelentette: „a carrarai kongresszus nem anarchista világkongresszus, hanem azon anarchista föderációk nemzetközi kongresszusa, amelyek egyetértenek abban, hogy mozgalmunk nemzetközi újjászervezésére van szükség [...]”. Soha nem állítottuk, hogy a liberter mozgalom egészét, annak minden irányzatát képviselnénk, és nevetséges és tisztelességtelen is lenne ezt állítani.”²⁴ Másfelől az egyik japán küldött, Oszawa Maszamicsei személyes keserűségének hangot adva megvilágította a rendezvény egy másfajta korlátoltságát is: „Eltársak, be kell vallanom, csalódott vagyok, hogy a három japán elvtárs kivételével csak fehérek vannak ezen a kongresszuson. Mint tudjátok, Európa nem a világforradalom egyedüli központja: Ázsia, Afrika, Latin-Amerika új erőket termel, amelyek erősen befolyásolják a forradalmi folyamatot.”²⁵ A kongresszus összetételének ilyen alakulása azonban – mint ahogy az a szervezési előkészületekből is kiténik – nyilvánvalóan nem a szervezők rasszista prekoncepciójából fakadt. Ezt az attitűdöt példázza a svájci Liberter Szocialista Föderáció delegáltjaként érkező Jean-Jacques Lebel felszólalása is, aki nyíltan szolidaritásra hívott fel „fekete forradalmár elvtársaink iránt, akik az észak-amerikai kapitalizmus integráns részét képező rasszizmus ellen küzdenek”, konkrétan a *Fekete Párducok* szervezetét nevezve meg.²⁶

A gazdasági átalakulás programja

Michel Cavallier, az *Ibériai Anarchista Föderáció* (szintén FAI, de nem keverendő az olasz föderációval!) képviselőjeként a kongresszus elé terjesztett egy, a spanyol FAI jóváhagyásával készült tervezetet a forradalmi átmenet alatti és a jövő anarchista társadalmához kapcsolódó gazdaságszervezés témakörében. A felolvasott dokumentum egyértelműen deklarálta, hogy a gazdaság átalakításával kapcsolatos liberter felfogás egyaránt szembenáll a kapitalista és a marxista-leninista államok gazdaságszervezési és -irányítási koncepciójával, s hogy annak célja „minden egyes lény szabadsága és jóléte kell, hogy legyen, a társadalmi egyenlőség és az emberi szolidaritás légkörében”. Ehhez pedig a fennálló tekintélyelvű intézmények, a magántulajdon, a társadalmi osztályok, hierarchiák és kiváltságok, valamint az elnyomás és kizsákmányolás egész rendszerének eltűnésére van szükség.

Hangsúlyozta továbbá azt is, hogy az anarchista társadalmi forradalom nem egyetlen „varázsütésre” fog megvalósulni, és nagy valószínűség szerint nem is egyidejűleg a világ összes országában. Mindezekből fakadóan az új rendszernek, az új struktúráknak sokrétű,

ration du Congrès de Carrare à l'opinion publique. Espoir, 1968. szeptember 22. 8.; *Le Congrès de Carrare et l'occupation de la Tchécoslovaquie*. Espoir, 1968. szeptember 22. 8.; Fontaura [Galindo Cortés, Vicente]: *Internationale del anarquismo y de los anarquistas*. Espoir, 1968. október 13. 5. és 7.

²⁴ Guy Malouvier kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*. (A tanulmányban közölt, idegen nyelvű forrásokból származó szó szerinti idézetek saját fordítások.)

²⁵ Maszamicsei Oszawa kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

²⁶ Jean-Lacques Lebel kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

pluralisztikus profillal kell rendelkezniük, melyek folyamatos tökéletesítésre szorulnak majd, s amelyek között a harmonikus egyensúly megteremtése szintén nem valami azonnali és magától értetődő dolog lesz. Ennek szellemében a gazdaságszervezés konkrét módját illetően nem ragaszkodott a doktriner kizárólagosság elvéhez. Megemlítette a klasszikus anarchista gondolkodók által már teoretikusan megalapozott különféle szocialisztikus koncepciók legfontosabbjait, kezdve a Proudhon-féle mutualizmustól a Bakunyin vagy Ricardo Mella nevével fémjelzett kollektivizmuson át a kropotkini, malatestai elveket követő anarchista kommunizmusig vagy épp a nem kommercializálódott kooperatívákig stb.²⁷ S bár kijelentette, hogy ő maga a liberter kommunizmus modelljét preferálja – jelentős részben a spanyol forradalom gyakorlati tapasztaltai nyomán –, nem utasítja el „szisztematikusan a burzsoá és tekintélyelvű rendszeren kívüli egyéb társadalomszervezési módozatokat”, legyenek azok bármelyikek a fenti elképzelések közül. Az ember maximális szabadságának és jólétének megteremtésére irányuló kísérletezésnek éppen ezért szerinte tág teret kellene biztosítani, a különböző felfogást követő szabad termelői és fogyasztói föderatív társulásoknak pedig együtt kellene működniük egy általános rendszerben.

A dokumentum leszögezi, hogy a jövő forradalmi gazdasági rendszere megalapozásának prioritást kell élveznie, s hogy „a termelés, az ellátás, a teljesítmény, a termelékenység biztosítására az első pillanattól kezdve szükség van, még hozzá anélkül, hogy a termelő embert kizsákmányolnák, kimerítenék vagy akár csak elidegenítő munkanormáknak vetnék alá”.²⁸ E pont kapcsán a dokumentumban foglaltak szerves kiegészítését jelentette a franciaországi száműzetésben élő *Bolgár Anarchista Föderáció* delegáltjának, Georges Balkanskinak a későbbi felszólalása. Balkanski ugyanis többek közt arra hívta fel a figyelmet, hogy az anarchistáknak már a jelen viszonyai közepette támogató és aktív viszony kialakítására kell törekedniük a gazdasági és szakszervezeti mozgalommal, ott, ahol már létezik ilyen. Ahol pedig még nem, a libertereknek támogatniuk kell ezek szárba szökését, s egyébként is kötelességük, hogy a munkásmozgalom legaktívabb harcosai legyenek. Világtörténelmi tapasztalatokra és főképp a '36-os spanyolországi példára hivatkozva azt állította, hogy „mozgalmunk ott volt képes fejlődni és ellenállni az üldöztetésnek, ahol szövetkezett a munkásmozgalommal, a mindennapi követelésekkel és a forradalmi küzdelemmel”.²⁹ Ilyenformán tehát Balkanski még egyértelműbbé tette, hogy a jövő új gazdasági-társadalmi rendszere realizálásának feltétele nem önmagában a társadalmi forradalom, hanem az ahhoz elvezető út is, mely annak megalapozását, szerves előkészítését jelenti mind materiális, mind tudati téren.

Visszatérve Cavallier-hez, az általa prezentált előterjesztés szerint a társadalmi forradalom révén bekövetkező gyors és győzedelmes átalakulásnak van egy szubjektív feltétele is, jelesül „a szabad és öntudatos ember”. „A munkások társadalmi, gazdasági, kulturális és ideológiai” képzettsége tehát fontos feltétele a sikernek. A termelői és fogyasztói kollektívákba szabadon (tehát a szovjet mintájú országoktól eltérően, nem állami kényszer hatására) szerveződő egyének a közös jólét érdekében együttműködve s nem egymás konkurrensaiként tevékenykednének, kiiktatva a csereértéken alapuló kereskedelmet és vele a piaci versenyt.

²⁷ Az itt felsorolt különféle anarchista gazdaságszervezési koncepciók részletesebb kifejtését, illetve az egyes irányzatok közti elméleti vitákat magyarul lásd Daniel Guérin eredetileg nem sokkal a carrarai kongresszust megelőzően publikált könyvének vonatkozó fejezeteiben: Guérin: *Anarchizmus*, 56–72.

²⁸ Michel Cavallier kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

²⁹ Georges Balkanski kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

A szöveg értelmében „a gazdaság nem fejlődhet társadalmi alap nélkül”, a jövő anarchista társadalmának bázisát pedig az egyének, csoportok, kollektívák és szakszervezetek mellett a szabad Kommunának kell képeznie. A Kommuna azonban nem kormány vagy állam, hanem egy pusztán adminisztratív feladatokat ellátó társadalmi koordinációs szerv, melynek hatásköre csak helyi szintre terjedne ki. Tagságát az adott területen élő minden egyes ember alkotná, akiknek szabad és általános gyűlései (jellegükből fakadóan antiautoriter módon és bürokráciamentesen) szabályoznák és látnák el feladatokkal a Kommunát. A társadalom magasabb szintű egységeit a szabad Kommunák megyei, regionális és országos föderációi adnák, melyek nemzetközi szinten konföderációkat alkotnának.

Ami a szakszervezeteket illeti, azok – a dokumentum által vizionált forгатókönyv értelmében – a jövő anarchista-szocialista társadalmában sem tűnnének el. A szabad munkásokon alapuló, szakmák és iparágak szerint szerveződő és szintügy helyi, regionális, országos és nemzetközi föderációkba rendeződő forradalmi szakszervezetek – anélkül, hogy maguk tulajdonjoggal és/vagy politikai hatalommal rendelkeznének – alapvető feladata a munka megszervezésének és működésének biztosítása lenne, a felmért szükségleteknek megfelelően előállítva a társadalom számára nélkülözhetetlen javakat. A burzsoázia, illetve a kapitalista és tekintélyelvű struktúrák eltűnésével változások történnének a munkamódszerek és a gyártási folyamat egésze terén, szakmai átképzésekre kerülne sor stb. Mindennek részletesebb kifejtése hiányzik a szövegből, de annyi mindenesetre kiderül, hogy támogatnák a munka és a termelés racionalizálását, nagyban építve a tudatos és önkéntes egyéni és szakmai felelősségvállalásra. A szakszervezetek mellett és főképp azok túlhatalmának potenciális kialakulását elkerülendő, az egyes termelési egységeken belül az öngazgatás jegyében közvetlenül az ott dolgozók által a saját soraikból választott, megújítható és visszavonható mandátummal rendelkező tagokból álló bizottságok működnének.

Tekintve, hogy az átalakulás mottójául a Marx révén elhíresült, de különböző alakokban már korábban is használt és az anarchisták körében mindig is népszerű aforizmat („mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!”³⁰) választották, a bérrendszer lebontását szintügy alapvetőnek tekintették. Úgy látták, a javadalmak elosztása, legyen az bármennyire is egyenlő, szükségszerűen „igazságtalansághoz vezetne, önzést és keserűséget szülne, és hosszú távon újjáélesztené az egyenlőtlenségeket”. A lakhatáshoz és a munkához való jogot és hozzáférési lehetőséget alapelvnek tekintették, az egyes személyek által elvégzett munka és az ő általuk magukhoz vett javak és szolgáltatások dokumentálására pedig személyi munkavállalói és termelői igazolványok, a nem aktív személyek számára pedig egyéb speciális kártyák használatát javasolták. Persze joggal merülhet fel a kérdés, hogy vajon mindez nem feltételezett volna-e önmagában is komoly bürokratikus apparátust. E dilemma felvetése és tisztázása azonban hiányzik a kongresszus elé terjesztett dokumentumból. Az itt bemutatott elképzelés szerint mindenesetre a megtermelt javakat a termelői szövetségek és közösségek nagyobb raktárakba szállítanák és létbe helyeznék, hogy aztán onnan a fogyasztói kooperatívák biztosíthassák a kiskereskedelmi forgalmazást, mindezt anélkül, hogy maguk mindeközben profitra tennének szert.

E koncepció szerint a gazdaság- és társadalomszervezéssel kapcsolatos általános feladatokat különféle speciális kiegészítő szervezetek támogatnák, amelyek „tanácsokkal, információkkal és statisztikákkal, technikai útmutatással, tökéletesebb szervezési módok felkutatásával, helyi és általános koordinációval” stb. segítenék elő az említett egységek munkáját. Hasonlóképp lehetőséget biztosítanak megújítható és visszahívható mandátummal megválasztott tagokból álló helyi és regionális gazdasági tanácsok, sőt akár egy ezekre épülő álta-

³⁰ Marx: *A gothai program kritikája*, 19.

lános nemzetgazdasági tanács létrehozására is, melyek azonban pusztán konzultatív jogkörrel rendelkeznének, minden végrehajtó hatalmi jogtól mentesen. A földrajzi értelemben szűkebb, közösségi érdekeken túlmutató kérdésekben pedig közös összefogással minden esetben úgy kellene eljárni, hogy az minden érintett fél beleegyezésével, a közös érdekében történjen, s egy mindenki számára elfogadható és méltányos végeredménnyel járjon.

Végül a dokumentum egy gazdasági kérdésekkel foglalkozó anarchista bizottság kinevezésére vagy egy Társadalmi és Gazdasági Tanulmányok Nemzetközi Központjának létrehozására tett javaslatot azzal a céllal, hogy a világ anarchistái által e tárgyban írt „legalapvetőbb, legeredetibb és legfontosabb” műveket és gondolatokat összegyűjtsék és aktualizálják, a forradalmi gyakorlat számára hasznosítható elméleti hozzájárulásként kezelve azokat.³¹

Cavallier a fentiekben részletesen bemutatott indítványa nagy visszhangra talált a jelenlevők körében, melynek eredményeképpen a benne felvázolt gazdasági programot a kongresszus egyhangúlag magáévá tette.³²

A kongresszus mint egy új Internacionálé letéteményese

A házigazda olasz FAI delegációja nevében elhangzott kongresszusi nyitóbeszéd nem hagyott kétséget az összejövetel fő céljait illetően: „az anarchizmusnak egységet és presztízt adni”, „szembenézni az alapvető problémákkal és kérdésekkel”, elősegíteni, hogy mások is megszabaduljanak „a tekintélyelvű ideológiáktól és módszerektől, az agyat elsötétítő mítoszoktól, a pártopportunizmustól” (azaz végső soron a bolsevizmus különféle alakváltozataitól), valamint elismerni és megerősíteni az egyes országokban folyó kompromisszummentes harcokat, amiből a militáns anarchizmus új forrása fakadhat. Szerintük „az egyes áramlatok közötti minden konfliktust félre kell tenni, hogy a problémák gyökerére” lehessen fókuszálni. Esméik védelme és a propaganda fejlesztése érdekében egy „erősebb és intenzívebb nemzetközi együttműködésért” kiáltottak.³³ S bár a kongresszus nagy elismeréssel adózott az I. Internacionálé örökösének tekintett, az 1920-as évek eleje óta működő anarchoszindikalista internacionálénak,³⁴ mi több, fel is szólította az anarchistákat, hogy „lehetőségeikhez és a különböző országok adottságaihoz” mérten „törekedjenek a munkásmozgalomban tevékenykedni, testvéri kapcsolatokat fenntartani az IWA/AIT szekcióival és csatlakozni hozzájuk, vagy létrehozni azokat ott, ahol még nem léteznek”,³⁵ mégis úgy határoztak, hogy új, anarchista internacionálénak szánt nemzetközi föderációt hoznak létre.

Így jött létre a mind a mai napig létező *Anarchista Föderációk Internacionáléja* (IAF/IFA),³⁶ mely az akkor elfogadott, alapelveit tartalmazó nyilatkozatában félreérthetetlenül deklarálta, hogy küzd „a hatalom minden formájának eltörléséért, legyen az gazdasági, politikai, társadalmi, vallási, kulturális vagy szexuális”, s hogy ezzel párhuzamosan „egy szá-

³¹ *Congreso Internacional Anarquista (1968). Sexto punto.*

³² Michel Cavallier kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968.*

³³ *Congreso Internacional Anarquista (1968). Discurso de apertura pronunciado por la delegación de la FAI (Italia).*

³⁴ Az anarchoszindikalista internacionálé létrejöttéről és alapelveiről lásd részletesebben: Poór: *Anarchoszindikalizmus és nemzetköziség, avagy egy méltatlanul elfeledett internacionálé születése*, i. m.

³⁵ *Congreso Internacional Anarquista (1968). Segundo punto.*

³⁶ Az *Anarchista Föderációk Internacionáléjának* hivatalos honlapját lásd: *International of Anarchist Federations*. Ez az Internacionálé jelenleg 14 tagszervezettel rendelkezik, melyek az európai, amerikai és ázsiai kontinens legalább 20 országában aktívak.

bad, osztályok, államok és határok nélküli, anarchista föderalizmuson és kölcsönös segítségnyújtáson alapuló társadalom felépítéséért” harcol.³⁷ Ennek érdekében a kongresszus felszólította az új Internacionálé szekcióit alkotó föderációkat, hogy tanulmányozzák és mélyedjenek el „a gazdasági és társadalmi struktúrákban, az osztályokra jellemző új fogalmakban, a társadalmi környezet és az azt meghatározó, illetve az általa meghatározott emberek közti új kapcsolatokban,” hogy képesek legyenek „egy modern gazdasági valóság elemeit felépíteni és kialakítani a megfelelő taktikát”.³⁸ Az Internacionálé hitet tett az antimilitarizmus hagyományos anarchista koncepciója mellett, hangsúlyozva, hogy nem osztja a hidegháború korára jellemző, antagonisztikusan szembenálló blokkokról és az ezek valamelyikével való elkerülhetetlen azonosulásról szóló felfogást, azt csak a háborúk és egy újfajta, a korábbinál „bizonyos szempontból szörnyűbb” gyarmatosítási kísérlet igazolására szolgáló eszköznek tekinti. Felhívott ezenkívül „a világméretű éhezés nyomasztó problémájával” való szembenézésre, kiemelve, hogy a globális népesség számára szükséges élelmiszer előállítására már ma is lehetséges volna, s hogy ennek gátját alapvetően a jelenlegi tulajdonviszonyok, a fennálló állami struktúrák, valamint a domináns gazdasági elméletek jelentik.³⁹ Arra vonatkozóan azonban, hogy az anarchisták pontosan milyen gyakorlati tevékenységeket folytassanak a fenti elvek érvényre juttatása és a kitűzött célok realizálása érdekében, a carrarai kongresszus és az IAF/IFA alapító dokumentuma lényegében nem szolgált semmilyen kézzelfogható támponttal vagy jótanáccsal.

Az Internacionálé megalapításával egy időben felállították az *Anarchista Föderációk Internacionáléjának Összekötő Bizottságát* (CRIFA) is, amelynek székhelyéül Párizst jelölték ki, működésének kezdeti biztosítását pedig rábízták a FAF-ra. Maga a bizottság öt tagból állt (akik közt ott találjuk Michel Cavallier-t és Guy Malouvier-t is): egy összekötő vagy másnépp főtitkárból, egy propagandatitkárból, egy adminisztrációs titkárból és két helyettesből, akiknek a megbízatása a következő kongresszus megrendezéséig terjedő időszakra szólt. Nevének megfelelően a CRIFA feladatául az Internacionáléhoz csatlakozó szervezetekkel való kapcsolattartást és az ezzel összefüggő egyéb feladatok ellátását (köztük egy többnyelvű tájékoztató közlöny kiadását) szánták.⁴⁰

Az IAF/IFA és a CRIFA működése anyagi feltételeinek biztosítása érdekében megállapodtak abban, hogy a tagságot alkotó föderációk nagyságukkal arányosan és az általuk tett vállalásoknak megfelelően (melyek mértékéről saját kongresszusaikon döntenek) rendszeres pénzügyi támogatást nyújtanak majd számukra.⁴¹ Egy tíz évvel későbbi kimutatás szerint az Internacionálé akkori éves összbevétele meghaladta az 5 millió lírát (ennek több mint felét a spanyol FAI fizette be, ami önmagában is jelzi a föderáció erejét), mely azonban így is kevésnek bizonyult a kiadások fedezésére, ezért 1978. február végén a nemzetközi szervezetnek mintegy 290 ezer lírás deficitje volt.⁴²

Ami a más nemzetközi szervezetekkel való viszonyt illeti, előirányozták, hogy az IAF/IFA „tartsa fenn a kapcsolatokat az IWA/AIT-tal, és működjön együtt vele az előzetesen egyeztetett akciókban”.⁴³ Azaz az új anarchista internacionálét nem a már létező, anarchoszindikalista *Nemzetközi Munkásszövetség* riválisának szánták, mindössze egy párhuzamosan létező

³⁷ Idézi: The IAF Secretariat: *Striving for a global anarchist movement in thought and action*.

³⁸ *Congreso Internacional Anarquista* (1968). Séptimo punto.

³⁹ *Congreso Internacional Anarquista* (1968). Cuarto punto.

⁴⁰ *Congreso Internacional Anarquista* (1968). Noveno punto.

⁴¹ *Congreso Internacional Anarquista* (1968). Octavo punto.

⁴² CRIFA: *Troisième Congrès de l'IFA*, 19–20.

⁴³ *Congreso Internacional Anarquista* (1968). Segundo punto.

és vele jó viszonyt ápoló, bizonyos mértékig más eszmei bázison, továbbá eltérő elvi és gyakorlati prioritások mentén tevékenykedő nemzetközi koordinációs szervezetként képzelték el.

Carrarában megállapodtak továbbá abban is, hogy az IAF /IFA következő kongresszusát Párizsban fogják megrendezni, még hozzá 1971-ben, a Kommün centenáriumán.⁴⁴ Ez a kongresszus aztán megerősíti majd a korábban elfogadott elveket,⁴⁵ s új Összekötő Bizottságot választ, melynek élére a nagy nemzetközi presztízzsel rendelkező Umberto Marzocchi kerül, egészen 1984-ig töltve be ezt a jelképes vezetői tisztséget.⁴⁶

Vitás pontok

Bár az eddig felvázoltak látszólag harmonikus egyetértésen alapuló idill képét sugallják, a valóságban a carrarai kongresszus korántsem volt mentes a vitáktól, melyek különböző elméleti és stratégiával kapcsolatos kérdések köré szerveződtek, s időnként nem nélkülözték az indulatokat, sőt olykor a rágalmozásokat és személyes sértegetéseket sem. A legfontosabbnak ítélt vitás pontok nem meglepő módon aktuális témákat érintettek, legyen szó akár a kubai forradalom, akár a francia '68 tapasztalatairól és értelmezéséről. Az alábbiakban ezeket a témákat igyekszem körbejárni, felvillantva az egymásnak feszülő álláspontokat, lehetőség szerint egyúttal kontextualizálva is ezeket a vitákat.

Szervezettség vagy spontaneitás?

A kongresszus egyik legfontosabb vitája az anarchista szervezetiség versus forradalmi spontaneitás témája körül bontakozott ki. Ez bizonyult egyúttal az egyik legaktuálisabb kérdésnek, melyről akkortájt másutt is sok szó esett, hogy mást ne mondjunk, '68 májusának Franciaországában. Aligha véletlen, hogy a kongresszuson épp ezen eseménysorozat apropóján került terítékre a téma, s vezetett el a jelenlévők közötti heves vitákhoz.

A FAF létrehozásában, valamint többek közt a *Le Monde Libertaire* anarchista lap elindításában meghatározó szerepet játszó Maurice Joyeux volt az, aki a felszólalók közül elsőként részletesen kitért az év folyamán Franciaországban történt eseményekre, hangsúlyozva a munkások és egyetemisták, valamint az anarchisták és konkrétan saját szervezetének azokban játszott szerepét. Kiemelte, hogy az ország első elfoglalt gyára, a nantes-i Sud Aviation épp a helyi liberter csoport alkotta szakszervezeti szekció felhívásának eredményeképp került a lázadó munkások kezére.⁴⁷

A következőként felszólaló Daniel Cohn-Bendit válaszában kikelt Joyeux ellen, és a szervezett anarchista mozgalommal és konkrétan a FAF-fal szemben a forradalmi spontaneitást kezdte magasztalni, amit szerinte teljes mértékben igazoltak a franciaországi események. Meglátása szerint a májusi megmozdulások fő vívmánya a munkástanácsok és a gyárfoglalások voltak, nem pedig a „hivatalos” szervezetek felszólítására és azok bábáskodásával megvalósuló történések. Ennek szellemében és az I. Internacionálé híres jelmondatát visszhangozva leszögezte, hogy „a munkások emancipációja maguknak a munkásoknak a műve lesz, nem pedig egy konföderációé, legyen az akár anarchista, akár másféle”. Hangsúlyozta, hogy

⁴⁴ Congreso Anarquista Internacional de Carrara 14.; Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968.

⁴⁵ Wogatzke: *Short history of the International of Anarchist Federations (IAF-IFA)*, i. m.

⁴⁶ Giorgio: *Marzocchi Umberto*, i. m.

⁴⁷ Maurice Joyeux kongresszusi felszólalása. In: Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968.

bár ő és az egész *Március 22-e Mozgalom*⁴⁸ szembenáll a marxista-leninista csoportoskák-
kal, de ugyanúgy elutasítanak minden más szervezeti formát is, amely a spontaneitás halála
lehet.⁴⁹

Jean-Jacques Lebel már ezt megelőzően kifejezésre juttatta hasonló álláspontját, misze-
rint a májusi felkelés Franciaországban „nem hozott létre elkülönült szervezetet, épp ellen-
kezőleg: tökéletes például szolgált a tömegek forradalmi spontaneitására”.⁵⁰

A Cohn-Bendit által mondottakra reagálva a spanyol FAI delegáltaként érkező Federica
Montseny,⁵¹ a polgárháború alatti köztársasági Spanyolország egészségügyi miniszterasszo-
nya megértően úgy reagált, hogy húsz-harminc évvel ezelőtt maga is hasonlóképpen gondol-
kodott még. Egyértelművé tette ugyanakkor, hogy nézetei azóta megváltoztak, s hogy ebben
a spanyol forradalom gyakorlati próbatételei döntő szerepet játszottak. Erre hivatkozva azt
állította, hogy a liberter eszmék megvalósítására nagyobb lehetőség kínálkozik, ha az anar-
chista mozgalom szervezett, ezt a szervezettséget azonban nem szabad összekeverni egy bár-
miféle színezetű politikai pártszervezetiséggel. Másfelől pedig az anarchizmus, legyen szer-
vezett vagy sem, sohasem szabad, hogy merev dogmává merevüljön: szabad kísérletezésre
nyitott eszmének kell maradnia, amelyben megvan a létjogosultsága és a megnyilatkozáshoz
való joga minden áramlatnak, nézetnek és egyéni felfogásnak. Az anarchista szervezetiség
továbbá nem jelenti a másoktól való hermetikus elkülönülést sem: a szervezett mozgalmárok
éppúgy törekednek arra, hogy a hathatósabb cselekvés érdekében egyesítsék erőfeszítéseiket
más forradalmi erőkkel és a társadalmi átalakulás egyéb aktoraival.⁵²

A Montseny által mondottak ugyanakkor érdekes fényben tűnnek fel, ha tekintetbe vesz-
zük a radikális spanyol *Liberter Ifjúság* (FIJL) kritikáját, amelynek tagjai a '60-as években
épp az *Országos Munkakonföderáció* (CNT) és a (spanyol) FAI vezetését vádolták ideológiai
merevséggel és szűklátókörűséggel, kritizálva egyúttal az ezen szervezetekben eluralkodó
bürokratikus és reformista tendenciákat. Mindezek kialakulásáért pedig részben éppen
Montsenyt tartották felelősnek, aki férjével, Germinal Esглеasszal együtt mintegy tíz éven
keresztül folyamatosan vezetői tisztséget töltött be az országos szervezetben, s még leköszö-
nésük után is igyekeztek a háttérből mozgatni a szálakat.⁵³

⁴⁸ 1968. március 22-én mintegy 150 diák néhány ismert költő és zenész társaságában elfoglalta a nan-
terre-i egyetem adminisztrációs épületét, és releváns egyetemi és társadalmi problémákat temati-
zálvá gyűlést tartott. Az akciót követően egyesek folytatták a megkezdett elégedetlenségi mozgalmat,
később pedig mások is csatlakoztak hozzájuk. A *Március 22-e Mozgalom* elévülhetetlen szerepet
játszott az 1968. májusi franciaországi diáklázadásban. Keletkezéséről lásd részletesebben: Cohn-
Bendit, D. – Cohn-Bendit, G.: *A baloldali radikalizmus*, 49–59. A *Mozgalom* további eseményekben
játszott szerepéről pedig az idézett mű későbbi lapjait.

⁴⁹ Daniel Cohn-Bendit kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara
de 1968*.

⁵⁰ Jean-Lacques Lebel kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara
de 1968*.

⁵¹ Életútját magyarul röviden ismerteti: Harsányi: *Montseny, Federica (1905–1994)*, 289–295.

⁵² Federica Montseny kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara
de 1968*.

⁵³ E kérdésről lásd részletesebben például: Alberola–Gransac: *El anarquismo español y la acción re-
volucionaria (1961–1974)*, 214–215., 241.; Gurucharri–Ibáñez: *Insurgencia libertaria*, 46., 64.,
190., 214.

A marxistákkal való viszony kérdése

A kongresszus másik problematikus pontja az anarchisták marxistákkal való együttműködésének témája kapcsán került felszínre.

Az egyik oldalt – mondjuk úgy – az anarchista purizmus képviselői alkották, akik az elmúlt száz év történelmére hivatkozva azt igyekeztek bizonygatni, hogy a marxizmus különféle alakváltozatai (a szociáldemokráciától kezdve a leninizmuson át a sztálinista ihletettségű marxista-leninizmusig vagy annak ázsiai és latin-amerikai megfelelőikig) mindig és mindenütt károsak és ellenforradalmiak voltak, végzetes csapást jelentve egyúttal magára az anarchista mozgalomra. Umberto Marzocchi például a forradalmi cselekvésben is megannyilvánuló szabadság védelmében arra szólított fel, hogy „harcoljunk minden ideológiai dogmatizmus ellen, függetlenül attól, hogy Moszkvából, Pekingből vagy Kubából származik”.⁵⁴ Guy Malouvier a prágai tavasz vérbe fojtására utalva emlékeztette a jelenlevőket a szocializmus autoriter koncepciójának csődjére, s helyette olyan forradalmi és társadalmi víziót vázolt fel, mely a szabadságon, a tekintély elvetésén, jóléten és az emberek méltóságának és személyi autonómiájának tisztelésén alapul.⁵⁵ Mindezek után Maurice Joyeux a francia '68 eseményei kapcsán egyszerre figyelmeztetett a törtető politikusok és reformista szakszervezetek irányából leselkedő veszélyre, melyek a munkásosztály demobilizálására és a forradalmi lendület megtörésére irányulnak, valamint azokra a marxista értelmiségiekre, akik az egyetemeken és általában véve a diákmozgalomban „úgy ólálkodnak a liberter mozgalom körül, mint szajhák a kocsma környékén”. Mindezzel szemben ő maga a liberter eszmék tisztaságának megőrzése mellett tört lándzsát, a „marxista rothadás” megfékezése és az anarchizmus előretérése érdekében.⁵⁶

A másik oldalt a mozgalom azon szárnya alkotta, amely a számos országban zajló társadalmi mozgások hatására és az eszmei-politikai koncepciók újragondolása nyomán szakítva a régi beidegződésekkel hajlamosnak bizonyult konstruktív eszmecserébe bocsátkozni akár marxistákkal is, mi több, velük válllva részt venni a társadalmi küzdelmekben. Mivel ennek az oldalnak a képviselői jellemzően nem valamely országos anarchista föderáció keretében tevékenykedtek, reprezentációjuk a kongresszuson eléggé esetleges és csekély volt, s ha egyáltalán bejutottak oda, legjobb esetben is csak megfigyelő státusszal rendelkeztek. Közülük éppen ezért ismertsége, agilis természete és az elmúlt hónapokban játszott szerepének köszönhető presztízse folytán csak Daniel Cohn-Bendit tudott lehetőséget kapni, hogy a szónoki emelvényről fejthesse ki ezzel kapcsolatos nézeteit. Bekiabálások útján azonban már ezt megelőzően is igyekezett véleményét kifejezni a korábbi felszólalók állásfoglalásaival szemben. Joyeux idézett hasonlatára válaszul például társaival együtt szarkasztikusan azt kezdte el skandálni, hogy „Éljenek a szajhák!”.⁵⁷ Majd azt követően, hogy megkapta a szót, újfent előcitolta Joyeux rájuk használt sértő megjegyzését, értésére adva, hogy szerinte mindazok a francia liberterek, akiket ismer, egyáltalán nem osztanák a FAF delegáltjának nézeteit. Kifejtette, hogy a *Március 22-e Mozgalmon* belül is vannak marxisták, akikkel rendszeresen folytatnak elméleti vitákat, ez azonban nem akadályozza egyiküket sem abban, hogy konkrét

⁵⁴ Umberto Marzocchi kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

⁵⁵ Guy Malouvier kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

⁵⁶ Maurice Joyeux kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

⁵⁷ *Congreso Anarquista Internacional de Carrara 01.; Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

cselekvések kapcsán megvalósuló akcióegység révén közösen harcoljanak a kitűzött célokért és végső soron a forradalomért.⁵⁸ (Ugyanezek a gondolatok köszönnek vissza rendre testvéreivel közösen írt könyvében is, amely a franciaországi forradalmi események után közvetlenül, rendkívül rövid idő, mindössze másfél hónap alatt készült el, közvetlenül a carrarai kongresszus megnyitását megelőzően.)⁵⁹ Mondandójának lényege végeredményben a következőkben summázható: Mint azt a közelmúlt eseményei bizonyították, a forradalmi mozgalom él és virul Franciaországban, s ahhoz, hogy ez így maradjon (s kimondatlanul: hogy mást is hasonló fejleményekre kerülhessen sor), „fel kell hagynunk az anarchisták vagy marxisták hamis dilemmájával”, és helyére egy másikat kell állítani, jelesen azt, hogy az illetők „forradalmárok-e vagy sem”.⁶⁰

Cohn-Bendit ezen érvelése illeszkedett a korabeli újbaldalon akkortájt népszerűvé váló forradalomfelfogáshoz, és különböző formában és kisebb-nagyobb mértékben tetten érhető volt számos radikális csoport, szervezet vagy mozgalom attitűdjében. A zömében száműzésben élő spanyol liberter militánsok alkotta *Május 1-je Csoport* például – bár magát mindig anarchistaként határozta meg – szolidárisnak bizonyult a korszak más, nem kifejezetten anarchista forradalmi áramlatainak antiimperialista és diktatúraellenes karakterű akcióival is.⁶¹ Néhány évvel később a katalán–francia összetételű *Ibériai Felszabadítási Mozgalom* (MIL) eszmei téren még ennél is továbbment, és lehetőségeihez mérten megvalósította az anarchizmus és a tekintélyellenes kommunizmus szintézisét egyetlen antikapitalista formáció keretein belül.⁶²

Ugyanakkor, bár a világ különböző pontjairól alighanem számos hasonló példát lehetne még említeni a '60-as, '70-es évekből, összességében ez a szemléletmód sohasem vált általánossá a radikális baloldali közgondolkodásban, s Carrarában sem került többségbe, így a kongresszus a marxizmust dogmatikus vallásnak bélyegezve⁶³ az anarchizmus és a marxizmus összebékítése, azaz végeredményben a liberter marxizmus koncepciója ellen foglalt állást.⁶⁴

A kubai forradalom megítélése

A kongresszuson a marxizmus-leninizmus általános kritikájaként prezentált tanulmány kitért számos történelmi eseményre és a világ különböző tájain kiépült, marxista gyökerű rendszerek vezérideológiáinak és valós működésének kérdésére. Kubáról szólva úgy fogalmazott, hogy bár az ottani forradalom eredendően „nem marxista-leninista ihletésű” volt, eredeti „*kispolgári* és nacionalista” (kiemelés az eredetiben – P. P.) karakterét elvesztve fokozatosan mégis ilyenné vált, s ugyanúgy hatással volt rá „a tekintélyelvű vírus”. Ennélfogva pedig ez a „meglehetősen pragmatikus forradalom [...] aligha vezethet a kubai nép és a munkásosztály hatékony emancipációjához”. A szöveg ugyanakkor Kubát a Castro-rendszer min-

⁵⁸ Daniel Cohn-Bendit kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

⁵⁹ Vö. Cohn-Bendit, D. – Cohn-Bendit, G.: *A baloldali radikalizmus*, 16., 53., 86., 92.

⁶⁰ Daniel Cohn-Bendit kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

⁶¹ Lásd például a Csoport egy évvel a carrarai kongresszust megelőzően kiadott felhívását: IISG, ARCHO2915-272, Grupo 1º de Mayo – FIJL: *Llamamiento a todos los movimientos y organizaciones revolucionarias del mundo*, i. m.

⁶² Az Ibériai Felszabadítási Mozgalom eszmeiségéről lásd a MIL-ről írott, mindmáig legalaposabb munkát: Rosés Cordovilla: *El MIL*, i. m.

⁶³ *Congreso Internacional Anarquista (1968). Quinto punto*.

⁶⁴ Ennek részleteit lásd itt: *Congreso Internacional Anarquista (1968). Tercer punto*.

den hibája és hiányossága ellenére még mindig nyitottabb országgént ismerte el „a liberter kommunista elméletekre és kísérletekre, mint a Szovjetuniót és a szatellit országokat”.⁶⁵

A kubai kérdést tovább boncolgatva a találkozó leghevesebb vitájára alighanem Domingo Rojas,⁶⁶ a *Mexikói Anarchista Föderáció* küldöttjének felszólalásával összefüggésben került sor. Az akkor hatvannyolc éves, spanyol származású, de a polgárháborút követően mexikói emigrációba vonuló Rojas már a kubai forradalom kezdetétől fogva szoros kapcsolatot tartott fenn az ottani anarchistákkal, amit azoknak a Castro-féle hatalomátvételt követő száműzetésbe kényszerülése után is fenntartott. Ennélfogva missziójának tekintette (és erre kubai elvtársai kifejezetten kérték is), hogy beszámoljon a kongresszusnak a kubai forradalom kevéssé ismert eredményeiről és a Castro-rendszer valóságáról. Ennek keretében leplezetlenül a hallgatóság elé tárta, hogy a kubai anarchisták kegyetlen üldöztetésnek vannak kitéve nézeteik miatt a forradalom utáni Kubában (is), ami pedig magát a forradalmat illeti, az szerinte korántsem eredményezett mélyreható változásokat: vívmányai nem mentek messzebb annál, mint ami bármely más országban is végbement már, a szabadságjogokat ugyanakkor súlyosan megkurtították. A kubai anarchisták üzenetével egybecsengő végkövetkeztetése az volt, hogy az anarchizmus legrosszabb ellenfele a bolsevizmus, legyen szó annak bármelyik országban testet öltő változatáról.

Felszólalása szinte az első mondatoktól fogva élénk reakciókat váltott ki a jelenlevők sorából, pro és kontra egyaránt. A Kubában végbement átalakulással kapcsolatos kritikus szavaira mindjárt „Éljen Castro!” bekiabálásokkal reagáltak a forradalmi romanticizmustól elvakított résztvevők. Később aztán újabb közbekiáltásokra és fütyögésre került sor, amire a Rojas pártját fogók tapssal és szintén hangos felkiáltásokkal válaszoltak. Mire az előadó elért volna beszéde konklúziójához, a terem ismét az egyet nem értés hangjaitól vált terhéssé, az „Éljen Castro!” kiáltások mellett a CIA-t kezdték el emlegetni, továbbá felhangzottak a kongresszus felosztatására irányuló követelések is. A kritikus bekiabálók neve ugyan nem ismert, de a hangfelvételből készített leiratban ők „Cohn-Bendit híveiként” szerepelnek.⁶⁷ Bár a „hívei” szócska talán túlzás, mindenesetre valószínű, hogy a Cohn-Bendittel számos kérdésben egyetértő fiatal radikálisokról lehet szó, amit már csak az is hihetővé tesz, hogy végül maga Daniel is magához ragadta a szót, szemrebbenés nélkül azt állítva, hogy „a kubai anarchistákat a CIA pénzeli”.⁶⁸ Ezzel szemben a „másik oldalról” (ahol a közbekiáltók neve szintén nem maradt fenn) „Le a bolsevikokkal!”, „Éljen Mahno!” stb. kiáltások érkeztek. Mi több, voltak, akik az előbb lármázni kezdőket nyíltan lefaszították, arra buzdítva őket, hogy hagyják el a termet.⁶⁹ Végül Alfonso Failla mint a kongresszus elnökségi tagja nagy önuralomról és bölcsességről tett tanúbizonyságot, amikor a következőkkel valamelyest sikeresen lehűtötte a kedélyeket: „Erre a tribünre feljöhetnek azok is, akik meg akarják védeni Castro diktatórikus érveit. Itt szabad a szó, mi a szabadságot védelmezzük, és nem a tankokat, nem a hátba-

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Nem azonos a szintén anarchista José Domingo Gómez Rojas-szal, aki chilei származású volt, és bár közel ugyanakkor született, mint névrokona, már jóval korábban meghalt. Vö. *José Domingo Gómez Rojas (1896–1920)*, i. m.

⁶⁷ Domingo Rojas kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

⁶⁸ Daniel Cohn-Bendit kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

⁶⁹ *Congreso Anarquista Internacional de Carrara 08.; Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

dőzéseket, sem a tarkónlövéseket. [...] Legyenek bár marxisták és bolsevikok, mi erről a tribünről megadjuk nekik a lehetőséget beszélni.”⁷⁰

A Rojas felszólalása alatt bekövetkezett konfliktus hátteréül fontos megérteni, hogy mit jelentett a kubai forradalom a maga korában a nemzetközi és főképp a spanyol ajkú anarchista mozgalomnak. Az '50-es évek passzivitása és a hidegháborús acsarkodás által felőrölt militánsok számára 1958–59 fordulójá hatalmas várakozásokat ébresztett: hosszú idő óta először fordult elő, hogy egy jobboldali katonai diktatúra megbukjon, ráadásul gerillaharcból kinövő népfelkelés nyomán. A Batista-rezsim veresége ráadásul első volt az amerikai érdekszférába tartozó országok sorában, amely nem pusztán elzavarta a regnáló kormányt, de szembement az addigi tulajdonviszonyokkal, és kikezdte a hegemon pozíciót élvező amerikai imperialista befolyást a latin-amerikai térségben. Mindezen felül a forradalom vezetőinek kezdeti nyilatkozataiból egy olyan Kuba képe rajzolódott ki, amely afféle első fecskéként ösztönözni kívánja más országok hasonló forradalmi törekvéseit, mely elképzelés potenciális láncreakcióval kecsegtetett.

Aligha meglepő, hogy egy ilyen helyzetben a diktatúrák és az amerikai imperializmus kritikusi széles körben lelkesedéssel fogadták a Kubában történeteket, és nagy várakozásokkal tekintettek a térségben zajló folyamatokra. Mi több, sokan tevékenyen hozzá is kívántak járulni a vizionált kedvező változásokhoz, köztük nem egyszer anarchisták is. Egyfelől meg kell itt emlékeznünk mindazokról a (főképp kubai) anarchistákról, akik fegyverrel a kézben tevékeny szerepet vállaltak a Batista-rezsim megdöntésében, és támogatták a szigetország forradalmi átalakulását. Bár az anarchista mitológia közkeletű állításával szemben a katonai hadműveletekben és a győzelem kivívásában lényegi szerepet vállaló, majd 1959 októberében, gyanús körülmények között meghalt⁷¹ Camilo Cienfuegos maga nem sorolható a mozgalomhoz,⁷² rajta kívül sok más név említhető lenne itt. Másfelől beszélhetünk azokról a különféle nemzetiségű anarchistákról, akik még az '50-es évek folyamán kapcsolatba kerültek a kubai gerillamozgalom és a későbbi forradalom befolyásos szereplőivel, ennél fogva bizonyos fokú személyes érintettséggel rendelkeztek, ami részben rányomta a bélyegét látásmódjukra. Octavio Alberola például, akinek családja a spanyol polgárháborút követően mexikói emigrációba vonult, s aki maga már ebben az országban szerezte első politikai tapasztalatait, az '50-es évek második felében kapcsolatba került a *Július 26-a Mozgalom* szintén mexikói száműzetésben tevékenykedő tagjaival (személyesen ismerte például a Castro-fivérek), mi több, hatásukra idővel más forradalmi szemléletű fiatalokkal együtt maga is elkezdett fegyverekkel gyakorlatozni és gerillapraktikákat elsajátítani.⁷³ Mindezek után aligha meglepő, hogy sokáig ő is pozitív példaként tekintett a kubai forradalomra, és más elvtársaival egyetemben inspirációt merített abból a harchoz, amely körülmény nem mellékes szerepet játszott a spanyol anarchista militánsok fegyveres antifrancóista küzdelmének megélénkülésében is. Ez a folyamat a *Spanyol Liberter Mozgalom* (MLE) három ágának (CNT, FAI, FIJL) együttes jóváhagyásával és tevékeny közreműködésével létrejövő, *Defensa Interior* (*Belső Védelem*) nevű titkos harci formáció létrehozásában csúcsozott ki, mely az 1960-as évek első felében magára vállalta az antifrancóista fegyveres ellenállás oroszlánrészét, fő

⁷⁰ Alfonso Failla kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

⁷¹ Castro némely kritikus egyenesen az újdonsült államfőt tette felelőssé Cienfuegos haláláért (értsd: meggyilkolásáért). Halálának körülményei mindazonáltal máig tisztázatlanok és számos találgatásra adnak okot.

⁷² Fernández: *Cuban Anarchism*, 80.

⁷³ Mateos (dir.): *En la brecha*.

célul nem kevesebbet, mint a diktátor Franco likvidálását tűzve ki.⁷⁴ Hasonlóképpen beszédes a franciaországi emigrációban élő spanyol anarchista kőműves és pénzhamisító, Lucio Urtubia története, aki a párizsi kubai nagykövet útján magának Ernesto Guevarának ajánlotta fel a szolgálatait. Azzal a tervvel állt elő ugyanis, hogy a kubai kormány támogatásával nagy mennyiségben hamis dollárokat készíthetne, melyekkel aztán eláraszthatná a piacot, ily módon leértékelve az addig sziklaszilárd amerikai valutát. Bár ajánlatát Guevara végül elutasította,⁷⁵ az eset mindenképpen figyelemre méltó, különösen, ha tekintbe vesszük, hogy egy anarchistától érkezett, ráadásul már 1962 tavaszán.

A Fidel Castro és főképp Che Guevara személye iránt érzett rajongás úgyszintén erősen jelen volt a '60-as évek társadalmi miliójében, s az alól egyes anarchisták sem tudták magukat kivonni. Guevara a diktatúraellenes és antiimperialista küzdelem meg nem alkuvó harcosaként vált kulturális ikonná, majd halálával mártírrá és az univerzális forradalmiság jelképévé, ami részleges magyarázattal szolgál arra is, hogy 1967. októberi meggyilkolása miatt sarkallhatott cselekvésre olyan deklaráltan nem castróista, anarchista formációkat is, mint a *Május 1-je Csoport* és az általa életre hívott *Nemzetközi Forradalmi Szolidaritási Mozgalom*, amely egy hónappal később kiterjedt és összehangolt nemzetközi csapásmérésre vállalkozott összesen öt ország hat városának tíz különböző létesítménye (diplomáciai külképviseletek és idegenforgalmi irodák) ellen.⁷⁶ Mi több, néhány héttel Guevara halála előtt olasz anarchisták sugallatára még annak ötlete is felmerült, hogy a Csoport elrabolja Bolívia olaszországi nagykövetét, ezzel gyakorolva nyomást a CIA támogatásával Che levadászását célul kitűző latin-amerikai kormányra.⁷⁷

Ezzel szemben azok a kubai anarchisták, akik testközelből élték át a forradalom eseményeit, akiknek csalódnuk kellett a kiépülő új autoriter rendszer láttán, s akik kénytelenek voltak saját bőrükön tapasztalni a további nélkülözést és üldöztetést, nem bizonyultak kelően harsánynak ahhoz, hogy hangjuk eljusson a forradalmi romanticizmustól elkábított nemzetközi anarchista mozgalom militánsainak fülébe. Ma ezek a hangok már közismertek, és valóban szomorú képet festenek az eseményekről, a várva várt, az ünnepelt, a piedesztálra emelt kubai forradalomról.⁷⁸

A kubai kérdés tárgyalása mindazonáltal nem ért véget a fent részletezett vitával. A kongresszus további szakaszában a *Március 22-e Mozgalom* tagjaként jelen levő, eredetileg megfigyelői státusszal rendelkező Daniel Cohn-Bendit hosszabban is lehetőséget kapott gondolatai kifejtésére, melyeket ezúttal már nem a tömegből bekiabálva, hanem a tribünről szónokolva intézett a jelenlevőkhöz. Kifejtette, hogy nem a bolsevizmust és nem is Oroszországot kívánja igazolni, ahogyan azt sem állítja, hogy Kubában nagyobb szabadság létezne, mint másutt.⁷⁹ Gondolatmenete e tekintetben hasonlóságot mutat a bátyjával, Gabriellel közösen írott munkájának egyik megállapításával, miszerint: „Ha nem is helyeseljük egyértelműen a Dél-vietnami Nemzeti Felszabadítási Frontnak a programját és a Vietnami Demokratikus Köztársaságnak vagy *Kubának* a rendszerét, mégis a vietnami szabadságharcosok kemény

⁷⁴ A témáról lásd részletesebben például: Herrerín López: *La Defensa Interior*, i. m.

⁷⁵ Thomas: *Lucio, el anarquista irreductible*, 157–164.

⁷⁶ Gurucharri–Ibáñez: *Insurgencia libertaria*, 279.

⁷⁷ Comotto: *El peso de las estrellas*, 217–218.

⁷⁸ Néhány korabeli anarchista kritikus megnyilvánulását Dolgoff is újraközi a kubai forradalomról szóló könyvében: Dolgoff: *The Cuban Revolution*, 211–236. A témában lásd még Fernández könyvének vonatkozó 4. és 5. fejezetét: Fernández: *Cuban Anarchism*, 75–114.

⁷⁹ Daniel Cohn-Bendit kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

és győzelmes ellenállása szétzúzza a magas színvonalon szervezett tőkés társadalom legyőzhetetlenségének mítoszt⁸⁰ (kiemelés tőlem – P. P.). Ebben a kontextusban tehát a kubai forradalom győzelmének jelentősége az anarchisták számára abban állt, hogy az érezhető csapást mért az addig kvázi sebezhetetlennek hitt szuperhatalomra, az Egyesült Államokra, függetlenül a forradalom nyomán hatalomra kerülő Castro-rendszer eszmei irányultságától és konkrét gyakorlati politikájától. Kongresszusi felszólalásában ezen túlmenően Cohn-Bendit – egy némiképp demagóg és kifacsart logikájú érvelés keretében – azt bizonygatta, hogy mindazok nevében, akik a közelmúltban Párizsban, Rómában, Milánóban vagy Berlinben részt vettek az utcai harcokban, kijelentheti, hogy a nyugat-európai országokban a szabadság éppúgy nem létezik, mint Kubában. Azt állítani tehát, hogy egyes országok (az európai kapitalista országok) szabadabbak, mint más országok, ellenforradalmi. A kubai anarchistákat illetően pedig úgy látta, hogy akik valóban elvtársaik, azok eddig is harcoltak és ezután is harcolni fognak Kubában a szabadságért, azok viszont, akik száműzetésből agítálnak a kubai forradalom ellen, a CIA zsoldjában állnak. (Hogy mindezek tükrében hogyan igazolhatók a közönség soraiból korábban felhangzó „Éljen Castro!” kiáltások, meglehetősen problematikus, hacsak jóhiszeműen nem szándékos provokációként és pukkasztásként fogjuk fel azokat, ami a bekiabálások intenzitását hallva mindenesetre nehezen tűnik hihetőnek.) Mérédek érvelésének alátámasztására Cohn-Bendit mindössze egy igen esetleges és közvetett példával szolgált, a kongresszus elé tárva, hogy az utóbbi időben az amerikai hírszerzés egy (átlítólag) CIA pénzeket kapó francia szakszervezet (*Force Ouvrière*) útján megpróbált a *Március 22-e Mozgalom* közelébe férközni, ők azonban visszautasították ezt a közeledést és ezzel az amerikai imperialista támogatás és befolyásolás efféle módszerét. Hozzátette továbbá, hogy egy harcoló anarchista számára nem létezhet „Kelet vagy Nyugat” hamis dilemmája, mivel mindkettő egyaránt elutasítandó, egyikkel sem szabad kollaborálni.⁸¹

Végül pár szóban érdemes kitérni még a konfliktus utórezgéseire, arra, hogy a vita kezdeményezőinek és főképp Cohn-Benditnek a fellépése milyen reakciókat váltott ki utóbb a kubai anarchisták pártját védelmező, erősen antibolsevik és Castro-ellenes mexikói anarchistákból. Ehhez megfelelő forrást nyújt egyik fő sajtóorgánunk, a *Tierra y Libertad* 1968. novemberi lapszáma, melynek a carrarai kongresszusról beszámoló szerkesztőségi cikke a történeteket szándékoltan „távolabbról szemlélve, és a szenvedélyeket némileg csillapítva” igyekezett bemutatni. Bár konkrétan a kubai kérdés itt nem került tárgyalásra, a szerkesztőségi cikk nem mulasztott el rámutatni arra, hogy Cohn-Benditnek és „követőinek” nem volt igaza, amikor azt állították, hogy a kongresszus távolságtartóan viszonyult az új nemzedék „unortodox” anarchizmusához. Szerintük ugyanis Carrara igenis „megmutatta, hogy az érett militáns anarchizmus nem áll ellentétben az anarchista ifjúsággal, nem is hagy fel annak megértésével, s hogy a szakadék a felfogások, az értelmezések között húzódik, nem pedig a különböző életkorúak között, mert sok szenilis anarchista osztja ezt a hibrid és kevert forradalmi opportunizmust, sok igazán fiatal anarchista viszont elutasítja ezeket az opportunizmusokat, s inkább a forradalom veteránjainak tekintélyét részesíti előnyben, az érett felfogást képviselve”. A személyeskedést és gyűlölködést ugyan joggal kárhóztató *Tierra y Libertad* szerkesztői nem értették meg, hogy a belső vitáknak s az eddig folytatott gyakorlatok önkritikus szemléletének milyen jelentősége van (lenne) a forradalmi megújulás szempontjából, s ennek szellemében felemelték szavukat a mozgalmon belüli megosztottság ellen, arra szólítva fel elvtársaikat, hogy ne pazaroljanak „energiát a belső harcokra, amikor a világ

⁸⁰ Cohn-Bendit, D. – Cohn-Bendit, G.: *A baloldali radikalizmus*, 29–30.

⁸¹ Daniel Cohn-Bendit kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

épp kinyitja érdeklődésének kapuit elképzeléseink előtt”, elvégre „az emberiség egész történelme során soha nem voltak a társadalmi viszonyok olyan kedvezők, mint most ahhoz, hogy az anarchista elképzelések nagyszabású és széleskörű társadalmi vívmányokká váljanak”.⁸²

A kongresszus anarchista kritikája

Mint azt a felvázolt viták már sejtetni engedik, a kongresszust nem övezte általános elismerés még a nemzetközi anarchisták körében sem. Mi több, az elhangzottakkal kapcsolatos nézeteltérések mellett többen kritikusnak bizonyultak a megszervezés módját, valamint a kitűzött célok és a meghívott szervezetek tevékenysége közti ellentmondásokat illetően is.

A *Május 1-je Csoport* és a későbbi GARI oszlopos tagjai, a spanyol Octavio Alberola és a francia Ariane Gransac 1974-ben börtönben írott könyvükben például szóvá tették, hogy a spanyol FAI gyakorlati forradalmi akcióktól elzárkózó és mind bürokratikusabbá és reformistábbá váló, „mozdulatlanságpárti” (*inmovilista*) irányzatának kezdeményezésére a kongresszusi előkészítő bizottság – amely szerintük maga is a tekintélyelvű, bürokratikus mozdulatlanság képviselőiből állt – elfogadta, hogy rendes delegáltként csak az országos szervezetek küldöttségei vehessenek részt a kongresszuson. Ennek hátterében az MLE-n belüli feszültségek álltak, melyek a '60-as évek derekán különösen erősen éreztették hatásukat. Ilyenformán a spanyol FAI törekvése a forradalmi irányultságú, radikálisabb direkt akciókat pártoló s az erőszak alkalmazásától sem visszariadó ifjúsági szervezet, a FIJL militánsait kívánta megfosztani a lehetőségtől, hogy reprezentatív képviselőik útján hallathassák a hangjukat az összejövetelen, és befolyásolhassák a gyűlés általános irányvonalát.⁸³ A spanyol föderáció ez irányú félelme nem volt alaptalan: a FIJL fegyveres szárnyaként működő *Május 1-je Csoport* ugyanis 1966 tavaszától fogva ismét a gyakorlati akciók irányába kívánta fordítani a mozgalmat, melynek nyomán Nyugat-Európa számos országában emberrablási kísérletekre, valamint diplomáciai képviselők, turisztikai vállalatok érdekeltségei, valamint bankfiókok elleni gépfegyveres és bombatámadások egész sorozatára került sor.⁸⁴ Ezek az akciók jellegükből fakadóan ambivalens következményekkel jártak: Egyfelől mindenütt felszították az ellenállás lángját, felrázták a mozgalmárokat a passzivitásból, és követendő cselekvési útmutatót kínáltak, főképp a radikális ifjúság számára, újra előtérbe állítva az anarchizmus militáns és forradalmi karakterét. Másfelől ugyanakkor fokozták az anarchista mozgalommal szembeni állami-rendőri megfigyelő és elnyomó intézkedéseket, amit a mozgalom tömegbázis kiépítésére törekvő, a szakszervezeti munkának és a békés eszközöknek nagyobb jelentőséget tulajdonító, jellemzően idősebb és nem ritkán magasabb szervezeti pozíciókkal rendelkező képviselői okkal nehezményeztek. Hiába próbálták elejét venni az eseményeknek, és felülről kontroll alá vonni a radikálisokat, törekvésük nem járt sikerrel, viszont fellépésük a gyáva megalkuvás és az autoriter hatalomgyakorlás képzetét keltette sokakban, akik ennél fogva magukat az anarchista forradalmiság valódi képviselőinek tekintve még teljesebb autonómiára törekedtek, nem hagyva fel a radikális akciók gyakorlatával. A radikálisok harcát másfelől a Spanyolországban (és másutt) bebörtönzött elvtársaik helyzetének javítására irányuló törekvések inspirálták. Nem alaptalanul úgy látták ugyanis, hogy a mozgalom „hivatalos” szervezeteinek gyakorlati passzivitással párosuló puszta deklarációi (már ha egyáltalán voltak ilyenek) nem alkalmasak erre: csak a széles körű és minél nemzetközibb karak-

⁸² *Sobre el congreso anarquista de Carrara*. Tierra y Libertad (México, D.F.), 1968. november, 1.

⁸³ Alberola–Gransac: *El anarquismo español y la acción revolucionaria (1961–1974)*, 201–202.

⁸⁴ Ezekről lásd részletesebben Albert Meltzer munkájának vonatkozó részeit: Meltzer: *The International Revolutionary Solidarity Movement*, i. m.

terű médianyilvánosságot kapó forradalmi direkt akciók azok, amelyek alkalmasak bármiféle változás kieszközlésére (konkrét kivégzések megakadályozásától kezdve akár a bebörtönzöttek szabadlábra helyezéséig). Visszatérve a kiinduló gondolathoz, az Alberola–Gransac szerzőpáros Carrarát egy példának tekintette a sok közül arra, hogy mekkora szakadék tátong egyfelől a (jellemzően fiatal) anarchista forradalmárok és a mozgalom legalitáshoz ragaszkodó régi veteránjai, másfelől pedig az utóbbiak által hirdetett elvek és tényleges gyakorlati cselekvésük között. Magának a kongresszusnak az értékeléséről szólva ugyanezt a jelenséget emelték ki: Szerintük e két „irányzat” és magatartásforma közti ellentét (mely együtt jelentős mértékben, még ha nem is kizárólagosan, generációs jelleget is öltött) minden jószándék ellenére feloldhatatlannak bizonyult, s csak még inkább elmélyítette és véglegessé tette a megosztottságot.⁸⁵

Daniel Cohn-Bendit a kongresszust illető kritikus hozzáállásáról és kritikájának mibenlétéről már az előzőekben ismertetett viták nyomán is képet kaphattunk. E helyütt csak egy eddig még nem ismertetett pontra térnék ki, mintegy a fentiek kiegészítéseképpen. Ennek értelmében Cohn-Bendit kritikával illette a kongresszus szervezőinek és fő képviselőinek egész attitűdjét, forradalommal kapcsolatos koncepcióját. Egyfelől hangsúlyozta, hogy maga a forma, ahogy ezt a kongresszust összehívták és megrendezték, számára igencsak szociáldemokrata szájízú volt. Másfelől és ezzel összefüggésben számára a forradalom nem valami távoli, magasztos elérendő cél, amely a megfelelő pillanatban almaként leszakítható, ami „azt jelenti, hogy mi sohasem áldozzuk fel a saját életünk egy pillanatát sem a forradalomért, mert forradalomban élni az, amikor a forradalom mindennapivá válik, átítatva a saját mindennapi életünket”. A mindennapi élet forradalma pedig egyúttal azt is jelenti, hogy olyan témákkal éppúgy foglalkozni szükséges, mint az életmód, a szex vagy a szerhasználat, mert ezek mind-mind a forradalmi átalakulás tárgyát képezik. Éppen ezért egy olyan – számára – valóban forradalmi kongresszust üdvözlölné szívesen, amely felállítana e kérdésekkel foglalkozó bizottságokat is.⁸⁶

Alberolához és Cohn-Bendithez sok tekintetben hasonlóan látta a helyzetet a brit delegáció tagjaként érkező Stuart Christie, aki éppen ezért más radikális ifjakkal egyetemben az első ülésnapot követően arra jutott, hogy fölösleges időpocsékolás minden további részvétel a kongresszuson. Ehelyett szeptember 1-jén egy kempingben jöttek össze Carrara külterületén, ahol maguk is gyűlésezésbe fogtak (ahonnan nem zárták ki azokat, akik nem valamely országos szervezet reprezentánsaiként érkeztek), és beszélgetésekbe kezdtek (melyeknek „hivatalos protokollja” ugyan nem volt, tematikája és hangvétele azonban eltért a másik kongresszusétól). Az összejövetel informális jellegéből fakadóan sajnos nem rendelkezünk pontos információkkal arról, hogy milyen témákról folyt a diskurzus, sem arról, hogy pontosan mi hangzott itt el, egyes fragmentumok legfeljebb a résztvevők memoárjaiból rekonstruálhatók. Maga Christie például felvetette a Nagy-Britanniában akkor már aktív (habár jobb híján még csak szárnyait bontogató), alapvetően rabsegélyezéssel és az egyes országok börtönviszonyairól szóló tudósításokkal foglalkozó *Anarchista Fekete Kereszt* (ABC) nemzetközi léptékű kiterjesztését, azaz egy *International Anarchist Black Cross* létrehozását. A „hivatalos” carrarai kongresszus által életre hívott új anarchista internacionálé elképzelésével szemben – melyet ő emlékirataiban csak „Papirinternacionálénak” titulált, mondván, csak papíron létezne, hiszen „nemlétező szervezetek és nem aktív irodák” közti kommunikáción alapul – egy valódi internacionálé perspektíváját állította, amely csakis a nemzetközi aktivi-

⁸⁵ Alberola–Gransac: *El anarquismo español y la acción revolucionaria (1961–1974)*, 239.

⁸⁶ Daniel Cohn-Bendit kongresszusi felszólalása. In: *Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968*.

táson és szolidaritáson nyugodhat. Felvetése lelkes fogadtatásra talált a radikálisok körében (elsőként – az olasz rendőrség által másfél évvel később meggyilkolt – Giuseppe Pinelli biztosította támogatásáról),⁸⁷ s mint azt a későbbi évek gyakorlata megmutatta, mindezek nemcsak üres szavak voltak részéről: az ABC évről évre erősebb és szélesebb alapokon nyugvó hálózattá vált, értesítő közlönye⁸⁸ pedig rendszeres tájékoztatást nyújtott a bebörtönzött militánsok helyzetéről, igyekezvén pénzalapokat létrehozni nekik és családjuk számára.

Visszatérve a nézeteltérésekhez, az említett jelenségek nemcsak a mozgalom avatott képviselőinek szúrtaak szemet, de a sajtó jelenlevő munkatársai is felfigyeltek ezekre. Mint azt egyikük szemléletesen megfogalmazta: „Egy anarchista kongresszus nem fejlődhet úgy, mint bármelyik másik. Így Carrarában [...] nem egy, hanem két kongresszus van: az egyik egy kis színházban ülésezik [...], a XIX. századból örökölt politikai tanácsok legszigorúbb szabályai szerint folyik, beszédekkel, transzparenszekkel és javaslatokkal. A másik kongresszus az utcán zajlik, a Nanterre-ben megfiatalított, a »vita« Májusa által népszerűsített, az Avignoni Fesztiválon⁸⁹ kifejlesztett és a Velencében⁹⁰ alkalmazott eljárások szerint, amelyek itt találta meg a legkedvezőbb terepet. Vajon lesz-e átmenet a két kongresszus között a féltékeny együttélésből a deklarált szakításig?”⁹¹ Egy másik sajtóképviselő szintén a régiók és az újak; a mozgalom veteránjai és fiataljai; a bevett rituálék és a szervezeti bürokrácia hívei és a kritikus nonkonformisták, valamint a liberter hagyományok és az anarchista leleményesség közti konfliktusról számolt be, leszögezvén, hogy a két nemzedéknek, e két különböző történelmi pillanatnak a szintézise nem jött létre Carrarában.⁹² Ahogyan általánosan, úgy konkrétan az MLE esetében is hasonló volt a helyzet: a kongresszus csak hozzájárult a már amúgy is meglévő és évekkel korábban visszanyúló szakadás elmélyítéséhez az organizáció vezetését kézben tartó és azt megszilárdítani akaró klikk és a tettere kész, radikális ifjúság között, amely akcióihoz már erkölcsi (nemhogy anyagi) támogatásra sem számíthatott a mozgalom „hivatalos” szerveitől.⁹³

⁸⁷ Christie: *The Christie file*, 163–164.

⁸⁸ Az 1968 júliusában induló, s előbb *Bulletin of the Anarchist Black Cross*, majd 1971-től *Black Flag* néven működő újság teljes digitalizált archívumát lásd itt: *Black Flag*.

⁸⁹ A legrégebb ideje létező, 1947-ben alapított fesztivál Franciaországban. Az 1968-as lázadások hatására az az évben megrendezésre kerülő 22. fesztivál idejére a francia művészek sztrájkba léptek, az egyik darabot pedig „a közrend megzavarásának veszélyére”, valamint „az államfő személye elleni támadásra” hivatkozva betiltották, mert anarchista terroristák alakjai tűntek fel benne. Fouano: *Brève Rencontre Avec Gérard Gelas, Auteur, Metteur En Scène, Directeur De Compagnie*, i. m.

⁹⁰ 1968 folyamán Rómában és Észak-Olaszország számos egyetem- és iparvárosában a franciaországihoz sok tekintetben hasonló eseményekre került sor. Hogy a cikk szerzője miért épp Velencét emelte ki a sorból, nem egészen egyértelmű. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy június folyamán a város közelében fekvő Porto Marghera petrokémiai kombinátnál sor került a sztrájkoló munkások és a támogatásukra oda érkező radikális diákok közti szövetségkötésre. Frei: 1968, 161. A másik lehetséges magyarázattal a 29. Velencei Nemzetközi Filmfesztivál esete szolgálhat, amelyet épp a carrarai kongresszussal egyidőben tartottak, de amely már augusztus 25-én kezdetét vette. A kibontakozó társadalmi elégedetlenségi mozgalom hatására az ANAC filmes egyesület rendezői visszavonták filmjeik jelölését, s a bojkottot egyes baloldali pártok is támogatták. A bojkottfelhívást elutasító rendezők részvételével, komoly rendőri jelenlét mellett megtartott fesztivált széleskörű tüntetések kísérték. *La storia raccontata da Giorgio Dell'Arti*, i. m.

⁹¹ Jean Lacouture, a *Le Monde* különmegbízottjának tudósítása, 1968. szeptember 3. Idézi: Alberola–Gransac: *El anarquismo español y la acción revolucionaria (1961–1974)*, 240.

⁹² Mariella Righini, a *Le Nouvel Observateur* különmegbízottjának tudósítása. Idézi: Alberola–Gransac: *El anarquismo español y la acción revolucionaria (1961–1974)*, 240.

⁹³ Alberola–Gransac: *El anarquismo español y la acción revolucionaria (1961–1974)*, 241.

Az igazán kemény kritikusok után talán nem kevésbé érdektelen újfent az – egyébként egyértelműen kongresszuspárti – mexikói *Tierra y Libertad*ot idézni, amely a kibontakozott nézeteltérések és viták ellenére is összességében pozitívan értékelte az összejövetelt. Sőt, a lap szerkesztőségi cikke szerint a kongresszus „kétségtelenül több pozitívummal bír, mint bármely más kongresszus az anarchizmus [...] történetében”, mivel „megmutatta, hogy a nemzetközi anarchizmus olyan erőt képvisel, amely újra erőteljesen jelen van a jelen társadalom ügyeiben, és képes a nemzetközi összefogásra, hogy [...] kijelölje a kornak megfelelő irányt”. Mindezek után ugyanakkor – és ez az önkritika az igazán sokatmondó – kénytelen volt a lap azt is elismerni, hogy „a kongresszus nagy erénye inkább a megmutatott lehetőségekben rejlik, mintsem a konkrét eredményekben”.⁹⁴

Konklúzió

Összegezve a fentieket elmondható, hogy az előzetesen támasztott várakozásokat a többéves előkészítő munka gyümölcseként 1968 augusztus–szeptemberében életre hívott carrarai nemzetközi anarchista kongresszus csak részlegesen és ambivalens módon váltotta be. Bár megrendezésére kétségtelenül széles körű és összehangolt nemzetközi koordináció eredményeképp került sor, a tényleges résztvevők köre nemzetiségi és szervezeti hovatartozás alapján a vártnál limitáltabb és egyoldalúbb volt, aminek következtében a Carrarában történt összejövetel nem tekinthető sem világkongresszusnak, sem minden kritérium szerinti valódi nemzetközi anarchista kongresszusnak, elvégre döntő többségében európaiak voltak csak jelen, s azonos jogokkal rendelkező delegáltaként csupán országos szervezetek küldöttei képviseltethették magukat.

Noha a kongresszus egyöntetűen elfogadta a spanyol FAI delegáltja által felvázolt programot a gazdasági átalakulás céljairól és mikéntjéről, ez a koncepció nem számított igazán újnak (részben a mozgalom 19. századi „klasszikusainak” gondolatait ismételte, részben a spanyol forradalom tapasztalataira hivatkozott, bár meglehetősen kritikátlanul), ugyanakkor az objektív viszonyokat és a mozgalom aktuális állapotát tekintve nem is bizonyult (még csak részleges formában sem) a közeljövőben realizálható elképzelésnek.

Az új anarchista internacionálé létrehozása érdekében tett erőfeszítések kétségtelenül imponálóak voltak, az IAF/IFA megszületése pedig tagadhatatlanul reményeket ébresztett sokakban, elősegítve az egyes – főképp nyugat-európai – tagszervezetek közötti koordinációt és kooperációt. Mint azt az Internacionálé tíz évvel későbbi, szintűgy Carrarában megrendezett III. kongresszusáról írott beszámolójában a CRIFA kiemelte: „az IFA 1968-as megalakulásának okát bőségesen igazolja intenzív tevékenysége, amely lehetővé tette számunkra, hogy koordináljuk az anarchista propaganda terjesztését és megteremtjük az Internacionálé olyan folytonosságát, amely meghaladja az 1907-es, 1949-es és 1958-as anarchista Internacionálékét”.⁹⁵ Mivel azonban a nemzetközi föderáción sok esetben épp a legtettrékesebb radikálisok rekedtek kívül, az alapítás nem járult hozzá a mozgalom remélt egységének valós helyreállításához. Ahogyan azt a CRIFA is kénytelen volt elismerni: „Mindentig is felismertük korlátainkat és tisztában voltunk erőink szerénységével. Nem vagyunk elégedettek, főként azért nem, mert nem minden anarchista militáns értette és érti meg az IFA hasznosságát és konstruktív szükségét mozgalmunk és eszméink számára.”⁹⁶ Ez a körülmény jelentősen csökkentette egyúttal az Internacionálé tényleges akciópotenciálját,

⁹⁴ *Sobre el congreso anarquista de Carrara*. Tierra y Libertad (México, D.F.), 1968. november, 1.

⁹⁵ CRIFA: *Troisième Congrès de l'IFA*, 14–15.

⁹⁶ CRIFA: *Troisième Congrès de l'IFA*, 14.

miközben a radikálisokat arra kárhoztatta, hogy a továbbiakban (is) saját szakállukra cselekedjenek, ennek megfelelően szükségszerűen kisebb anyagi erőforrásokra és gyengébb szervezeti háttérre támaszkodva műveleteikhez. Mindenesetre a történetek csak megerősítették őket abban, hogy a mozgalom magukat „hivatalosnak” tekintő szervezeteire és „vezetőire” fittyet hányva fokozni kell a radikális (és nem feltétlenül kizárólag anarchista) csoportok közötti nemzetközi kapcsolatkeresések és együttműködések gyakorlatát, ami nem állandó és formális szervezeti struktúrák felállítására, hanem kézzelfogható célok köré szerveződő direkt akciók realizálására irányul.

Részben ugyanez a jelenség öltött testet a kongresszusi beszédek során időnként megnyilvánuló vitákban is: a (jellemzően fiatalabb) radikálisok mint föderáción kívüli elemek, legfeljebb csak megfigyelőkként lehettek jelen a rendezvényen, miközben a felszólalási és szavazati joggal bíró delegáltak döntő hányada számos fontos és releváns kérdésben tőlük eltérő álláspontot képviselt. Jóllehet ez korántsem jelenti azt, hogy a fiatal radikálisoknak minden vitát generáló kérdésben igazuk lett volna (lásd például a kubai kérdésben képviselt gyakran zavaros és téves állásfoglalásukat), mindez szemléletesen megmutatta, hogy a szőnyeg alá söpörni szándékozott ellentétek a mozgalmon belül igenis léteznek, és azok többnyire nem oldhatók fel egyetlen varázsütéssel, vagyis a konstruktív teoretikus viták semmiképp sem nélkülözhetők. Fellépésük egyúttal arra is rávilágított, hogy a közelmúltban bekövetkezett változásokra és a kor aktuális kihívásaira a mozgalomnak reagálnia kell, ez a reakció pedig nem korlátozódhat előregyártott formulák kritikátlan ismételtesére, pláne nem dogmákká merevítésére. Ugyanígy maga a nemzetközi liberter mozgalom sem érheti be pusztán sémák, rituálék és régi gyakorlatok repetitív ismételtesével: a szabad kísérletezés, a kreatív újítások, az autonóm működési gyakorlatok fundamentális részét kell, hogy képezzék az anarchista praxisnak.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam
Antonio Téllez Solá Papers (ARCH02915-272)

Audiovizuális források

Congresso anarchico di Carrara (1968) https://www.youtube.com/watch?v=GaMuRbWR_Uo (Utolsó letöltés dátuma itt és a továbbiakban: 2024. december 7.)

Mateos, Gonzalo (dir.): *En la brecha: Anarquistas contra Franco*. El queso y los gusanos. Canal de análisis social, 2018. https://www.youtube.com/watch?v=G2mOyxYxoY&ab_channel=Elquesoylogusanos.Canaldean%C3%A1lisisocial

Hangfelvételek

Congreso Anarquista Internacional de Carrara 01. <https://archive.org/details/CongresoAnarquistaInternacionalDeCarrara01>

Congreso Anarquista Internacional de Carrara 08. <https://archive.org/details/CongresoAnarquistaInternacionalDeCarrara08>

Congreso Anarquista Internacional de Carrara 09. <https://archive.org/details/CongresoAnarquistaInternacionalDeCarrara09>

Congreso Anarquista Internacional de Carrara 14. <https://archive.org/details/CongresoAnarquistaInternacionalDeCarrara14>

A kongresszusi jegyzőkönyvek kiadott anyagai

Congreso Internacional Anarquista (1968). Discurso de apertura pronunciado por la delegación de la FAI (Italia) https://www.antorcha.net/biblioteca_virtual/historia/congreso_carrara/1.html

Congreso Internacional Anarquista (1968). Primer punto. Comisión de verificación de credenciales (FAI España – UAB Bulgaria – FAF Francia). Carrara, 1968. szeptember 1. https://www.antorcha.net/biblioteca_virtual/historia/congreso_carrara/2.html

Congreso Internacional Anarquista (1968). Segundo punto. Los libertarios, el movimiento obrero y las organizaciones obreras nacionales e internacionales. Carrara, 1968. szeptember 2. https://www.antorcha.net/biblioteca_virtual/historia/congreso_carrara/3.html

Congreso Internacional Anarquista (1968). Tercer punto. El anarquismo y el marxismo ante la prueba de la experiencia del siglo XX y teniendo en cuenta las experiencias de la revolución rusa, española y cubana. https://www.antorcha.net/biblioteca_virtual/historia/congreso_carrara/4.html

Congreso Internacional Anarquista (1968). Cuarto punto. La Internacional de Federaciones Anarquistas frente a los bloques imperialistas, a los países no aliados y a los problemas esenciales de nuestra época: la juventud, la lucha contra la guerra, contra el hambre en el mundo, contra las dictaduras, el racismo, etc. https://www.antorcha.net/biblioteca_virtual/historia/congreso_carrara/5.html

Congreso Internacional Anarquista (1968). Quinto punto. Actitud del movimiento anarquista frente a la expansión de las religiones y medios a poner en obra para combatirlos. https://www.antorcha.net/biblioteca_virtual/historia/congreso_carrara/6.html

Congreso Internacional Anarquista (1968). Sexto punto. La organización de la economía en una sociedad anarquista o durante la etapa de transición revolucionaria hacia la anarquía. https://www.antorcha.net/biblioteca_virtual/historia/congreso_carrara/7.html

Congreso Internacional Anarquista (1968). Séptimo punto. Las bases ideológicas, tácticas y organizacionales de la Internacional de Federaciones Anarquistas. https://www.antorcha.net/biblioteca_virtual/historia/congreso_carrara/8.html

Congreso Internacional Anarquista (1968). Octavo punto. Pacto de asociación y compromiso formal de sostenimiento material preciso y de colaboración regular en las actividades internacionales. https://www.antorcha.net/biblioteca_virtual/historia/congreso_carrara/9.html

Congreso Internacional Anarquista (1968). Noveno punto. Nombramiento de un organismo de relaciones anarquistas internacionales encargado además de la publicación de un boletín de información y de orientación libertarias; este organismo comprenderá igualmente un Comité Internacional de solidaridad con los movimientos de exiliados de los países totalitarios. https://www.antorcha.net/biblioteca_virtual/historia/congreso_carrara/10.html

Congreso Anarquista Internacional de Carrara de 1968. <https://archive.org/details/CongresoAnarquistaInternacionalDeCarraraTexto/mode/1up?view=theater>

Uisk, Ahto: *De anarkistiska federationernas kongress i Carrara 1968: rapport till SAC:s arbetsutskott 9 september 1968*. Stockholm: Studierådets skriftserie, 1968.

Egyéb nyomtatásban megjelent források

Cohn-Bendit, Daniel – Cohn-Bendit, Gabriel: *A baloldali radikalizmus. Orvosság a kommunizmus agkori betegségére*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1970.

CRIFA. Commission de relations de l'internationale des fédérations anarchistes: *Troisième Congrès de l'IFA. Carrara (Italie). du 23 au 27 mars 1978. (Debats – Conference CNT-FAI d'Espagne – Motions – Conference de Presse)*. Carrara: La Cooperativa Tipolitografica, 1978.

Marx, Karl: *A gothai program kritikája*. In: MEM. 19. köt. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1969. 13–30.

Interjúk

Fouano, Rodolphe: *Brève Rencontre Avec Gérard Gelas, Auteur, Metteur En Scène, Directeur De Compagnie*. 2015. április 20. <https://lestroiscoups.fr/breve-rencontre-avec-gerard-gelas-auteur-metteur-en-scene-directeur-de-compagnie/>

Újságok

Espoir, 1968.

Freedom, 1968.

Tierra y Libertad (México, D.F.), 1968.

Szakirodalom

Alberola, Octavio – Gransac, Ariane: *El anarquismo español y la acción revolucionaria (1961–1974)*. Barcelona: Virus Editorial, 2004.

Balázs Eszter – Földes György – Konok Péter (szerk.): *A moderntől a posztmodernig: 1968*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2009.

Balázs Gábor: „Stato, padroni, fate attenzione...” – Az olasz hosszú '68, első rész. Rednews, 2018. július 3. <http://rednews.hu/index.php/41-rovatok/731-stato-padroni-fate-attenzione-az-olasz-hosszu-68-elso-res>

Barcsi Tamás – Szabó Gábor (szerk.): *68 kísértése. Írások az ellenkultúráról és örökségéről*. Budapest: Jósöveg Műhely Kiadó, 2008.

Bognár Károly (szerk.): *Lázadó diákok Párizsban, Rómában, Nyugat-Berlinben*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1968.

Bookchin, Murray: *Párizs, 1968*. In: Bozóki András – Sükösd Miklós (szerk.): *Az anarchizmus klasszikusai*. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2009. 434–441.

Bozóki András – Seres László – Sükösd Miklós (szerk.): *Anarchizmus ma*. Budapest: T-Twins, 1994.

Christie, Stuart: *The Christie file*. London: Cienfuegos Press, 1980.

Comotto, Agustín: *El peso de las estrellas. Vida del anarquista Octavio Alberola*. Rayo Barcelona: Verde Editorial, 2019.

Csoma Lajos: „Mindent akarunk!” 1968 és az anarchizmus. Múltunk, 56. évf. (2011) 1. sz. 125–149.

Dolhoff, Sam: *The Cuban Revolution. A Critical Perspective*. Anarchy Order.

Fernández, Frank: *Cuban Anarchism: The History of A Movement*. Tucson: See Sharp Press, 2001.

Frei, Norbert: 1968. Diáklázadások és globális tiltakozás. Budapest: Corvina Kiadó, 2008.

Giorgio, Sacchetti: *Marzocchi Umberto*. 2021. január 28. <https://maitron.fr/spip.php?article168723>

Göbölös N. László: *Hatvannyolc – akkor és azóta. (H)ősök, utódok, szellemek*. Budapest: Pallas Könyvek, 2007.

Guérin, Daniel: *Anarchizmus – Az elmélettől a gyakorlatig*. In: Daniel Guérin antológia. 2022.

Gurucharri, Salvador – Ibáñez, Tomás: *Insurgencia libertaria. Las Juventudes Libertarias en la lucha contra el franquismo*. Barcelona: Virus Editorial, 2010.

Harsányi Iván: *Montseny, Federica (1905–1994)*. In: Harsányi Iván – Jemnitz János – Székely Gábor (szerk.): *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. Évkönyv 1994. XX. évf. Budapest: Magyar Lajos Alapítvány, 1993. 289–295.

Herrerín López, Ángel: *La Defensa Interior. El final de la violencia libertaria*. 2016. https://anarko-biblioteca.files.wordpress.com/2016/08/defensa_interior_el_final_de_la_violencia_libertaria_-_c3a1ngel_herrerc3adn_lc3b3pez.pdf

Klaniczay Gábor: 1968 és az ellenkultúra. Educatio, 27. évf. (2018) 3. sz. 382–390.

Konok Péter: „...a kommunizmus gyermekbetegsége”? Baloldali radikalizmusok a 20. században. Budapest: Napvilág Kiadó, 2006.

Konok Péter: *Baloldali stratégiák – Franciaország, 1968*. Eszmélet, 10. évf. (1998) 37. sz. 106–120.

López, Chantal – Cortés, Omar: *Presentación*. https://www.antorcha.net/biblioteca_virtual/historia/congreso_carrara/presentacion.html

Marshall, Peter: *Demanding the Impossible. A History of Anarchism*. London – New York – Toronto – Sydney: Harper Perennial, 2008.

Meltzer, Albert: *The International Revolutionary Solidarity Movement. A study of the origins and development of the revolutionary anarchist movement in Europe 1945–73 with particular reference to the First of May Group*. <https://theanarchistlibrary.org/library/albert-meltzer-ed-the-international-revolutionary-solidarity-movement>

Nemes János: *Montristák az NSZK-ban. Baader/Meinhof és társaik*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978.

- Poór Péter: *Anarchoszindikalizmus és nemzetköziség, avagy egy méltatlanul elfeledett internacionálé születése*. In: Székely Gábor – Szilágyi Ágnes Judit: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. Évkönyv 2022. XLVIII. évf. Budapest: Magyar Lajos Alapítvány, 2022. 85–111.
- Poór Péter: *Az olasz anarchista mozgalom első 50 esztendeje*. Tett, 2023. május 20. <https://tett.merce.hu/2023/05/20/poor-peter-az-olasz-anarchista-mozgalom-elso-50-esztendeje/>
- Rosés Cordovilla, Sergi: *El MIL: una historia política*. Ciudad de México: Revolución Mundial, 2018.
- Sausic Attila: *A terror sodra. A diáklázadás és a terrorizmus 1968 után*. Budapest: Athenaeum Kiadó, 2020.
- Sulák Péter Sándor: *A „változás szele” – az újbaldali diákság 1968-as forradalmi megmozdulásai Franciaországban*. Újkor.hu, 2020. július 7. <https://ujkor.hu/content/valtozas-szele-az-ujbaloldali-diaksag-1968-forradalmi-megmozdulasai-franciaorszagban>
- Thomas, Bernard: *Lucio, el anarquista irreductible*. Confederación Sindical Solidaridad Obrera.
- Wogatzke, Robert: *Short history of the International of Anarchist Federations (IAF-IFA)*. 1996. szeptember 6. <https://theanarchistlibrary.org/library/robert-wogatzke-short-history-of-the-international-of-anarchist-federations-iaf-ifa?v=1672172120>
- Woodcock, George: *Anarchism: A History of Libertarian Ideas and Movements*. Cleveland – New York: The World Publishing Company, 1962.

Egyéb weblapok

- Black Flag*. <https://www.blackflag.org.uk/>
- International of Anarchist Federations*. <https://i-f-a.org/>
- José Domingo Gómez Rojas (1896–1920) <https://www.memoriachilena.gob.cl/602/w3-article-3476.html>
- La storia raccontata da Giorgio Dell'Arti*. 2018. április 1. <https://web.archive.org/web/20180401075045/http://cinquantamila.corriere.it/storyTellerThread.php?threadId=mostravenezia4>
- The IAF Secretariat: *Striving for a global anarchist movement in thought and action*. 2006. <https://theanarchistlibrary.org/library/the-iaf-secretariat-striving-for-a-global-anarchist-movement-in-thought-and-action>

BENE KRISZTIÁN

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Az internálástól a fegyveres ellenállásig

Francia hadifoglyok Magyarországon (1940–1945)

ABSTRACT. *From Internment to Armed Resistance. French Prisoners of War in Hungary (1940–1945).* During WWII, many French POWs escaped German camps and fled to Hungary, hoping to avoid extradition. The Hungarian authorities interned them, rather than returning them, eventually establishing a separate camp in Balatonboglár in 1942, with good living conditions and financial support from both the French Embassy and the Hungarian Ministry of War. Many internees worked locally and organized their community with French officer involvement. After the 1944 German occupation, most avoided deportation and some joined the Slovak National Uprising. After the war, they helped improve conditions for Hungarian POWs and fostered French-Hungarian ties.

Keywords: *Second World War, Hungary, French Prisoners of War, living conditions, Slovak National Uprising*

Korábban megjelent tanulmányaimban is bemutattam,¹ hogy francia és magyar állampolgárok között számos olyan katonai jellegű alkalmi együttműködés jött létre a második világháború során, amelyek eddig viszonylag kevés figyelmet kaptak a két ország történetírásában. Ezeknek a hosszabb-rövidebb ideig tartó kooperációknak a többsége Franciaország területén valósult meg, ugyanakkor az egyik leghosszabb és legbékésebb katonai „partnerség” Magyarországon zajlott 1940 végétől 1945 tavaszáig. Ennek keretében a német hadifogolytáborokból Magyarországra menekült francia hadifoglyokat a magyar hatóságok internálták, és a háborús viszonyokhoz képest éveken keresztül nagyon jó ellátásban részesítették, a német megszállás után pedig segítséget nyújtottak az újbóli fogságba esés elkerüléséhez.

A két ország hadtörténelmének eme közös fejezetével már számos kutató foglalkozott,² és számos visszaemlékezés született az átélt élményekről, elsősorban a francia hadifoglyok

¹ Lásd például: Bene: *Magyarok 1939–1940-ben*, 47–82.; Bene: *A 13. (14.) idegenlégiós*, 387–422.

² A magyar kutatók közül elsősorban Lagzi István nevét kell kiemelni (Lagzi: *Francia menekültek*, i. m.; Lagzi: *Lengyel katonák*, i. m.; Lagzi: *Francia menekültek*, i. m.), de fontos adalékokkal szolgált a téma kutatásához Boros Zsuzsanna (Boros: *Német fogságból*, i. m.), Csernus Sándor (Csernus: *Francia hadifoglyok*, i. m.), Fejérdy Gergely (Fejérdy: *Adalék az 1950-ben Budapestről kiutasított katonai attasé életútjának történetéhez*, i. m.), Hortobágyi Péter (Hortobágyi: *Francia hadifoglyok*, i. m.) és Müller Viktória (Müller: *Francia–magyar kapcsolatok*, i. m.) is. A (cseh)szlovák történetírás is figyelmet fordított a menekült franciák kérdésére, bár érthető okokból elsősorban a szlovák nemzeti felkelésben való szerepvállalásukra koncentrálna: Chňoupek: *Les résistants*, i. m.; Halaj-Moncol–Stanislav: *Francúzi v Slovenskom národnom*, i. m.; Kovarik: *La France militaire*, i. m. Érdekes módon Franciaországban a visszaemlékezéseken kívül a történetírás minimális figyelmet

tolából.³ A témához kapcsolódó kutatások közös eleme, hogy általában egy-egy országban (Franciaországban, Magyarországon, Szlovákiában) fellelhető forrásokra alapozva valósultak meg, így nem tudtak teljes képpel szolgálni a franciák hadifoglyok internálásáról, valamint az azt követő eseményekről. Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy a francia, magyar és szlovák forrásokra támaszkodva pótoljam ezt a hiányosságot, és – a területi korlátok szabta kereteken belül – átfogó módon mutassam be a hazánkban internált francia hadifoglyok életkörülményeit, munkavállalását, részvételét az ellenállásban, hazatérését és a kétoldalú kapcsolatok szempontjából releváns franciaországi tevékenységét.

A francia hadifoglyok Magyarországra érkezése és internálása

A második világháború éveit Magyarországra számos nemzet tagjait fogadta be, akiknek el kellett hagyniuk hazájukat. Ezek közül a legismertebb és a legnagyobb mértékben kutatott téma a lengyel menekültek befogadása, akik 1939 őszén érkeztek Magyarországra Lengyelország német–szovjet lerohanása után. Ugyanakkor az kevésbé közismert, hogy a külföldi nemzetiségű menekültek második legnépesebb csoportját a franciák alkották.⁴

Az 1940-es franciaországi hadjárat során hozzávetőlegesen 1 845 000 francia katona került német hadifogságba.⁵ A német haderő különböző típusú hadifogolytáborokat hozott létre annak érdekében, hogy a sikeres katonai hadműveletek után megfelelő körülmények között tudják őrizni a fogságba esett nagyszámú ellenséges katonát. Egyes táborok a légierő vagy a haditengerészet soraiból kikerülők részére jöttek létre, de a hadifoglyok többsége úgynevezett *Stammlagerek*be (röviden *Stalag*) és *Offizier-Lagerek*be (röviden *Oflag*) került rendfokozata alapján. Az előbbiekből 54-et hoztak létre a legénység és az altisztek számára, az utóbbiakból pedig 49-et a tisztek részére. A franciaországi hadjárat lezárását követően a korábbinál is jóval nagyobb számú hadifogoly elhelyezéséről kellett gondoskodni, ezért a megszállt francia területeken 62 *Frontstalagot* állítottak fel, amelyek a szövetséges haderők fogságba esett tagjainak őrzése mellett gyakran átmeneti állomásként is szolgáltak a Németországba deportált személyek számára.⁶ A francia hadifoglyok közül mintegy 1 600 000 millió embert szállítottak 1940 folyamán a Harmadik Birodalom területén található fogolytáborokba.⁷

Mindemellett a vártnál jobban elhúzódó háború és a frontokon elszenvedett növekvő veszteségek miatt Németország egyre komolyabban érdeklődött a francia munkaerő iránt, amelyre nagy szükség volt a német ipar teljesítményének fenntartásához. Párizs a Berlin által kért munkásokért cserébe a hadifoglyok elengedését szerette volna elérni, akiket azonban a németek ekkor már a mezőgazdasági és ipari termelésben foglalkoztattak,⁸ így csak olyan megállapodáshoz járultak hozzá, melynek keretében három szakképzett munkásért cserébe engedtek szabadon egy hadifoglyot.⁹ A tárgyalások eredményeképpen 1942. szeptember

fordított a témára, így csupán érintőlegesen foglalkoztak vele a történettudományban: Laurent: *De l'échec du renseignement*, i. m.

³ Acheray–Toupet: *La Brigade Stefani*, i. m.; Bajomi Lázár: *Ego sum gallicus captivus*, i. m.; Lannurien: *Une action de guerre*, i. m.; Lemaire: *A szabadság hídjai*, i. m.; Picard: *L'ennemi retrouvé*, i. m.; Roos: *Evadé en Hongrie*, i. m.

⁴ Lagzi: *Lengyel katonák*, 323.

⁵ Alexandra: *Les prisonniers*, 25.

⁶ SHD GR 2 P 72. Emplacement des camps de prisonniers de guerre en Allemagne.

⁷ Durand: *Les Prisonniers*, 11., 312.

⁸ Théofilakis: *La captivité*, 110–118.

⁹ Kedward: *STO et maquis*, 310.

4-én a francia kormány bevezette a *Service de travail obligatoire* (kötelező munkaszolgálat) intézményét, melynek keretében minden felnőtt férfi és nő (az utóbbiak csak lakóhelyük közelében) kötelezhető volt a hatóságok által meghatározott típusú és idejű munkák elvégzésére.¹⁰ Ennek nyomán 1943-ban már 650 000 francia állampolgár dolgozott Németországban, többségük nem önszántából.¹¹

A levéltári iratok és visszaemlékezések tanúsága szerint a német hadifogolytáborokban korábban a francia hadsereg soraiban szolgálatot teljesítő magyar származású foglyok is voltak, akik tájékoztatták francia nemzetiségű sorstársaikat arról, hogy szökés esetén célszerű Magyarország felé venniük az irányt, mivel az nem áll hadban Franciaországgal, következésképpen nem köteles kiadni a franciákat a német hatóságoknak. Bár ez az összefüggés erőltetettnek tűnhet, visszaemlékezések szerint mégis számos esetben ez történt, így a közös hadifogság hozzájárult a franciák Magyarországra szökéséhez.¹² A francia hadifoglyok Magyarország felé való menekülését az is elősegítette, hogy a német hatóságok – esetleges hazaszökésüket megakadályozandó – főleg a Német Birodalom keleti részében helyezték el őket. Ráadásul az osztrák területen nagyszámban tartózkodtak kötelező munkaszolgálatot végző franciák, akiket kevésbé ellenőriztek, mint a hadifoglyokat, így a táborból való kijutás után el tudtak vegyülni közöttük.¹³ A másik régió, ahonnan viszonylag nagy számban érkeztek francia fogvatartottak Magyarországra, Galícia volt, ahol a rawa ruska-i katonai internálótáborban visszaeső hadifogoly-szökevényeket és ellenállókat őriztek, köztük mintegy 25 000 franciát.¹⁴

Mindezeknek köszönhetően és részben magyar ráhatásra, a németországi hadifogoly- és munkatáborokból a korábban hadifogságba esett franciák első csoportjai 1940 végén érkeztek Magyarországra, ahol a magyar hatóságok – mivel a két ország között nem állt fenn hadiállapot – internálták őket.¹⁵

Az internálás ugyanakkor nem volt teljesen magától értetődő fejlemény. Eleinte a nagy reményekkel érkező francia szökevények számára a megérkezés körülményei gyakran kellemetlenek voltak, mivel a magyar hatóságok még nem rendelkeztek kész stratégiával a francia szökevényekkel kapcsolatban. Ezért számos alkalommal előfordult, hogy a magyar hatóságok őrizetbe vették az érkező franciákat, esetenként átmenetileg börtönbe is zárták őket, ráadásul az eljárás nem is mindig volt konzekvens, mivel egyrészt már 1941 folyamán létrehoztak a menekült francia hadifoglyok számára egy internálótáborot, ugyanakkor még 1942–1943 folyamán is előfordult, hogy a határon elfogott franciákat visszaadták a német vagy szlovák hatóságoknak. Ennek oka az a hivatalos állásfoglalás volt, mely szerint a határon feltartóztatott szökevény hadifoglyokat vissza kell toloncolni, de az ország területén elfogott személyeket internálni kell. Ez a kettősség 1943 októberéig állt fenn, amikor az a rendelet született, hogy minden letartóztatott hadifoglyot internálni kell, függetlenül a letartóztatás helyszínétől.¹⁶

Ezt követően minden esetben internálótáborba irányították a franciákat, mivel a politikai és jogi helyzet felmérése után a magyar döntéshozók arra a következtetésre jutottak, hogy bár Franciaország és Magyarország között nem áll fenn hadiállapot, azonban Franciaország

¹⁰ Crowdy: *The French Resistance Fighter*, 5.

¹¹ Azéma–Wieviorka: *Vichy*, 99.

¹² Bajomi Lázár: *Tramontana*, 156.

¹³ Roos: *Evadé en Hongrie*, 97–99.

¹⁴ Csernus: *Francia hadifoglyok*, 124.

¹⁵ HM HIM HL Tgy. 4136. Francia menekültek Magyarországon az 1939–1945-ös háború alatt, 1.

¹⁶ Hortobágyi: *Francia hadifoglyok*, 91–92.

és Németország között igen, és mivel az utóbbi Magyarország szövetséges, a magyar területre érkezett és ott – saját kijelentésük szerint – maradni szándékozó francia állampolgárok esetében fennáll a harc folytatásának esélye, ezért internálásuk feltétlenül indokolt. Amennyiben ezek a francia állampolgárok tovább kívántak utazni valamelyik szomszédos országon keresztül, azt csak az érintett állam beutazási engedélyével tehették, annak megérkezéséig pedig szintén internálni kellett őket. Következésképpen a magyar hatóságok az összes érkező franciát internálták. Ez a döntés hosszas mérlegelés után született, mivel a németbarát Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium amellett foglalt állást, hogy az elfogott hadifoglyokat szolgáltatassák vissza a német hatóságoknak, de végül a külügyminisztérium álláspontja győzedelmeskedett.¹⁷

Ez az internálás azonban – ahogy lejjebb részletesen látni fogjuk – jelentősen különbözött a hasonló esetekben megszokott eljárástól, mivel a gyakorlatban csupán annyit jelentett, hogy a franciák a számukra kijelölt tábort elvileg nem hagyhatták el. Mindemellett azonban az internáltak munkát vállalhattak, valamint akár többhetes szabadságra mehetek, amelyet saját maguk által választott helyen tölthettek el, tehát meglehetősen nagy mozgásszabadsággal rendelkeztek.

A francia internáltak elhelyezése

Elfogásuk után a francia hadifoglyokat az érvényben lévő szabályoknak megfelelően először Komáromba kísérték, ahol az erődítményrendszer Igmándy- és Monostori-erődje szolgált gyűjtőtáborként az internált személyek számára, így az összes olyan francia, aki határátlépés közben vagy közvetlenül azt követően kapcsolatba került a magyar rendfenntartó szervekkel, megfordult a komáromi erődben. Tekintettel arra, hogy az erőd ugyanakkor büntetőtáborként is funkcionált az országban hosszabb ideje tartózkodó és az előírásokat megszegő internáltak számára, a komáromi tartózkodás mély nyomot hagyott a legtöbb ide érkező francia hadifogolyban.¹⁸

Ugyanakkor a komáromi adottságok nem voltak alkalmasak arra, hogy megfelelő körülményeket biztosítsanak az egyre nagyobb számban érkező francia hadifoglyok elhelyezéséhez, ezért megfelelő internálótáborra kellett találni számukra. A magyar katonai hatóságok (a HM 21. osztálya) a Heves megyei Selypen (ma Lőrinci) működő lengyel internálótáborra választották ki a franciák számára, melyet a helyi cukorgyár üresen álló épületeiben hoztak létre. 1941 elején még csupán 15–20 főt érintett ez a döntés, akiket nehézségek nélkül el tudtak helyezni a táborban a lengyel internáltak mellett.¹⁹ Ugyanakkor az idő előre haladtával folyamatosan nőtt a menekült francia hadifoglyok létszáma. Egyes információk arra utalnak, hogy ebben az időszakban az újonnan érkezők közül még többen tudták folytatni útjukat déli vagy keleti irányban, ami lassította a létszám növekedését.²⁰ Ugyanakkor a magyar határon való áttutás Románia vagy Jugoszlávia felé nem jelentette a nehézségek végét, hiszen az előbbi esetben még Bulgárián is túl kellett jutni, hogy a szökevények megérkezzenek a többé-kevésbé biztonságos Törökországba, míg az utóbbi esetén a német és németbarát erőket elkerülve nehéz terepen kellett átküzdeni magukat Olaszországba, majd pedig tovább a szövetségesek ellenőrzése alatt álló területek felé. Ez a hosszú út csak nagyon keveseknek

¹⁷ Boros: *Német fogságból*, 430–431.

¹⁸ Lásd például: Lemaire: *L'hospitalité hongroise*, 110.; Roos: *Evadé en Hongrie*, 98.

¹⁹ HM HIM HL Pers. 305. Baló Zoltán visszaemlékezése, 2.

²⁰ Hortobágyi: *Francia hadifoglyok*, 88.

sikerült,²¹ a magyar szervek 40–50 főre teszik ezen személyek számát, amit a francia források is megerősítenek, kiemelve, hogy Jugoszlávia német elfoglalása után ez az útvonal szinte teljesen lezárult.²² Ebből kifolyólag ezek az útvonalak a továbbiakban nem vonzottak nagyszámú francia foglyot, mert kevés sikerrel kecsegtettek.²³

Minden bizonnyal ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1941 őszére több tucat főre növekedett a selypi tábor francia lakóinak száma, ami már kényelmetlenné tette együttélésüket a hosszabb ideje ott tartózkodó lengyel internáltakkal. Ezért 1941 végén a franciák egy részét Gyöngyösre helyezték át, ugyanakkor ezzel párhuzamosan Selypen is maradtak francia internáltak. Az új helyszín kifejezett előnye volt, hogy a franciák itt önálló épületben nyertek elhelyezést, miközben a város területén szabadon mozoghattak, és nem álltak külön tábori őrség felügyelete alatt, csupán a helyi rendfenntartó szervek ellenőrizték őket. Az internáltakra vonatkozó rendeletek értelmében a magyar hatóságoktól rendfokozatuk szerint pénzbeli illetményben részesültek (a tiszteknek napi 5 pengő, az altiszteknek napi 1 pengő, a légénységi állományúaknak pedig napi 40 fillér járt),²⁴ valamint ugyanazt az ételt kapták, mint a magyar honvédség tagjai.²⁵ Tekintettel arra, hogy ezt az összeget kiegészítette a budapesti francia katonai attasétól havonta és fejenként kiutalt 300 pengős juttatás, túlzás nélkül kijelenthető, hogy a francia internáltak meglehetősen pénzügyi, anyagi szabadságot élveztek.²⁶

Mindemellett a foglyok egy része ezt a mozgásszabadságot ebben az időszakban is arra használta fel, hogy a tábort engedély nélkül elhagyva átlépjék a határt keleti vagy déli irányba, ezért 1942. január 23-án büntetésből 7 légénységi állományú és 3 tiszti rangot viselő franciát a komáromi és a siklósi várakban található büntetőtáborokba szállítottak.²⁷ A büntetés azonban nem tartott sokáig, mivel a korábbi döntést február 26-án visszavonták, a 10 francia internáltat pedig a selypi táborba irányították.²⁸ 1942 augusztusában döntés született arról, hogy az egyre nagyobb létszámú francia kontingenst (ekkor körülbelül 100 főt) az ipolyvarbói (ma Vrbovka Szlovákiában) volt cseh pénzügyőr laktanyába helyezik át, ahol egy helyen megoldható az elszállásolásuk, és hatékonyabb a felügyelet alatt tartásuk. A kiadott rendelet szerint a költözésnek szeptember 10-ig meg kellett történnie.²⁹ Itt látogatta meg őket André Hallier vezérkari ezredes és francia katonai attasé Baló Zoltán ezredes, a HM 21. osztályának parancsnoka társaságában október elején. Az attasé nem volt elégedett a franciák elhelyezésének helyszínével és a szoros katonai felügyelettel sem, ezért javasolta, hogy az internáltakat helyezték át egy kényelmesebb helyre a Balaton partjára. Baló elfogadta a javaslatot, és egy balatonboglári szállodát javasolt új internálási helyszíneként, amely elnyerte francia partnere tetszését, aki vállalta, hogy a szálloda bérleti költségét a követség állja.³⁰ Ennek eredményeként 1942 októberében döntés született arról, hogy a franciákat egy önálló

²¹ HM HIM HL Pers. 305. 1943. július 9-i feljegyzés.

²² HM HIM HL Pers. 305. Baló Zoltán iratai francia hadifoglyok, 30.; Roos: *Evadé en Hongrie*, 100.

²³ Lannurien: *Une action de guerre*, 74.

²⁴ HM HIM HL Pers. 305. Baló Zoltán iratai francia hadifoglyok, 30.

²⁵ HM HIM HL Pers. 305. 1941. november 18-i rendelet a francia hadifoglyok elhelyezése tárgyában.

²⁶ Lagzi: *Francia menekültek*, 169.

²⁷ HM HIM HL Pers. 305. 1942. január 23-i rendelet a francia hadifoglyok elhelyezésének újabb szabályozására.

²⁸ HM HIM HL VII. Egy. V/45. Macskássy Pál: Hadifoglyok Komáromban; HM HIM HL Pers. 305. 1942. február 23-i rendelet a francia katonai internáltak áthelyezésére a selypi táborba.

²⁹ HM HIM HL Pers. 305. 1942. augusztus 25-i rendelet a francia internált katonák elhelyezéséről az ipolyvarbói laktanyában.

³⁰ HM HIM HL Pers. 305. Baló Zoltán visszaemlékezése, 3.

internálótáborban helyezik el Balatonbogláron, az internált katonákat pedig már október folyamán át is szállították a tóparti településre,³¹ ahol kellemes körülmények között élhettek, mint látni fogjuk.

1943 nyarán döntés született arról, hogy a balatonboglári francia internálótábort vissza-helyezik Selypre, ahol szigorúbb ellenőrzés alatt lehet tartani annak lakóit.³² Bár erre vonatkozóan Robert Dampierre követ augusztusi balatonboglári látogatásakor is zajlottak kétoldalú egyeztetések,³³ a rendelet kiadása kiváltotta a francia követség tiltakozását, amelynek eredményeképp a tábor Selypre költöztetését elhalasztották, így végül csak 1944 tavaszán került rá sor.³⁴ A HM 21. osztály a balatonboglári francia internálótábor Selypre költöztetését 1944. május 1-jén hajtotta végre, miközben a német hatóságokkal megállapodott, hogy a táborban tartózkodó és munkát végző franciákat az utóbbiak nem háborgatják.³⁵ A tábor ugyan menedéket nyújtott, de egyben jó célpontot is jelentett, ezért a magyar és francia vezetőség – Hallier ezredes folyamatos támogatásával és koordinálásával – folyamatosan azon dolgozott, hogy a lehető legtöbb internáltat külső munkahelyekre juttasson ki (amiről szintén bővebben ejtünk szót az alábbiakban), ahol egyenként vagy kis csoportokban el tudnak tűnni a hatóságok szeme elől. Ennek eredményeképpen a táborban tartózkodó franciák száma folyamatosan csökkent, októberre már csupán néhány tucat internált tartózkodott Selypen.³⁶ November 5-én megérkezett Horváth Jenő ezredesnek, a HM 21. osztály új vezetőjének parancsa, hogy a táborban tartózkodó, illetve onnan munkavégzés céljából távollévő internáltakat gyalogmenetben irányítsák a komáromi erődbe, ahonnan majd Németországba indulnak. Mivel időközben a tábor parancsnoka, Wissnyi-Hoffman Jenő tartalékos százados egészségügyi szabadságra ment, a költözés lebonyolításának feladata frissen kinevezett helyettesére, Németh József karpaszományos őrmesterre hárult. Az őrmester a francia táborparancsnokkal egyeztetve a munkára kiadott internáltak behívását elszabotálta, illetve az áttelepülés végrehajtását elég sokáig késleltette, hogy a hadifoglyok többsége közben megfelelő búvóhelyet találjon, így ezek a tábort a költözés kezdete előtt el tudták hagyni.³⁷ Végül november 7-én és 8-án összesen 53 francia, belga és holland internáltat irányítottak Komáromba vasúton, akik nagy része menet közben, illetve később a célállomáson megszökött a szándékosan nem túl szigorú őrizetből. Németh őrmester eközben a többi internáltra vonatkozó kartotékokat átadta parancsnokának, így azok a felettes szervek részére elérhetetlenné váltak.³⁸ Ennek a sikeres együttműködésnek köszönhetően a rendelkezésre álló információk alapján úgy tűnik, hogy Komáromból végül egyetlen francia hadifoglyot sem szállítottak vissza Németországba 1944 végén, amiben komoly szerepe volt az alsóbb szinteken tevékenykedő katonák – szökést aktívan elősegítő – hozzáállásának.³⁹

³¹ HM HIM HL Pers. 305. 1942. október 17-i rendelet.

³² HM HIM HL Pers. 305. 1943. július 28-i rendelet a francia internálótábor áthelyezéséről Selypre.

³³ HM HIM HL Pers. 305. 1943. augusztus 28-i jelentés a francia követ és attasé táborlátogatásáról.

³⁴ HM HIM HL Pers. 305. Baló Zoltán visszaemlékezése, 6.

³⁵ Egy visszaemlékező szerint Utassy Lóránd ezredes személyesen utazott Balatonboglárra, hogy megnyugtassa az internáltakat, hogy nem eshet bántódásuk, mivel továbbra is a magyar kormány védelme alatt állnak. Acheray–Toupet: *La Brigade Stefanik*, 118.

³⁶ Roos: *Evadé en Hongrie*, 104–105.

³⁷ HM HIM HL VII. Egy. V/45. Macskássy Pál: Hadifoglyok Komáromban.

³⁸ HM HIM HL Pers. 113/A. Németh József karpaszományos őrmester 1945. február 5-i jelentése.

³⁹ HM HIM HL VII. Egy. V/45. Macskássy Pál: Hadifoglyok Komáromban.

Életkörülmények az internálásban

A franciákat Balatonbogláron kifejezetten kellemes körülmények között helyezték el, a Savoy és a Nemzeti Szálló, valamint a Fleiner-villa épületében, ahol a tisztek részére a tábori ellátmányt pincérek szolgálták fel. A tábor parancsnoka Daróczy Tamás tartalékos hadnagy (civilben francia nyelv- és irodalom szakos középiskolai tanár) volt, aki kifogástalanul beszélt franciául, és mindent megtett annak érdekében, hogy a lehető legjobb viszonyt alakítsa ki a rábízott francia internáltakkal. Ennek megfelelően a tábor belső életének megszervezését a rendelkezésére álló magyar őrszemélyzet (1 magyar tiszt, 2–3 altiszt és ugyanennyi legénységi állományú katona) felhasználása helyett a rangidős francia tisztre bízta, aki saját beosztottjaival állította össze és ellenőrizte az internáltak napirendjét. Az így kialakított belső rendet megszegő hadifoglyokat a francia katonai attaséval egyeztetve részesítették fenyítésben vagy komolyabb büntetésben (például a komáromi büntetőtáborban való elzárásra).⁴⁰ A rendkívül nagy szabadságot élvező, a környéken kirándulásokat szervező, a helyiakkal jó kapcsolatokat kiépítő⁴¹ (számos esetben házasságokat kötő)⁴² internáltak kifejezetten jól érezték magukat Balatonbogláron, amint arról számos visszaemlékezés is tanúskodik mind magyar, mind pedig francia részről.⁴³

A kivételes bánásmód egyik megnyilvánulása volt az is, hogy 1943. július 14-én a francia nemzeti ünnep alkalmából a francia internáltak Balatonbogláron katonai parádét tarthattak, melyen Hallier és Baló ezredeseken kívül Antall József, a belügyminisztérium IX. osztályának vezetője és Angelo Rotta, budapesti apostoli nuncius, valamint számos magyar katonatiszt és politikus is részt vett. Az ünnepségen a francia internáltak katonai felvonulása mellett számos köszöntő és köszönőbeszéd hangzott el a francia és a magyar fél részéről, valamint a Vichy-kormány 1940-es felállása óta nem használatos francia trikolórt is felvonták. Emellett Hallier ezredes kérésére a komáromi büntetőtáborban különböző kihágások miatt bezárva tartott franciák büntetését elengedték, akik ezt követően visszatérhettek a balatonboglári táborba.⁴⁴

A francia foglyok 1943 nyarán Budapesten amatőr színjátszócsoporthoz hoztak létre Paul Lemaire – internált francia altiszt – irányításával, amely tíz francia internált és néhány magyar amatőr színész közösen produkciójaként az ország számos városában fellépett Molière *Le médecin malgré lui* (A botcsinálta orvos) című darabjának francia nyelvű előadásait, amelyek nagy sikert arattak.⁴⁵ Az előadások nézőközönsége általában a helyi társadalom franciául tudó elitjéből származott, illetve a felettes katonai hatóságok képviselői is meghívtak.⁴⁶ A fellépések jegybevételeit a társulat a német fogságban lévő francia hadifoglyok ellátását javító élelmiszer-csomagok küldésére fordította. A visszaemlékezések szerint összesen 30 000 csomag jutott el a német hadifoglytáborokba.⁴⁷ A színjátszócsoporthoz mellett a balatonboglári táborban alkalmi zenekart is szerveztek, amely több alkalommal tartott helyben koncerteket. Az egyik ilyen rendezvényre 1943. április 25-én került sor, amelyen ez

⁴⁰ HM HIM HL Pers. 305. Baló Zoltán iratai francia hadifoglyok, 30–31.

⁴¹ HM HIM HL VII. Egy. F/43. Francia hadifoglyok Balatonbogláron.

⁴² HM HIM HL Tgy. 4136. Francia menekültek Magyarországon az 1939–1945-ös háború alatt, 1.

⁴³ Lásd például HM HIM HL Pers. 305. Baló Zoltán visszaemlékezése, 5.; Lemaire: *L'hospitalité hongroise*, 110–111.

⁴⁴ HM HIM HL Tgy. 4136. Francia menekültek Magyarországon az 1939–1945-ös háború alatt, 1–2.

⁴⁵ HM HIM HL Tgy. 3037. René Eustache visszaemlékezése, 25–26.; HM HIM HL Mgy. Francia hadifoglyok visszaemlékezései 1942–1947, 28–29.

⁴⁶ Lásd például HM HIM HL Pers. 141. Séance artistique et littéraire.

⁴⁷ Lemaire: *A szabadság hídjá*, 67–68.

alkalommal is részt vett az internáltakkal foglalkozó Baló és Hallier ezredes. Ennek keretében sporteseményekre, valamint francia és magyar dalok előadására került sor. Ez utóbbiban Dalmady Erzsi, a magyar királyi opera tagja működött közre, a jegybevételeket pedig a magyar és a francia Vöröskereszt javára fordították.⁴⁸ 1943. augusztus 1-jén, vasárnap délután pedig a Nemzeti Szállóban került sor bokszmérkőzésekre, amelyeken a francia internáltak egymással küzdöttek népes nézőközönség előtt.⁴⁹

Mindemellett a franciáknak lehetőségük nyílt arra is, hogy a HM 21. osztálynál üdülési engedélyt kérjenek, melynek birtokában Magyarország bizonyos pontjaira utazhattak pihenési és sportolási célból. Ez különösen nagy mozgásszabadságot biztosított az internáltaknak, akik igyekeztek teljes mértékben kihasználni ezt a kivételes lehetőséget. Egyesek közülük helyben házasodva nászútra mentek a hegyekbe, mások ugyanakkor az országból való továbbshőkés és az ellenállási mozgalmakhoz csatlakozás lehetőségeit feltárando Észak-Erdélybe utaztak, ami kiváltotta a német hatóságok rosszszállását.⁵⁰

A magyar hivatalos szervek és a hadifoglyok visszaemlékezéseiből kibontakozó képet jelentősen árnyalják a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár Ellenállási gyűjteményének francia vonatkozású anyagai között talált korabeli fotók,⁵¹ amelyeket a tábor parancsnokhelyettese, Littka József tartalékos tüzérhadnagy készített. A szokványosnak egyáltalán nem nevezhető internálótábor a háborús időszakban meglepően kényelmes körülmények ellenére jól átgondolt rendszer alapján működött, és alapvetően katonai fegyelem uralkodott ott. Az utóbbi alól csak néhány epizód jelentett kivételt, amelyek azonban jól beleillettek egy kvázi helyőrségi szolgálatot teljesítő katonai alakulat kimenő alatti tevékenységébe, tehát nem erősítik meg azt az egyes csendőri jelentésekből kibontakozó képet, hogy az internáltak ellenőrzés nélkül szabadon jártak-keltek, és gyakorlatilag kedvük szerint azt csináltak, amit akartak.⁵²

Az átlagos hétköznap közös tornagyakorlatokkal kezdődött a franciák számára Jean Tomasi hadnagy irányításával, aki az internáltak sportvezetője volt.⁵³ Joggal lehetne feltételezni, hogy a központi irányítástól távol egy üdülőtelepülésen a franciák csupán néhány alaki gyakorlattal letudták a kötelező mozgást, a képek viszont arról tanúskodnak, hogy nagyon komoly edzést végeztek, mivel a szigorú rendben történő felvonulás után igen kimerítő erőnlétfejlesztő mozgásformákat végeztek, többek között három ember magasságú gúlát alkottak az egymás vállára álló katonák. Emellett az is jól látszik a csupán rövidnadrágot viselő internáltakon, hogy többségük nagyon jó fizikai állapotban volt, mivel szinte semmilyen súlyfelesleg nem látszik rajtuk, ugyanakkor a megerőltető feladatokat is könnyedén végezték el, például nekifutásból át tudták ugrani egyenesen álló bajtársaikat azok vállán megtámaszkodva.⁵⁴ Az erőnléti gyakorlatok után reggelire került a sor, majd a légénységi állomány délig kosarakat font, miközben a tisztek saját irodájukban elvégezték a napi adminisztrációt, tehát a rájuk vonatkozó ügyekben – a korábban említett módon – széles körű autonómiát biztosítottak számukra. Ugyanakkor a magyar táborparancsnoksággal napi szinten egyeztettek, minden délelőtt megbeszéltek az aktuális ügyeket a táborparancsnokkal annak irodájában.

⁴⁸ HM HIM HL VII. Egy. F/43. Francia hadifoglyok Balatonbogláron.

⁴⁹ HM HIM HL VII. Egy. F/43. Francia hadifoglyok Balatonbogláron, 5., 11.

⁵⁰ Lagzi: *Francia menekültek*, 173.

⁵¹ HM HIM HL VII. Egy. F/43. Francia hadifoglyok Balatonbogláron.

⁵² HM HIM HL VII. Egy. F/40. Macskásy Pál: Passuth László és barátja, meg a franciák.

⁵³ Tomasi hadnagy 1944. szeptember 2-án veszítette életét a szlovák nemzeti felkelés harcaiban Ruttkai térségében. SHD GR 13 P 96. Rapport du capitaine de Lannurien, 3.; Halaj–Moncol–Stanislav: *Francúzi v Slovenskom národnom*, 253–254.

⁵⁴ HM HIM HL VII. Egy. F/43. Francia hadifoglyok Balatonbogláron, 1., 30., 36.

Eközben került sor a gyengélkedők ellátására, amit a franciák saját orvosa, Lanusse orvosfőhadnagy végzett az erre a célra számára biztosított helyiségben.⁵⁵ Délben közös ebédre került sor a tábor helyszínéként szolgáló szállodák éttermeiben.⁵⁶ Ez a magas szintű ellátás kétségkívül egyáltalán nem tekinthető tipikusnak egy katonai jellegű táborban, ugyanakkor jól illeszkedik az elszállásolás körülményeihez. Az ebéd elfogyasztása után az internáltaknak lehetőségük volt kimenni a Balaton partjára, ahol a jó időt kihasználva a strandon napoztak és fürödtek. Késő délután a szálloda közösségi helyiségeiben beszélgethettek, társasjátékokat játszhattak, illetve szobájukban olvashattak vagy pihenhettek. A vacsora után este 9-kor volt takarodó, amikor mindenkinek vissza kellett térnie az elhelyezési körletébe (praktikusan a szállodai szobájába).⁵⁷

A vasárnapi program ettől eltérően alakult. Ezeken a napokon délelőtt díszszemlére került sor, ahol a francia katonák fegyelmezett rendben felsorakozva Franciaország felé fordulva tisztelegtek, majd a tábor magyar és francia vezetői megtekintették az alakzatban álló embereket, és meghallgatták a létszámjelentéseket. Ezután francia nyelvű istentiszteleten vehettek részt a helyi templomban, amit szabadfoglalkozás követett, amelynek során az internáltak elhagyhatták a táborot, lehetőségük nyílt arra is, hogy vitorlázzanak, illetve ismerkedhettek a helyi lakosokkal, ami a képek alapján elsősorban a helyi illetőségű és itt nyaraló magyar hölgyeket jelentette. Volt olyan alkalom is, amikor az egész tábor kirándulni ment Tihanyba, ahol szintén a helyi lakossággal keveredve turistáskodtak.⁵⁸

Tekintettel arra, hogy ugyan katonákról volt szó, de internálták őket, a franciák civil ruhákat viseltek a képeken mind a tábor területén, mind pedig azon kívül. Ezért katonai státuszuk nem derült ki azonnal, ami megkönnyítette a lakossággal való kapcsolatfelvételt, a későbbiekben pedig a német hatóságok kijátszását is. A fotókon csupán két kategóriába tartozó franciák esetében lehet egyenruhát látni, a budapesti francia követségen hivatalos feladatokat ellátó katonatiszteken (mivel ők nem voltak internáltak, hanem hazájuk képviselőjét látták el), illetve a hadifogságból a közelmúltban megszökött és a táborba éppen megérkező katonákon, akik ekkor kezdték meg internálásukat, és még nem kaptak polgári ruhát. Az utóbbiakkal kapcsolatban az egyik képaláírás megjegyzi, hogy Németországból nagyjából tíznaponta érkezett egy-egy új fogolykülönménnyel, ami jól magyarázza az internáltak számának gyors növekedését a háború során. Ezenkívül szembeötlő a képeken a frissen érkezettek és a már hosszabb ideje a táborban tartózkodók állapota közti különbség. Az előbbieket szemlátomást elhanyagoltak, borostásak, piszkos és elnyűtt egyenruhákat hordanak, míg az utóbbiak rendezettek, tiszták, frissen borotváltak és jól szabott civil ruhákat (zakót, öltönyt) viselnek.⁵⁹

Az internáltak és a hivatalosan az őrzésükre kirendelt magyar katonai kontingens tagjai közötti kapcsolatot jól érzékelteti, hogy számos fotón közösen szerepelnek, a képaláírásokból pedig az derül ki, hogy a táborban két párhuzamos parancsnoki struktúrát állítottak fel. Ugyanúgy volt magyar parancsnok és parancsnokhelyettes, mint ezek francia megfelelői, s egymást kölcsönösen tiszteletben tartva végezték dolgukat. Ebből arra lehet következtetni, hogy a magyar vezetés a helyi hatóságokkal való kapcsolattartást tekintette elsődleges

⁵⁵ Uo. 12., 15.

⁵⁶ Uo. 4.

⁵⁷ Uo. 10., 19.

⁵⁸ Uo. 9., 33., 38.

⁵⁹ Uo. 8., 33.

feladatnak, eközben pedig francia megfelelője⁶⁰ gondoskodott az internáltak tábori életének megszervezéséről és irányításáról.⁶¹

A helyi lakossággal kialakított jó kapcsolatra két dolog is utal. Egyrészt a helyi közösség hozzájárult ahhoz, hogy a francia nyelvű istentiszteleteket a helyi templomban tartsák, ami jól tükrözi a táborban élő franciák és a helyi lakosok között kialakult bizalmi viszonyt. Ezt minden bizonnyal erősítette az is, hogy az egyház képviselőivel is jó kapcsolat alakult ki, hiszen részt vettek a franciák által szervezett kulturális eseményeken.⁶² Másrészt pedig több képen szerepelnek csinos fiatal magyar hölgyek, akik szemlátomást nagyon jó viszonyt ápoltak az internáltakkal.⁶³ Az utóbbit az a tény is alátámasztja, hogy amikor 1945 tavaszán a turai táborban összegyűjtött franciák hazaindulásuk előtt létszámmellenőrzést tartottak, a 437 személy között 71 nő volt.⁶⁴ Tekintettel arra, hogy a házasság megkötésétől kezdve a francia táborparancsnokság francia állampolgárnak tekintette az internáltak feleségeit, feltételezhető, hogy az említett személyek jelentős része a Magyarországon töltött idő alatt francia katonákhoz feleségül ment hölgy volt. Ezt az is alátámasztani látszik, hogy a francia parancsnokság által vezetett hadműveleti napló végén 23 olyan házassági anyakönyv található, amelyet a franciák parancsnoka, René Roos százados állított ki annak érdekében, hogy 1945 első felének zűrzavaros időszakában a polgári hatóságok szentesítése nélkül is legalizálni tudja a párkapcsolatokat.⁶⁵ Természetesen számos házasságra teljesen hivatalosan került sor még ezt megelőzően, így valószínűsíthető, hogy a magyar feleségek száma a félszázat is megközelítette, vagy akár meg is haladta.

A fentiek alapján túlzás nélkül kijelenthető, hogy a fenti időszakban a Magyarországon internált franciák rendkívül jó bánásmódban részesültek és nagy szabadságot élveztek.

Munkavállalási lehetőségek

A francia internáltak helyzetét tovább javította az, hogy a háborús erőfeszítések növekedésével párhuzamosan fellépő egyre jelentősebb munkaerőhiány az 1942-es év második felében arra készítette a magyar politikai vezetést, hogy megpróbálja elérni az életerős és az esetek többségében szakmával rendelkező franciák munkába állását a magyar gazdaságban.⁶⁶ Ezt a törekvést az is elősegítette, hogy francia oldalról Hallier ezredes szintén szorgalmazta a franciák bevonását a munka világába, mivel úgy vélte, hogy ez hatékony eszköz lenne az unalom ellen, és hozzájárulna a fegyelem fenntartásához, ezért ő maga is közreműködött abban, hogy a lehető legtöbb francia internált részére munkahelyet találjanak.⁶⁷ A francia követségen belül egy új irodát is létrehozott (*Bureau des évadés* – Szökevények Irodája elnevezéssel), amely Roger Klein főhadnagy vezetése alatt az internáltak munkába állásának megszervezésével foglalkozott.⁶⁸ A munkavállalás lehetősége a franciákat is vonzotta, hiszen ennek révén a kényelmes, de hosszú távon meglehetősen unalmas vidéki életet egy sokkal mozgalmasabb életformára cserélhették fel Budapesten vagy a vidéki nagyvárosokban, ahol

⁶⁰ Duroule főhadnagy francia parancsnok és Maruse hadnagy francia parancsnokhelyettes. HM HIM HL VII. Egy. F/43. Francia hadifoglyok Balatonbogláron, 17.

⁶¹ Uo. 12., 14., 17.

⁶² Uo. 9., 29.

⁶³ Uo. 34., 38.

⁶⁴ SHD GR 13 P 96. Journal de Marches et d'Opérations, 39–40.

⁶⁵ SHD GR 13 P 96. Journal de Marches et d'Opérations.

⁶⁶ Uo. 174–175.

⁶⁷ HM HIM HL Pers. 305. Baló Zoltán visszaemlékezése, 5.

⁶⁸ Hortobágyi: *Francia hadifoglyok*, 94.

sokkal több szórakozási lehetőség volt. Ennek fényében nem meglepő, hogy az internáltak többsége önként jelentkezett munkavégzésre. Az adatok szerint eleinte 760 főből 620,⁶⁹ később pedig 850-ből mintegy 700 dolgozott különböző munkahelyeken szerte az országban.⁷⁰

A munkavégzés feltételeit részletesen szabályozták. Ennek értelmében a munkavállalás kizárólag az internáltak önkéntes jelentkezésén alapulhatott, minden francia munkavállalóval szerződést kellett kötni, melynek alapján a magyar munkásokéval megegyező összegű munkabért kellett kapnia, elszállásolásáról, betegség- és balesetbiztosításáról, valamint munkába járási költségeinek megtérítéséről a munkaadónak kellett gondoskodnia. Ha pedig bármelyik fél – a munkaadó vagy a munkavállaló – elégedetlen volt a munkavégzéssel vagy annak körülményeivel, a szerződést felmondhatta, a francia foglyok pedig visszatérhettek a balatonboglári táborba.⁷¹ A francia internáltak tehát kifejezetten előnyös feltételekkel állhattak munkába.

Egy 1944 elején készült kimutatás szerint 680 munkavállaló franciából 459 fő az iparban, 80 fő a mezőgazdaságban, 151 fő pedig egyéb munkakörben vállalt állást.⁷² A harmadik kategóriába tartozók főként nyelvtanárként helyezkedtek el, középiskolákban (többen is a gödöllői premontrei gimnázium francia tagozatán), egyetemeken, a vidéki városokban működő *Alliance Française* kirendeltségeken,⁷³ tehetős családoknál magántanítónaként, valamint a kulturális életben (folyóiratok szerkesztőségénél, könyvkiadóknál), de megtaláljuk őket szaklektorként és idegen nyelvű levelezőként is számos intézmény és vállalat kötelékében. Így komoly szerepet játszottak a kétoldalú tudományos és kulturális kapcsolatokban, miközben gazdasági hasznuk is jelentős volt.⁷⁴

Fontos megemlíteni, hogy a munkába álló franciák kifejezetten nagy szabadsággal rendelkeztek, hiszen kedvezőtlen munkakörülmények esetén felhagyhattak a munkavégzéssel, illetve munkahelyet is válthattak. Ennek tudatában esetenként összetűzésbe is kerültek a nagyobb fegyelmet követelő munkáltatókkal, ami a munkaszerződések megszüntetését vonta maga után. Ugyanakkor a munkaerőhiány olyan jelentős volt, hogy a franciákat szakképzettséget nem igénylő posztokon is foglalkoztatták, így például eladóként vagy idénymunkásként, ami lehetővé tette számukra, hogy könnyen találjanak új munkahelyet, egyesek pedig (például a nyelvtanárok) a magyar átlagnál jobb életszínvonalat élvezhettek a magánórákból befolyó összegeknek köszönhetően.⁷⁵

A hazai és a külföldi ellenállási mozgalmakban való részvétel

A francia menekültek alapvetően katonák voltak, akik továbbra is elkötelezettek a németek ellen vívott harc folytatása mellett. Ezért a körülmények és lehetőségek szabta keretek között többben – elsősorban a tisztek – azon munkálkodtak, hogy a francia internáltak aktívan részt tudjanak venni valamilyen ellenállási tevékenységben Magyarországon.

⁶⁹ HM HIM HL Pers. 305. Baló Zoltán iratai francia hadifoglyok, 30–31.

⁷⁰ HM HIM HL Pers. 305. Baló Zoltán visszaemlékezése, 5.

⁷¹ HM HIM HL Pers. 305. 1942. december 29-i rendelet a francia internált katonák munkára kiadásának szabályozásáról, 1–6.

⁷² Boros: *Német fogságból*, 434.

⁷³ HM HIM HL Mgy. M 873. Francia hadifoglyok visszaemlékezései 1942–1947, 32–34., 41–44.

⁷⁴ Bajomi Lázár: *Ego sum gallicus captivus*, 173–177.

⁷⁵ HM HIM HL Tgy. 3037. René Eustache visszaemlékezése, 27.

Ennek a szervezkedésnek a gyökerei egészen 1940-ig nyúlnak vissza, amikor a bukaresti központtal működő *Neuhauser* szabad francia ellenállási csoport⁷⁶ a francia diplomáciai testületen belül működő emberei segítségével a román fővárosból Budapestre irányította Noel Clavel híradóőrmestert a francia katonai attasé titkárának posztjára. Clavel a kapott utasításoknak megfelelően a francia követség Fő utca 17. szám alatti épületében titkos adóvevőkészüléket szerelt össze, amellyel kapcsolatba tudott lépni a Bejrútban működő szabad francia hírszerzőközponttal.⁷⁷ A rádiókapcsolat és az 1944 őszéig működő diplomáciai posta segítségével az Hallier ezredes és a követségen működő Szökevények Irodája által folytatott kiterjedt hírszerzési tevékenységből származó információkat rendszeresen továbbították a szabad francia vezetésnek. Az ország legkülönbözőbb pontjain munkát végző internáltaknak köszönhetően nagyon sok helyről futottak be információk a követségen működő ellenállási központba,⁷⁸ valamint a frissen érkezett hadifoglyokat is kikérdezték minden, katonai szemmel jelentős információ megszerzése érdekében,⁷⁹ mint ahogy a német nyelvű sajtó is sok érdekességet tartalmazott. Mindazonáltal a megszerezhető értesülések körét nagymértékben korlátozta a magyar nyelv ismeretének hiánya, ezért számos információ elérhetetlen maradt az önkéntes francia hírszerzők számára.⁸⁰

A német megszállás hatására az ekkor már René Roos százados vezetése alatt működő Iroda újból élénken tanulmányozni kezdte, hogy milyen irányba lehetne elhagyni a német fennhatóság alá került országot. Ennek jegyében több alkalommal megkísérelték felvenni a kapcsolatot a korábbi Jugoszlávia területén működő partizánokkal, de ezek a kísérletek a jól működő magyar határőrizet és a Dráva folyón való átkelés nehézségei miatt kudarcot vallottak.⁸¹ Így a francia ellenállók figyelme két másik kitörési pont felé fordult: a magyar ellenállókval való aktív együttműködés, illetve a Szlovákiában tevékenykedő partizánokhoz való csatlakozás felé. 1944 nyarán a rendkívül aktív és Magyarországon töltött időszakának köszönhetően széles kapcsolati hálóval rendelkező Hallier ezredes angol, holland és szovjet hadifoglyokkal, valamint magyar katonatisztekkel közösen egy olyan tervet dolgozott ki, amely szerint az országban őrzött hadifoglyokból egy külföldi dandárt állítanának fel, amely a közeledő Vörös Hadsereggel együttműködve elősegíthetné az ország átállását, a rend fenntartását és nem utolsósorban a hadifoglyok helyzetének javítását. Ennek érdekében fegyvert és élelmiszert kezdtek el felhalmozni a francia követségen.⁸² Ennek a tervnek a sikeres kivitelezése érdekében keresték a kapcsolatot a magyar ellenállókval is, ami sikerült a tavasz folyamán Rubletzky Géza és Macskásy Pál, korábban Párizsban tanuló magyar diákok segítségével. Az utóbbiak segítettek elő, hogy a franciák találkozhassanak a Magyar Fronton tagjaival (Sólyom Lászlóval és Orbán Lászlóval), akikkel francia részről Jean Cottin főhadnagy

⁷⁶ A hírszerző hálózatot Jean Neuhauser ezredes hozta létre romániai központtal annak érdekében, hogy a Balkán térségében – ideértve Magyarországot is – információkat szerezzen a tengelyhatalmi fegyveres erők hadrendjéről. A csoportnak három magyar tagja is volt, akik érdemi hozzájárulást nyújtottak a szervezet működéséhez Budapesten. Longuet–Genet–Rouffiac: *Les réseaux de résistance*, 923.

⁷⁷ HM HIM HL VII. Egy. F/40. Macskásy Pál: A budapesti De Gaulle Bizottság megalakulásának előzményei.

⁷⁸ Ezeknek az információknak az értékét jól jelzi, hogy még 1945-ben is születtek jelentések a magyarországi helyzetről a francia internáltak tollából. Lásd például SHD GR 13 P 96. Rapport sur la situation alimentaire en Hongrie.

⁷⁹ Acheray–Toupet: *La Brigade Stefanik*, 111.

⁸⁰ Roos: *Evadé en Hongrie*, 101.

⁸¹ Lannurien: *Une action de guerre*, 74–75.

⁸² Bajomi Lázár: *Ego sum gallicus captivus*, 282.

júniusban megállapodást kötött a közös fegyveres fellépésről, ugyanakkor ez nem valósult meg, mivel november folyamán a magyar rendőri szervek letartóztatták a magyar szervezet vezetőit és számos francia állampolgárt is.⁸³

A kialakult helyzetre tekintettel a magyarországi francia külképviselet felkészült arra, hogy hivatalos formában nem tud esetleg majd tovább tevékenykedni, ezért 1944 júniusában az algériai ideiglenes francia kormány utasítására létrehozták az illegálisban működő De Gaulle Bizottságot, melynek vezetője Paul Giraud, budapesti francia textilnagyiparos volt. Ez az elővigyázatosság indokoltan bizonyult, mivel a nyilas hatalomátvétel után számos francia diplomata ellen letartóztatási parancsot adtak ki, illetve december elején a német rendőri erők elfoglalták a francia követséget, valamint a marista testvérek budapesti iskoláját, ahol számos francia internált, elzászi katonaszökevény és zsidó rejtőzött. Számos franciát ebben az időszakban tartóztattak le és szállítottak Németországba, de voltak köztük olyanok is, akik ugyan a főváros szovjet bekerítése és ostroma miatt végül elkerülték a deportálást, de rájuk is egyhónapos, gyakran kínzásokkal tarkított fogság várt.⁸⁴ A magyarországi ellenállási tevékenységben való francia részvétel – elsősorban a külső körülmények alakulása miatt – tehát nem hozott érdemi eredményeket.

Magyarország 1944. március 19-i, német haderő általi megszállása alapjaiban változtatta meg a franciák helyzetét. A gyorsan berendezkedő német hatóságok mintegy 100 francia hadifoglyot tartóztattak le és irányítottak vissza rövid időn belül németországi hadifogolytáborokba.⁸⁵ A magyar szervek mindent elkövettek kiszabadításuk és megvédésük érdekében – ennek jegyében került sor a francia internálótábor korábban említett áthelyezésére is a Balaton partjáról –, de mozgásterük a katonai és politikai helyzet romlásával folyamatosan szűkült.⁸⁶ Ezt a francia internáltak is érzékelték, akik egyre nagyobb számban kerestek menekedést az évek során megismert magyar barátaiknál és ismerőseiknél, miközben a francia követségen élénken tanulmányozni kezdték, hogy az internáltak milyen irányba tudnák elhagyni a német fennhatóság alá került országot.⁸⁷

Tekintettel arra, hogy számos francia hadifogoly Szlovákián keresztül érkezett Magyarországra, ahol rövidebb-hosszabb időt eltöltöttek, így lehetőségük nyílt felvenni a kapcsolatot a helyi lakossággal és a szlovák ellenállás egyes tagjaival.⁸⁸ Közéjük tartoztak Michel Bourel de la Roncière és Georges Barazer de Lannurien főhadnagys is, akik Magyarországra érkezésük után Budapesten a Szökevények Irodájában kezdtek dolgozni, ahol aktívan részt vettek az internáltak hírszerzési és ellenállási tevékenységének megszervezésében.⁸⁹ A két főhadnagy magyarországi internálása idején is ápolta a szlovák ellenállás képviselőivel kiépített kapcsolatokat. Így tisztában voltak vele, hogy 1944 nyarán Szlovákiában nagyszabású fegyveres felkelés készülődik, amelyben lehetőség szerint részt kívántak venni egy francia internáltakból felállított különítménnyel. A felkelést előkészítő szlovák katonák júniusi pozitív megerősítése alapján, amelyre személyes találkozó keretében került sor, július folyamán a Szökevények Irodája megkezdte az önkéntesek toborzását az internáltak között, majd

⁸³ HM HIM HL VII. Egy. F/40. Macskásy Pál: A budapesti De Gaulle Bizottság megalakulásának előzményei; Roos: *Evadé en Hongrie*, 104.

⁸⁴ HM HIM HL VII. Egy. F/40. Macskásy Pál: Citoyen de Budapest.

⁸⁵ Boros: *Német fogságból*, 435.

⁸⁶ HM HIM HL Pers. 305. Baló Zoltán visszaemlékezése, 19.

⁸⁷ Lannurien: *Une action de guerre*, 74–75.

⁸⁸ Kovarik: *La France militaire*, 123.

⁸⁹ Fejérdy: *Adalék az 1950-ben Budapestre*, 93.

pedig a magyar–szlovák határon való illegális átjutásuk megszervezését, amelyre augusztus folyamán került sor.⁹⁰

A magyar–szlovák határt Galánta térségében illegálisan átlépő franciákat Lannurien vezetése alatt az 1. Stefanik partizándandár kötelékébe osztották be egy szlovák és egy szovjet zászlóalj mellé. Mivel a franciák száma augusztus végén már meghaladta a 100 főt, egységük század besorolást kapott, Lannurien pedig az alakulat parancsnokaként – a moszkvai szabad francia nagykövetség jóváhagyásával – századosi kinevezést.⁹¹ Az internáltak mellett Szlovákia területén kötelező munkaszolgálatot teljesítő franciák (54 fő), valamint franciául beszélő csehszlovák, lengyel és jugoszláv állampolgárok (33 fő) is csatlakoztak a századhoz.⁹² Szeptember második felében az alakulatot, amely ekkor már 290 fős létszámmal rendelkezett, Pjotr Alekszejevics Velicsko szovjet ezredes, a partizándandár parancsnoka zászlóaljja szervezte át. A franciák a zászlóaljat Foch marsallról nevezték el, franciákból álló századát pedig Leclerc tábornokról, ugyanakkor a külföldiekből álló megerősített szakasz nem kapott külön nevet. Az alakulatban öt lövésszakasz (négy francia és egy külföldi), egy nehézfegyveres szakasz, egy parancsnoki szakasz, egy ellátószakasz és egy egészségügyi raj teljesített szolgálatot.⁹³ A zászlóalj tagjait augusztus végén ejtőernyővel ledobott szovjet fegyverzettel és felszereléssel látták el, majd gyorsított kiképzést biztosítottak számukra, hogy megtanulják ezek használatát. Szeptember folyamán a francia egység még több alkalommal kapott kiegészítő fegyverzetszállítmányokat, valamint járműveket, így viszonylag jelentős tűzerőt tudhatott magáénak. A fegyverzet 19 géppuskából, 46 géppisztolyból, három páncélelhárító puskából, két darab 80 milliméteres aknavetőből, valamint puskából és pisztolyokból állt. Az egység szállításához három teherautó, négy személyautó, két motorbicikli és egy oldalkocsis motorkerékpár állt rendelkezésre.⁹⁴

Tekintettel arra, hogy máshol már részletesen tárgyaltuk a franciák részvételét a fegyveres összecsapásokban,⁹⁵ a jelen tanulmányban megelégszünk ennek a szerepvállalásnak vázlatos bemutatásával. A Foch zászlóalj harctéri tevékenysége két nagyobb részre osztható: augusztus végétől október végéig – amikor a német csapatok elfoglalták a felkelés központjával szolgáló Besztercebányát – reguláris alakulatként vett részt a felkelő erők védelmi harcaiban. Ezt követően novembertől január közepéig – amikor a szovjet hadsereg elfoglalta a régiót – partizánegységként harcolt a Kárpátokban, központi támogatás és ellátmány nélkül.

A francia alakulat augusztus 28-án kapta első harci feladatát (a Zsolna közelében fekvő Ruttka vasúti csomópontjának elfoglalását), amelyet sikeresen teljesített.⁹⁶ Ezt követően a szlovák parancsnokság mindig oda irányította a franciákat, ahol a legnagyobb szükség volt egy harcedzett, jól kiképzett és magas harcértékű alakulatra (Zsolna, Sztrecsény, Révayfalva, Tótróna, Jánosgyarmat, Dobronya, Korpona, Szénavár), a francia önkéntesek pedig jól megállták a helyüket, amiről többek között Velicsko ezredes szeptember 28-i napiparancsban kifejezett elismerése is tanúskodik.⁹⁷ Besztercebánya október 27-i elestét követően a francia zászlóalj Breznóbánya felé vonult vissza, hogy a továbbiakban partizánalakulatként

⁹⁰ Lannurien: *Une action de guerre*, 75–78.

⁹¹ SHD GR 13 P 96. Groupe de combattants français en Slovaquie (Création, organisation et activité), 2–3.

⁹² SHD GR 13 P 96. Rapport sur l'action des Français dans le maquis tchécoslovaque, 1–4.

⁹³ SHD GR 13 P 96. Groupe de combattants français en Slovaquie, 17–19.

⁹⁴ Uo. 9–13.

⁹⁵ Bene: *A Magyarországon internált*, 114–131.

⁹⁶ SHD GR 13 P 96. Journal de marche du groupe des partisans français en Slovaquie, 1–2.

⁹⁷ SHD GR 13 P 96. Groupe de combattants français en Slovaquie, 16–18.

tevékenykedjen. A nehéz terepen folytatott menetelés során az egység szétszóródott, november 1-jén csupán 83 fő állt Lannurien százados közvetlen irányítása alatt. Mivel a partizándandár parancsnokságával is megszűnt a kapcsolat, a franciák önállóan próbáltak meg eljutni az ország keleti részébe, hogy felvegyék a kapcsolatot a Vörös Hadsereg közeledő egységeivel.⁹⁸ A százados november 18-án embereit 10 fős csoportokra osztotta, amelyeknek egy-egy tapasztalt altiszt vezetésével önállóan kellett eljutniuk Rimaszombatra, majd pedig a szovjet csapatokkal való kapcsolatfelvétel után Kassán kellett gyülekezniük. December elejére a legtöbb csoport elérte Szlovákia déli részét, ahonnan kisebb rajtaütéseket hajtottak végre a német és magyar csapatok ellen. A százados csoportjának 1945. január 15-én sikerült felvennie a kapcsolatot a reguláris szovjet egységekkel, akik először Losoncra, majd Bukarestbe irányították a tiszteket. Ugyanakkor embereit, akik különböző helyeken és időben találkoztak a szovjet csapatokkal, eltérő településeken gyülekeztették: egyeseket Magyarországra szállítottak a turai gyűjtőtáborba, másokat a lengyelországi Novy Saczba (Újszandecbe) irányítottak, és olyanok is voltak, akik szintén Bukarestbe kerültek, illetve a korábban megsebesült franciák egy része szovjet kórházakban gyógyult.⁹⁹

A francia század, majd zászlóalj részvétele a szlovák nemzeti felkelés reguláris szakaszában jelentős segítség volt a felkelőknek, mivel a jelentős katonai tapasztalattal rendelkező franciák magas harcértéket képviseltek, és számos taktikai sikert értek el a harcmezőn – még ha ez nem is befolyásolta a felkelés végső kimenetelét. Az irreguláris összecsapásokban való részvétel mérlege már nem ilyen pozitív: a nyelv- és terepismerettel nem rendelkező franciák gyorsan elvesztették a kapcsolatot a helyi partizánokkal, majd egymással is, ezért kisebb csoportokra szakadva próbáltak boldogulni, bízva a szovjet csapatok megérkezésében, anélkül, hogy érdemi módon részt vettek volna a német csapatok elleni hadműveletekben.

Az internáltak hazatérése Franciaországba

A nyilas hatalomátvétel után teljes mértékben megszűnt a magyar hivatalos szervek részéről nyújtott védelem, számos franciát letartóztattak a német és a magyar rendőri szervek 1944 utolsó hónapjaiban, akik csak a főváros ostroma után szabadultak ki. Akik elkerülték a letartóztatást, a korábbi évek során megismert magyarok segítségével rejtőztek el, és várták, hogy megérkezzenek a szovjet csapatok.¹⁰⁰ A francia érdekek képviselete és az internáltak irányítása ebben az átmeneti időszakban a De Gaulle Bizottságra hárult, amely ekkor Petráss Lászlónál működött, az Irányi utca 21–23. alatt (itt található üzemében folyamatosan dolgoztak franciák, akiknek elrejtésében is közreműködött), majd innen költözött át a Nemzeti Múzeumba. A Bizottság már január 21-én felvette a kapcsolatot a szovjet hatóságokkal, amelyek engedélyezték működését, és őrséget állítottak irodája elé, hogy védelmet biztosítsanak az ott dolgozóknak. Ezenfelül engedélyezték, hogy a Bizottság igazolványokat állítson ki a franciák részére, hogy azonosítani tudják magukat a szovjet járőröknek, és elkerüljék a letartóztatást.¹⁰¹ A Bizottsággal párhuzamosan megkezdte működését a Francia Katonák Irodája a Bizottság korábbi helyén, az Irányi utcában, amelynek parancsnokságát Roos százados látta el.¹⁰²

⁹⁸ Lannurien: *Une action de guerre*, 98–99.

⁹⁹ SHD GR 13 P 96. Lettre du capitaine de Lannurien au colonel Velicko du 12 avril 1945.

¹⁰⁰ Roos: *Évadé en Hongrie*, 106–107.

¹⁰¹ SHD GR 13 P 96. Journal de Marches et d'Opérations Militaires Français évadés d'Allemagne réfugiés en Hongrie, 1.

¹⁰² Roos: *Évadé en Hongrie*, 107.

Január 25-én már 118 francia katonát vettek nyilvántartásba az Irodában, akiknek száma folyamatosan nőtt. Az Iroda munkatársai ugyanis az informális csatornák mellett újsághirdetésben is közzétették, hogy ide várják a korábbi internált franciákat. A franciák számára az volt a legfontosabb, hogy minél előbb hazatérhessenek, amire január 28-án Csernisov vezérőrnagy (Budapest városparancsnoka) ígéretet is tett az Iroda vezetőjével folytatott megbeszélésén. Ennek előfeltételeként szabta, hogy a franciákat egy megfelelő helyen összegyűjtsék, ahonnan hazaszállításuk szervezeten megoldható lesz. Február 5-én érkezett meg a szovjet parancsnokság utasítása, hogy a francia katonáknak Turán kell gyülekezniük, ezért Roos százados emberei nagyobb részével azonnal megkezdte az áttelepülés megszervezését – 143 fővel február 7-én érkezett meg vasúton a településre –, míg az Irányi utcában működő Iroda vezetését Seal főhadnagyra bízta, akinek az ott jelentkező franciákat a gyülekezési körletbe kellett irányítania, illetve utazásukat megszerveznie.¹⁰³

Roos százados katonai bázisként tekintett a táborra, így ennek megfelelően szervezte meg a napirendet, őrszolgálatot, testedzést stb., ami segített fenntartani a katonák morálját. A táborban tartózkodó franciák nem kizárólag a korábbi internált hadifoglyok közül kerültek ki. Számos civil is elkísérte őket, akik részben a követség munkatársai voltak korábban, és így reméltek biztonságban hazajutni, valamint a katonák (általában magyar származású) feleségei és gyerekei is a táborban tartózkodtak. Rajtuk kívül a német hadseregben szolgálatot teljesítő elzászi katonaszökevények is menedéket kértek korábbi honfitársaiktól, akik alapos kihallgatás után általában befogadták őket maguk közé. Roos százados feltételezése szerint ez a heterogén összetétel is hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet hatóságok Turán tartották a franciákat, számos alkalommal kihallgatták őket, és a németekkel együttműködő kollaboránsokat kerestek közöttük. Utóbbiban a francia különítmény vezetése is részt vett, és igyekezett kiszűrni a kétes előéletű elemeket.¹⁰⁴ A hazaindulás első állomására végül 1945. április 22-én került sor, amikor 293 főt (206 férfit, 67 nőt és 19 gyermeket) vasúton Odesszába szállítottak, ahol 11 napos utazás után a korábban odaérkező Lannurien százados várta őket 90 emberrel (főként a szlovákiai harcok túlélőivel).¹⁰⁵

A szovjet hatóságok részéről már a turai táborban is problémaként merült fel a magyar származású feleségek jelenléte, ami még nagyobb gondot okozott Odesszában, ugyanis a helyi hatóságok csak a bizonyítottan francia állampolgárságú nők – mint például a követségi alkalmazottak – részére engedélyezték a behajózást. A francia táborvezetés már Magyarországon megpróbálta orvosolni ezt a helyzetet azzal, hogy a táborparancsnok összeadta a francia katonákat magyar mennyasszonyokkal, ez azonban nem volt jogerős a szovjet hatóságok szemében. A francia tiszték több ízben próbálták a helyi francia katonai misszió segítségét is kérve meggyőzni a szovjet illetékeseket arról, hogy a magyar feleségek a katonákkal tarthassanak, de nem jártak sikerrel.¹⁰⁶ Ezért amikor a francia katonák első csoportja május 20-án behajózott, 4 magyar feleséget is felcsempészték a brit hajó fedélzetére, ami elkerülte a szovjet hatóságok figyelmét, így az *SS Monoway* gond nélkül elhagyta a kikötőt.¹⁰⁷ A franciák második csoportját 22-én este 22 órakor kezdték el behajózni a szintén brit *SS Arawa* nevű hajóra, ami jó lehetőséget biztosított arra, hogy a hivatalos utat megkerülve 39 nőt csempésszenek fel a járműre. Ugyanakkor mivel a hajó másnap reggel nem tudott elindulni a kikötőből az erős szél miatt, a szovjet hatóságoknak feltűnt, hogy a nyilvántartásokban sze-

¹⁰³ SHD GR 13 P 96. Journal de Marches et d'Opérations, 4–15.

¹⁰⁴ Roos: *Evadé en Hongrie*, 108.

¹⁰⁵ SHD GR 13 P 96. Journal de Marches et d'Opérations, 56–57.

¹⁰⁶ Roos: *Evadé en Hongrie*, 108–109.

¹⁰⁷ Picard: *L'ennemi retrouvé*, 343–344.

repló nők eltűntek a számukra kijelölt táborból, és a hajón keresték őket. A jármű brit parancsnoka, Turner fregattkapitány azonban nem engedélyezte a hajó átkutatását a szovjeteknek, így végül csupán egy jegyzőkönyvet vettek fel az esetről, a brit hajó pedig május 24-én kihajózott Odesszából a francia katonákkal és családtagjaikkal. Az utasok 25-én Isztambulban, 29-én Nápolyban, 31-én pedig már Marseille-ben voltak.¹⁰⁸

Annak ellenére, hogy az internált franciák többsége az Odesszából induló két hajón jutott vissza Franciaországba a háború végén, ez távolról sem jelenti azt, hogy minden francia ekkor és ezen az úton jutott haza. A szovjet és román területen lévőek többségét amerikai szállítórepülőgépek vitték Franciaországba az 1945-ös év első hónapjaiban – elsősorban Bukarestből.¹⁰⁹ Arra vonatkozóan is akadnak források, hogy az internáltak egy kisebb különítménye már április 8-án útnak indult hazafelé Odesszából a *Berges Fjord* nevű hajó fedélzetén.¹¹⁰ Emellett számosan voltak olyanok, akik a háború lezárultával Jugoszlávián keresztül indultak hazafelé, de a politikai és katonai változások érintette Európában az ő hazajutásuk hosszabb időt vett igénybe.¹¹¹ Valamint akadtak olyan franciák is, akik különböző okok miatt – később szabadultak a német fogságból, nem tudtak csatlakozni a többi francia internálthoz, esetleg családi kötöttségeik voltak Magyarországon – csak később hagyták el az országot, így 1945 nyarán a francia internáltak egy része még biztosan Budapesten tartózkodott.¹¹²

Az internálás utóélete

A hazatérést követő hónapok során ennek a különleges egységnek a két vezetője, Roos és Lannurien századosok foglalkoztak az alakulat felszámolásával járó adminisztratív teendőikkel, ami lehetővé tette, hogy a Magyarországra menekült francia hadifoglyok hivatalosan is leszerelhessenek a hadsereg kötelékéből, és – gyakran új családjukkal – megkezdhessék viszszaülleszkedésüket a francia társadalomba, ami a visszaemlékezések tanúsága szerint sikeresen megtörtént.¹¹³

A francia internáltak Magyarországon töltött éveinek emlékezete ugyanakkor nagyon eltérő módon alakult a két országban. Annak ellenére, hogy a háború egyik győztes hatalmának számító Franciaország állampolgárai felé tettek nagylelkű gesztusokat a konfliktus során a magyar hatóságok, a későbbiekben erre nem építettek érdemben diplomáciai téren. Ennek fő oka a korábbi politikai berendezkedéssel való szakítás szándéka volt, így a Horthy-korszak alatti kormányzati fellépést az új politikai vezetés nem kívánta pozitív színben feltüntetni és azt komolyabb hivatkozási alapként használni a külpolitikában.¹¹⁴ A francia levéltári források tanúsága szerint 1945-ben ennek ellenére történt egy tétova kísérlet annak érdekében, hogy a béketárgyalásokra való készülés jegyében a magyar külügyminisztérium francia támogatást szerezzen. Kertész István, a békeelőkészítő csoport vezetője (később a párizsi békedelegáció főtitkára) felvette a kapcsolatot a budapesti francia külképviselettel, hogy információkat kérjen a szlovák nemzeti felkelésben harcoló franciákat segítő magyar állampolgárokról. A Lannurien százados által jegyzett válasz – bár megemlíti, hogy sok magyar nyújtott

¹⁰⁸ SHD GR 13 P 96. Journal de Marches et d'Opérations, 63–66.

¹⁰⁹ SHD GR 13 P 96. J'ai combattu en Slovaquie avec deux cents Français (L'Humanité du 12 février 1945), 1–3.

¹¹⁰ SHD GR 13 P 96. Rapport du sergent-chef André Wattrée, 1–3.

¹¹¹ SHD GR 13 P 96. Journal de Marches et d'Opérations, 66.

¹¹² Hortobágyi: *Francia hadifoglyok*, 99.

¹¹³ SHD GR 13 P 96. Lettre du 29 juin 1945 du général Koenig.; Roos: *Evadé en Hongrie*, 109.

¹¹⁴ Csernus: *Francia hadifoglyok*, 132.

értékes segítséget az internáltaknak – meglehetősen kiábrándító volt, mivel a fegyveres fellépés kapcsán csupán Dessewffy Gyula grófort és a Losonc mellett élő Zichy családot említette név szerint.¹¹⁵ Ez részben annak tudható be, hogy a magyarországi kellemes életkörülményeket és mozgásszabadságot a francia fél jelentős mértékben saját fellépésének tulajdonította, nem pedig a magyar hatóságok előzékenységének, így ez utóbbinak nem is tulajdonított kiemelt jelentőséget.¹¹⁶

Más volt a helyzet az eseményeket átélő internáltak esetében, akik jószívvel emlékeztek vissza a Magyarországon töltött időszakra, és hálások voltak a magyaroknak az általuk tanúsított bánásmódért.¹¹⁷ Hazatérésük után néhány hónappal, 1945 második felében Párizsban – a párizsi magyar külügyi szervekkel együttműködve – létrehozták a Magyarországra Menekült Francia Hadifoglyok Baráti Társaságát, amely mind a francia lakossággal, mind pedig a francia kormánnyal igyekezett megismertetni az általuk átért és a magyarokat jó színben feltüntető élményeket. Ennek érdekében figyelemfelkeltő újságcikkeket tettek közzé a francia lapokban, valamint levélben fordultak a magyar hadifoglyokat őrző táborok vezetőihez,¹¹⁸ valamint magához De Gaulle tábornokhoz is, hogy elérjék a magyar hadifoglyok – rendkívül rossz – életkörülményeinek javítását és mielőbbi szabadon bocsátását.¹¹⁹ Minden bizonnyal ezek az erőfeszítések is közrejátszottak abban, hogy 1946 márciusában megkezdődött hazaszállításuk Franciaországból,¹²⁰ ugyanakkor a folyamat – a francia hatóságok ellenérdekeltsége folytán, akik a lehető legtovább kívánták felhasználni a foglyok biztosította ingyen munkaerőt – elhúzódott, és csak 1947 második felében ért véget.¹²¹

Az 1956-os magyar forradalmat követően a korábbi francia internáltak újból aktívan közreműködtek a magyar menekült franciaországi befogadásában, az évtizedek során komoly szerepet játszottak számos testvérvárosi együttműködés kiépítésében, valamint általános-ságban véve a közéleti fórumokon felszólaltak Magyarország mellett az európai közösség bővítése során.¹²² Összességében tehát megállapítható, hogy Franciaországban élő emlékezte volt a második világháború alatt átért eseményeknek, amely a változó történelmi helyzetekben pozitív módon hatott a magyarokra és Magyarországra.

Ugyanakkor hazánkban hosszú időn keresztül feledésbe merült a francia internáltak befogadása, így – néhány tudományos szaktanulmányt leszámítva¹²³ – érdemi emlékezetpolitika sem alakult ki körülötte a háborút követő évtizedek alatt. Ez a helyzet az 1980-as évek elején kezdett változni, amikor játék- és dokumentumfilm is készült az eseményekről, majd az 1990-es évektől kapott nagyobb figyelmet a kérdés, amikor emléktáblákat helyeztek el Balatonbogláron és Párizsban,¹²⁴ 2022-ben emlékszóbat avattak Balatonbogláron,¹²⁵ majd ezt követően egyre több alkalommal került előtérbe a kérdés, amelynek a Budapesti

¹¹⁵ SHD GR 13 P 96. Lettre du 10 décembre 1945 du capitaine Lannurien.

¹¹⁶ Csernus: *Francia hadifoglyok*, 131.

¹¹⁷ HM HIM HL Tgy. 3037. René Eustache visszaemlékezése, 6.

¹¹⁸ A francia őrizetbe került magyar hadifoglyok kérdésére itt bővebben nem térek ki, ezzel a kérdéssel kapcsolatban lásd bővebben: Bene: *Eltérő utakon*, i. m.

¹¹⁹ HM HIM HL Mgy. Francia hadifoglyok visszaemlékezései 1942–1947, 47–49.

¹²⁰ Abzac-Epezy: *L'armée française*, 45.

¹²¹ Stark: *Magyarország második világháborús embervesztesége*, 57.

¹²² Csernus: *Francia hadifoglyok*, 136–137.

¹²³ Lásd például Boros: *Német fogságból*, i. m.; Lagzi: *Francia menekültek*, i. m.

¹²⁴ Csernus: *Francia hadifoglyok*, 137.

¹²⁵ Sereg: *Ideiglenes paradicsom*, i. m.

Francia Intézet is több rendezvényt szentelt az évek során,¹²⁶ amiről a magyar média is beszámolt.

Az aszimmetriát még jobban kiemeli, ha összevetjük a csehszlovák(szlovák)–francia viszonyrendszerrel. A francia zászlóalj tevékenysége a szlovák nemzeti felkelésben a hidegháború alatt és után is fontos sarokköve volt a francia–csehszlovák, illetve francia–szlovák kapcsolatoknak. 1956-ban emlékművet állítottak a felkelés során elesett francia katonák – akik közül 24 személy az emlékmű alatt található kriptában nyugszik – tiszteletére Sztrecsény közelében, és számos alkalommal tartottak itt közös megemlékezéseket az eltelt hosszú évtizedek alatt.¹²⁷ A franciák katonai szerepvállalásáról 1964-es csehszlovákiai látogatásán Hruscsov ugyanúgy megemlékezett,¹²⁸ mint François Mitterrand 1988-as prágai útján.¹²⁹ A háború lezárása óta eltelt közel nyolcvan év során folyamatosan napirenden tartották a katonai együttműködésnek ezt a kivételes példáját, amely kétoldalú kapcsolatok egyik fontos sarokkövét képezi napjainkban is. A felkelés hatvanadik évfordulójának alkalmából a francia partizánok tiszteletére Galántán emléktáblát avattak, amely Michel Bourel de la Roncière arcképét formázza, akit a város polgármesteri díjával is kitüntették szerepvállalásáért.¹³⁰

Összegzés

A második világháború során Magyarország mintegy ezer francia hadifoglyot¹³¹ fogadott be, akik német hadifogolytáborokból megszökvé érkeztek hazánkba. A magyar hatóságok a szökevények internálása mellett döntöttek, a francia hadifoglyokat pedig különböző táborokban helyezték el, melyek közül a legismertebb a balatonboglári volt. A francia állampolgárok emellett lehetőséget kaptak arra, hogy a tábort elhagyva munkát vállaljanak és a magyar társadalomba beilleszkedve éljenek Magyarországon, amelynek következtében sokan közülük megházasodtak, egyesek pedig családot is alapítottak az itt töltött évek során. Az internáltak mozgásszabadságát jól jelzi, hogy arra is lehetőségük nyílt, hogy tartózkodási helyüket elhagyva átszökjenek a magyar–szlovák határon, és bekapcsolódjanak a szlovák nemzeti felkelés harcaiba. Többségük 1945 tavaszán tért haza légi és tengeri úton, hazájukban pedig aktívan felléptek a francia–magyar kapcsolatok érdekében, mivel rendkívül hálásak voltak azért a vendéglátásért, amelyben az általuk *Paradis provisoire*-nak (Ideiglenes Paradicsomnak) hívott Magyarországon részesültek.

A hazai emlékezetpolitika a politikai berendezkedés jellegéből adódóan sokáig nem lát-szott tudomást venni a kétoldalú katonai kapcsolatok eme különleges epizódjáról, azonban az elmúlt évtizedek folyamán ez a helyzet fokozatosan változni kezdett, így nap-

¹²⁶ A legfrissebb egy előadással egybekötött emléktáblá avatás volt a budapesti Gustave Eiffel Francia Óvoda, Általános Iskola és Gimnáziumban 2024 májusában, amelyen André Hallier ezredes csatládjja is részt vett. Lycée Français Gustave Eiffel de Budapest 2024. *Cérémonie Commémorative*.

¹²⁷ Kovarik: *La France militaire*, 265–267.

¹²⁸ SHD GR 13 P 96. Lettre du 29 septembre 1964.

¹²⁹ SHD GR 13 P 96. Allocution prononcée par Monsieur François Mitterrand, président de la République du 8 décembre 1988.

¹³⁰ *Emléktáblát avattak*.

¹³¹ Lagzi István kutatásai szerint a rendelkezésre álló levéltári kimutatások 837 főben adják meg a hatóságok által nyilvántartásba vett franciák számát. Lagzi: *Francia menekültek*, 141. Ugyanakkor Hortobágyi Péter 1200–1300 főre teszi a Magyarországon a háború alatt megforduló francia hadifoglyok számát, mivel ő hozzáadja azok becsült számát is, akik el tudták kerülni a hivatalos nyilvántartásba vételt. Hortobágyi: *Francia hadifoglyok*, 85–86.

jainkban már egyre többször kerül sor különböző megemlékezésekre, amelyek a tudományos kutatások eredményeire támaszkodva a szélesebb közönséget is megismertetik ezekkel az eseményekkel. Mindez elősegíti a korábban megkezdett kutatások elmélyítését és közreadását, amelynek jelen tanulmány az egyik állomása. Ugyanakkor remélhetőleg ezt még újabbak fogják követni, lehetővé téve a francia–magyar kapcsolattörténeti fejezet teljes körű feltárását.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár

HM HIM HL VII. Egy. F/40. Ellenállási gyűjtemény nemzetközi vonatkozások, Macskássy Pál: Passuth László és barátja meg a franciák. Macskássy Pál: A budapesti de Gaulle Bizottság megalakulásának előzményei. Macskássy Pál: Citoyen de Budapest.

HM HIM HL VII. Egy. F/43. Ellenállási gyűjtemény nemzetközi vonatkozások, Francia hadifoglyok Balatonbogláron.

HM HIM HL VII. Egy. V/45. Ellenállási gyűjtemény nemzetközi vonatkozások, Macskássy Pál: Holland menekültek Magyarországon. Macskássy Pál: Hadifoglyok Komáromban.

HM HIM HL Mgy. 873. Mikrofilm gyűjtemény. Francia hadifoglyok visszaemlékezései 1942–1947.

HM HIM HL Tgy. 3037. Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye, Eustache, René: Francia hadifogoly visszaemlékezés 1942–1949.

HM HIM HL Tgy. 4136. Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye, Ostoja-Mitkiewicz, Mi-czyslaw: Francia menekültek Magyarországon az 1939–1945-ös háború alatt.

HM HIM HL Pers. 113/A. Personalia gyűjtemény, Németh Józsefnek, a komáromi hadifogoly és internáló tábor pa-rancsnokának katonai iratai 1941–1946.

HM HIM HL Pers. 141. Personalia gyűjtemény, Utassy Lóránd vezérőrnagy hagyatéka 1917–1980.

HM HIM HL Pers. 305. Hadtörténelmi Levéltár, Personalia gyűjtemény, Baló Zoltán ezredes, a HM 21. (hadifogoly) osztályának vezetője, hivatalos működésével kapcsolatos okmányok 1940–1947.

Service Historique de la Défense (Vincennes)

SHD GR 2 P 72. Effectifs des prisonniers de guerre en Allemagne, en Italie et en France.

SHD GR 13 P 96. Groupe de combattants français en Slovaquie.

Szakirodalom

Abzac-Epezy, Claude: L'armée française et les prisonniers de guerre de l'Axe, 1943–1948. In: Genet Rouffiac, Nathalie (éd.): Des prisonniers de guerre aux personnes capturées. Tulle: Service Historique de la Défense, 2010. 39–54.

Acheray, Albert – Toupet, Armand: La Brigade Stefanik. Sous commandement russe. Les partisans français de Slovaquie. Paris: France-Empire, 1991.

Alexandra, Alain: Les prisonniers de guerre de la Campagne de France. Un enjeu majeur pour Vichy. In: Genet Rouffiac, Nathalie (éd.): Des prisonniers de guerre aux personnes capturées. Tulle: Service Historique de la Défense, 2010. 25–38.

Azéma, Jean-Pierre – Wieviorka, Olivier: Vichy, 1940–44. Paris: Perrin, 2004.

Bajomi Lázár Endre: Ego sum gallicus captivus. Francia menekültek Magyarországon. Budapest: Európa, 1980.

Bajomi Lázár Endre: Tramontana. Magyar önkéntesek Franciaországban. Budapest: Zrínyi, 1984.

Bene Krisztián: A Magyarországon internált francia hadifoglyok részvétele a szlovák nemzeti felkelésben. Felderítő Szemle, 20. évf. (2021) 3. sz. 114–131.

Bene Krisztián: Eltérő utakon. Francia hadifoglyok Magyarországon, magyar hadifoglyok Franciaországban 1944–1945-ben. In: Virányi Péter (szerk.): Út(elágazások). Magyarország 1944–1945. Budapest: MTA II. világháború története albizottság, 2022. 293–315.

- Bene Krisztián: Magyarok 1939–1940-ben a francia hadseregben. Általános jellemzők és egyéni életutak. *Hadtörténelmi Közlemények*, 136. évf. (2023) 1. sz. 47–82.
- Bene Krisztián: A 13. (14.) idegenlégiós könnyűdandár magyar önkéntesei a második világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 137. évf. (2024) 2. sz. 387–422.
- Boros Zsuzsanna: Német fogságból menekült francia hadifoglyok Magyarországon a második világháború alatt. *Történelmi Szemle*, 16. évf. (1973) 3–4. sz. 429–436.
- Cérémonie Commémorative du Camp des Soldats Français de Balatonboglár. 2024. május 24. <https://lfb.hu/ceremonie-commemorative-du-camp-des-soldats-francais-de-balatonboglár> (Utolsó letöltés: 2024. június 29.)
- Chňoupek, Bohuš: Les résistants de la dernière chance. Combattants français dans les maquis slovaques 1944–45. Paris: Jacques Grancher, 1986.
- Crowdy, Terry: *The French Resistance Fighter. France's Secret Army*. Oxford: Osprey, 2007.
- Csernus Sándor: Francia hadifoglyok hétköznapijai Magyarországon, 1940–1945. In: Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátországon 1939–1945*. Budapest – Pécs: Kronosz, 2015. 121–141.
- Durand, Yves: *Les Prisonniers de guerre dans les Stalags, les Oflags et les Kommandos, 1939–1945*. Paris: Hachette, 1994.
- Fejérdy Gergely: Adalék az 1950-ben Budapestről kiutasított katonai attasé életútjának történetéhez. In: Koller Boglárka – Marsai Viktor (szerk.): *Magyarország Európában, Európa a világban. Tanulmánykötet Gazdag Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest: Dialóg Campus, 2016. 89–100.
- Halaj, Dusan – Moncol, Lubomir – Stanislav, Ján: *Francúzi v Slovenskom národnom povstaní*. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2003.
- Hortobágyi Péter: Francia hadifoglyok Magyarországon a második világháború idején. *Valóság*, 44. évf. (2001) 8. sz. 84–105.
- Kedward, H. Roderick: STO et maquis. In: *La France des années noires. De l'occupation à la Libération*. Jean-Pierre Azéma – François Bédarida (éd): Paris: Seuil, 2000. 309–332.
- Kovarik, Miroslaw: *La France militaire dans le soulèvement slovaque de 1944*. Paris–Budapest–Torino: L'Harmattan, 2004.
- Lagzi István: Francia menekültek Magyarországon (Balatonbogláron) a második világháború idején (1942–1945). In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv 6*. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár, 1975. 167–192.
- Lagzi István: *Lengyel katonák evakuációja Magyarországról 1939–1941*. Budapest–Szeged–Varsó: ME-TEM – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2015.
- Lagzi István: *Francia menekültek Magyarországon 1940–1945. Dokumentumok. Évadés français en Hongrie 1940–1945. Documents*. Szeged: JATEPress, 2016.
- Lannurien, Georges de: Une action de guerre mal connue: les combattants français en Slovaquie (avril 1944–février 1945). *Revue historique des Armées*, 40. évf. (1984) 1. sz. 71–103.
- Laurent, Sébastien: De l'échec du renseignement: quelques réflexions à propos de l'activité des attachés militaires français à Budapest (1939–1945). *Öt kontinens*, 7. évf. (2009) 1. sz. 75–81.
- Lemaire, Paul: L'hospitalité hongroise vue par un évadé français. *Revue historique des Armées*, 40. évf. (1984) 3. sz. 110–111.
- Lemaire, Paul: *A szabadság hídjá*. Budapest: Zrínyi, 2015.
- Longuet, Stéphane – Genet-Rouffiac, Nathalie (éd.): *Les réseaux de résistance de la France combattante*. Dictionnaire historique. Paris: Service historique de la Défense–Economica, 2013.
- Müller Viktória: *Francia–magyar kapcsolatok, 1940–1944*. (kiadatlan PhD értekezés) Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 2007.
- Picard, René: *L'ennemi retrouvé*. Conflans-Sainte-Honorine: kiadó nélkül, 1953.
- Roos, René: Evadé en Hongrie (1943–1945). *Revue historique des Armées*, vol. 40. (1984) No. 3. 96–109.
- Roos, René: *Souvenirs des années 1939–1945*. Paris: Éditions des Écrivains, 2000.
- Sereg András: *Ideiglenes paradicsom a Balatonnál a második világháborúban*. Index, 2022. március 29. <https://index.hu/belfold/2022/03/29/ezerketszaz-francia-hadifogoly-talalt-menedekre-a-balatonnal-a-masodik-vilagaboruban> (Utolsó letöltés: 2024. június 30.)
- Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztése*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1989.

Théofilakis, Fabien: La captivité au quotidien: conditions de détention et gestion des camps de prisonniers en France. In: Fabien Théofilakis (éd.): Les prisonniers de guerre français en 40. Paris: Fayard, 2022. 99–175.

Emléktáblát avattak Galántán. 2004. szeptember 8. <https://uj szo.com/regio/emlektabl at-avattak-galantan> (Utolsó letöltés: 2024. június 29.)

DEÁK ANDRÁS MIKLÓS

az irodalomtudományok kandidátusa, nyugalmazott diplomata

Mindszenty bíboros, Tarló Gyula és az amerikai menedék sorozatosan megszegett kapcsolattartási szabályai

ABSTRACT. *Cardinal Mindszenty, Gyula Tarló, and the Constantly Violated Rules of Communications of the American Refuge.* In 1962, a book entitled *The World's Most Orphaned Nation* was published including the writings of Cardinal Mindszenty staying in his American refuge. This raised the possibility that the rules of the refuge had been violated in an organized way. The study compares American sources with two files from the Historical Archives of the Hungarian State Security Services. It concludes that the constant violations of the rules by the Cardinal reflected the dilemma of refuge or political asylum. He considered himself a political refugee and not a refugee on a humanitarian basis. What appeared to be a violation of the rules from an American perspective was a logical action on the Cardinal's part.

Keywords: *Cardinal Mindszenty, political asylum, refuge, rules of communications, Gyula Tarló*

Mivel Balogh Margit átfogó kétkötetes munkája¹ nyomán Mindszenty József élete és munkássága immár a szélesebb olvasóközönség előtt is jól ismert, helyesebb, ha történetünket azzal kezdjük, ki is volt valójában Tarló (Ungár)² Gyula (1919–2000). Ezt követően térünk rá az amerikai menedék kapcsolattartási szabályainak a bíboros általi kisebb-nagyobb megszegésére és azok következményeire. Már e ponton sietünk leszögezni, hogy a szabályok időnkénti áthágását nem tartjuk elítélendőnek egy olyan ember részéről, aki 1948 karácsonya és 1971 szeptembere között csupán néhány napot tölthetett ilyen kötelekek nélkül. Ugyanakkor mind a szabályokat, mind pedig azok időnkénti megsértését, továbbá az ezekre adott, jellemzően puha amerikai ellenlépéseket is a történet szerves részének tekintjük, miként azt is, hogy időnként az amerikai misszió tagjait is írásban kellett figyelmeztetni a rájuk vonatkozó biztonsági előírások betartására. 1957. december 11-én Garret Ackerson ügyvivő még állománygyűlést is tartott az ügyeletet ellátó diplomaták számára, amelyen eligazította őket a bíborossal kapcsolatos teendőikről.³

¹ Balogh: *Mindszenty József 1892–1975*, i. m.

² A család a nevét 1942-ben akkor magyarosította, amikor Pehm Józsefből Mindszenty lett. Tarló Péter közlése.

³ Deák–Somorjai: *A házigazda és vendége*, 175–178.

Ki volt Tarló Gyula?

Tarló Gyula fordultatos életútját a fiával, Péterrel (1945–) történet beszélgetésünk⁴ és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fellelt két – egy vizsgálati és egy körözési – dosszié⁵ segítségével próbáljuk meg rekonstruálni, majd rátérünk arra, hogy 1962-ben, Mindszenty bíboros amerikai menedékének hatodik évében Tarló váratlanul mivel hívta fel magára a menedéket biztosító amerikaiak figyelmét. Ezek a források a Mindszenty-kutatásban újak tekinthetők, hasznosan kiegészítve a Somorjai Ádám OSB, bencés szerzetes által az amerikai levéltárakban korábban lefotózott és Tarlóval is kapcsolatos amerikai forrásokat.⁶

Ungár⁷ Gyula, a későbbi Julius Tarlo, miként az 1949. november 4-én tett „önkéntes” vallomástételéből kiderül, 1919. április 8-án a zalai Nagylengyelben született. 1931-ben Pehm (később Mindszenty) József megalakította Zalaegerszegen a hitoktatók otthonát, Tarló édesanyja pedig – éppen Mindszenty ajánlására – házvezetőnőként ott helyezkedett el. Mindszenty azon kívánságára, hogy Gyulából legyen pap, beíratták a zalaegerszegi gimnáziumba. Négy év múltán a fiatalember azonban felismerte, a papi hivatás nem neki való, és Mindszenty minden ellenkezése ellenére átiratkozott a kereskedelmi iskolába. Ezzel a lépésével pártfogóját magára haragította, aki minden segítséget megvont tőle. Az 1958. augusztus 22-én készült Környezettanulmány az alábbiakat állapította meg: „Mindszenty papot akart nevelni belőle, azonban Tarló az iskolában nem úgy viselkedett, ahogy Mindszentynek tetszett volna, így iskolai befejezése után a támogatást megtagadta tőle.”⁸

Gyula 1939-ben leérettségizett, majd 1941–1942 között az orosz hadszíntéren katonáskodott.⁹ 1944-ben megnősült – a Danis Katalinnal (1923–2003) kötött házasságból született Tarló Péter. Danis édesapja korábban vöröskatona volt, ehhez Tarló Péter az alábbiakat fűzte hozzá írásban: „Nagypapámról annyi toldalék, hogy akkor dezertált a vörösöktől, mikor látta, hogy micsoda bűnöket követtek el. Közben a Délvidéken meg a szerbek elől kellett bujkálnia. Ötször ment ide-oda az országhatáron, miközben mindkét oldalon szeretnék volna felakasztani. Ezzel, meg Édesapám hároméves frontvonal szolgálatával csoda, hogy megszülettem, nem?”¹⁰ 1944-ben Gyula sikertelenül próbált meg kibékülni Mindszentyvel, aki tudott a leendő após vöröskatona múltjáról. Állítása szerint ezt követően nem találkozott többé Mindszentyvel.

Tarló 1945-ben Németországba¹¹ szökött, ahonnan a következő évben hazatért. Mindszentynek az 1949. februári elítélése után támadt az az ötlete, hogy az özvegy Pehm Jánosné¹² részére támogatást próbál kérni az amerikai követségtől. A dossziében az az állítás szerepel, hogy ebből ő maga is ki akarta venni a részét, amit Péter fia természetesen cáfolt. Mind-

⁴ A beszélgetésre 2023. január 24-én, Budapesten került sor. A kutató számára igen hasznos diskurzus azóta levelezés formájában is folytatódik. Tarló Péter fenti információit szüleitől és utólag nyerte.

⁵ ÁBTL 3.1.9. V-246, illetve ÁBTL 3.1.5. O-11955.

⁶ Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, i. m.; Deák–Somorjai: *A házigazda és vendége*, i. m.

⁷ A fenti dossziékban egyes helyeken tévesen „Ungarn” szerepel.

⁸ ÁBTL 3.1.5. O-11955 20. (Környezettanulmány, 1958. augusztus 22.)

⁹ Először a Rongyos Gárdába jelentkezett. Az orosz frontszolgálatért, amelynek során meg is sebesült, kitüntetést kapott, vitézzé avatása viszont Budapest szovjet ostroma miatt elmaradt. A vonatkozó iratokat felesége később elégette. Tarló Péter szóbeli közlései.

¹⁰ Tarló Péter elektronikus levele a szerzőnek, 2023. január 24.

¹¹ Itt született Péter fia 1945 áprilisában, Landsberg am Lech bajor városkában.

¹² Mindszenty édesanyja, sz. Kovács Borbála (1875–1960).

szenty, állította Gyula a nyomozóknak, neki sokat ártott, meggyűlölte: „...igazi gondolkodása hatalmi vágyásáról, büszke gőgjéről és közismert bosszúállásáról... [volt híres]”¹³ Azt azért már e ponton szögezzük le, hogy a segély ügyében Tarló volt a kezdeményező, nem a már akkor is idős édesanya és nem is az amerikai követség.

Az elhatározást tett követte: 1949. március végén, tehát egy hónappal a hercegprímás életfogytiglanra történt elítélését követően, Gyula bement az amerikai követségre, ahol fotókat kértek tőle a bíborosról. Ezért leutazott Csehimindszentre, és Mindszenty édesanyjától kapott is fényképeket, amelyeket bevitt a Szabadság térre. Itt egy Dominik¹⁴ nevű amerikai hölggel beszélt. Az illető további kérésére Pehm Jánosné, Tarló Gyula és Dominik később hármasan találkoztak a Délibáb utcai zárdában. A találkozón amerikai segélyt kértek az özvegy számára és Légrády Józsefnek,¹⁵ Mindszenty unokaöccsének¹⁶ az országból való kijuttatását. Azonban azt a kitérő-halogató választ kapták, hogy Novák kisasszonynál¹⁷ kell majd érdeklődniük. Az amerikaiakat viszont az érdekelte, mit tapasztalt Pehm Jánosné, amikor a Maglódi úton meglátogatta fiát a börtönben. Ezt Gyula – aki meg volt győződve arról, hogy Mindszenty 1949. februári elítélése igazságtalan volt¹⁸ – el is mesélte nekik.

Gyulát 1949. október 20. – 1950. február 9. között kémkedés gyanújával őrizetben tartották.¹⁹ A vád szerint illegális találkozókát tartott Dominikkal, egy másik amerikait²⁰ pedig tájékoztatott a bíboros börtönviszonyairól. 1950. február 9-én határozat született Tarló Gyula Kistarcsára történő internálásáról.²¹ A vonatkozó irat szerint elmulasztotta a feljelentési kötelezettségét, holott tudomással bírt Légrády József szökési szándékáról. Gyula azt is beismerte, hogy a bíborosról fényképeket adott át az amerikaiaknak.²² A környezettanulmányban az szerepelt, hogy idegen hatalom képviselőjével tartott kapcsolatot.

Az 1952. augusztus 26-án a Tarló Gyuláról készült összefoglaló jelentés azt is megállapította, hogy „apai ágon távoli rokona Mindszentynek”.²³ Itt jelenik meg először írásban az, hogy Tarlónak az a terve, hogy Mindszentyről könyvet fog megjelentetni. Írásunk további részében ezzel a tíz év múltán megvalósult tervvel kívánunk részletesen foglalkozni. Tarló

¹³ ÁBTL 3.1.9. V-246 7. (Tarló Gyula önkéntes vallomástétele, 1949. november 4.)

¹⁴ Dominik vagy Dominic személyazonossága a budapesti diplomáciai testületek 1949-es listájából nem állapítható meg. Az illető hölgy vélhetően nem volt diplomata, és/vagy álnevet használt. Érdekes vagy inkább érthetetlen módon az állambiztonsági szolgálat nem tett kísérletet személyének azonosítására. A Diplomáciai Testületek (DT) listájának adatai szerint 1949–1952 között valóban dolgoztak nők a követségen segédattaséként, mégpedig irattárosi beosztásban. Közülük egyet, Ruth Tryont 1951. július 5-én egyszerre utasították ki a Grósz-perben megnevezett Albert Shererrel. Tryon az USIS (az Egyesült Államok Tájékoztatási Szolgálat) kiküldöttje volt, és nyílt forrásokból készített összefoglalókat a magyar oktatási rendszerről, különösen az ifjúság indoktrinációjáról. Arra azonban nem áll rendelkezésre semmilyen adat, hogy ő lett volna „Dominic.” Aandahl–Slany: *Foreign Relations of the United States*, i. m.

¹⁵ Légrády (Fukszberger) József (1914 – New York, 1963).

¹⁶ Légrády József Pehm Teréz (1894–1966) fia, tehát Mindszenty unokaöccse volt.

¹⁷ Novák személyét sem sikerült azonosítani.

¹⁸ ÁBTL 3.1.9. V-246 25. (Tarló Gyula kiegészítő vallomása, 1949. november 11.)

¹⁹ Ekkor tette a fent idézett önkéntes vallomását. Ezt megelőzően a „KatPol” elrabolta, de megszökött a Bartók Béla útról. Tarló Péter szóbeli közlése.

²⁰ A dossziében a Fischer név szerepel, amely a DT-lista alapján szintén nem volt azonosítható.

²¹ Azért került Kistarcsára és nem a bíróság elé, mert az állambiztonság nem tudta dokumentálni a Péter fia szerint nem is létezett kémtevékenységét.

²² A fényképeket Tarló Gyula nem kapta vissza, mert azokat a követségről kiküldték az USA-ba.

²³ ÁBTL 3.1.9. V-246 41. Összefoglaló jelentés Tarló Gyuláról, 1952. augusztus 26.

Gyula internálását – rendőrhatalósági őrizetét – 1953. augusztus 22-én szüntették meg, amikor is titoktartási nyilatkozatot írtak alá vele. Természetesen Kistarcsán is „foglalkoztak” vele, amit az 1952. július 24-én készült kihallgatási jegyzőkönyv is tanúsít: „Beismerem, hogy Daménik [sic!] amerikai tisztviselőnő arra is megkért, hogy hozzam őt össze Mindszenty anyjával [...] A találkozó a Délibáb út 29. sz. alatt lévő zárdában folyt le. Mindszenty anyjától a fia egészségi állapotáról, szellemi képességeiről, hollétéről érdeklődtek.”²⁴ „Beismerem, hogy Légrády disszidálását amerikai kapcsolataimon keresztül akartam elintézni, eziránt Fischer amerikai követségi tisztviselővel beszéltem, de nem vállalta el. Beismerem, hogy Mindszenty anyjának anyagi megsegítése érdekében az amerikai követség beosztottaival többször tárgyaltam. Többször voltam az amerikai követségen és a követségi tisztviselők lakásán.”²⁵ Természetesen nem teljes mértékben hihető, hogy azt, amit Tarló Gyula „bevallott”, nem kényszer hatása alatt tette.

E ponton azonban messze nem ért véget a vagány Tarló Gyula fordultatos élete. 1955 nyarán Zalából Jugoszláviába szökött,²⁶ onnan pedig Ausztriába került, Glasenbachba. Itt „kapcsolatba került – állítja a körözési dossziéja – az amerikai hírszerző szervekkel”.²⁷ Péter ebben is pontosított: azok vették fel vele a kapcsolatot. Konspiratív körözését a három évvel korábban végrehajtott szökése után 1958-ban azért rendelték el, mert értesüléseik szerint az osztrák táborban kihallgatta a magyar menekülteket, beszerző ügynökként tevékenykedett, illetve kémrezidentúrát szervezett Magyarországon, amelynek felesége is tagja volt. Az ügynököket futárok révén látta el utasításokkal. Ezek az állítások Péter fia csak nevetett, azt közölve, hogy az egyik – Feldbacher nevű – futár nem kémutasításokat, hanem valójában banánt hozott a családnak. Mivel azonban Tarló Péter ekkor csak tizenkét éves volt, nem lehetünk bizonyosak abban, hogy az általa a családi legendáriumból felidézett információk teljes mértékben hitelesek. A futár például nemcsak banánt, hanem esetleg mást is hozhatott. Erdei Sándor autószerelő ugyanis bevallotta, hogy 1957. január 8-án futár járt nála: „Erdei Sándor beismerte, hogy részére érkezett utasításban volt budapesti telefonkönyvek, budapesti térképek, továbbá Mindszenty volt hercegprímás [korábbi] beszédeinek a megszerzése. Előállításáig a telefonkönyvet megszerezte.”²⁸ Amennyiben valóban így történt, ez lehetett Tarló Gyula első kísérlete a Mindszenty-könyvhöz szükséges kéziratok beszerzésére.

Az 1957 februárjában született jelentés szerint „Tarló Gyula levelezett Nagy Ferencsel,²⁹ akinek a közbenjárására az amerikai hírszerző szervek ismét felvették a kapcsolatot vele [...] 1956 tavaszán Tarló közölte az amerikai hírszerző szervvel, hogy Magyarországgal a kapcsolatot egy német diplomatán³⁰ keresztül tartja, aki a budapesti francia követségen dolgozik [...] Ez a német diplomata volt a közvetítője a Tarló és néhány magyar személy, valamint Tarló és a felesége között. Ezen kívül állítólag Tarló Magyarországról szerzett anyagot Mindszenty bíboros életrajzához összeállításához, amin egy Salzburgban élő lengyel római katolikus pap dolgozik. Nem tudtuk megállapítani, hogy valóban szerzett anyagokat.”³¹ A dosszié

²⁴ ÁBTL 3.1.5. O-11955 25/17. Kihallgatási jegyzőkönyv, 1952. július 24.

²⁵ Uo. 25/18.

²⁶ Tarló Péter szerint édesapja a Dráván úszott át. Egyúttal úgy vélte, hogy a Jugoszláviába való szökés terve Nagy Imre bukása (1955. április 18.) után érlelődött meg édesapjában, aki eleinte Magyarországon, főleg vidéken bujkált.

²⁷ ÁBTL 3.1.5. O-11955 20. (Jelentés, 1958. augusztus 4.)

²⁸ ÁBTL 3.1.5. O-11955 192. (Jelentés, 1957. január 25.)

²⁹ Nagy Ferenc miniszterelnök (1903–1979).

³⁰ A DT-lista alapján ezt a személyt sem volt lehetséges azonosítani.

³¹ ÁBTL 3.1.5. O-11955 192. (Jelentés, 1957. január 25.)

ezzel zárul: „Az amerikai hírszerzés 1959-ben leépítette, és megtiltották számára a hírszerző tevékenység folytatását, mivel a kémkedést összekapcsolta a csempészettel, ami a lebukásukhoz vezetett.”³² Az állítólagos „kémgyanús elemek” 1956-ban Nyugatra szöktek.³³ Tarló Gyulán és Péter fia 1956. december 8-a táján hagyta el a Bakáts utcai lakásukat, és jutottak el Salzburgba. Hosszú évek után Péter először látta viszont az édesapját. Néhány nap múltán tovább utazhattak New Yorkba, ahol a szülők kapcsolata megromlott,³⁴ és Péter az édesanyjával elköltözött.³⁵ Tarló Gyula csak a rendszerváltás után térhetett vissza Magyarországra, de Péter fia 1965-ben beutazhatott a nagyanja temetésére.

The World's Most Orphaned Nation

Mi is volt valójában az, amivel Tarló Gyula felhívta magára az amerikai kormányzat egyes szerveinek figyelmét? 1962 februárjában Mindszenty írásából kiadta az alábbi könyvet: *The World's Most Orphaned Nation* by Joseph Cardinal Mindszenty.³⁶

Az aláírás nélküli, emelkedett stílusú Előszó, amely Mindszenty nevét négy alkalommal említi, akár a bíboros, de sokkal inkább Tarló Gyula munkája lehet. A történelmet kissé leegyszerűsítő, mintegy kétoldalas szöveg arra tesz kísérletet, hogy végigkalauzolja az olvasót Magyarország vérvizataros évszázadain, a bennünket ért nemzeti sérelmek hosszú során. Ezt követi a kiadó előszava, amely néhány lényeges információt oszt meg az olvasókkal és a ma kutatójával: Az édesanya, Pehm Jánosné folyamatosan gyűjtötte fia leveleit, megszólalásait, és azokat ő küldte el a halála³⁷ előtt a rokonokhoz.³⁸ Az alulírott és a bíboros által nevelt rokon, azaz maga Tarló Gyula az iratokat magyar hazafiak és amerikai barátok révén szerezte be Magyarországról. Sem a bíboros, sem pedig az amerikai diplomáciai testület egyetlenegy tagja sem volt bármilyen módon érintett. (Úgy látszik, ezt Tarló szükségesnek látta leszögezni, előre látva az amerikaiak várható nyomozását.) A dokumentumok fordítását és a kötet szerkesztését Alex Harsányi³⁹ végezte. A rendelkezésre álló nagyobb számú irat közül Har-

³² Uo. 197. (Jelentés, 1965. október 26.)

³³ Tarló Gyulánét ugyanis 1956. október elején kiengedték a vizsgálati fogságból, a november 1-jére kitűzött tárgyalása pedig érthető okokból elmaradt.

³⁴ Ezt követően Tarló Gyula alkalmi munkákból élt addig, amíg Francis Spellman bíboros (1889–1967) nem segített neki. Megjegyezzük, hogy emlékirataival kapcsolatban Mindszenty első terve az volt, hogy a New York-i bíborost kéri fel annak megjelentetésére. Spellman halála után kezdte igazán sürgetőnek érezni régóta dédelgetett elképzelésének megvalósítását.

³⁵ Tarló Péter bevallása szerint Amerikában Eckhardt Tibor (1888–1972) lett a mentora. New York-i tartózkodása során Péternek alkalmá nyílt arra is, hogy Yonkersben, a St. Margaret's katolikus templom miséjét követően egyszer személyesen találkozzon és szót váltson Mindszenty bíborossal. Elárulta neki, hogy ő Tarló Gyula fia, és azt a tanácsot kapta tőle, hogy témájához, „a magyar agrárkérdéshez, óvatosan nyúljon hozzá”. Dudás Róbert Gyula adatai szerint, akinek ezúton fejezem ki hálás köszönetemet, erre a találkozásra 1974. május 9-én, egy csütörtöki nap délutánján kerülhetett sor.

³⁶ Tarló: *The World's Most Orphaned Nation*, i. m.

³⁷ Pehm Jánosné 1960. február 5-én, tehát a kérdéses kötet megjelenése előtt mintegy három héttel hunyt el.

³⁸ Nem ismeretes, hogy pontosan kik voltak ezek a rokonok, vélhetően Tarló Gyuláról van szó.

³⁹ Alex Harsányi (1898–1967) 1913-ban került Magyarországról Amerikába, Youngstownban (Ohio) dolgozott malomépítőként. Az American–Hungarian Pioneer Society és az American Life Association tagja volt. Neve nem bukkant fel a vonatkozó amerikai iratokban, és nem világos, miért éppen őt kérte fel Tarló a munka elvégzésére. A Harsányi halálakor készült nekrológból ráadásul kiderül, hogy csak 1963-ban vonult nyugdíjba, tehát a kötettel kapcsolatos munkálatokhoz szükséges időt a

sányi választotta ki, melyek kerüljenek be a kötetbe. Emellett Tarló kifejezte azon reményét, hogy a későbbiekben lehetősége nyílik Mindszenty összegyűjtött műveinek megjelentetésére.⁴⁰

A szemléletesség kedvéért a következő lépésben foglaljuk össze, mit is írtak a – számos helyen természetesen pontatlan – állambiztonsági jelentések, továbbá mit állított szóban minderről Tarló Péter.

Az 1952. augusztus 26-án Tarló Gyuláról készült összefoglaló jelentésben jelenik meg először írásban az, hogy Tarlónak az a terve, hogy Mindszentyről könyvet fog megjelentetni. Az irat nem jelöli meg, hogy erre pontosan mi indította.⁴¹

1956 tavaszán a kötet utolsó hét darabja még nem készülhetett el, hiszen Mindszenty ekkor még házi őrizetben volt, és nem tudhatta, hogy fél év múltán amerikai menedékbe fog kerülni. Ezek vélhetően azok a dokumentumok, amelyeket Mindszenty a menedék kezdete-kor emlékezetből⁴² kézzel leírt, és azokat Jancsó Livia⁴³ a követségen legépelte. Az előző tizenegy szöveg⁴⁴ azonban vélhetően más forrásból – vagy éppen az édesanyától – is könnyen elérhető volt, azaz azokat nem kellett 1956. november 4-e után a követségen újra írásba önteni, majd onnan kicsempészni. Amennyiben valóban így áll a dolog, a 111 oldalas mű hibrid kötet.

A fentebb említett Erdei vallomása⁴⁵ szerint Tarló New York-ból kérte Mindszenty hercegprímás beszédeinek megszerzését. Megeshetett, hogy éppen ez a Tarló-féle igény jutott el Mindszenty édesanyjához és az egyik nővéréhez, akik 1957. szeptember 11-én váratlanul be-toppantak a követségre, hogy rövid időre találkozzanak a bíborossal. Garret Ackerson ügy-vivő⁴⁶ azzal a figyelmeztetéssel engedélyezett számukra egyórás látogatást, hogy előzetes jel-zés nélkül többet ne érkezzenek a követségre.⁴⁷ A vonatkozó amerikai iratok figyelmes áttan-ulmányozása alapján nehezen hihető, hogy az idős Pehm Jánosné úgy utazott volna fel Bu-dapestre – állítólag rokonai meglátogatása céljából –, hogy arról előzetesen ne értesítette volna a fiát. A korábbi (az első 1956 decemberében, amikor a kötet utolsó szövegei még nem készülhettek el) és a későbbi látogatások⁴⁸ minden alkalommal a húsvéti és a karácsonyi ün-nepekhez kötődtek, és a követségen való éjszakázással jártak együtt. Az iratok alapján négy

főállása mellett kellett megtalálnia. Nekrológ: Alex Harsányi <https://www.findagrave.com/memorial/30821112/alex-harsanye> (Utolsó letöltés: 2024. június 6.)

⁴⁰ Tarló: *The World's Most Orphaned Nation*, 6.

⁴¹ Arra következtetünk, hogy Tarló utólag úgy gondolhatta, hogy tartozik Mindszentynek, és ezért dolgozott annyit a kézirat megszerzésén és kiadásán. Ennél többet azonban egyelőre nem tudunk.

⁴² Mindszenty számos irata ugyanis az Őri utcai palotájában maradt, amikor Tildy Zoltán hívására 1956. november 4-én hajnalban a Várból visszahajtatott a Parlamentbe, majd gépkocsi hiányában reggel nyolc órára átgyalogolt az amerikai követség menedékébe. A menedékbe kerülés történetét részletesen lásd in: Deák: *Legenda és valóság*, i. m.

⁴³ Jancsó Livia (1907–1989) helyi magyar alkalmazott.

⁴⁴ Például a párizsi békekonferenciának 1947. február 10-én küldött primási távirat vagy XII. Piusz pápai felhívása 1956. október 28-án.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.5. O-11955 192. (Jelentés, 1957. január 25.)

⁴⁶ Garret G. Ackerson (1904–1992) 1957 nyara és 1961 februárja között szolgált Budapesten mint Mindszenty bíboros első igazi „házigazdája”. A korábbi két misszióvezető – Edward Wailles kinevezett követ és Spencer Barnes ideiglenes ügyvivő – ugyanis csak rövid ideig foglalkozott a menedékkel.

⁴⁷ Deák–Somorjai: *A házigazda és vendége*, 101.

⁴⁸ A további látogatások: 1957 karácsony, 1958. augusztus 14., 1959 karácsony. Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, 93–158.

látogatás adhatott alkalmat az iratok szabálytalan kijuttatására, s az 1957. szeptember 11-i, előre be nem jelentett, sürgősnek tűnő vizit lehetett az, amikor Mindszenty értesült Tarló tervéről. A következő (karácsonyi) látogatásig még kellő ideje maradt néhány dokumentum elő- vagy éppen újbóli elkészítésére. Amennyiben így történt, a bíboros rendkívül ügyesen titkolta a könyvkiadás tervét házigazdái elől. Jancsó Livia gépelésén kívül két körülmény segítette a már elkészült dokumentumok esetében: iratait az amerikaiak, de még a hozzá naponta több alkalommal is beköszönő összekötő diplomaták sem vizsgálták át, azok tartalmáról vagy darabszámáról a követség semmilyen tudomással nem rendelkezett. Mindszenty valamennyi írása az „emlékiratok” címszó alatt szerepelt, és ezt az amerikaiak tiszteletben tartották. A másik kedvező tény az volt, hogy a magyar állambiztonság a követségről távozó édesanyját – ellentétben a gyóntatókkal – soha nem motozta meg. Ezeknek, továbbá a kapcsolattartás szabályainak az ismeretében vállalhatta Mindszenty az esetleges lebukás nem csekély kockázatát, illetve azt, hogy a könyv megjelenésekor megpróbálja kódósítani a publikálás körülményeit. Mindkettőben sikerrel járt!

Tarló Péter szóban azt közölte a szerzővel, hogy az édesanya, Pehm Jánosné vitt ki iratokat a követségről.⁴⁹ Ha így történt, erre kizárólag a fenti követségi látogatások alkalmával kerülhetett sor. Nem tartjuk azonban valószínűnek, hogy ebben az édesanya lett volna a kezdeményező. Sokkal inkább Tarló Gyula kifejezett megkeresésének tehetett eleget, amint azt az amerikai segély ügyében korábban is tette.

A Tarló-kötettel kapcsolatos előzetes és utólagos amerikai információk

A következtetések levonása érdekében röviden értékeljük a fenti karcsú kötet megjelentetésével kapcsolatos és már magyarul is megjelent amerikai dokumentumok információit. Tarló neve első alkalommal 1957 áprilisában bukkant fel a Spencer Barnes ügyvivő⁵⁰ vezette budapesti követségnek küldött egyik utasításban. Az amerikai fél – nem feltétlenül a külügyi tárca – ekkor Tarlónak a Hearst Corporationnel folytatott tárgyalásaira lett figyelmes. Herter külügyminiszter-helyettes⁵¹ távirata⁵² szerint a követségnek azt kellett megtudakolnia a bíborostól, hogy Tarló Gyulának van-e felhatalmazása arra, hogy a nevében a bíboros emlékiratainak kiadásának jogairól tárgyaljon. Nem ismeretes azonban, vajon Tarló ekkor már birtokában volt-e az iratoknak vagy azok egy részének, avagy csak előzetes jelleggel puhatolózott. Ám végül ejthette a Hearst Corporationnel kapcsolatos tervét. Annyi bizonyos, hogy az 1962 elején megjelent válogatás semmiképpen sem tekinthető Mindszenty emlékiratainak, hanem sokkal inkább amolyan előzetes kiadvány.

A Somorjai Ádám OSB-vel közösen publikált Mindszenty-kötetünkben megjelent írásunk alábbi megállapításait az ÁBTL-ben szerzett új források alapján ezennel felül kell bírál-
nom: „A budapesti hat dobozban fellelhető az az emlékeztető, amelyet 1960. július 1-én Louis

⁴⁹ Ez legutoljára 1959 karácsonyán történhetett, hiszen Pehm Jánosné 1960 februárjában elhunyt. Mindszenty éppen 1959 karácsonyán kért pápai áldást édesanyja részére.

⁵⁰ Nathan Spencer Barnes (1907–1992) diplomáciai rangja tanácsos volt. 1956. augusztus 5-től, Christian Ravndal követ távozásától november 2-ig, Edward Wailes megérkezéséig, majd 1957. február 27-től, a kinevezett követ távozásától Garret Ackerson 1957. júliusi megérkezéséig töltötte be az ideiglenes ügyvivő posztját.

⁵¹ Christian A. Herter 1957–1959 között külügyminiszter-helyettes, majd külügyminiszter (1959–1961).

⁵² Tarló Gyula és az emlékiratok kiadásának jogai. Herter külügyminiszter-helyettes 759. sz. távirata, Washington, 1957. április 13. In: Deák–Somorjai: *A házigazda és vendége*, 180.

Toplosky⁵³ készített Mindszenty számára.⁵⁴ Washington megbízható információkat kapott arra nézve, hogy az »emlékiratok« egy részét éppen fordítják, és hamarosan ki is fogják adni az Egyesült Államokban. Ezért konkrét kérdések írásbeli feltevésével a bíboros segítségét kérték a kapott információk igazságtartalmának megerősítésében [...] A Department 1960. július 2-ai emlékeztetője⁵⁵ szerint az Egyesült Államokban az állítólagos kézirat ügyében folytatott nyomozás Julius (Gyula) Tarlo érintettségét tárta fel. Erre az a válasz született, hogy a bíboros 1942 óta nem találkozott Tarló Gyulával, és nem hatalmazta fel sem őt, sem más magyar személyt arra, hogy a nevében az emlékiratai kiadási jogairól tárgyaljon. Tarlóról olyan hír is elterjedt, hogy hírszerzési információkkal kereskedik és szélhámos.⁵⁶ [...] Ackerson táviratot⁵⁷ küldött a [State] Departmentnek [...]: amikor Ackerson és Toplosky még nem dolgoztak a követségen, a követség engedélyével⁵⁸ Jancsó Livia⁵⁹ nem a bíboros ellenőrzése alatt és nem is az épület azon emeletén végezte az emlékiratok első részeinek gépelését, ahol a bíboros tartózkodott...⁶⁰

A fentiek alapján látható, hogy az amerikai oldal 1960 nyarára már a fordítás tényéről is értesült, ám ennek ellenére a megjelenést végül nem akadályozta meg. A jóindulatú Ackersonra igencsak jellemző volt, hogy még csak nem is feltételezte, hogy a Tarló-kötet megjelenésében valamiféleképpen Mindszenty is szerepet játszhatott. Ugyanakkor a bíboros igazat mondott, amikor azt állította, hogy nem adott semmilyen felhatalmazást. Életszerűnek tartjuk, hogy a kérdéses iratok először Bécsbe kerültek ki és onnan az Egyesült Államokba. Az is elképzelhető, hogy a kicsempészés több részletben valósult meg, és olyan személy volt érintett, akit a követségről történt távozásakor az állambiztonsági szolgálat nem motozott meg. Az viszont kizárható, hogy Mindszenty édesanyja vaskos iratkötegeket – feltűnő módon – szállítva távozott volna a követségről.

A Somorjai Ádám OSB szerkesztette Sabo-kötetben⁶¹ – jelen kutatásaimat megelőzően – azt írtam, hogy nem fordult elő, hogy a Tarló-könyvhöz valamilyen Mindszenty-anyagot

⁵³ Louis Joseph Toplosky (1918–1970) 1957 decemberétől dolgozott politikai másodtitkárként a budapesti amerikai követségen. Aktívan kivette a részét a Mindszenty személye körüli teendőkben: dokumentálta az anyagokat, jelentette a bíboros üzeneteit és kívánságait az ügyvivőnek, továbbá figyelemmel követte a „vendég” kedélyállapotának hullámzásait.

⁵⁴ Ackerson Emlékeztetője Mindszenty bíboros részére, 1960. július 1. In: Deák–Somorjai: *A házigazda és vendége*, 593–594.

⁵⁵ A State Department emlékeztetője Garret Ackerson ügyvivőnek, 1960. július 2. Deák–Somorjai: *A házigazda és vendége*, 595–596.

⁵⁶ A kérdéses kötet Mindszenty szerzőségével jelent meg. A kötetben – miként Budapesten pontatlanul megállapították – egy a bíboros által Eisenhower elnökhöz 1956. november 8-án intézett levél kivételével valamennyi dokumentum bizonyítottan a menedéke előtt keletkezett.

⁵⁷ Garret Ackerson távirata Christian Herter külügyminiszternek, 1960. július 3. In: Deák–Somorjai: *A házigazda és vendége*, 598–599.

⁵⁸ Egész pontosan Edward Wailes kinevezett követ engedélyével. A gépelésről Anton Nyerges tudott még, de más nem. Anton N. Nyerges (1917–1989) magyar származású amerikai diplomata. 1956 őszén másodtitkárként a budapesti amerikai követségen dolgozott, ahol nyelvtudása a Mindszenty bíborossal való kapcsolattartásban és a sajtóanyagok fordításában igen hasznosnak bizonyult.

⁵⁹ Jancsó Líviát 1957. március 13-án letartóztatták, kihallgatták, majd 1960. július végéig Kunhegyesre internálták.

⁶⁰ Deák–Somorjai: *A házigazda és vendége*, 30.

⁶¹ John (János) Sabo 1905-ben született a New Jersey állambeli Carteret városában, az Amerikai Egyesült Államokban. Teológiai tanulmányait az Ohio állambeli Cincinnatiiban végezte. 1930. június 14-én szentelték pappá. A South Bend-i (Indiana állam) Magyarok Nagyasszonya templomában (Our Lady of Hungary Church) szolgált, majd 1935. január 26-tól ugyanazon templomban plébánosi ki-

csempészték volna ki a követségről. Az újonnan beszerzett források, illetve a korábbiak új értelmezése alapján ezt cáfolnom kell. Mons. Sabo South Bendben 1962. május 23-án kelt levelében ugyanis arról értesítette a bíborost, hogy „felkérték Tarló Gyula könyvének recenzálására”.⁶² Egyértelmű, hogy Sabo feltételezése szerint Mindszenty pontosan tudta, milyen könyvről van szó. Sabo ilyen módon azt is jelezte a bíborosnak, hogy a kérdéses kötet rendben megjelent.

Owen T. Jones ügyvivő⁶³ 1963. március 11-én arról tájékoztatta a State Departmentben Robert McKisson⁶⁴ magyar referenst, hogy a közelmúltban két könyvet is kiadtak Mindszentyről. Az egyik New Yorkban angolul, a másik Münchenben németül jelent meg. Az angol nyelvű könyv a bíboros leveleinek, írásainak és nyilvános megszólalásainak a gyűjteménye. Az előszóban Julius Tarló olyan rokonnak írta le magát, akit a bíboros nevelt fel. Azt írta, a bíboros néhai édesanyja, aki az elhunyt előtt rendszeresen látogatta a bíborost, és „bizonyos magyar hazafiak és amerikai barátok” vállalták a felelősséget⁶⁵ azért, hogy ezeket a dokumentumokat a szabad világ tudomására hozzák. Sem a bíboros, sem pedig az amerikai diplomáciai testület egyik tagja sem vett abban részt. Egy a bíboros által Eisenhower elnökhöz 1956. november 8-án keltezett levél kivételével valamennyi dokumentum bizonyítottan az itteni menedéke előtt keletkezett. „[...] a német kötet tetszett a bíborosnak, és meghatódott tőle. Ugyanakkor az angol miatt aggodalmának adott hangot. Az Öminenciáját aggasztó [...] dolog a magyar kormány lehetséges reakciója volt. Attól tartott, hogy a magyarok ennek a könyvnek a megjelenését itteni menedéke megsértésének tekinthetik.”⁶⁶

Mindszenty Tarló felől először az unokaöccse felé terelte a gyanút,⁶⁷ majd olyan kijelentést tett, amit a menedéke alatt soha: Az egyházi engedély elmulasztása mellett olyasmért is aggódott, amivel kapcsolatban mindig az amerikai oldal fogalmazott meg kételyeket, ez pedig a menedék stabilitása volt. Véleményem szerint ezzel a kijelentésével Mindszenty bíboros tudatosan megtévesztette jóindulatú házigazdáit. Azt sugallta, hogy a kérdéses kötet tőle teljesen függetlenül jelent meg, ami persze a német könyvre vonatkozóan akár igaz is lehetett.

Mindszenty bíboros egyéb szabályszegései

A Sabónak 1969-ben kijuttatott bíborosi levél,⁶⁸ amelyben Mindszenty Mons. Sabót az emlékiratokkal kapcsolatos kurátori szerepre kérte fel, messze nem az első sikeres kicsempészesi kísérlet volt. Említhetjük példaként a békepapok felmentésére⁶⁹ 1956. november máso-

nevezést kapott püspökétől, John F. Nolltól. A menedék tizenöt éve alatt kivételes jellegű magánlevezést folytatott Mindszenty bíborossal. 1980-ban vonult nyugdíjba, Miami-ban telepedett le, ahol a magyarok lelki gondozója volt. Somorjai: *Mons. John Sabo és Mindszenty bíboros*, i. m.

⁶² Somorjai: *Mons. John Sabo és Mindszenty bíboros*, 124–125.

⁶³ Owen Thomas Jonest (1907–2003) a belgrádi nagykövetség első beosztotti posztjáról (1960–1962) helyezték át Budapestre ügyvivőnek, ahol 1963–1964 között szolgált.

⁶⁴ Robert M. McKisson (1907–?) a Kelet-európai Ügyosztályon hosszú éveken a magyar referensi munkakört látta el, ebből adódóan a budapesti ügyvivők állandó levelező partnere volt. 1958. március 31-én Budapesten meglátogatta Mindszenty bíborost. A beszélgetésen Louis Toplosky volt a tolmács. McKisson részletes Emlékeztetőjét lásd in: Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, 230–233.

⁶⁵ A „felelős” szó jótékonyan takarja a tényleges lépéseket, amelyek elhallgatását természetesen nem róhatjuk fel Tarló Gyulának.

⁶⁶ Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, 347.

⁶⁷ Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, 346–348.

⁶⁸ Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, 712–714.

⁶⁹ Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, 167–168.

dik hetében kiküldött üzeneteket, amelyekről a követség a magyar újságokból értesült, és amit az amerikai diplomaták kérdezősködésére válaszul Mindszenty el is ismert. A békepapok felmentését ugyanakkor nem tekinthetjük a szabályok tudatos megszegésének. A futár ezekben az esetekben a bíboros titkára, Turchányi Egon⁷⁰ volt, aki ekkor szabadon ki-be járt a követségre, mivel nem menedékes, hanem a követségen tartózkodó amerikai állampolgárokhoz hasonlóan oltalmazotti státuszban állt.⁷¹ Jancsó Livia is azt nyilatkozta, hogy 1957. márciusi letartóztatása előtt – a gépelés mellett – ő is tett hasonló szívességeket a bíborosnak. Ezek az esetek azonban a menedék kezdeti időszakában történtek, amikor az ekkor ideiglenesnek gondolt, ám végül tartósnak bizonyuló „vendégeskedés” alapszabályait pontosan még nem dolgozták ki. A bíboros tehát bízást hivatkozhatott arra, hogy ezen, a látogatásokra és a levelezésre vonatkozó megszorításokkal nem volt tisztában.

Le kell azonban szögeznünk, hogy bár a menedékében élő bíboros előtt a későbbiekben ugyan ismertek voltak az őt korlátozó – és egyben a menedéke biztonságát oltalmazó – kapcsolattartási szabályok, azokat sorozatosan és sikeresen megszegte, amikor úgy vélte, hogy az amerikai diplomáciai gépezet megkerülése révén elérhet valamilyen kiemelt célt. Nem véletlenül fogalmazott 1970. február 17-én Raymond Lisle⁷² a következőképpen: „Ez az incidens [az, amelynek során Franz König⁷³ bíboros 1969-ben kicsempészett egy Mons. Sabónak szóló üzenetet], miként néhány másik a múltban, bebizonyította a bíboros fondorlatosságát, és azt, hogy ami a menedék alapszabályait illeti, hiányzik belőle minden felelősségérzet.”⁷⁴ Jelen esetben – Francis Spellmann⁷⁵ bíboros 1967-ben bekövetkezett halálát követően – Mindszenty az egyértelműen politikai célokat szolgáló emlékiratait Mons. Sabóra kívánta bízni. A bíboros cselekedeteit megítélésem szerint valójában az mozgatta, hogy saját maga számára politikai menedékjogot kívánt elérni, és nem érte be az Egyesült Államok kormánya által biztosított, ám egyúttal kapcsolattartási korlátozásokat is jelentő humanitárius menedékkal.

A kapcsolattartás alapszabályaira Mindszentyt számtalan alkalommal emlékeztették, arra hivatkozva, hogy azok megszegése veszélyeztetné menedéke biztonságát. A szabályokat több lépésben finomhangolták: a kezdeti tiltás után engedélyezték, hogy menedéke ügyében – le nem zárt borítékokban – üzeneteket küldhessen a Vatikánba és Washingtonba. Ennek ellenére 1965. november 11-én Mindszenty megpróbálta rábeszélni a megdöbbszent Joseph Kecskemethy⁷⁶ arra, hogy egy lezárt borítékban vigye ki a VI. Pál pápának szánt bizalmas levelét Bécsbe.⁷⁷

⁷⁰ Turchányi Albert Egon (1894–1969) római katolikus pap. 1944 júliusában, a német megszállás idején letartóztatták, mert zsidóknak hamis keresztleveleket adott. 1956. október 30. és november 8. között Mindszenty bíboros titkára. November 3-án társaival lefoglalta az Állami Egyházügyi Hivatal levéltárát. November 4-én oltalmat kapott az amerikai követségen. November 9-én Leslie Balogh Bain amerikai újságíró gépkocsijában gyógyszerért indult Ausztriába, de Tata környékén elfogták, és 1958. január 10-én életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. 1963-ban részleges közkegyelemmel szabadult.

⁷¹ Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, 165–168.

⁷² Raymond E. Lisle (1911–1994) a Kelet-Európai Ügyosztály igazgatója (1965–1970).

⁷³ Franz König (1905–2004) bécsi érsek 1956–1985 között, bíboros 1958-tól.

⁷⁴ Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, 716.

⁷⁵ Francis Joseph Spellmann (1889–1967) római katolikus pap, New York érseke (1939), bíboros 1946-tól.

⁷⁶ Joseph G. Kecskemethy (1934–2004) 1965–1966 között II. osztályú titkár a budapesti amerikai követségen.

⁷⁷ Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, 527–528.

Sőt, az amerikai iratokból egy konkrét telefonálási kísérletről is tudunk! Mindszenty 1964. június 2-án reggel az ügyeletes által felügyelet nélkül hagyott III. emeleti ügyeleti szobából valakit felhívott, amit a földszinti recepciós pult melletti telefonközponttól az éppen ott elhaladó ügyeletes a saját mellékeként azonosított be. Frank Cox⁷⁸ a földszinten felvette a kagylót, és „számos magyar szót hallott, mielőtt a beszélgetést hirtelen befejezték”.⁷⁹ A követség nem sokkal korábban helyezte üzembe azt az új központot,⁸⁰ amely immár a kiinduló hívás mellékét is jelezte. Így lehetetlen volt utólag megállapítani, hogy ez vajon az első alkalommal történt-e, avagy a bíboros már az azt megelőző években is folyamodott ehhez a módszerhez. Ezt követően az amerikaiak a vonalakat blokkoló mesterkapcsolót iktattak be, de Mindszenty számára a fenti szabályszegésnek nem lett következménye. Az viszont rejtély maradt, hogy a bíboros kinek vagy kiknek telefonált.⁸¹

További sikertelen üzenet kicsempészési kísérletekről is számot tudunk adni: Charles Klontz doktor,⁸² aki 1961-ben lépett be a State Department állományába, 1970 márciusában – tehát már a menedék végső szakaszában, amikor az idősödő Mindszenty számára az emlékiratok kiadása egyre sürgetőbbé vált, könnyelműen elvállalta, hogy König bíborosnak üzenetet vigyen ki a nagykövetségről. Akkor „bukott le,” amikor a válasz megérkezett. Francis Meehan⁸³ ügyvivő tréfásan megintette, de Klontz azt állította, hogy vele soha nem beszélték meg a bíborossal való kapcsolatának eljárásrendjét.⁸⁴

1963. január elején a bíboros saját magát árulta el, amikor Carl Sharek⁸⁵ előtt sérelmezte, hogy az egyik barátjának kiküldött könyvébe helyezett pénze eltűnt. Hamar világossá vált, hogy a pénzt és a hozzá tartozó kézzel írt üzenetet a követség emelte ki a könyvből, mivel az tiltott kapcsolatfelvételi kísérletnek minősült. Csak ezt követően derült ki, hogy a követség olyasmit vett észre – pénz küldése a szükségét szenvedőknek –, amit addig Mindszenty rendszeresen végzett.

Természetesen az amerikai misszió tagjaira vonatkozóan is léteztek általános, továbbá a tartósnak bizonyult menedék folytán speciális biztonsági szabályok. Íme, három konkrét példa: 1958. október 9-én a követség amerikai tagjainak kézjegyükkel kellett igazolniuk, hogy elolvasták és be fogják tartani Garret Ackerson azon belső emlékeztetőjét, hogy XII. Piusz pápa halála miatt „igazodniuk kell a [bíboros] hangulatához”.⁸⁶ Néhány nap múltán, október 14-én az ügyvivő ugyancsak belső emlékeztetőben⁸⁷ jelölte ki azt az ötfős kört, amelynek tudomása lehetett Mindszentynek a pápaválasztó konklávéra való kiutaztatási tervéről. 1960. január 6-án Ackerson pedig arra figyelmeztette beosztottait, hogy „előzetes fel-

⁷⁸ Francis Wayne Cox (1924–?) 1963–1965 között az amerikai követség technikai elhárító tisztje, aki természetesen „élvezte” a magyar állambiztonsági szolgálat figyelmét. (ÁBTL 3.1.5. O-12343/1, 2.)

⁷⁹ Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, 454. Az incidenst Balogh Margit is említi: Balogh: *Mindszenty József 1892–1975, II.* 1218.

⁸⁰ Az új telefonközpontot eredetileg Peter Peterson (amerikai technikai elhárító 1961–1963 között) szereltette fel, de vélhetően nem azért, hogy a bíboros telefonálási kísérleteit megakadályozza.

⁸¹ Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, 453–454.

⁸² Dr. Charles E. Klontz 1961-ben lépett be a State Department állományába. 1968–1970 között a Department bécsi regionális orvosa volt.

⁸³ Francis Joseph Meehan (1924–1922) az amerikai nagykövetség első beosztottja volt (1968–1972.) A feleségével együtt kitűnő kapcsolatot ápoltak Mindszenty bíborossal.

⁸⁴ A Meehan–Klontz levélváltást lásd: Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, 719–722.

⁸⁵ Carl Sharek (1925–2007) ekkor Mindszenty bíboros mellett dolgozott összekötőként (1961–1963).

⁸⁶ Deák–Somorjai: *A házigazda és vendége*, 264–265.

⁸⁷ Deák–Somorjai: *A házigazda és vendége*, 276–277.

hatalmazás nélkül a követségen kívülről senki sem látogathatja meg a bíborost”.⁸⁸ Ez a belső emlékeztető a miselátogatás szabályait is részletezte: „Ügyeljenek arra, hogy [James] Pratt⁸⁹ vagy az én előzetes engedélyem nélkül a listán nem szereplő személyeknek ne tegyék lehetővé a miséken való részvételt.”⁹⁰ Leszögezhetjük tehát, hogy nemcsak a menedékben élő Mindszentynek, hanem a menedék biztonságáról gondoskodó beosztottaknak is be kellett tartaniuk bizonyos kötöttséget jelentő szabályokat, és az ő esetükben is időnként szükség volt figyelmeztető jelzésekre.

Következtetések

A Mindszenty-kötet megjelentetésének ügyét összeköthetjük Tarló Gyula azon korábbi tervével, hogy az amerikaiaktól segítyt kívánt szerezni özvegy Pehm Jánosné részére. Mindkét esetben Tarló volt a kezdeményező, és a végrehajtásban – Tarló megkeresésére – Mindszenty édesanyja is aktív szerepet vállalt. A megjelentettnél nagyobb mennyiségű írás elkészítése és kijuttatása – a lebukás kockázata csökkentésének céljával – vélhetően részletekben történhetett, miután néhány látogatás után hamar világossá vált, hogy a közeli rokonoikat a követségről való távozásukkor a magyar állambiztonságnak a követség előtt „örkődő” emberei nem motozzák meg. A segély megszerzésének terve nem, de a könyv régóta dédelgetett kiadása – ha nem is a neves Hearst vállalat révén – végül sikerrel járt. Történt ez annak ellenére, hogy az amerikai oldal már igen korai fázisban tudomással bírt az iratok beszerzéséről és fordításáról. Ez lehetett talán az oka annak, hogy Tarló és Harsányi némi önuralmat gyakorolhatott, és végül csak egy karcsú kötetel rukkolt elő, későbbre halasztva a többi – vélhetően kényesebb – dokumentum közzétételét. Utólag egyértelmű, hogy ezzel még nem lépték át az amerikai oldal ingerküszöbét – a házigazdák hamar napirendre tértek a dolog felett. Az is megállapítható, hogy miután az iratok kijutottak, a gyanútlan budapesti követségnek már nem állt módjában érdemi intézkedéseket tenni. A kötet megjelenéséről Mons. Sabo valakitől értesítést kapott, így a Mindszentyvel folytatott levelezése révén némileg ködolt visszajelzést küldhetett a bíborosnak.

A kötet megjelenése előtt és után Mindszenty bíboros ugyanolyan ügyesen kódósított, amint azt az amerikai menedékének a megszerzésével kapcsolatban – az abban érintett személyek sikeres eltitkolásával – éveken át tette.⁹¹ Ez arra utal, hogy a börtönének és a házi őrizet ideje alatt kiváló konspirációs készségekre tett szert, és a szabályok tudatos megszegésével kész volt kisebb-nagyobb kockázatokat is vállalni. A szabálysértések után semmilyen retorzió nem érte – a követség csupán lehetetlenné tette az adott módszer megismétlését, amit a bíboros vélhetően érzékelt is.

Bár a *The World's Most Orphaned Nation* megjelent, a szintén meg nem motozott König bíboros útján kiküldött levél – majd ezen ténynek a bevallása Ross Titus összekötő diplomatának⁹² – valójában azt a folyamatot indította el, amelynek eredőjeként Mindszenty bíboros hosszúra nyúlt menedéke közel tizenöt év után véget ért. Az utóbbi esetben Mindszenty nem tudta elfogadni, hogy az általa „emlékiratoknak” nevezett tetemes iratanyag⁹³ a menedéke

⁸⁸ Deák–Somorjai: *A házigazda és vendége*, 504.

⁸⁹ James Pratt (1918–?) Garrett Ackerson ügyvivő helyettese volt 1958–1960 között.

⁹⁰ Deák–Somorjai: *A házigazda és vendége*, 504.

⁹¹ Deák: *Legenda és valóság*, i. m.

⁹² Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, 713. Ross P. Titus (1924–2016) ekkor az amerikai nagykövetség a Mindszenty mellé rendelt összekötő diplomata volt.

⁹³ A Mindszenty által emlékiratoknak nevezett valamennyi dokumentum kiadásához tíz kötetre lett volna szükség.

idején nem jelenhet meg, amint ezt Alfred Puhan⁹⁴ nagykövet számos alkalommal egyértelművé tette számára. Ezért próbálkozott azzal, hogy Mons. Sabót kérje fel az emlékiratoknak a halála utáni kezelésére. Arról pedig nem is tudott, hogy a hatályos amerikai Vészhelyzeti útmutató úgy rendelkezett, hogy elhalálozása esetén iratai – további utasításig – a nagykövetségen maradnak letétben.⁹⁵ Végül az a megállapodás született, hogy Puhan az iratsomagoat előre kiviszi a bécsi Pázmáneumba, Mindszenty pedig néhány nap múlva követi azt. Mint ismeretes, 1971. szeptember 28-án így is történt, és ezzel az amerikai menedék véget ért. Más szavakkal, a másik három szereplő – a Vatikán, a magyar, illetve az amerikai kormány – részéről már fennálló készség mellett Mindszentynek a korábbi kisebb-nagyobb szabályszerűségeket követő, a fenti üzenetküldéssel történt lebukása oldotta meg végül a gordiuszi csomót. A menedék további fenntartásával szemben a bíboros az emlékiratoknak még életében történő publikálását választotta.

A menedék kapcsolattartási szabályainak mindkét komolyabb megszegését tehát végül is siker koronázta: 1962-ben megvalósult Tarló Gyula könyvkiadási kísérlete, 1971-ben pedig megoldódott a közel tizenöt éve húzódó menedék és az emlékiratok publikálásának az ügye, még ha nem is olyan módon, ahogyan azt Mindszenty bíboros eredetileg elképzelte. A sorozatos szabályszerűsések híven tükrözték a menedék vagy menedékjog dilemma gyökerét, azt, hogy Mindszenty bíboros mindvégig politikai menekültként, nem pedig menedékesként tekintett saját magára, és következetesen ennek megfelelően cselekedett. Ami az amerikaiak szempontjából szabályszerűsésnek tűnt, számára logikusan következett az általa vélelmezett menedékjogból.

A fentiek fényében a Tarló-féle könyv megjelentetése az előre megtervezett és sikeres – nem pedig a rögtönzött és többnyire sikertelen – kicsempészési kísérletek közé sorolható. A menedéket érintő hátránnyal vagy éppen a szabályok büntetés jellegű szigorításával azonban ez az eset sem járt együtt.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
 ÁBTL 3.1.5. O-12343/1, 2. Francis Wayne Cox
 ÁBTL 3.1.5. O-11955. Tarló Ungarn Gyula
 ÁBTL 3.1.9. V-246 Tarló Gyula amiknak kémkedés

Nyomtatott források

Deák András Miklós – Somorjai Ádám OSB – Zinner Tibor: *Menedékben – Amerikai diplomaták Mindszenty bíborosról 1957–1970.* Budapest: Magyar Napló, 2019.
 Deák András Miklós – Somorjai Ádám OSB: *A házigazda és vendége – The Host and His Guest – Garret G. Ackerson ügyvivő és Mindszenty József bíboros (1957–1961) – Chargé Garret G. Ackerson and Cardinal József Mindszenty (1957–1961)* 175–178. Budapest: Magyar Napló Írott Szó Alapítvány, 2021.
 Mindszenty, Joseph Cardinal: *The World's Most Orphaned Nation.* Julius Tarlo (ed). New York NY: The Bookmailer, 1962.

⁹⁴ Alfred Johann Puhan (Németország, 1913–2005), a második budapesti amerikai nagykövet (1969–1973).

⁹⁵ Lásd: Deák–Somorjai–Zinner: *Menedékben*, 680–687.

Somorjai Ádám OSB: "His Eminence Files." *American Embassy Budapest. From Embassy Archives, 15 (1971) – Mindszenty bíboros az Amerikai Nagykövetségen. Követségi Levéltár 15 (1971)*. Budapest: METEM, 2008. (Második, javított kiadás 2012.)

Somorjai Ádám OSB (szerk.): *Mons. John Sabo és Mindszenty bíboros*. Budapest: METEM, 2021.

Somorjai Ádám – Zinner Tibor: *Washingtonból jelentjük. A budapesti amerikai nagykövetség Mindszenty bíboros tevékenységére vonatkozó, 1971-ben keletkezett iratai*. Századok, 144. évf. (2010) 1. sz. 143–196.

Szakirodalom

Aandahl, Fredrick – Slany, William Z. (eds): *Foreign Relations of the United States, 1951, Europe: Political and Economic Developments, Volume IV. Part 2* No. 736. Washington: United States Government Printing Office, 1985.

Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*. 1–2. köt. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.

Deák Nóra: *Egyesült Államok*. In: Kecskés D. Gusztáv – Scheibner Tamás (szerk.): *Egy világraszóló történet – Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve*. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022.

Internetes források

Deák András Miklós: *Legenda és valóság*. Országút, 2024. május 25. <https://orszagut.com/kozelet/mindszenty-jozsef-amerikai-kovetseg-menedekjog-legenda-es-valosag-5997> (Utolsó letöltés: 2024. június 26.)

Interjú Amelie Lanier-val

„Gyakran az egyik könyv hozza magával a másikat”

Amelie Lanier szabadfoglalkozású, független történész Ausztriában. Magyar történelmi vonatkozású könyvei: *Das Kreditwesen Ungarns im Vormärz* (1995), *Die Geschichte des Bank- und Handelshauses Sina* (1998), *Széchenyi István és Sina György közös vállalkozásai* (2005, Deák Antal Andrással közösen), *Széchenyi István és Széchenyi Béla cikkei a Tímesban 1859–1862* (2011).

Hogyan fordult érdeklődésed a történelem felé? Hogyan lettél történész?

Családi indíttatásról biztosan nem beszélhetek és iskolairól sem igen. De amikor gimnáziumba jártam Bécsben, korábban felkeltette az érdeklődésemet az író kérdés, a bécsi városi könyvtárból kölcsönöztem könyveket, s javasoltam a tanárnőmnek, hogy tartok egy kiselőadást róla az iskolában. Később, 1979 májusában abból is érettségiztem.

Leginkább talán olvasmányélményeim befolyásolhattak, bár ez inkább már eredménye volt a történelem iránti érdeklődésemnek, mint forrása. Tizenkét évesen, amikor az olvasó (a legtöbb gyerek Zell am Seeben nem szokott olvasni) barátaim inkább regényeket olvastak, én már olvastam könyvet Szibéria meghódításáról (Kosaken gegen Kutschum-Khan) vagy Francisco Vázquez de Coronado 16. századi hadjáratáról Florida irányába (Hans Otto Meissner: Ich fand kein Gold in Arizona – Die Abenteuer des Francisco Vasquez de Coronado). Ez utóbbit anyám egyik ifjúkori barátja ajándékozta nekem, aki tudta, érdekel a történelem és az indiánok.

Az, amit a filozófus Nietzsche „antikváriusi történetpszichológia”-nak nevez, amikor az ember ódságok között kutat, s fontos dolgokat vél találni, engem inkább taszított. Nietzsche háromféle hozzáállásról ír: az „antikváriusi”, a „monumentális” meg a „kritikus” történetpszichológiáról. Szerinte ahhoz, hogy egy könyv jó legyen, mind a három szükséges, és nem szabad túlsúlyba helyezni az egyiket vagy másikat. Én akkor persze ezt nem tudtam. Csak érettségi után kezdtem Nietzschével foglalkozni, a csillagomat-istenemet, Jim Morrisont követve.

Érettségi után történelem és matematika tanári szakon kezdtem el tanulni a bécsi egyetemen, mert mindenképpen vissza akartam kerülni gyermekkorom színhelyére, Zell am Seebe, s az egykori iskolaigazgatóm biztatott, hogy tanári végzettséggel tud majd abban segíteni. Másfél év alatt azonban rájöttem, hogy a tanárság semmiképpen nem nekem való hivatás. Az elméleti matematikához egyébként sem volt türelmem, s barátoktól kértem tanácsot, mit is csináljak. Kiderült, hogy két olyan képzés volt, ahol nem voltak kötelező vizsgák a doktori képzésben, csak a disszertációt kellett megírni: a filozófia és az Európán kívüli civilizációk. Így azután a matematika helyett felvettem a filozófia szakot, amit azonban csak fő szakként lehetett tanulni. Ezért az lett a fő szakom, mellékszakként pedig folytattam tovább a történelmet, de tanári szakirány nélkül.

Hogyan formálódott, alakult szakmai érdeklődési köröd?

Tanáraim közül megemlíthetem Erika Weinzierlt, szakterülete a 20. századi történelem volt, mindenekelőtt a nemzetiszocializmus, s egy alkalommal hirdetett egy proszemináriumot a spanyol polgárháború történetéből. Azt nagyon érdekesnek találtam, akkor kezdtem el spanyolul tanulni, hogy a szakirodalmat el tudjam olvasni. A spanyol polgárháború ugyanis a 20. századi történelemnek mintegy sűrítője. Minden jelentős párt föllép: A Szovjetunió, a német és olasz fasiszták, a leköszöntő brit birodalom, a szintén lefelé tartó *grande nation* és az anarchisták. A II. Spanyol Köztársaság szolgált mintaként az 1945 utáni kelet-európai kommunista hatalomátvételek számára: a kirakatba tettek egy polgári politikust (Juan Negrínt), ez a külföldnek szólt; hátul pedig már nyüzsgöttek a titkosszolgálatosok, letartóztattak és eltüntettek embereket, akik nem voltak inyükre. Általában véve Spanyolország történetével itt, Ausztriában nem nagyon foglalkoznak, az ez iránti lelkesedéssel mindig nagyon magamra maradtam. Egyébként úgy vélem, hogy a spanyol polgárháború példájához hasonlóan tükröződik a Lánchíd építésének történetében Magyarország története.

Disszertációs témám választására az hatott, hogy egy alkalommal a németországi Peter Decker, akit a mai napig sokra becsülök, 1987 áprilisában tartott egy előadást Bécsben Nietzsche-ről „Moralizmus és antimoralizmus” címmel. Nietzsche-t egyébként jól ismertem, mivel Jim Morrison volt a bálványom, s rajta keresztül foglalkoztam vele már korábban. Így jött az ötlet, hogy a disszertációm témája Nietzsche legyen. 1988 októberében letettem a dolgozatot (Über die Widersprüchlichkeit von Moralphilosophie am Beispiel Friedrich Nietzsches) az asztalra, aminek egyébként a hasonlóan öregdiák filozófus baráti körömben ösztönző hatása volt másokra. Mert korábban sokan csak legyintettek rám, például tetoválásom volt, ami akkoriban egyáltalán nem volt elterjedt, úgy gondolták, engem nem kell komolyan venni. A disszertációt lényegében egyedül készítettem, „saját kezűleg és fejűleg”, de kellett persze témavezetőt keresni, s én Josef Rehmannt választottam, akinek a kommunista párttagsága miatt komoly konfliktusai voltak korábban az egyetemen. Ő becsült engem, például azért, mert vele ellentétben olvastam a *Tőkét* – így azután elvállalta a témavezetőséget, de tulajdonképpen teljesen egyedül dolgoztam, s ő azután probléma nélkül elfogadta a disszertációm, ennyi volt a közreműködése.

De ezzel még nem zártam le egyetemi éveimet, mivel elkezdtem magyar és orosz nyelvet tanulni a tolmácsképző tanszéken. Akkoriban tervbe volt véve, hogy Ausztria és Magyarország majd közösen világkiállítást rendez, a peresztrojka évei voltak ezek, Gorbacsovot csak „Gorbi”-ként emlegették és így tovább. Azt gondoltam, ez keresett tudás lehet majd.

Magyarországon először 1985-ben jártam, s nagyon tetszett nekem. Az első magyar szó egyébként, amit megismertem, a 'tarhonya' volt, mivel gyermekkoromban időnként megjelent nálunk egy soproni nő, aki tarhonyát hozott, amit nálunk akkor nem lehetett kapni. Másrészt a kisgyerekkori nevelőm korábban Budapesten, egy Keglevits grófi családnál nevelő, ő valamennyit tudott magyarul, tőle is tudtam néhány szót, mint például a 'nyilas'-t.

Az 1980-as években sokat utaztam Európában, mindig egy kis zsebszótárral a zsebemben, azzal valahogy elboldogultam, ez történt 1985-ben Magyarországon is. Az orosz nyelv-tanulásnak is volt némi előzménye, mivel Zell am See-ben nagyon sok jugoszláv vendégmunkás dolgozott, akikkel jóban voltam, ezért a szláv nyelvek sem voltak egészen ismeretlenek nekem. 1984-ben egyébként már jártam Leningrádban (Szentpéterváron), ami szintén nagy hatást tett rám, s előtte már egy lengyel barátomtól tanultam a cirill betűket. Tehát mind a két nyelvet illetően voltak előzmények, de a nyelv-tanulás 1988-ban kezdődött komolyan. S a magyar nyelvben az igazi áttörést az egyhónapos nyári egyetem hozta Debrecenben 1989-ben. Ott ismerkedtem meg a mind a mai napig meglévő vajdasági barátnőimmel, akik na-

gyon sokat segítettek a magyar nyelv elsajátításában. (Ez többet jelentett, mint maga az egyetemi tanítás ott.) A sok ott megforduló határon kívüli magyar (többnyire nők), felvidékiek is, fölkaroltak.

A tolmácsképzőn volt néhány jó tanár, akiktől sokat tanultam. Ott persze kezdő tanfolyamok nem indultak, abból indultak ki, hogy a nyelvet már mindenki tudja. Magyar szakra egyébként rajtam kívül főképp magyarok jártak. Oroszul kezdő szinten a szlavisztika tanszék keretében tanulhattam egy olyan tanártól, aki főállásban a Theresianum tanára volt. De a magyar tanárok szabadúszó értelmiségiek voltak, jártak tolmácsolni, hol a bíróságon, hol a rádióban és így tovább. Sokszor nem is volt óra, zárt ajtókat találtunk. Végül a világiállítás lefűjása után már nem látszott nagy ígéretnek a tolmácskodás, főképp azért nem, mert Magyarországról magyar tolmácsok az ausztriai árnál jóval olcsóbban dolgoztak. Így három-négy évnyi tanulás után nem fejeztem be a tolmácsképzőt.

S hogyan kanyarodott életutad a magyarországi történeti kutatások felé?

Egy szintén történész barátomnak, Wolfgang Greifnek köszönhető. Mindketten olvastuk Marxtól a *Tőke* harmadik kötetét, amiben Marx foglalkozik az 1840-es évekbeli angliai pénzügyi válsággal, abban a papírpénz szerepével. Azt gondoltuk, meg kellene nézni, hogy Ausztriában hogyan működött a papírpénz bevezetése, hogyan alakult a kereskedelmi bankok és a Nemzeti Bank tevékenysége. Wolfi szakdolgozatát a Vormärz időszakából írta, és tudta, hogy nálunk erről a korszakról alig van irodalom. Pályáztunk a Fonds zur Förderung wissenschaftlicher Forschung alapítványhoz, amihez viszont ajánlóra volt szükségünk.

Felkerestük Alois Brusatti professzort, aki valamikor korábban foglalkozott a Vormärz korabeli pénzügyekkel. Kiderült, hogy a professzornak Zell am See-ben háza és rokonai voltak, s ez azonnal megteremtette a kontaktust közöttünk, támogatott bennünket. Az volt a terv, hogy Wolfi az ausztriai pénzügyeket, én pedig a magyarországiakat fogom vizsgálni. Írtam még korábban egy magyar lányismerősömnek, akiről tudtam, az apja egyetemi tanár Debrecenben, hogy keresek valakit Magyarországon, aki ért a pénzügyek történetéhez. Így jött a válasz: Kövér György, Közgazdaságtudományi Egyetem. Ha jól emlékszem, ezután 1991-ben utaztam Budapestre, megismerkedtem Gyurival, s kezdettől jól megértettük egymást. Ilyen előkészületek után beadtuk Wolfival a pályázatot.

Időbe telt azonban, míg a pályázat sikerrel járt 1992-ben, s közben Wolfinak más kereseti forrás után kellett néznie, és egyedül maradtam a kutatási programmal. Nekikezdtem, jártam Magyarországon a levéltárakat, szerintem híres lettem arról, hogy olyan anyagokat kértem ki, amiket már nagyon régen senki: például a Hétszemélyes Tábla váltóosztályának iratait stb. Az eredménye 1995-ben jelent meg német nyelven könyv formájában *Das Kreditwesen Ungarns im Vormärz* címmel.

Milyen magyar történeti témákkal foglalkoztál a továbbiakban?

Az első hozta magával a második témát: Gyuri mellett a levéltáros Bakács Bernadett (Magyar Országos Levéltár) ösztönzött arra, hogy Sina György tevékenységét kutassam, mert nagyon sok levéltári forrás áll rendelkezésre vele kapcsolatban, de érdemben senki sem foglalkozott vele korábban, bár úgy tudtam, még a '80-as években két Közgázon oktató tanár tervezte a feldolgozást.

S akkor nekiálltam Magyarországon, de Bécsben is kutatni. A Finanzarchivban évekig én voltam az egyetlen állandó kutató. Sajátos élmény volt a Hofkammerarchiv, ahol akkoriban bezárták az embert a mutatókönyveket őrző terembe, ha ki akart menni, külön csengetni kellett. A régi mutatókönyvekből egész porfelleg szállt fel, állandóan tüsszenteni kellett.

Angliában is voltak kutatói kalandjaim. Bécsben a levéltárban nehéz volt segítőkre találni, míg Magyarországon a már említett Bakács Bernadett mellett Gajáry István Budapest Főváros Levéltárában vagy Körmeny Kinga az Akadémia Kézirattárában az volt. A Sináról szóló könyv azután 1998-ban jelent meg németül (*Die Geschichte des Bank- und Handelshauses Sina*), s érdekes, hogy bár a görög történészek és olvasók is ismerik, de azóta sem született még görög nyelvű fordítása.

Munkáid egy része saját szerzői kiadásban jelent meg; mennyire járható ez az út?

Megjelentetni tudományos könyvet manapság Ausztriában is igen nehéz, különösen akkor, ha az ember nem egyetemi professzor, nincs akadémiai háttér mögötte. A nagy kiadók rengeteg pénzt kérnek a szerzőtől, s azután nagyon keveset nyújtanak. Ezért szorulok saját kiadásra. Kedvezőbb lehetőség az, hogy az Amazonnak van egy Kindle Direct Publishing – Createspace nevű szolgáltatása, ahova meghatározott formátum szerint betörölve fel lehet tölteni a könyv szövegét, s az olvasók tőlük rendelhetik meg a könyvet nyomtatott formában (*print on demand*).

Jelenleg ezen a csatornán keresztül igyekszem eljuttatni az olvasókhoz a könyveimet. A hitelügyletekkel kapcsolatos írásokat egyébként feltettem a honlapomra, úgy látom, azt nézik, olvassák. Valójában a honlapon keresztül, nem a könyvek eladásából látom, hogy mi érdekli az embereket.

Tulajdonképpen nem előzetesen átgondolt döntés volt tehát, hogy gazdaságtörténeti témákkal kezdte el foglalkozni. De az, hogy kitartottál emellett egy ideig, már tudatos elhatározás volt?

Nekem a tudományos munkámban két fő érdeklődésem van: A gazdaság, itt mindenekelőtt a pénzügy, a másik pedig az imperializmus, tehát a vilárendszer és ennek előzményei – a gyarmati rendszerek meg az indián társadalmak. A rádióprogramban például, amit csinállok egy független rádióban, az utóbbi időkben Peruvál foglalkoztam, Oroszországgal vagy Afganisztánnal. A gazdasági érdeklődés tehát adott volt, a Wolfival megkezdett kutatás csak a döntő lökést adta ehhez.

A történeti irodalomból pedig mindig is az volt számomra a legszimpatikusabb és legérdekesebb megközelítés, ha egy térség ösztörtörténetét igyekezett a szerző összefoglalni, kezdve a közetekkel, a népszokásokon át a mezőgazdasági kultúráig. Erre nagyon jó példa Jovan Cvijić fő műve a Balkánról: *A Balkán-Félsziget és a délszláv országok*, amely először franciául jelent meg az első világháború alatt Franciaországban, majd a háború után Jugoszláviában is kiadták, nemrég pedig magyar nyelvre is lefordították és kiadták a Vajdaságban. Ez volt az első könyv, amely a Balkán fogalmát megteremtette. Azt megelőzően a Balkánt a mai határok között nem tekintették egységnek. Magát a 'Balkán' fogalmát Cvijić alkotta meg a bulgáriai Balkán-hegységről, mivel úgy döntött, hogy ez a félsziget magja. Vagy említhetem a Derszu Uzala szerzőjét, Vlagyimir Klavgyjevics Arszenyevet, aki az oroszországi Távol-Kellet írt le. Vagy a még Ausztriában is majdnem ismeretlen osztrák tudóst, Luigi Salvator (Toscana nagyhercegét), aki monográfiákat írt a sok Földközi-tengeri szigetről. Ő maga is felkereste a településeket, a polgármesterektől gyűjtött információt az állatokról, terményekről stb. Most működik egy Ludwig Salvator Társaság, amelyik tervezi munkái újrakiadását. Szerintem valahogy így kellene történelmet írni, tulajdonképpen ez lenne a tudományos példakép számomra.

Milyen kutatási témák vonták még magukra a figyelmedet?

Gyakran az egyik könyv hozza magával a másikat. A Sina-könyv kapcsán találtam rá Deák Antalra, aki az akkori esztergomi Vízügyi, mai nevén Duna Múzeum munkatársa volt. Ő szervezett egy kiállítást és egy konferenciát a 19. századi vízügyi mérnök Vásárhelyi Pálról, s azt a megbízást kapta, hogy kerítsen valakit, aki előadást tarthat az akkori hitelügyi problémákról. S akkor Kövér Gyuri közvetítésével megkeresett engem. Megtartottam az előadást, s a kapcsolódó kiadványban írtam egy tanulmányt „*A hitel nem teremtheti meg saját feltételeit*” címmel. Kiderült, hogy a Sina és Széchenyi István közötti levelezés egy része az ő múzeumukba került. A második világháború végén ugyanis szovjet katonák kifosztották a nagy-cenki kastélyt, s az ott talált iratokat eladogatták az utcán. Ebből a forrásból végül a soproni levéltárba is jutottak iratok. De eredeti Széchenyi levelek kerültek, mint megtudtam, a Közlekedési Múzeumba is egészen más úton, Sinaék birtokából. Így született a Deák Antallal közösen írt könyv Sina és Széchenyi kapcsolatáról 2002-ben németül, 2005-ben pedig magyarul (*Széchenyi István és Sina György közös vállalkozásai*).

S ezt követte a *The Times*-ban megjelent Széchenyi István cikkek azonosítása, illetve a neki tulajdonított cikkek egy része valódi szerzőjének azonosítása. Kosáry Domokos Széchenyi-könyve (*Széchenyi Döblingben*) adta az ötletet. Amikor egy rokonom meghívott magához Londonba, azon gondolkodtam, hogy mit is fogok én Londonban csinálni. Kosáry írt ezekről a cikkekről, de arról is, hogy még nem történt meg pontos azonosításuk. S akkor nekiláttam a British Library folyóiratrésztlegében végignézni a *The Times* külügyi rovatát 1858-tól kezdve Széchenyi 1860. tavaszi haláláig. Találtam is néhány szóba jöhető írást, de különböző aláírásokkal. Jártam azonban Londonban a Rothschild-archívumban is, mert Sina Györggyel kapcsolatos források után kutattam. A levéltáros, Melanie Aspey igazán meglepett, hogy végre valaki nem a családi ezüst evőeszközöket vagy a képtárakat akarja tanulmányozni, hanem érdeklődik a gazdaságtörténet iránt, s összebarátkoztunk. Én meséltem neki a Széchenyi kutatásról, s ő megemlítette, hogy az archívumnak van előfizetése a *The Times* internetes archívumához. Ebben azután az általam megtalált álnevek szerzőitől azonosítottunk még cikkeket a Széchenyi halála utáni időszakból is. Ráadásul Melanie haverja, Eamon hozzásegített ahhoz, hogy a *The Times* levéltárából megkapjam azokat a leveleket, amelyek ezekkel a cikkekkal kapcsolatosak. Úgyhogy rengeteg anyaghoz jutottam hozzá, amelyek létezéséről korábban sejtelmem sem volt, de a Széchenyi-kutatóknak sem. Majd Bakács Bernadett javaslatát követve Bécsben a Haus-, Hof- und Staatsarchivban a londoni osztrák követ, Apponyi Rudolf diplomáciai jelentéseit tekintettem át, azt keresve, hogy ő mit tudott a Blickről és ezekről az újságcikkekről. Meg kell még említenem itt a magyarországi segítőim között a már említett Körmendy Kingát. Így sikerült végül Széchenyi István és fia, Béla cikkeit azonosítani és közzétenni, ami nem volt egyszerű.

Hogy szólunk jelenlegi kutatási terveid?

A későbbiekben magyarországi vonatkozású projektre nem került sor, bár terveztünk valamit egy bécsi barátommal a Tanácsköztársaság 100. évfordulója alkalmával, de ez azután félbemaradt. Szerveztem azonban egy konferenciát az európai jobboldalról Budapesten, amiből szerkesztettem kötetet (*Neue Geschichten unter alten Hüten*, 2015, magyarul: „*Régi nóták új előadásban*”). Van egy blogom, azon egyebek közt sokat foglalkoztam a mostani pénzügyi válsággal, abból is lett egy könyv (*Über Geld und Kredit? Texte zur Finanzkrise und Eurorettung*, 2018). Most pedig hasonlókat tervezek Latin-Amerikáról. Utána talán előveszem az íróasztalból a félbemaradt terveket: a Tanácsköztársaság témáját, Jugoszlávia

szétesését. De a terveim között szerepel a Zell am See-i vidék, a Pinzgau paraszti világa szerelmi életének, a pinzgaui Dekameronnak a megírása is.

A szerző honlapa: alanier.at, blogjának elérhetősége: <https://nestormachno.alanier.at>; rádióműsorának címe: <https://o94.at/programm/sendereihen/vekks>. A tavalý Magyarországról a 99:1 című műsorban készített két összeállítása megtekinthető itt: <https://www.youtube.com/watch?v=SMkaiwJW8fA>, <https://www.youtube.com/watch?v=2ldEwsuw-9I>.

Készítette: DEÁK ÁGNES

AMELIE LANIER
szabadjoglalkozású történész

Aetas 40. évf. 2025. 2. szám, 181–191.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.2.181-191

www.aetas.hu

Ausztria hitelügyletei az 1848–1849-es forradalom után*

Bevezetés

Az 1849 és 1855 közötti hitelügyleteket tárgyaló tanulmányom ausztriai kormányzati forrásokra, a pénzügyi hatóságok és a minisztertanács irataira, azaz nem a Rothschild bankház irataira épül, így külső megvilágításban mutatja be a Rothschild bankház részvételét az ausztriai hitelügyletekben. Eredeti tervem az volt, hogy minden részletében bemutassam a Rothschildok részvételét ebben az időszakban, de a források bősége folytán erről le kellett mondanom. Ehhez közepes nagyságú könyvet kellene írnom, ezért inkább egyetlen kölcsönügyletre fogok szorítkozni.

Ugyanezen okból le kellett mondanom arról, hogy tárgyaljam a Rothschild bankbirodalomnak az ausztriai kormányzat számára tett más jellegű szolgálatait. Csak tájékoztatás végett felsorolom, melyek voltak ezek:

1) A bankháznak az ausztriai kormány számára Frankfurt am Mainban folyósított kifizetései, amelyek a kormány ottani képviselőinek fizetéseit és Ausztriának a Német Szövetség fenntartásához való hozzájárulását fedezték. Ehhez tartozott például a Rajna mellett folyó erődítményépítés, a bajor vasúton történt csapatszállítások költségei, továbbá a Német Szövetség parlamentjében ülő ausztriai képviselők fizetése. Mindez nagyon fontos volt az akkori osztrák állameszme jegyében, amikor még fennállt a „nagynémet megoldás”, azaz a német egység elképzelése Ausztria vezetésével. Ennek véget vetett az 1866-os königráti csata, de az itt tárgyalt időszakban még érvényben volt.

Más Rothschild bankházak is hasonló módon fizették az ausztriai kormány számláit Londonban és Párizsban, sőt még olyan távoli városokban is, mint Rio de Janeiro¹ és Tripoli.²

2) Külföldi váltók kereskedése, leszámítolása (diszkontálása), saját váltók kibocsátása külföldön. Mindez annak érdekében, hogy stabilizálják az ausztriai valutát, a forintot – ami egyébként kevés sikerrel járt.

3) A frankfurti bankház speciális feladata, hogy váltókat küldjön Milánóba, ahol azokat leszámították. Ez feltételezhetően azt szolgálta, hogy ebből fizessék az Itáliában állomásozó császári csapatokat és a közigazgatás hivatalnokait, mivel az észak-olaszországi lakosság megtagadta az Osztrák Nemzeti Bank által kibocsátott bankjegyek elfogadását.

4) Dohányimport Kubából és az Egyesült Államokból.

* A tanulmány angol nyelvű változata: *The Loans of Post-Civil War Austria*. <https://www.alanier.at/Roubaix.html> (Utolsó letöltés: 2024. február 20.) A szöveg előadásként elhangzott a *The Rothschilds and Eastern Europe* című konferencián Roubaix-ben 2006 novemberében.

¹ FA, PA 1640/1852.

² FA, PA 13394/1852.

5) A párizsi Rothschild bankház 1850-ben vásárolt ezüst érmeket és ezüst rudakat, szintén az osztrák fizetőeszköz stabilizálása végett. Ezt abból az összegből finanszírozták, amelyet a Szárd-Piemonti Királyság fizetett az 1848/49-ben elveszített háború után jóvátételként, amit az 1849-ben kötött milánói békében vállalnia kellett. Itt meg kell jegyezni, hogy a Rothschildok voltak a Szárd-Piemonti Királyság legfőbb hitelezői is, feltehetőleg ők nyújtottak hitelt ahhoz, hogy az a jóvátételt kifizethesse. Azután Párizsban ezüst tárgyakat vásároltak belőle...

6) A Rothschildok részvételével lebonyolított államkölcsonök, mint az 1849-es és 1852-es hazai és az 1850-es lombard-velencei hitelművelet, valamint az 1854-es nemzeti (kényszer-)kölcson.

7) A Creditanstalt alapítása.

Rövid leírással kezdem arról, milyen helyzettel kellett szembenéznie az ausztriai hitelrendszernek, miután – orosz csapatok segítségével – sikerült leverni az 1848/1849-es magyar felkelést. 1849-ben Ausztria hitelképessége a nullával volt egyenlő. Senki sem bízott egy olyan állam kötvényeiben, amely saját területét sem tudta ellenőrzés alatt tartani. Ráadásul a Nemzeti Bank bankjegyeinek, azaz az Ausztriában forgalomban levő papírpénzeknek Ausztrián belül sem volt jó híre. A háború alatt ezüstöt kellett a tartományokba küldeni, hogy fenntartsák a bizalmat a papírpénzek átválthatóságában.

Ez Magyarországon különösen fontos volt, hiszen ott a magyar kormányzat Kossuth Lajos irányításával saját papírpénzt, az úgynevezett Kossuth-bankókat kezdte kibocsátani. Bécsben a lakosság megrohanta a Nemzeti Bankot, hogy ezüstpénzre váltsák papírpénzeiket, végül a beváltást fel kellett függeszteni. Amikor a Nemzeti Bank kifogyott ezüstkészletéből, a magánbankoknak kellett saját számlájukra ezüstöt vásárolniuk, s átadniuk azt a Nemzeti Banknak. A kincstárnak szintén hozzá kellett járulnia a forradalmi mozgalmak katonai elfojtásához Magyarországon, Bécsben és Lombardia-Velencében. Az osztrák állam fő hitelezői ekkoriban a bécsi Rothschildok és a szintén zsidó Arnstein & Eskeles bankház, illetve a görög származású Sina bankház voltak. E három bankház mellett voltak még kisebbek, főként zsidó bankok Bécsben, Prágában és Pest-Budán, melyek szintén hozzájárultak az ausztriai bankrendszer és az osztrák katonai szervezet fenntartásához.

Bár a hatóságok és magánbankárok elkövetek mindent, hogy a pénz iránti bizalmat megőrizzék, az emberek Ausztria-szerte elutasították a papírpénzt. Az ezüstpénz eltűnt a forgalomból, s minden pénzügyi művelet leállt. Az emberek egyszerűen eldugták a pénzt. A piac nagy mértékben lefagyott.

Az Arnstein & Eskeles bankház, bár 1848 előtt az osztrák állam legnagyobb hitelezője volt, 1848 elején a csőd szélére került. Ennek több oka volt, amire most nem térek ki, de a következmények az amúgy feszült körülmények közt kedvezőtlenül hatottak volna az osztrák pénzügyre: csődje több bécsi kis bank számára végzetes következményekkel járt volna, mivel ezek adóssai voltak. A Nemzeti Bankot pedig legfőbb *hitelezőjeként* érintette volna negatívan.

Továbbá megakasztotta volna a bankház által finanszírozott, Milánó és Como közötti vasútvonal építését. Ez a vállalkozás azért is fontos volt, mert az osztrák kormányzat iránti bizalmat erősítette az észak-olaszországi lakosság körében.³ Röviden szólva, ez a bankcsőd végzetes lökést jelentett volna az osztrák hitel- és pénzrendszerre nézve, nem is beszélve az ahhoz társuló politikai károkról.

³ HHStA, Minister Kolowrat-Akten 1375/1848.

Így Rothschild és Sina, Ausztria akkori két legnagyobb bankja úgy döntött, segédkezet nyújt (vetély)társuknak. Feltehetőleg az osztrák kormányzat nyomására cselekedtek, de egészen biztosan saját érdekeiket is szem előtt tartották.

Az 1849 és 1855 közötti helyzet

A bankok

Tisztáznunk kell, hogy akkoriban mit értettek „bank” alatt. Ausztria bankjait „bankházak”-nak, „bank- és kereskedőházak”-nak, illetve „bank- és váltóüzletek”-nek nevezték, és családi vállalkozásként működtek. A görög Sina bankház kivételével főként zsidó családi vállalkozások voltak. Korábban svájci bankárok is működtek Bécsben, de részben már a 18. században eltűntek onnan.

Ezek a kereskedelemmel is foglalkozó bankházak nyersanyagkereskedést folytattak, és sok esetben az alapozta meg vagyonukat és prosperitásukat. Balkáni pamuttal, magyarországi gyapjával, illetve dohánnyal, sóval és tűzifával, vasércel és szénnel kereskedtek. A 19. század első felében többen részt vettek közlekedési vállalatokban, például a Duna-Gőzhajózási Társaságban, utak, csatornák és hidak építésében.

A bécsi kormány nem engedélyezte részvénytársasági formában működő bankok létrehozását, hogy ne veszélyeztesse a Nemzeti Bank monopóliumát, de bizonyára közrejátszott ebben a magánbankok nyomásgyakorlása is. 1849-ben a magyar szabadságharc leverésekor az egész osztrák birodalomban egyetlen ilyen bank működött: a Magyar Kereskedelmi Bank Pest-Budán, amit az ekkor már elhunyt, magyar kikeresztelkedett zsidó, Ullmann Móric alapított 1842-ben. Létrejöttét titokban, de erőteljesen támogatta az akkor Salomon Rothschild irányítása alatt álló bécsi Rothschild bankház. Teljesítménye befektetési lehetőségek híján szegényes volt.

A Pest-Budánál jelentősebb kereskedelmi élettel rendelkező Prága nem kapott engedélyt bank alapítására, habár kereskedőközössége többször is erőfeszítéseket tett annak érdekében.

A forradalom utáni időszak

Az 1848/1849-es mozgalmak leverésekor az uralkodó I. Ferenc József még nagyon fiatal és nagyon friss uralkodó volt. A hatóságok nyilvánvalóan mindent elkövettek, hogy elrejtse előle az ügyek igazi állását, és a gazdaság helyreállításáról szóló optimista jelentésekkel igyekeztek kedvében járni. Ezért az 1849-et követő évek hivatali aktáit úgy kell értelmezni, hogy azok a valóságot csak részben tükrözik.

Salomon Rothschild álruhában menekült el Bécsből 1848 márciusában, a Dunán átkelve. Talán serkentette Metternich sötét jóslata: „Ha az ördög eljön értem, önt is viszi magával!”⁴ Többé nem is tért vissza Ausztriába, legalábbis állandó lakosként nem. Ettől kezdve a bécsi Rothschildok üzletét fia, Anselm vezette, minden valószínűség szerint a frankfurti és más Rothschild bankházak utasításai alapján. Nyilvánvaló, hogy az 1849 utáni hat évben minden kezdeményezés az osztrák pénzügyminisztériumot érintő ügyekben való részvételre Frankfurtból, Párizsból vagy Londonból érkezett, s a bécsi Rothschild bankház inkább csak közve-títő szerepet játszott.

⁴ Kübeck: *Tagebücher*, 37.

Az osztrák államkötvények

A kötvényügyleteknek Ausztriában nagy tradíciójuk volt. A Bécsi Tőzsdét a 18. században alapították éppen a kötvénykereskedelem végett, hogy a régóta használatban lévő osztrák államkötvények számára legyen központi és ellenőrizhető forgalmi hely, az eddig használatos zugtőzsdék (*Winkelbörsen*) helyett, amelyek kocsmák hátsó szobáiban működtek. Csak az 1830-as években kezdtek megjelenni az ausztriai piacon nem állami, hanem magán érték-papírok.

A Vormärz idején a bankároknak sikerült meggyőzniük az udvari kamarát, hogy kétféle kötvényt bocsáthassanak ki: egyrészt névre, másrészt pedig bemutatóra szólót, ez utóbbiakat a bemutató személynek kellett kifizetni.

Eredetileg csak az első típus létezett, de az kényelmetlenséggel járt a kötvénytulajdonos részére. Sokan közülük olyan nemesek volt, akik biztos befektetésként vásároltak kötvényt, s azt az íróasztalfiókban őrizték. Haláluk után az örökösöknek, akik sokszor nem egy helyen laktak, nehézségeik támadtak. Ha a kötvényt kereskedők vásárolták meg, a névre szólókat nem tudták fizetőeszközként felhasználni kereskedelmi tranzakciók során. A névre szóló kötvények ugyanakkor jobban megfeleltek az állami hatóságok számára, mivel könnyebb volt a kötvények hollétét ellenőrizni, és a visszaélések, illetve csalások megelőzése szempontjából biztonságosabbnak tűntek. A bankházak pedig kieszközölték a bemutatóra szólókat, mert azokkal tágabb vásárlói körre számíthattak.

Néha egy-egy kötvénytulajdonos a Rothschild bankházhoz fordult azzal, hogy egy vagy több kötvényt cseréljenek be: a névre szóló kötvényt alakítsák át bemutatóra szólóra, vagy egy nagyobb összegre szólót cseréljenek be több kötvényre, vagy kérhették mindkettőt. Gyakran történt ez haláleset utáni öröklés miatt. Néha az átírás oka ellenkezőleg, éppen szüléssel függött össze: Az eredetileg a szülő nevére szóló kötvényt kellett a gyermek nevére átíratni, hogy leánygyermek esetében az házasságkötés során a hozomány részét alkothassa. Fiúgyermeknél pedig a neveltetés, taníttatás, a katonai vagy hivatali szolgálatba lépés felmerülő költségeit kellett fedeznie. Egy esetben pedig azzal is találkozom, hogy férje halála után szembesült az özvegy azzal, hogy hitvesének volt egy házasságon kívül született fia, amikor az örökség rendezése során rábukkant a fiú nevére szóló kötvényre.⁵

A Rothschildokhoz intézett kérelmek segítségével bepillantást nyerhetünk az osztrák államkötvények forgalmának földrajzi kiterjedésébe. Az osztrák állampolgárok, illetve a Német Szövetség államai polgárai esetében nem volt szükség átírássra, mivel jogilag belföldieknek számítottak. Feltételezhetjük, hogy ezekben az államokban bőven cirkuláltak a kötvények. A Rothschildok klienseik részéről benyújtott kötvényein mind francia nevek szerepelnek. A kötvények tehát nagy számban voltak forgalomban Franciaországban, talán Belgiumban és Svájc francia nyelvű részén is.

Az osztrák államkötvények élénk franciaországi forgalma nemcsak a Rothschild bankháznak volt köszönhető, amely francia ágán keresztül hirdette azokat, hanem hozzájárult ahhoz a másik két ausztriai nagybank is: A Sina bankház a napóleoni háborúk óta kapcsolatban állt francia kereskedőkkel, és szintén részt vett az osztrák kötvények forgalmazásában. Az Arnstein & Eskeles bankházat pedig családi kötelékek fűzték Franciaországhoz, egyik családtagjuk a Credit Mobilier alapító Isaak Pereire házastársa lett.

A pénzügyi hatóságok és a bankok között folyó megbeszélések egy másik gyakori témája a kötvények kamatainak kifizetési helyszíne volt. Erről még a kötvénykibocsátás előtt dönteni kellett, hiszen a kötvényen és az ahhoz tartozó kuponokon (kamatszervényeken) fel

⁵ FA, PA 10428/1851.

kellett tüntetni a kifizetés helyét. Részben a Rothschild bankházak nemzetközi hálózatának eredményeként az ausztriai hazai államkötvényeket, az úgynevezett *metalliquek*-ot (amelynek a kamatfizetését az ezüstvalutához kapcsolták), Frankfurtban és Párizsban forgalmazták. London nem játszott szerepet az osztrák kötvények forgalmában. Vagy túl kemény verseny folyt ott, vagy a brit kormány korlátozta idegen értékpapírok forgalmazását a hazai piacon. 1852-ben az osztrák pénzügyi hatóságok üdvözölték és dicsőítették James Rothschildot, mivel létrehozott egy „Osztrák Alap”-ot, amelyben különböző régebbi és újabb osztrák államkötvényeket egyesített, s ezzel a vegyes portfolióval kísérelt meg belépni a brit értékpárpiaira.⁶

De nem csak a Rothschildok forgalmazhatták az osztrák állampapírokat ebben a két városban. Párizsban volt még egy vagy két másik bankház, amely megbízottként fizette a külföldre került kötvényekért járó kamatokat. Frankfurtban pedig tradicionálisan a Bethmann bank volt a felhatalmazott erre, s a Rothschild bank csak többszöri kérelem után, 1850-ben nyert jogot rá.⁷ Az osztrák pénzügyminisztérium nem akart túl sok bankházat ebben a jogban részesíteni, mert az bonyolultabbá tette a kibocsátást és a kötvények adminisztrációját, s emelte a kibocsátás költségeit. A bankházak viszont igyekeztek megszerezni a kamatfizetés jogát, mivel az megkönnyítette számukra a kihelyezést. Így növelték Ausztria hitelét, az osztrák kötvények számára nagyobb vevőkört biztosítottak. Amikor Amschel Mayer 1851-ben kérelmezte a kamatfizetési jogot a holland kölcsönök vonatkozásában, először elutasították azt az ausztriai hatóságok, mivel úgy vélték, egyetlen bankház Frankfurtban, a Bethmann elegendő az ügyfelek kívánságának kielégítésére.⁸ Később azonban, úgy látszik, Amschel Mayer megkapta a jogot, mivel a frankfurti bankház rendszeresen beváltotta a kamatszelvevényeket. Mivel a Rothschildok kezdeményezték, hogy vonják meg a kamatfizetési felhatalmazást Amszterdamban a Krieger bankháztól,⁹ később pedig a Bethmanntól és egy Goldschmidt nevű bankháztól Frankfurtban. Az osztrák hatóságok visszautasították a kérelmet.

Az 1849-es konverziós kölcsön

A Hollandiában kibocsátott kölcsönök és az amszterdami tőzsde

A bécsi és a frankfurti Rothschildok fő foglalatossága 1849-ben az volt, hogy kezeljék a régebbi osztrák államadósságokat az amszterdami tőzsdén, pontosabban ennek kötvényekkel foglalkozó részén.

Az amszterdami tőzsde a 17. században jött létre a holland Kelet-Indiai Társaság részvényei számára. Az 1756 és 1763 közötti hétéves háborúban, amikor Európa szinte valamennyi jelentős állama bekapcsolódott a konfliktusba, Hollandia semleges maradt, s kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn valamennyi háborúzó féllel. Ez kihatott tőzsdéjére is, mivel ott minden ország váltóit elfogadták fizetőeszközként. Az ezekből az évekből fennmaradt osztrák levéltári források mutatják, hogy akkor kezdett nemzetközi *kötvénypiac* is válni. Már a napóleoni háborúk idejére minden országnak érdeke volt oda kihelyezni egyik vagy másik kölcsönügyletet, hogy fenntartsák kölcsönük hírnevét. A különböző országok hadiszserencséjét és békebeli boldogulását Amszterdamban tették mérlegre. Egy ország kötvényeinek amszterdami értékvesztése más piacokon is hasonló hatást gyakorolhatott, s ezen ország

⁶ FA, GP 7029/1852.

⁷ FA, PA 317/1850.

⁸ FA, PA 1653/1851.

⁹ FA, PA 1290/1850.

általános hitelképességének leértékelődéséhez vezethetett külföldön és belföldön egyaránt. Ezért minden kormány figyelt arra, hogy Amszterdamban jól ügyeljen kölcsönei sima lebonyolítására, hogy hitelén ne essen csorba.

Sok amszterdami értékpapírkereskedő az államkötvények forgalmára specializálódott. 1810 és 1820 között Ausztria a Goll és az Osy bankházak közreműködésével bocsátott ki kölcsönöket. Nem találtam adatot a pontos évre és a kibocsátott kölcsön nagyságára vonatkozóan, ahogy arra sem, hogy hány kölcsönkibocsátásra került sor. Ez arra vezethető vissza, hogy az osztrák kormányzat gondosan titkolta az államadósság nagyságát már a forradalmat megelőzően is, ami csak tovább fokozódott 1849 után. A Nemzeti Bank 1850-től ugyan évente közölt jelentéseket az adósságállományról, de azok nem megbízhatóak, mivel nem tartalmazták valamennyi hitelt.

1820 után a bécsi kormányzat inkább bécsi értékpapír-kereskedőkhöz és a Rothschild bankházakhoz fordult pénzügyi szükségleteinek fedezése érdekében. Az ok nem teljesen világos. Az osztrák pénzügyek történetét tárgyaló egyes könyvek állítása szerint a nemzetközi piacok nem voltak hajlandók Ausztriát hitelezni. Mások szerint az osztrák kormány volt a kezdeményező, saját területén belül talált megfelelően erős közvetítőket, nem kellett külföldi hitelezők felé fordulni. A magam részéről inkább ez utóbbi magyarázatra hajlok, mivel a Vormärz időszakában az osztrák pénzügyek állása valamivel szilárdabb volt, mint a francia háborúk idején. Továbbá az elemzés nem teljesen helytálló: a külföldi pénzpiacokon való jelenlét ugyanis nem feltétlenül a gyengeség jele. Az külföldi tőkét vonz, de növeli is az attól való függést. Ráadásul, ahogy azt épp az 1849-et követő évek mutatják, nagyon is szükséges lehet a külföldi kölcsönkihelyezés ahhoz, hogy egy ország stabilizálja valutáját. Egy másik tényező a költség és eredmény viszonya. Az akkori körülmények közt külföldön kihelyezni kölcsönt sokkal drágább volt, mint belföldön. A továbbiakban leírtak ezt alátámasztják.

Mindenesetre az eredetileg még a Goll és az Osy amszterdami bankházak által lebonyolított régebbi kölcsönök, úgy tűnik, szokatlanul hosszú lejáratra száltak, s a kötvények még nagyobb tömegben forgalomban voltak 1849-ben. Az amszterdami Sichel kereskedőház kapott megbízást ezen régi kölcsönök kezelésére. Vagy megszűntek az eredeti kereskedőbankok, vagy felhagytak a kölcsön kezelésével. A frankfurti Rothschild ház közvetített a Sichel kereskedőház és a bécsi pénzügyi hatóságok között. Feltételezhetően már 1848 előtt felajánlották, hogy átveszik a hollandiai kölcsönügylet további kezelését, és ők választották a Sichel kereskedőházat mint hollandiai hagyományos partnereik egyikét.

Az osztrák pénzügyminisztériumban és talán a Rothschildoknál is bizonyára egész osztály foglalkozott a régi holland kölcsön kezelésével. Amszterdamban Sichel fizette a kamatokat. Minden kötvénynek volt egy száma, s minden kamatkifizetéshez tartozott egy-egy szintén számozott kupon. Különböző kötvénysorozatok voltak A-tól G-ig, sőt még tovább. Néhány sorozatot külön számmal láttak el. Legalább egy kölcsön volt, amit Goll és Osy közösen bocsátott ki, s egy olyan, amit Goll egyedül. Amikor Sichel kifizetett egy kamatszelveányt, azt Bécsbe küldte, ahol egy nyilvántartásban áthúzták. A kamatokat havonta fizették, sorozattól függően. A kifizetésekhez szükséges pénzt a frankfurti Rothschild ház Sichelnek küldte váltókban, amelyeket Amszterdamban, Augsburgban vagy Frankfurtban lehetett beváltani. Ennek fedezetét Rothschild az osztrák pénzügyminisztériumtól osztrák pénzben kapta előre, szintén havonta, átvételi elismervény ellenében. A Rothschild bankház minden hónapban előterjesztett egy elszámolást a ténylegesen kifizetett összegekről, s benyújtotta a következő hónapra szóló előzetes igényt. Sichel a kifizetett kuponokat Frankfurtban keresztül egy (valószínűleg fa) ládában küldte vissza, és szintén Frankfurtban keresztül dobozokban érkeztek hozzá a soron következő kamatszelveányok.

Szintén különböző mennyiségben fizetett ki Sichel kötvényeket s küldött ugyanúgy dobozokban Bécsbe. Hogy képet alkothassunk a mennyiségről: 1849 májusában egy Amszterdamból küldött doboz 578 262 konvenció forintnyi kifizetett kötvényt tartalmazott. Az elszámolás említi „kapott, kiadott és megtartott” kamatszervényeket is, 3 465 200 konvenció forint értékben (a konvenció forint, amit Ausztriában és a Német Szövetség területén használtak, egy kölni ezüstérme értékéhez volt szabva). Egy akta szerint ez az elszámolás az 1849 első harmadában lezajlott kifizetéseket összegezte. Sichel május hónapra további visszafizetéseket mutatott ki 139 233 konvenció forint értékben.¹⁰

Az 1849 és 1851 közötti kölcsön

Az osztrák pénzügyminisztérium 1849-ben elhatározta, hogy úgynevezett kölcsönkonverzióval egyszerűsíti az ügymenetet. Philipp von Krauss pénzügyminiszter érvelt emellett egy 1849. júniusi feljegyzésben. A konverzió melletti első érve a hitelezők érdekeit szolgálta: Mivel a kölcsönkibocsátásra a pénzpiacok relatív stabil állapotában került sor annak idején, nem rögzítették, milyen fizetőeszközben kerül majd sor a kifizetésre. A hitelezők azonban később kevésbé stabil papírpénzben kapták meg pénzüket, így akár 20%-os veszteséget is szenvedhettek az ezüst forint értékéhez viszonyítva. A forgalomban levő kötvények tulajdonosainak tehát lehetővé kellett volna tenni, hogy a régi hollandiai kölcsön kamatszervényeit átváltsák új kuponokra. Éspedig abban az értékben, ami kamatkifizetésre még jogosultak voltak, ugyanazon kamatlábbal, de garantált, stabil fizetőeszközben. Ennek sok pozitív hatása lenne, fejtegette Krauss szakvéleményében:

1. Ez hatalmas mértékben növelné az ausztriai hitelrendszerbe vetett bizalmat.
2. A kuponok és azután a kötvények értéke is nőne, ami tovább erősítené Ausztria hitelképességét.
3. Az állam elkerülné az azonnali fizetési kötelezettséget, azt későbbre halaszthatja.
4. Az ausztriai valuta árfolyama és az osztrák váltók értéke nőne, ami kedvező hatást gyakorolna az ország gazdaságára.¹¹

Bár a miniszter nem említette, gyaníthatóan további kedvező következmény lehetett a korábbi osztrák kölcsönök egyfajta egységesítése. Eredetileg az intézkedés csak a kamatszervényeket célozta, de végül láthatólag kiterjesztették azt magukra a kötvényekre is.

A kormány elfogadta az indítványt, és júliusban minden tartományba körlevelet küldtek ki, amelyben megnevezték, hogy az érdekeltek hol tudják régi kötvényeiket újakra cserélni. Külföldön erre Frankfurtban a Rothschild bankházban, Amszterdamban a Sichel bankban és egy másik amszterdami közvetítő, Krieger irodájában nyílt lehetőség; Krieger egyébként hollandiai osztrák konzul volt. A becserélt kötvények értékének 1/8%-a volt a konverzióban részt vevő valamennyi közvetítő jutaléka.¹²

Ami ezután következett, beleillett egy osztrák operettbe. A hatóságok csak azzal törődtek, hogy alacsonyan tartsák a három közreműködő bank jutalékát, de például elmulasztották időben értesíteni Kriegert, hogy bevonták ebbe az ügyletbe, s hogy mi lenne a feladata. Miután ügyfelek jelentkeztek bankházában, levélben érdeklődött Bécsből, hogy miről is van szó. Csak ezt követően kötöttek vele szerződést. Krieger azt is jelezte a pénzügyminiszternek, hogy a konvenció forint, amit a kötvények a kamatszervények kifizetésének fizetőeszköze-

¹⁰ FA, PA 6329/1849.

¹¹ FA, PA 7112/1849.

¹² FA, PA 7974/1849. és PA 8651/1849.

ként megjelöltek, ritka és ezért ismeretlen fizetőeszköz Hollandiában.¹³ Csak ezután módosították a kötvények hátoldalán szereplő flamand nyelvű szöveget, ami már a hollandiai valutát jelölte meg – de mint később kiderült, helytelenül, mert a 'fr.' rövidítés a francia és a svájci franc-t jelölte, nem a holland forintot.¹⁴

Mind Sichel, mind Krieger figyelmeztette a pénzügyminisztert, hogy Hollandiában az értékpapírok adókötelesek, s nem forgalmazhatnak olyan kötvényeket, amelyek után nem fizettek adót. Az osztrák kormány mindent elkövetett, hogy ezt tagadja, mondván, ők nem új kötvényt bocsátottak ki, hanem csak konvertálták a régiakat.¹⁵ (Később Ausztria is bevezette ezt az adófajtát a Rothschildok nagy bánatára, akik mindenféleképp igyekeztek mentességet szerezni, de persze mindhiába.)

A kölcsönkonverzió szervezése közben kiderült, hogy ezeket a korábbi holland kölcsönöket részben ausztriai tartományok intézményeinek és nemességének közreműködésével bocsátották ki. Ezeknek a kölcsönöknek egy része tehát biztosan még a Franciaország elleni háborúk időszakára nyúlt vissza. Az egykori kibocsátó intézmények egy része már régen megszűnt, azokat „holtkéz”-nek nyilvánították.¹⁶ (Ez azt jelentette, hogy azok egyfajta zárolt hitbizománynak tekinthetők, amelynek vagyonához a hitelező nem férhet hozzá, de esetleg rendszeres fizetéseket kaphat abból.) Továbbá a régi kölcsönök közül egyesek 4%-kal kamatoztak, mások viszont 5%-kal, ami szintén problémát okozott az új kötvények kamatozásánál.¹⁷

Az utolsó pillanatban azután az antwerpeni Cahen kereskedőbankház is megbízást kapott a konverzióban való részvételre.¹⁸ Később kiderült, hogy ezt a bécsi Rothschild bankház rivalisa, az Arnstein & Eskeles bank javasolta.

Miközben az osztrák kormány mindent elkövetett, hogy elkerülje az adófizetést a kötvények után, cseréjük megkezdődött adózás nélkül, láthatólag a Cahen kereskedőház révén, amelynek fogalma sem volt az adófizetési problémákról. A kötvények azonban a hollandiai értékpapírpiacon kerültek forgalomba, a hollandiai kereskedőházak nagy felháborodására.¹⁹ Ezt követően a Rothschildok, akiket nyilvánvalóan Sichel figyelmeztette, kijelentették, hogy semmiféle felelősséget nem vállalnak az adóelkerülés lehetséges következményeiért. A bécsi Rothschildok írásos nyilatkozatot követeltek a pénzügyminisztériumtól arra nézve, hogy a hollandiai törvények megsértéséért minden felelősség az ausztriai kormányt terheli, s a közreműködő bankokat nem lehet felelősségre vonni.²⁰

Később a Rothschildok kinyilvánították azt a kívánságukat, hogy a konverzióban vegyen részt két kereskedőpartnerük, a brüsszeli Richtenberger és az antwerpeni Lampert, amit jóváhagyott az osztrák kormány.²¹ Ebből arra lehet következtetni, hogy időközben az osztrák hatóságok megoldották az adózási problémát.

1849. szeptember végén a pénzügyminisztérium egy hivatalnokával vonattal Frankfurtba és Hollandiába utazott, hogy elvigye a kötvényeket, s ott felügyelje azok szétesztését a külön-

¹³ FA, PA 8581/1849.

¹⁴ FA, PA 9603/1849.

¹⁵ FA, PA 9209/1849. és PA 9177/1849.

¹⁶ FA, PA 8800/1849. és PA 8636/1849.

¹⁷ FA, PA 8651/1849.

¹⁸ FA, PA 9177/1849.

¹⁹ FA, PA 9209/1849.

²⁰ FA, PA 9357/1849.

²¹ FA, PA 9615/1849.

bőző értékpapír-kereskedők között.²² De egy sor kötvényt már korábban odaküldhettek, talán a Rothschildok vagy az Arnstein & Eskeles bankházakon keresztül, mivel már augusztusban panaszok érkeztek arról, hogy az új kötvények forgalomba kerültek.²³

A konverzió folyamán további bonyodalom származott abból, hogy a hollandiai és belgiumi bankok-ügynökök egymás közt kezdték kicserélni a kötvényeket, ha egyikük már kezdett kifogyni a kötvényekből. Ennek oka az volt, hogy a bécsi pénzügyminisztérium igen szűkösen látta el őket azokkal, és ragaszkodott ahhoz, hogy a kötvényeket Bécsből kell szállítani és küldeni, a pénzügyminisztérium költségére.²⁴ A frankfurti Rothschildok felvetették, hogy saját megbízottjuk (aki más Rothschild üzleti ügyekben egyébként is rendszeresen utazott Frankfurt és Bécs között) magával hozhatna egy kötvényszállítmányt is. A pénzügyminisztérium azonban visszautasította, mivel attól tartottak, hogy az többletköltségekkel járna.²⁵ Természetesen sokkal takarékosabb, megbízhatóbb és gyorsabb lett volna, ha igénybe veszik a Rothschild szállítási hálózatot. A pénzügyminisztérium viszont egyfolytában gondosan ügyelt arra, hogy ne fizessen túl sokat a bankházak szolgáltatásaiért, nehogy túlságosan függő helyzetbe kerüljön tőlük. Ezért inkább előnyben részesítették a bonyolultabb és drágább szállítási módokat, a postát vagy saját küldöncök alkalmazását.

A bécsi bürokráciába belefáradva Sichel és Cahen októberben kijelentette, hogy magukra vállalják annak költségeit, ha az általuk Bécsbe küldött kicserélt régi kötvények közül egyik vagy másik hibás vagy kétséges hitelű lenne. A frankfurti Rothschild ház a maga részéről kinyilvánította, hogy megelégedte a közvetítést, és boldogan ajánlja a bécsi pénzügyminisztériumnak, hogy az elszámolásokat Sichelrel és a többiekkel inkább közvetlenül maga bonyolítsa.²⁶

A régi kölcsönök konverziója, úgy tűnik, hullámozó sikerrel folyt. 1850 januárjában egyedül Amszterdamban történt jelentősebb számú régi kötvény-, illetve kamatszelvény-konverzió, annak ellenére, hogy időközben az új kamatkuponokat már Frankfurtban is be lehetett váltani.²⁷

1850 áprilisában láthatólag nőtt a konverzióba bevont kölcsönök száma, következésképp a hozzájuk tartozó kamatszelvények száma is, mivel egy forrás egy 1834-es kötvény konverzióját említette.²⁸ Az aktákban nem találni nyomát, de úgy tűnik, az eredeti konverziós javaslattal szemben nemcsak a kamatszelvényt, hanem magát a kötvényt is becserélték, ha az ügyfél kívánta. 1850 végén született a döntés, hogy a konverziót kiterjesztik a kötvényekre, illetve valamennyi olyan kölcsönre, amelyben nem volt rögzítve a konvenció forintban való kifizetés, mert ezt követően a frankfurti Rothschildok hatalmas mennyiségben kezdtek el visszaküldeni régi kötvényeket, és állandóan új kötvényeket kértek.²⁹ 1851 júliusában 400 000 konvenció forint értékben kaptak konverziós kötvényeket³⁰, majd augusztusban több mint 1,1 millió forintnyit,³¹ miközben március és július eleje között több mint

²² Uo.

²³ FA, PA 9209/1849.

²⁴ FA, PA 11030/1849.

²⁵ FA, PA 9716/1849.

²⁶ FA, PA 11030/1849.

²⁷ FA, PA 325. és 472/1850.

²⁸ FA, PA 5094/1850.

²⁹ FA, PA 18114/1850.

³⁰ FA, PA 10216/1851.

³¹ FA, PA 11067/1851. és 12791/1851.

1 200 000 forint értékű régi kötvényt cseréltek be.³² 1851 októberében lezártak nyilvánították a konverziót,³³ de 1852 folyamán a frankfurti Rothschildok és Sichel közreműködésével még folytatódott a régi kötvények konverziója, ha csak kis mennyiségben is.

A konverzió utolsó szakasza. Következtetések

Bár eredetileg csak Amszterdamot és Frankfurtot jelölték ki a kölcsönkonverzió helyszínéként, mint láttuk, időközben különböző kereskedő-bankházak Brüsszelben és Antwerpenben is kaptak rá felhatalmazást. 1851 januárjában James Rothschild Párizsra is megbízást kért, amit meg is kapott.³⁴ A kérvényt az után nyújtotta be, hogy egy másik párizsi bank újsághirdetményt tett közzé arról, hogy a jövőben régi kölcsönök konverzióját végzi, garantált fizetőeszközben. Ez a bankház nyilvánvalóan egy másik bécsi bankházon (feltehetőleg valamelyik fentebb említetten) keresztül korábban szerződést kötött az osztrák pénzügyminisztériummal.

1851 márciusában egy bécsi pénzügyminisztériumi hivatalnokot egy segéddel együtt Amszterdamba küldtek, hogy segédkezzen a konverzió végső szakaszában. Nyilvánvalóan sokan aggódtak régi kötvényük konverziójáért, ahogy közeledett a becserélés végső határideje.

Úgy tűnik, ez a hivatalnok hatalmas mennyiségű kötvényt és kamatszervélyt vitt magával, s azokkal Amszterdamból kellett ellátnia a frankfurti, antwerpeni és brüsszeli közvetítőket is. A hivatalnok azt javasolta, vásároljanak egy széfet abból a célból, hogy egy esetleges tűzkártól megóvják az értékpapírokat. Kérését azonban minden indoklás nélkül elutasították. A pénzügyminisztérium láthatólag anélkül, hogy bármiféle költségbecslés történt volna, tartott a vásárlásból származó többletkiadásoktól. Hasonló okból az elől is elzárkózott, hogy biztosítsák az értékpapírokat.³⁵

Ezekből az adatokból első következtetésként levonhatjuk, hogy az ausztriai pénzügyminisztérium

1) igyekezett elkerülni mindenféle költséget, de nem megfelelő eszközökkel, amelyek végül költségesebbnek bizonyultak;

2) a konverziós kölcsön a rossz szervezés folytán a szükségesnél jóval többbe került, a szállítás, az extra postai szolgáltatások és talán a holland törvények megszegéséért járó bírság folytán.

Ez már évtizedek óta jellemző volt az ausztriai kölcsönpolitikára, s még évekig ugyanez marad a helyzet: az aprópénzen igyekeznek takarékoskodni, miközben forintok nagy tömegét költik el. Az ausztriai pénzügypolitikuskok fő célja mindig is az volt, hogy meglehetősen furcsa eszközökkel korlátozzák a magán bankházak nyereségét, ugyanakkor minden meg gondolás nélkül hatalmas összegeket költöttek a bürokráciára, az adminisztrációs és szállítási költségekre és így tovább.

A pénzügyminisztériumnak megfelelőbb volt új kötvényt kibocsátani, mint készpénzben fizetni a kamatszervélyekért. A konverzió a fizetés halasztását jelentette. Sajnos nem lehet megállapítani, hogy milyen mértékben teljesültek az osztrák pénzügyminiszter várakozásai, ha egyáltalán teljesültek, aki egyébként a konverzió végére már elvesztette miniszteri poszt-

³² FA, PA 10660/1851.

³³ FA, PA 13784/1851.

³⁴ FA, PA 1228/1851.

³⁵ FA, PA 4336/1851.

ját. A konverziós kölcsön azonban valóban hozzájárult Ausztria hitelének stabilizálásához, és javította kötvényeinek reputációját.

Ami a Rothschildok nyereségét illeti, ők biztosan kerestek néhány ezer forintot önmagában a kötvények jutalékán. A hosszú távú, közvetett előny azonban sokkal értékesebb volt: új klienseket vonzottak az osztrák államkötvényekhez, ezzel szélesítették saját üzleti körüket.

Először is az, hogy ők kezelték a konverziót, garanciát jelentett az ügyfeleknek arra, hogy bízhatnak az ausztriai államkötvényekben – annak ellenére, hogy maga az állam a gyengeség jeleit mutatja. A magán kereskedőbankházak hitele szilárd volt, és megalapozta az ország hitelét és valutáját.

Másodszor pedig a konverzió olyan klienseket vonzott, akik megjelentek régi kötvényekkel, melyeket minden bizonnyal még elődeik vásároltak, és sikerült meggyőzni őket, hogy befektessenek az új kölcsön kötvényeibe.

Harmadrészt a Rothschildok a tranzakcióban részt vevő más kereskedőbankárokkal és osztrák hivatalnokokkal együttműködve újra aktiválták a holland és belga pénzpiacot az osztrák államkötvények javára. A következő évek kölcsönei majd számíthattak a hollandiai ügyfelekre.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA)

Finanzarchiv, Präsidialakten (FA PA)

Finanzarchiv, Geheimprotokoll (FA GA)

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Minister Kolowrat-Akten

Nyomtatott források

Freiherr Kübeck von Kübau: *Tagebücher*. Herausgegeben von Max Freiherr von Kübeck. Wien: Gerold, 1909–1910. Supplementband: Metternich & Kübeck.

Szakirodalom

Baltzarek, Franz: *Die Geschichte der Wiener Börse*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973.

Beer, Adolf: *Die österreichischen Finanzen im 19. Jahrhundert*. Prága: Tempsky, 1877. (új kiadás: Wien, Verlag des Wissenschaftlichen Antiquariats H. Geyer, 1973.)

Brandt, Harm-Hinrich: *Der österreichische Neoabsolutismus: Staatsfinanzen und Politik 1848–1860*. Bd. 1–2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1978.

Corti, Egon Caesar: *Der Aufstieg des Hauses Rothschild*. Wien: Baron, 1949.

Probszt, Günther: *Österreichische Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis 1918*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau 1973.

Raudnitz, Joseph: *Das österreichische Staatspapiergeld und die privilegierte Nationalbank*. Wien: k.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1917.

Steiner, Fritz: *Die Anfänge des Mobilbankwesens in Österreich. Studien zur Sozial-, Wirtschafts- und Verwaltungsgeschichte*. Wien: Konegen, 1913.

POLGÁR SZABOLCS

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 40. évf. 2025. 2. szám, 192–195.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.2.192-195

www.aetas.hu

Új könyv a tatárjárásról – eurázsiai kontextusban

B. Szabó János – Uhrin Dorottya (szerk.): Mongol invázió Európa ellen (1236–1242). Budapest: Corvina Kiadó, 2022. 440 oldal

A kötet, az előszót is beleszámítva, tizenhét szerző harmincnyolc tanulmányát tartalmazza, ami önmagában is jelzi a mongol hódítás és birodalom történetének fontosságát a 21. század történetírásában. A bevezető tanulmányban Nagy Balázs a mongol birodalom történetének kutatását tekintette át. A mongol korszak iránti érdeklődés korábban is megvolt, sokáig Európa-központú volt a kutatás, de a bőséges forrásanyag (bevonva a régészetet és annak társtudományait is) további lehetőségeket biztosít arra, hogy folyamatosan bővüljön tudásunk erről a témáról. A mongol terjeszkedés hatalmas területre terjedt ki Euráziában, sok mai ország középkori történetét érinti a téma, ezért sok helyen foglalkoznak vele, és valóban mondhatjuk, hogy globális témává nőtte ki magát. Magyarország is az érintett országok közé tartozik, és a téma fontosságát felismerve, tudományos kutatócsoport alakult, elsősorban a magyarországi tatárjárás történetének feldolgozására, a legújabb nemzetközi tudományos eredmények felhasználásával.¹ A kötet ennek a munkának az eredményeit mutatja be, a nagyközönség számára is jól érthetően.

A kötetet a szerkesztők nagyon jó érzékkel négy nagy részre tagolták: I. A mongol fenyegetés; II. A célpont: Európa; III. A nyugati hadjárat; IV. A mongol hatalom Euró-

pában. Az első rész a mongol birodalom kialakulását mutatja be (Vásáry István), valamint tartalmaz egy részletes és nagyon alapos tanulmányt a mongol hadseregről és hadviselésről (Csiky Gergely), továbbá ismerteti a mongolok 1219 és 1236 közötti nyugat-eurázsiai hadjáratait, amelyek a későbbi nagy nyugati hadjárat előzményeinek tekinthetők (szintén Csiky Gergely). A mongol birodalom a korábbi eurázsiai steppei birodalmak hagyományát vitte tovább, de területi terjeszkedésben minden korábbi elődjét felülmúlta. A sikeres hódítás részben békés úton, részben erőszakosan, fegyverrel történt. Ez utóbbinak az eszköze volt a hadsereg, ami szintén a nomád tradíciót képviselte, de a hódítások előrehaladásával bővült is, a szomszédos földműves birodalmak katonai tapasztalatainak átvételével. A hadsereg vizsgálatánál három szempontra érdemes kiemelt figyelmet fordítani: létszám, szervezetség, komplexitás. A mongol birodalom steppei részei ritkán lakottak voltak, de a hatalmas méretek miatt mégis sok lakosa volt. És ez csak bővült a terjeszkedés folyamán. A mongolok minden hadviselésre alkalmas emberre katonaként is tekintettek, és bár a teljes férfilakosságnak nem kellett egyszerre harcba vonulni, de így is annyi harcosuk volt, hogy a mongol hadsereg nyugati hadjáratai során létszámbeli fölényben volt ellenfeivel szemben. Ez a támadó fél szempontjából alapvető követelmény, de ehhez hozzá kell tenni, hogy a megtámadott országok egyedül szálltak szembe velük. A va-

¹ Facebook: Tatárjárás 1241. A tatárjárás Magyarországon és a mongol hódítás eurázsiai

összefüggései. (tatarjaras1241.elte.hu/kutato-csoport)

lóságban azonban az egyes összecsapásokban nem mindig volt mongol túlerő. A hadsereg a szervezettséget, a centralizált, hierarchikus hadszervezetet, a kiképzés, összeszokottság és fegyelem gyakorlatát a korábbi nomád hagyományból már „készén” hozta. Ehhez jött még a jó hadvezetés, alapos felderítés, a rugalmasság a harctéri helyzetekben, amit elősegített az egyes harcászati elemek begyakorlása. Ennek ismét csak nagy jelentősége volt, mert csapatban, összehangoltan sokkal eredményesebbek voltak, mint egyéni harcban: egy az egy ellen egy rusz vagy magyar harcos is jó eséllyel szállhatott szembe egy mongollal, talán fizikailag is erősebb volt, de ez csoportszinten már nem érvényesült. A komplexitás hangsúlyozása pedig azért fontos, mert a nagyobb hadjáratokhoz szükség volt rá (utánpótlás, hadtáp, „műszaki” feladatok mint folyamátkeles, felvonulás hegyi terepen, akadályok, erődök leküzdése, várostrom stb.). A mongol hadsereg tehát sokban különbözött a korabeli világ hadseregeitől, azt lehet mondani, hogy professzionálisabb volt azoknál. A hadsereg vizsgálatánál azért érdemes ennyit elidőzni, mert ez döntötte el a mongolok javára az egész nyugati terjeszkedést: egyszerűen jobbak voltak, mint az ellenfeleik.

A második rész a 13. századi Európa és Kis-Ázsia országairól ad áttekintést, a politikai és hatalmi viszonyokat, valamint a hadviselést állítva a középpontba: Ibériai-félsziget (Igaz Levente), Anglia (Bárány Attila), Franciaország (Györkös Attila), Német-római Birodalom és Itália (Veszprémy László), Magyarország (B. Szabó János, Laszlovszky József), Lengyelország és Csehország (Adam Lubocki), a Rusz (Font Márta), a kelet-európai steppe (kumánok, alánok) (Kovács Szilvia), a Balkán (Rózsa Márton), Kis-Ázsia (Tócsér Márton). Az egyes fejezetekhez egy-egy jelentős csata vagy ostrom rövid ismertetése is csatlakozik, ami érzékelteti, hogy mire voltak képesek a kor seregei a harctereken (Ibériai-félsziget: Las Navas de Tolosa, 1212, Franciaország: Bouvines, 1214, Itália: Cortenuova, 1237, a Rusz és a steppe: Kalka,

1223, a Balkán: Philippopolis, 1208, Kis-Ázsia: Kösedag, 1243). Az Ibériai-félszigeten és Kis-Ázsiában a muszlimok és szomszédaik harcoltak egymás ellen (az előbbi területen a kasztíliai királyság a mórok ellen, az utóbbin pedig a szeldzsukok, a bizánciak, Grúzia, valamint a Hvárezmi Birodalom igyekezett a másik rovására terjeszkedni). A szűkebben vett Nyugaton a francia királyok a brit uralkodókkal vetélkedtek, összességében sikeresen, mivel sikerült megszerezni brit hűbéres területeket. A Német-római Birodalom II. Frigyes uralkodása alatt (1212-től király, 1220–1250 császár) elsősorban Itáliára fordította figyelmét és katonai erejét. Lengyelország a 13. század elején politikailag széttagolt volt, a fejedelmek egymással vetélkedtek, azonkívül pedig nyugaton a brandenburgi fejedelmek, keleten pedig a német lovagok jelentettek fenyegetést. Csehország ezzel szemben a német császárok vazallusa volt, a birodalomban jelentős gazdasági és katonai erőt képviselt. Európa keleti felén a Rusz egymással harcoló fejedelemségek halmaza volt, tőle délre a steppén pedig a kumánok törzsei laktak, de itt sem alakult ki központi irányítás, bár a nomádok külső veszély esetén képesek voltak erőiket egyesíteni. A Bizánci Birodalom szintén részekre szakadt, a Konstantinápoly központú Latin Császárság legfőbb ellenfelévé a Balkánon Bulgária vált.

A különböző országokban a hadszervezet különböző formákban működött, nyugaton az általános gyakorlat a hűbéri rendszeren alapuló mozgósítás volt, a kiállítandó létszám a birtokok méretétől függött. A rendszer ugyan működött, de változó eredményességgel. A nemesek csapatait egészítették ki a városi lakosság és más, szabad jogállásúak soraiból kiállított katonák, valamint a zsoldosok. A seregek létszámai nem voltak nagyok, és általánosságban az uralkodók törekedtek a veszteségek minimalizálására. Nyugaton ezenkívül számos kőből épült vár, városfal volt, valamint hadiflották is a hadviselés részét képezték.

Ez a körkép a politikai helyzetről és a katonai képességekről nagyon tanulságos, és egyben mutatja azt a különbséget, ami az európai és a mongol hadszervezet, hadviselés és létszámok között érzékelhető (végső soron a társadalmi struktúrák különbségét is láthatjuk). Ehhez még hozzá kell tenni, hogy a mongolokkal szemben nem alakult nagyobb, „nemzetközi” katonai szövetség, a megtámadott országok uralkodói többnyire saját seregükkel szálltak szembe a hódítókkal.

Ebbe az európai kontextusba helyezhetjük el a Magyar Királyságot, amely sok más országtól eltérően politikailag egységes, a királyi uralom tekintélyén nyugvó ország volt, annak ellenére is, hogy IV. Béla és az ország előkelői között ellentétek voltak. Magyarország erejét mutatja, hogy a régió országai közül katonailag az egyik legerősebbnek számított, 20 000–30 000 közé tehetjük a csataterén (elméletileg) bevethető haderejének létszámát.

A következő rész a mongolok nagy nyugati hadjáratát mutatja be, ami 1236-tól 1242-ig tartott. A Volgai Bulgária, Mordvinföld, és a Rusz elleni hadjáratokról Csiky Gergely és Font Márta tanulmányai adnak részletes tájékoztatást. A lengyelországi eseményeket, valamint a cseh és morvaországi mongol epizódot Adam Lubocki ismerteti. A középpontban azonban a magyarországi tájárárás áll, a hadjárat eseményeit és fő kérdéseit B. Szabó János, a régészeti vonatkozásokat Laszlovszky József, a nyugati reakciókat pedig Veszprémy László tanulmányai tárgyalják. Magyarországot nem érte teljesen váratlanul a mongol támadás. A védekezést is időben megkezdte, a királyi sereg felvonulása a Tisza környékére szintén tudatosnak tekinthető. A muhi csatában a magyar sereg nagyjából megtette, amire képes volt, de a már hosszú ideje folyamatos harcokban edződött és rengeteg tapasztalatot gyűjtött mongolok minden téren jobbak voltak. Újabban a régészeti feltárások adnak értékes kiegészítéseket az írott forrásokból ismert eseményekhez (például Csengele, Szank, Tázlár). Az ország keleti felében sok helyen

spontán ellenállás szerveződött, a lakosság védett helyeken próbált ellenállni vagy életben maradni, a sík vidékeken általában sikertelenül, a hegyvidékeken (Erdély, Felvidék) valamivel sikeresebben. Mindez azt is jelentette, hogy ezzel lassult a mongol előrenyomulás az ország nyugati része felé. Régóta állandóan visszatérő kutatási téma a mongolok váratlan kivonulása Magyarországról. Ennek okairól számos vélemény látott napvilágot, B. Szabó János részletesen foglalkozott a kérdéssel. Fontos kiemelni, hogy a vélemények nagy része azt a feltételezést sugallja, hogy a mongolok Magyarországot is ugyanúgy meg akarták szállni és hatalmuk alá vonni, mint a tőle keletre lévő régiót. Ez azonban nem biztos, hogy így volt. Figyelemre méltó az a megközelítés, ami szerint a mongol nyugati hadjárat célja a steppe és az ott élő nomádok hódoltatása és bekebelezése volt (a steppéhez északról csatlakozó erdővidékkel együtt, ahol a Rusz is elhelyezkedett). Ez a steppe vagy inkább a kumánok – más néven kipc sakok – országa, nyugaton valahol a Dnyeszternél (vagy az Al-Dunánál) véget ért, ahogyan észak felé a Kárpátok is jelezte ennek a régiónak a határát. A magyar király és a lengyel uralkodók azért számítottak ellenségnek és veszélyforrásnak a mongolok számára, mert korábban aktívan beavatkoztak a kelet-európai régió életébe; Magyarország különösen a kumánok irányába tett lépéseivel. Ezért a magyar és lengyel hadjáratokat érdemesebb büntető-megfélemlítő csapásokként értelmezni. A mongolok jelezték: mostantól kezdve Kumánia és a Rusz a mi területünk, senki ne merjen beavatkozni annak belügyeibe. A két hadjárat pedig azért zajlott egy időben, hogy a lengyelek és magyarok ne tudjanak egymásnak segíteni.

Az utolsó rész az 1242 utáni időszakkal foglalkozik: a mongol berendezkedéssel Kelet-Európában (steppe: Vásáry István, Rusz: Font Márta), a mongolok balkáni politikájával, a bizánci kapcsolatokkal és a bulgáriai beavatkozásokkal (Vásáry István), valamint a tatárjárás magyar- és lengyelországi, vala-

mint halicsi következményeivel. Magyarországon a leglátványosabb eredmény a kővárak (királyi és magán) építésének gyors elterjedése (pontosabban egy már elindult folyamat felgyorsulása) volt, amit részben a védekezés igénye mozgatott, de ezzel párhuzamosan az a szándék is, hogy a birtokosok ezzel is kifejezzék társadalmi státuszukat, hatalmukat. Szintén hasonló ütemben épültek várak az említett két másik területen is (a magyarországi várépítési hullámról Laszlovszky József, a lengyel és halicsi várreformról Stephen Pow írt). A 13. század második felében Magyarországot fenyegető mongol veszély időszakáról Szócs Tibor tanulmánya ad értékes elemzést. Egy újabb nagy mongol támadás lehetősége még évtizedekig fenyegetett, de végül nem következett be (ellentétben a lengyel területekkel, amelyeket több nagyobb támadás is ért még). Az 1285-ben magyar területre indított támadás egy rablóhadjárat lehetett, vagy esetleg a magyar király és az országában élő kunok közötti ellentétek miatti bosszúhad-

járat, de ez már a nyugati mongol birodalomrész irányítója, Nogaj emír saját elhatározása volt. Összességében tehát az 1241–1242-ben Magyarországra mért mongol csapás elérte az elrettentő célját: a magyar királyok „kiszálltak” a kumániai (és halicsi) politikából, aminek következtében a Magyar Királyság a mongolok számára sem volt már célpont.

A kötet beteljesíti a szerkesztőknek az előszóban megfogalmazott reményét, miszerint az olvasók akkor is fognak találni újdonságokat a kötetben, ha korábban már foglalkoztak a témával. Az elméleti megközelítés, a tágabb kontextusba helyezett események, az újabb régészeti eredmények vagy az újabb válaszok a vitatott kérdésekben mind szolgálnak erre példákkal. A kötet egyúttal azt is bizonyítja, hogy a magyar kutatás eredményesen be tud kapcsolódni a mongol korszak nemzetközi kutatásába, a szerzők létszáma pedig mutatja, hogy egyelőre még van annyi szakember itthon is, hogy ilyen komplexen tudjuk a témát kutatni.

BORSOS MÁTYÁS

Károli Gáspár Református Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola

Aetas 40. évf. 2025. 2. szám, 196–199.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.2.196-199

www.aetas.hu

Egy letűnt balkáni népesség nyomában, avagy török kori rác világ a Dél-Dunántúlon

K. Németh András – Máté Gábor (szerk.):
*A rác/balkáni népesség településtörténete
és anyagi kultúrája a hódoltságkori
Dél-Dunántúlon. Szekszárd: Wosinsky Mór
Múzeum, 2023. 271 oldal*

A szekszárdi Wosinsky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai alapján szerkesztett kötet a török korban a Balkán felől a Dél-Dunántúlra települő népesség történetének néhány epizódját villantja fel interdiszciplináris módon, a régészet, a történettudomány, a művelődéstörténet és a néprajz felől megközelítve. A jó minőségű képekkel gazdagon illusztrált munka külön érdeme, hogy a tanulmányokhoz az angol mellett szerb nyelvű rezüméket is mellékeltek. Habár az etnikai arányok török kori megváltozása már régen felkeltette a kutatók figyelmét, a déli irányból megjelenő új népesség szisztematikus vizsgálatával eddig csak kevesen foglalkoztak. E most megjelent, tizenkettő tanulmányt magában foglaló kötet ezért is nevezhető a maga nemében hiánypótlónak.

A tanulmányok közül az első hat régészeti módszerekkel tárja fel a Dél-Dunántúl egy-egy pontján hajdan élt balkáni lakosok történetét (*Régészet* című fejezet). A sort Bertók Gábor és Nagy Balázs munkája nyitja meg, akik a Majson 2013-ban és 2014-ben feltárt összesen négy kora újkori sírt mutatják be. A kiterjedt középkori temetőhöz nem kapcsolódó, feltehetően kisebb sírcsoportot alkotó sírok leleteik alapján (3 darab fátyoltű és a 17. század első harmadából származó 19

darab dénár) egyértelműen a korabeli balkáni népességhez köthetők. A pénzlelet pedig rávilágít, hogy az akár erőszakos hódoltsági magyar adóztatás miatt a betelepülő népesség hétköznapijai korántsem voltak békések új lakhelyükön.

Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi a fonyódi palánkvár mellett fekvő bézsényi földvárhoz kötődő, 2003 és 2006 között feltárt három temetőt mutatnak be. Az antropológiai szempontból a dinári típushoz tartozó csontvázak között nagyon magas a fiatal férfi halottak aránya, rengeteg harci sérülés figyelhető meg rajtuk, s a férfiakhoz képest nagyjából fele annyi a nők aránya. A népeséget döntő többségében vagy akár egészében is muszlimok alkották. A temetőekben feltárt tömegsírokban más vonású, szintén harcok során elesett és sok esetben lefejezett vázak is előkerültek, akiket nyugodtan azonosítani lehet a közösséggel konfrontálódott magyar katonaság tagjaival. Bár a szerzők egy helyen a végvidékre települő, katonáskodással is foglalkozó népességgént utalnak a feltárt sírokba temetett egyénekre, a fentebb felsorolt jellemzők alapján, Hegyi Klára korábbi kutatásaiból kiindulva, az inkább tűnik valószínűnek, hogy az elhunytak ténylegesen katonák, illetve családtagjaik voltak. A nők hiányára adott válasz pedig, mely szerint török portyázók helyi nőket rabolhattak el, nem tűnik túl meggyőzőnek. Véleményem szerint inkább a katonáskodó népességekre jellemző általános tendenciáról van szó.

K. Németh András a Tolna vármegye területén terepbejárással azonosított nagyjá-

ból 30 lelőhely alapján vázolja fel a balkáni népesség falusias településeinek lelethorizontját, miközben fontos információkkal szolgál a térségbe költözött népesség anyagi kultúráját, szokásait, mindennapi életét illetően. A tipikus leletek közé tartoznak az ékszerként viselt átfűrt érmék, ovális, csepp vagy trapéz alakú flitterek, illetve a bicskapengék. Az utóbbiak pedig megerősítik a néprajzi (és nyelvészeti) kutatások azon korábbi állítását, amely szerint e tárgytypus a török hódoltság korában terjedt el hazánkban. Írása végén pedig megemlíti a szerző, hogy célja a továbbiakban a régészeti adatok mellett az írott források, helynevek és a szóbeli hagyomány alapján Máté Gáborral közösen elkészíteni a Balkánról érkező népesség Tolna vármegyei településeinek teljes kataszterét.

Kovács Gyöngyi hasonló szellemű tanulmánya azzal a felütéssel kezdődik, hogy a hódoltsági leletek esetében a régészet nem igazán tudja körvonalazni, hogy mi alapján neveznek egy leletet oszmánnak, illetve balkánnak, ráadásul ezen belül konkrét népességhez kötésük gyakorlatilag lehetetlen. Bár a nagyobb városokon a birodalmi elit hatása érződött, a kisebb városok esetében talán már joggal beszélhetünk balkáni hatásról. Ezek jellegzetes leletcsoportjai közé tartoznak például az úgynevezett balkáni típusú mázatlan szemes kályhák, amelyek azonban inkább a balkáni és helyi hagyományok keveredéseként azonosíthatók. A leletek nagy részét a különféle kerámiák teszik ki, ezenkívül jellegzetesek többek között az ékszerek, illetve a rézedények, amelyek azonban nem minden esetben köthetők egyértelműen a hódoltság korához, mivel a kereskedelem révén később is eljutottak az ország területére.

Molnár István a Buzsák külterületén található, Árpád-kori eredetű Fehér kápolna mellett feltárt kora újkori temetőrészletet mutatja be. Az embertani besorolás szerint egyértelműen balkáni származású egykori lakosok katolikus vallásúak voltak. Ezt erősítik a források is, illetve az a szokatlan jelenség, hogy a jövevények egy korábbi templom

köré temetkeztek. A szerző egy másik, bár teljesen nem bizonyítható példát is említ (Kaposvár, 61-es úti temető). Az ortodox vallásúak ezzel ellentétben temetőik kialakítása során minden esetben elkerülték a korábbi katolikus templomokat, ám az még kérdéses, hogy a katolikusok esetében csupán egyedi jelenségekről vagy tendenciáról van-e szó.

Szabó Géza és Csányi Viktor kilenc, 2007 és 2015 között feltárt Tolna vármegyei lelőhely alapján vonnak le érdekes következtetéseket a térségbe települő kora újkori jövevények származását, anyagi kultúráját illetően. Dombóváron feltártak két állva eltemetett nőt, akiket büntetésből még élve ástak be a földbe, talán meg is kövezték őket. A korábban muszlimokhoz kötött, behajlított karral való temetésről viszont, középkori jász párhuzamok alapján, a szerzők azt állítják, hogy inkább köthetők ortodox lakossághoz. Feltártak olyan fazékkemencéket, melyek néprajzi párhuzamai a mai Grúziából ismeretesek. Annak felvetése mellett, hogy a sztyeppe felől folyamatosan érkezett különböző népesség a Balkán-félszigetre, a szerzők javasolják a továbbiakban a „Balkán felől érkező népesség” megjelölés használatát.

A *Történelem* című nagyobb egységbe szintén hat tanulmány került be, melyek főként történettudományi értekezések, de emellett a néprajz és a művelődéstörténet is képviselteti magát. A sort Fóti Miklós és Sz. Simon Éva közös munkája nyitja. Írásukban a szegedi és a koppányi szandzsák vlach népességét hasonlították össze. A szegedi szandzsák területén a sátorlakónak (*hajmáne*) nevezett népesség alkotta a vlachokat. Őket viszont az oszmán defterek csak nagyon ritkán nevezik meg, mivel jobbára rájuk nélküli pusztákon laktak, és kedvezményesen adóztak. Kezdetben katonaparasztkok is kerültek ki körükből, ám a terület határvidéki jellegének elvesztése után vagy elvesztették különleges státusukat és letelepedtek, vagy az újabb határvidékre vándoroltak. A koppányi szandzsákban 1570-től kezdtek feltűnni a vlachok, ahol a folyóvölgyekben a magyar lakosságra is rátelepedtek, tehát nem csak az

elnéptelenedett területekre érkezett új telepesekről van szó. Feladatuk a szandzsák Kanizsa, illetve Veszprém és Palota felőli védelmének elősegítése volt.

Golub Xénia az 1585-ben Dalmáciából érkező ortodox szerzetesek által alapított grábóci szerb monostor alapításának történetét ismerteti az 1593 óta vezetett kolostori napló (Grábóci krónika) alapján. Bár az éhínség elől ide vándorló szerzetesek a helyszínen felfedezték egy korábbi templom romjait is, végül a budai pasa engedélyével 1587-ben egy teljesen új épületet építettek fel. A régi templomot illetően a későbbi emlékezet egyértelműen egy szerb templomról beszél, ám ez nem tűnik valószínűnek. A Grábóci krónika kapcsán érdemes kiemelni, hogy szerzője a kis közösség alapításának történetét Konstantinápoly eleste (1453) és az első rigómezei csata (1389) megemlékezésével kezdi, ami világosan utal a közösség ortodox és szerb identitásának tudatos ápolására.

Máté Gábor *Kik a rácok?* című tanulmányában a Balkánról betelepült népesség kapcsán talán legtöbbször előkerülő megnevezés, a „rác” szó korabeli jelentésére próbál fényt deríteni. Ez alapvetően egy a balkáni köznépke alkalmazott külső megnevezés volt. Egyesek a szerbekkel azonosítják őket, míg mások inkább gyűjtőnévnek tekintik. Ebből a szempontból érdekes, hogy egy tágabb értelmezésben a „katolikus rác” megjelölés is megszületett. A rácokat viszont többek között pravoszláv voltak különböztette meg másoktól, a szót pedig sokszor vallási értelemben is használták. A jogi értelemben „vlach” népességet is többször rácként nevezik meg a magyar források. Ugyanakkor azt a lehetőséget sem szabad szem elől téveszteni, hogy a túlélés érdekében a friss bevándorlók le is tagadhattak saját identitásukból. A helyi magyaroktól élesen elkülönültek, ugyanakkor megjelentek a magyar szolgálatba állt „magyaros rácok” is. A rácság tehát egy „helyét kereső etnikum” volt a magyarok és az oszmánok között. Papjaik mellett voltak köztük kereskedők, kézművesek, földművesek, katonaparasztok és várkatonák is.

Miskei Antal Ráckeve 15–16. századi rác lakosságának bemutatásával az eddigiekhez képest egyfajta kitekintést nyújt. Kevét 1440-ben alapították az Al-Dunától menekülő ortodox délszlávok, bár először csak ideiglenes lakhelyüknek szánták. A század végére már prosperáló mezővárossá vált. 1541-ben a város oszmán fennhatóság alá került, az új közigazgatásban náhíje központ lett. Laktak itt magyarok, rácok, raguzaiak, görögök és zsidók. Elsősorban továbbra is kereskedelemmel foglalkoztak, de éltek a városban keresztény szpáhik is. Emellett ismeretes, hogy a városnak gyalogos puskásokat kellett kiállítania az oszmán hadsereg számára, akiket például 1561-ben mozgósítottak is. A délszláv lakosok száma azonban a 16. század végére apadni kezdett, miután jelentős arányban asszimilálódtak a városba egyre nagyobb tömegben beköltöző magyarsághoz.

Sudár Balázs *Eflákok a mohácsi náhíjében* című, néhány oldalas okfejtése érdekes esettanulmány. Egy 1570-es összeírás ugyanis a mohácsi náhíje több településén is vlachokként rögzít egyértelműen magyar lakosokat. Mivel a környék magyar és délszláv népességét rendes adózókként írták össze, nem valószínű, hogy privilegizált katonaparasztok lettek volna, tehát nem a vlach jog alá tartoztak. Ugyanakkor egyértelmű, hogy vlach etnikumúak sem voltak. A megoldás talán az lehet, hogy a vlach szót, amely jelentett jogi státust, etnikumot, de emellett egyszerűen pásztort is, illetve Havasalföldet is így hívták törökök, használhatták egyszerűen telepes értelemben is.

Végh Ferenc a dunántúli végvárak rác szabadosainak történetét veszi górcső alá. Miután 1526 után a Magyar Királyság területén élő rácok zöme oszmán szolgálatba állt, a 17. század során egyre több rác bukkant fel a magyar végvárakban. Feltehetően korábbi közösségükkel támadtak olyan problémáik, amelyek miatt ilyen drámai lépésre szánták el magukat, ugyanakkor az is feltűnő, hogy egyes falvak szerepe ebben kiemelkedő volt. Feladatuk innentől kezdve korábbi közössé-

geik rendszeres adóztatása volt. Ahhoz viszont túl kevesen voltak, hogy tartós ortodox gyülekezetek jöttek volna létre a nyomukban.

A kötetben szereplő tanulmányok új távlatokat nyitottak a török korban délről érkező népesség kutatásában. Bár sok mindenre fényt derítettek, számos kérdés maradt, melyekre még most sem ismerjük a

választ. Sőt, e tanulmánygyűjtemény egyértelműen bizonyítja, hogy a korábbi megközelítések nyomán kialakult képet jelentősen árnyalni kell. Sokrétű, többszörösen összetett népesség áll a vizsgálatok középpontjában, melyet eltérő etnikumú, vallású, jogállású, anyagi háttérű és különböző foglalkozású emberek alkottak.

TÓTH FERENC

HUN-REN BTK Történettudományi Intézet

Aetas 40. évf. 2025. 2. szám, 200–203.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.2.200-203

www.aetas.hu

Szobrot Rákóczinak

Kincses Katalin Mária: A Rákóczi-kultusz első szobrai. Budapest: Gondolat kiadó, 2021. 376 oldal

Kevés olyan magyar történelmi személyiségünk van, akinek olyan sok köztéri emlékhelye lenne, mint II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek. Alig létezik olyan magyar település, ahol ne őrizné emlékét egy tér, utca vagy intézmény neve. Rákóczi személyiségét legjobban mégis a róla alkotott köztéri és beltéri szobrok jelenítik meg az ott lakók számára. Kincses Katalin Mária legújabb kötetében a Rákóczi emlékének emelt szobrok hőskorának történetét mutatja be. A mű bevezetőjében a szerző a Nietzsche által megfogalmazott monumentális történetírás gondolatából kiindulva mutat rá II. Rákóczi Ferenc emlékezeti kultuszának máig ható átfogó nemzeti jellegére. A könyv az „első” Kárpát-medencében felállított Rákóczi-szobrok történetét vizsgálja. E kategóriába tartoznak az első beltéri mellszobor, az első beltéri lovas szobor, az első monumentális, ám soha fel nem állított kültéri lovas szobor, az első funkcionális emlékmű papíron maradt tervei, valamint az első megvalósult emlékmű csakúgy, mint az első figurális kuruc emlékmű, illetve az első felvidéki köztéri mellszobor, valamint az első erdélyi és délvidéki egész alakos szobrok, az első lovas Rákóczi-szobor és az első budapesti lovas szobor. A téma a Rákóczi-kultusz kialakulásának időszakába vezet vissza minket, amikor a rodostói bujdosók földi maradványainak megtalálása után Thaly Kálmán vezetésével valóságos nemzeti mozgalom indult a hamvak hazaszállítása és méltó mó-

don való eltemetése érdekében. A terv végül 1906-ban valósulhatott meg, amikor ünnepélyes keretek között hazaszállították Rákóczi és bujdosótársai, valamint Thököly Imre és Zrínyi Ilona hamvait. A Rákóczi-kultusz ebben az időszakban érte el tetőfokát, és nem véletlenül kezdődött ekkor a fejedelem emlékét őrző szobrok állításának széles körű mozgalma is.

A szerző módszertani kérdéseket taglaló fejezetében hivatkozik a francia Pierre Nora nevéhez fűződő, a nemzetközi történetírásban valóságos irányzatot elindító „történelmi emlékezet helyei” (*lieux de mémoire*) fogalomra, valamint a német Wolfgang Schmale munkásságára, amelyek a téma kutatásának legfontosabb alapvetéseinek tekinthetők. Ezen túl Kincses Katalin Mária kiemeli a fontosabb hazai irodalomtörténeti, politikatörténeti és kultusztörténeti kutatásokat, és végezetül természetesen a Rákóczi-kultusz kialakulásának történetét is összefoglalja az olvasók számára. A történetírói ambíciók mellett a szerző rámutat a téma korabeli aktuálpolitikai jelentőségére, amelyet elsősorban a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt tevékenységével magyaráz. A fejezet végén az olvasó részletesen megismerheti a főbb korabeli művészeti irányzatokat, amelyek stílusjegyei megfigyelhetők a vizsgált szobrokon. Kincses Katalin Mária nagy hangsúlyt fektet a fontosabb szobrászművészek, mint például Izsó Vilmos, Stróbl Alajos, Zala György, Huszár Adolf és Beck Ö. Fülöp munkásságára. Külön részt szentel a történelmi hitelesség kérdésének, amelynek legeredetibb forrásait, például Daniel Warou

érmeit vagy Mányoki Ádám portréit a kötet illusztrációiként is megjeleníti.

A következő fejezetben az első beltéri Rákóczi-szobrok kapnak helyet, amelyek egy-egy közintézmény vagy köztestület számára vagy felkérésére készültek. Itt Izsó Miklós 1870-es években készült, politikai áthallásoktól sem mentes, Rákóczit idealizáló módon ábrázoló két szobrával kezdi a szerző. Az első a Nemzeti Múzeum díszlépcsőházának galériájára készült, a másik a fejedelem egy kis méretű arcképe. Ezeket sokkal inkább az idealisztikus ábrázolási mód, mint a történelmi hitelesség jellemzi. A jóval később, a millenniumi ünnepségek alkalmából született, Vasadi Ferenc keze munkáját dicsérő beltéri Rákóczi-lovasszobor már több részleteiben őrzi számos korabeli Rákóczi-ábrázolás (Mányoki Ádám festménye és a Le Noble-féle 1707-es emlékirat metszete) jegyét. A századfordulón kicsúcsosodó Rákóczi-kultusz egyik fontos műtárgyi emléke volt Damkó József Rákóczit ábrázoló mellszobra, amelyet sorozatgyártásra szántak, hogy a Nagyságos Fejedelem tisztelete eljusson a magyar családok otthonába is. E szobor keletkezését a szerző szerint elsősorban Daniel Warou egyik 1705-ös emlékérmének portréja ihlette. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az 1870-es és 1900-as évek között elkészült és e fejezetben bemutatott beltéri Rákóczi-szobrok felállítása valóságos laboratóriumi előkészítő munkát jelentett, és számos mintákat nyújtott a kötet későbbi részeiben görcső alá kerülő köztéri alkotások megteremtéséhez.

A köztéri szobrok bemutatása előtt Kincses Katalin Mária a kötet soron következő fejezetében egy meg nem valósult lovasszobor történetét tárja az olvasók elé. A kassai szoborállítás ötlete szorosan összefüggött a magyar bujdosók hamvai hazaszállításának és elhelyezésének terveivel és a Rákóczi-szabadságharc 200. évfordulójának eseményeivel. Bár a kassaiak a beregszásziakkal versengve eredetileg a millenniumi ünnepségre kívánták felállítani monumentális lovasszobrukat, végül a terv elsősorban a Rákóczi-

kultuszt meglovagló politikai erők viszályai és a szobor eredeti ötletét háttérbe szorító újabb költséges beruházások (a rodostói Rákóczi-ház másolata, a bujdosók síremléke) következtében szorult háttérbe, majd került le a napirendről. Ezt követően egy hasonlóan soha meg nem valósult műemlék történetébe kalauzol el minket a következő fejezet. A kecskeméti szecessziós Lechner-víztoronnyal közös Rákóczi-lovasszobor tervéről esik szó, amely valószínűleg az egyik leglátványosabb és legeredetibb lehetett volna a Nagyságos Fejedelem emlékének állított műemlékek közül. Hasonlóan a kassai lovasszoborhoz, az első szoborterv előzményei szintén a millenniumi és a Rákóczi-szabadságharc bicentenáriumához nyúlnak vissza. A pénzgyűjtés viszont itt jóval később indult meg, és a grandiózus és költséges műemlék terve egyre több kritikát váltott ki a közvéleményben. Végül pénzhiány miatt csak 1909 után kapcsolták össze a Rákóczi-szobor tervét egy szecessziós víztorony tervével, amelynek megálmodására Lechner Ödönt kérték fel. A projektet az 1911-es kecskeméti földrengés után átdolgozták, majd a megvalósítás a következő években a polgármester és a tervező halála miatt tovább csúszott, végül az első világháború idején teljesen háttérbe szorult.

Az első ténylegesen megvalósult emlékművet a szabadságharc kitörése bicentenáriumának évében, 1903-ban avatták fel Dolhán. Létrejöttében nagy szerepet játszottak a kárpátaljai gazdag helyi hagyományok és a szabadságharc kezdetét jelző helység fontossága. A szerző alaposan bemutatja az 1703-as dolhai események körülményeit, majd felidézi a turulos emlékmű felállításában fontos szerepet játszó személyek – például a ruszinok *gens fidelissima* mítoszát elmélyítő Demjanovich Endre lelkész – tevékenységét és az avató ünnepséget. Szintén egy történelmi esemény, az 1703. október 5-i halasi ütközet emlékhelyén, Kiskunhalason került sor 1904-ben az első figurális kuruc költéri szobor felállítására.

Az ország első valódi köztéri Rákóczi-szobrának története jól tükrözi nemcsak a

Rákóczi-kultusz, hanem a magyar történelem nagy változásait is. A szobor állításának kezdeményezése az 1906-os évre vezethető vissza, amikor a végül el nem készült kassai Rákóczi-szobor helyett a vasutasok gyűjtésének eredményeként 1907. június 2-án Zólyomban ünnepélyes keretek között felavatták Mayer Ede szobrászművész alkotását, II. Rákóczi Ferenc mellszobrát. A szobor története ezzel azonban nem ért véget, hanem valószínűs kálváriát járt be a 20. század következő évtizedeiben. Miután Zólyom az első világháború után cseh-szlovák megszállás alá került, a szobrot hamarosan eltávolították a köztérről. A műtárgy sokáig lappangott, majd 1967-ben Füleken bukkant elő egy a fejedelem nevét felvenni szándékozó gimnáziumban. Itt a történelem ismét közbeszólt: az 1968-as események miatt a szobornak újra bujdosnia kellett, és végül Borsiban talált végső helyére, ahol 1969-ben avatták fel.

A felvidéki kalandos történetű Rákóczi-szobor bemutatása után Kincses Katalin Mária az erdélyi fejedelmet ábrázoló marosvásárhelyi szobor históriájának felvázolásával folytatja művét. A szoborállítást Bernády György polgármester kezdeményezte, aki a helyi Rákóczi-kultusz felvirágoztatásában is elévülhetetlen érdemeket szerzett. Az emlékművet Rákóczi erdélyi fejedelemmé való megválasztásának bicentenáriuma rendelték meg Székely Károly szobrászművésznél, aki 1907 májusára valóban el is készítette a szobrot, és annak felavatására 1907. október 29-én, Rákóczi hamvai hazaszállításának első évfordulóján került sor. A szobrot sajnos 1919-ben ledöntették és beolvasztatták a román hatóságok.

A következő fejezetet Rákóczi első teljes alakos ábrázolásának, a zombori Rákóczi-szobornak szentelte a szerző. Jankovits Gyula alkotását 1912 júniusában leplezték le a délvidéki város központjában. Mivel a tervezett lovas szoborra szükséges pénz nem gyűlt össze, a szervező bizottság egy álló egész alakos Rákóczi-szobrot rendelt meg az akkor már ismert művésztől, aki egyébként a Gellért-hegyen álló Gellért-szobor alkotója-

ként széles körű hazai népszerűsége tett szert. Bár a zombori lovasszobor terve nem valósult meg, mégsem kellett sokáig várni arra, hogy vezérlő fejedelmünk lovon ülő alakját köztéren is megcsodálhassák az emberek. Még ugyanazon év szeptemberében Szegeden avatták fel ifj. Vastagh György monumentális lovas bronzszobrát, amely a maga nemében szintén elsőnek számító köztéri Rákóczi műemlék volt, melynek történetét a kötet következő fejezetében idézi fel a szerző. A történelem viszontagságainak köszönhetően a zombori szobor elpusztult, de a szegedi lovasszobor ma is áll, és emlékeztet a fejedelem kultuszának 20. század eleji virágkorára. Bár a Rákóczi-kultusz erre az időszakra már jóval kisebb tömegeket mozgósított, mint a hamvak 1906-os hazahozatala idején, az ekkori szoboravatások is híven tükrözték a kultusz által meggyökeresedett programok koreográfiáját (a kacagányos kurucok felvonulási, tárogató zene, a Rákóczit magasztaló eredeti és költött dalok és versek előadása). A „kifáradó” kultusz utolsó prominens rendezvényeinek számító zombori és szegedi szoboravatások újdonsága volt, hogy ezekről már filmfelvételek is készültek.

A szegedi lovasszobor felállításának sikere nyomán a Rákóczi-kultusz az 1930-as években tapasztalható újjáéledésének, konkrétan a fejedelem halála 200. évfordulójának (1935) köszönhetően született meg a legismertebb hazai Rákóczi-szobor, a parlament előtt álló lovasszobor, Pásztor János alkotása. A szobrot kisebb-nagyobb bakik és pályázati botrányok után – amelyekről a kötet vonatkozó fejezete részletesen beszámol – végül 1937-ben leplezték le az országházzal szemben gondosan kiválasztott helyen. A szoboravatás aktuálpolitikai kontextusát felvázolva a szerző jól szemlélteti, hogyan vált Rákóczi alakja nemcsak a korabeli nemzeti egység, hanem a területi revízió szimbolikus figurájává.

A kötet utolsó, *Szobormánia* című fejezetében a szerző a Rákóczi-szobrok történeti kultuszhelyekké válási folyamatát összegezve mutatja be. Elsősorban az általa vizs-

gált korszak (19. század vége – 20. század első fele) tömeges szoborállítási kezdeményezéseinek elindítási, szervezési, pályázati és pénzügyi kulisszatitkaiba vezeti be az olvasót, illetve felhívja figyelmét a téma további kutatásában rejlő lehetőségekre. A kötet konklúziója jól rávilágít a szobrok felavatásának ebben a korban kialakuló kultikus szokásrendjére, amelynek számos elemei egészen a napjainkig éreztetik a hatásukat.

Megállapíthatjuk, hogy a kötet az adott téma kutatása szempontjából nagy jelentőségű, hiszen korábban erről ilyen léptékű összefoglaló mű nem készült. A kötet logikusan felépített szerkezetű, arányos részekből álló egész művet képez. A fejezetek, bár önálló tanulmányokként is megállhatnak a helyüket, a szövegben található utalásoknak köszönhetően koherens egészet alkotnak. A fejezeteket jó érzékkel kiválasztott, a szerző

állításait alátámasztó és illusztráló forrás-gyűjtemények követik. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni a felhasznált terjedelmes forrásanyag sokszínűségét és változatosságát, amelyet a szerző önálló kutatómunkával tárt fel, elemzett és épített be a művébe, és a megsemmisült kútfők hiányát is sikeresen pótolta más forrásértékű dokumentumok (ünnepi beszédek, újságcikkek stb.) alapos elemzésével. Kicsit hiányolhatjuk, hogy nem került összefoglaló forrásjegyzék a könyv végére, de a nagy számú (több mint ezer!) jól dokumentált lábjegyzet talán e hiányérzetünket ellensúlyozhatja. Néhány apróbb hiba, elütés (például 132. old. I. Rákóczi Ferenc, 165. old. „sztájkjaik”, 236. old. „mellet”, 237. old. „Vastgh”) még maradt elvéve a szövegben. A kötet végén hasznos kronológia, bibliográfia, képjegyzék és személynév-mutató található.

BALÁZS PÉTER

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 40. évf. 2025. 2. szám, 204–208.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.2.204-208

www.aetas.hu

A csend ereje

Gerlov van Engelenhoven: Postcolonial Memory in the Netherlands. Meaningful Voices, Meaningful Silences. (Heritage and Memory Studies) Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022. 164 oldal

A posztkoloniális emlékezetpolitika hagyományosan legfontosabb kérdése az, hogy „ki szólalhat meg?” (azaz ki kap szót a közéleti diskurzusban), s ki az, akit a rendszer (ilyen vagy olyan módszerekkel) hallgatásra ítél. A szóhoz jutás, a közéleti megszólalás esélye a közösségek érdekeinek, törekvéseinek és meggyőződéseinek kinyilvánítását teszi lehetővé (*empowerment*), a csendre kényszerítettséget pedig a befolyástól való megfosztottsággal (*powerlessness*) szokás egyenértékűként kezelni. A leideni egyetemen tanító fiatal társadalomtudós, Gerlov van Engelenhoven alábbiakban bemutatandó könyvének célja ezzel szemben annak bizonyítása, hogy bizonyos helyzetekben a „csendben maradás” is hordozhat jelentést, pontosabban a közéleti diskurzus alárendelt (*subaltern*) szereplői számára a megszólalás és a csendben maradás nem egymást kizáró alternatívák, hiszen a két opció ügyes kombinációja talán hasznosabb stratégia lehet, mint a verbális megnyilvánulások szaporítása.¹ A szerző nem általánosságban beszél a csend stratégiájának esélyeiről, hanem (nyilván személyes érintettsége folytán) az országban élő, ám a Maluku-szigetéről (Fűszer-szigetek, ma

Indonézia) származó felmenőkkel rendelkező másod- vagy harmadgenerációs hollandok politikai törekvései kapcsán. A *moluccans* másodrendű polgárokként való kezelésének problémája nyilvánvalóan összekapcsolódik a holland gyarmati múlt megítélésének komplex kérdéskörével. Az Egyesült Tartományok 17. századi történelme (a híres-hírhedt „aranykor”), a spanyoloktól a függetlenségét néhány évtizeddel korábban kivívó ország délkelet-ázsiai terjeszkedése és a Kelet-Indiai Társaság (VOC) működése a 19. század óta kifejezetten fontos szerepet játszik a holland történeti emlékezetben, annak informális megnyilvánulásaiban és intézményesült formáiban egyaránt. Az ország politikusai szívesen hivatkoznak a maiak számára is követendő példaként a köztársaság polgárainak az arany évszázadban megnyilvánuló dolgoosságára, rátermettségére, ügyességére, röviden szólva arra a „vállalkozó és kereskedői szellemre” (*mercantile and entrepreneurial spirit*), amely megalapozta az ország jólétét és virágzását. Az utóbbi évek posztkolonialista diskurzusában viszont hangsúlyt kapnak a gyarmati terjeszkedés sötét epizódjai: a katonai fölényrel való visszaélés, a bennszülöttek kizsákmányolása, az erőszak, a tömeggyilkosságok stb., márpedig ez – más nyugati országok közéletéből ismerős – ideológiai vitákhoz és küzdelmekhez vezet.

¹ G. C. Spivak híres tanulmányának (*Can the Subaltern speak?*) címét Mánfay Alice és Tarnay László így fordították magyarra (Helikon, 1996/4): *Szóra bírható-e az alárendelt?* Leg-

alább ilyen helyes volna, véleményem szerint a „kaphat-e szót az alárendelt?” fordítás.

A könyv első fejezete a szerző családi életéből merített esettanulmány. Engelenhoven arról számol be, hogy a Maluku-szigetről származó, 1951-ben Hollandiába érkezett nagyanyja élete végéig vonakodott családtagjaival pontos információkat közölni korábbi életéről. A kislány édesapja abban a bennszülöttekből álló „holland királyi” hadtestben szolgált, amely a függetlenségükért küzdő indonéz (jávaiak) *ellen* harcolt, abban a reményben, hogy holland támogatással életre hívhatják a független Dél-Maluku Köztársaságot. Az indonéz nacionalisták elsőpró győzelmét követően a hollandok oldalán harcoló 3500 katonát és családtagjaikat az anyaországba menekítették s táborokban telepítették le – e megoldást mind a hollandok, mind a (többségükben egyébként keresztény vallású) *moluccans* csak átmeneti intézkedésnek tekintették. Az indonéz politikai helyzet nem tette lehetővé számukra a visszatérést hazájukba, a holland állam viszont csak 1976-ban nyitotta meg előttük az állampolgárság megszerzésének lehetőségét. Jogi értelemben tehát sokáig hontalan, érzelmileg pedig hazátlan és gyökereit veszített közösségről van szó, amelynek tagjai – okkal – másodrendű polgároknak érzik magukat Hollandiában. A fejezet elemző részében – amelynek kiindulópontja nyilvánvalóan Spivak idézett tanulmánya – a szerző saját nagyanyja élethosszig tartó csendjét nem traumatikus beszédképtelenségként értelmezi, hanem egy tiszteltetreméltó és több-kevesbé átgondolt személyes döntés eredményeként, az ellenállás performatív aktusaként látatja. Nem próbál tehát erőszakosan azonosítani egy olyan identitás-konstrukciót, amelyet a csend elleplezne, hanem a csendet *akart* csendként, azaz autentikus én-megnyilvánulásként magyarázza, s azt – legalábbis távoli – kapcsolatba hozza az *adattal*, a *moluccans* ön-reprezentációjában és a közösség kohéziójában központi szerepet játszó fogalommal, amely az átörökölt közösségi hagyományok rejtett, nem látványos és nem hivalkodó módon történő tiszteltét foglalja magában. A hangos beszéd

helyett a csendet választó szubaltern elkerüli a diskurzus kényszerének (*compulsory discursivity*) való önálávetést, s így nem adja meg a lehetőséget arra, hogy mondatait az uralkodó diskurzus újrakolonizálja és saját formájára hozza.

A könyv második fejezete két vonateltérítés utóéletét tárgyalja. Hollandiában élő malukui szeparatisták először 1975-ben, majd 1977-ben túszejtésekkel próbálták ügyükre felhívni a figyelmet. A két kísérletnek összesen 5 túszereszt áldozatul, s a túszeresztők egy része is meghalt a rendőri akció során (amint az utóbb kiderült, a rendfenntartó erők már lefegyverzett túszeresztőket is lelőttek, amit utólag számon is kértek rajtuk). A magát a gyarmatosítás áldozataként pozicionáló hollandiai *moluccan* közösség vezetői és sok tagja *hősként* vagy (az elhunytak esetében) *mártírként* emlékszik rájuk, a kevésbé megértő holland közvélemény jelentős része pedig *bűnelkövetőként/terroristaként* látja őket. Az utólag megszólaltatott túszeresztők viszont – hasonlóan egyébként a holland hadsereg ellenük kivezérelt tengerészgyalogosaihoz – a legkevésbé sem akarják elfogadni ezeket a rájuk ragasztott címkeket. Mivel – Engelenhoven értelmezése szerint – tisztában vannak azzal, hogy ez a közösségi azonosítás megfosztja őket saját hangjuktól, s olyan kontextusba helyezi megnyilvánulásait, amelyet nem kívánnak felvállalni, így végső soron a csendet, azaz a publikus megszólalás elkerülését választják.

A könyv harmadik (legérdekesebb) fejezetének tárgyát azok a viták képezik, amelyeket Jan Pieterszoon Coennek Hoorn főterén álló szobra váltott ki. Coen – Batávia kormányzója, a VOC egyik leghíresebb tisztségviselője – a holland gyarmatosítás emblematisz alakja, egyben a tengerentúli terjeszkedés ellentmondásos voltának megtestesítője. Közismerten hatalmas érdemei vannak a fűszerkereskedelem kiépítésében és a tengerentúli birtokok hatékony menedzselésében, ugyanakkor ő az első számú felelőse egy tíz- vagy talán tizenötezer áldozatot követelő szörnyű vérengzésnek (1621, Fűszer-szige-

tek), amelynek célja az volt, hogy a rájuk kényszerített kereskedelmi monopólium ellen fellázadó bennszülöttek kiirtását követően helyükre a hollandok – ázsiai gyarmatbirodalmuk más területeiről származó – békétűrőbb népességet telepítsenek le. Coen 1893-ban kapott szobrot, részeként egy olyan szoborállítási programnak, amely a holland nemzetudat intenzitását a közösség „hőseiről” való szimbolikus megemlékezések útján kívánta fokozni.² Bár a 19. század vége óta folyamatosan hallatszottak a holland közéletben a szobor létjogosultságát megkérdőjelező (kezdetben marginális, a 20. század második felétől kezdve fokozatosan erősödő) hangok, Hoorn önkormányzata mindig elutasította az emlékmű eltávolításának gondolatát. Amikor azonban 2011-ben egy baleset következtében a szobor leesett talapzatáról és megrongálódott, a városvezetés lépéskényszerbe került. Megoldási kísérletük a kompromisszum keresésének szándékáról árulkodik. Először is: pár száz helyi polgár petíciójára válaszol a szobrot új (holland és angol nyelvű) felirattal ellátva állították vissza a régi helyére, s ez az új szöveg utal arra, hogy Coen életpályája és emlékezete „ellentmondásos”.³ Másfelől: egy Coen éle-

tét és a gyarmatbirodalom működését bemutató, különleges kiállítást hívtak életre a város múzeumában (*Westfries Museum*). A kiállítás voltaképpen egy esküdtszéki tárgyalás formáját ölti, ahol a látogatók – miután megtekintették a kiállított anyagokat, továbbá meghallgatták a „szakértői véleményeket” és a „bíró” ítéletét – maguk is a felmentő vagy az elmarasztaló ítélet mellett tehetik le voksukat.⁴ Ez nagyon demokratikusnak tűnik, Engelenhoven azonban nem lelkes, és erre számos oka van. Nemcsak a „védő” és a „bíró” szerepét betöltő történész holland, hanem a „vádló” is az, holott számos *moluccan* háttérrel rendelkező historikus neve is felmerülhetett volna – így a dolog végső soron holland belügy marad, s az áldozatok perspektívája részlegesen sem tud érvényesülni. A bíró végül felmentő ítéletet hoz, érvelésének központi eleme pedig az anakronisztikus hozzáállás elkerülésére való felszólítás: erőszakos korban a közösség érdekeit is csak erőszakosan lehetett érvényesíteni, azaz ne próbáljunk visszamenőlegesen olyan humanitárius elveket érvényesíteni, amelyek Coen működése idején és a Társaság fénykorában egyszerűen nem képezték részét az etikai konszenzusnak.⁵ A kormányzó életéről végül

² A Benedict Anderson és Pierre Nora munkáira építő történészek azt hangsúlyozzák, hogy ez volt a holland nacionalizmus mítoszgyártó korszaka: ekkoriban próbálja a politikai elit a nemzeti önazonosság központi elemévé tenni a gyarmatbirodalom életre hívására és fenntartására való képességet. Büszkeségre látszik okot adni, hogy a gyarmatokat szükség esetén hatékonyan „pacifikálják”, elfeledve, hogy ez általában indonézek tíz- és százezreinek életébe került. Engelenhoven természetesen beszámol azokról az – általában baloldali (forradalmi szocialista) indíttatású – bírálatokról, amelyek, ha nem is gyakran, de a 20. század során mégiscsak érték Coent és a Kelet-Indiai Társaság gyarmati tevékenységét és áttételesen a kapitalista rendszer embertelenségét.

³ Azért arra vigyáz a szöveg, hogy az ominózus mézszárlást ne *népi*társnak, hanem *büntetőexpedíció*nak nevezze, s azt sem hangsúlyozza, hogy Coen mindezt a VOC instrukciói alapján

tette, azaz bűnös cselekedeteit voltaképpen egy felsőbb instancia – a Társaság és végső soron a holland nemzet – nevében követte el.

⁴ A demokrácia nevében a múzeum rendszeresen aktualizálja a dolgok állását: a látogatók durván kétharmada a szobor fenntartása, egyharmada a szobor eltüntetése mellett szavaz.

⁵ Ez az argumentum nem tűnik támadhatatlannak. Egyfelől az a baj vele, hogy ha az anakronizmus bűnébe való zuhanás nélkül Coent nem bírálhatjuk népiértékek, akkor legalább annyira anakronisztikus a holland nemzet nagy alakjaként ünnepelni őt, hiszen ez a tipikusan 19. századi attitűd is bizonyosan idegen volt tőle. Továbbá (s ezt én teszem hozzá saját kútfőből, Engelenhoven ezzel az érveléssel nem él), ha a modern liberális pacifizmust és woke multikulturalizmust nem is kérhetjük rajta számon, Coen állítólag keresztény volt, tehát az evangéliumi etika érvényesülésének hiányára rákérdézhetnénk, arról nem is beszélve,

egy fényes papírra nyomott, az ismeretterjesztést és a szórakoztatást egyaránt céljául kitűző „képes kiadványt” (*glossy magazine*) is közléstesznek. Bár ennek szerkesztési elveit „pártatlannak” szánják, azért szembe-tűnő, hogy a Coen-kultusz és a holland gyarmatbirodalmi praxis legelkötelezettebb ellenzőit vagy fel sem kéri a részvételre, vagy olyan szövegkörnyezetbe ágyazná írásuk megjelenését, hogy azok inkább elutasítják a kiadványban való publikálás lehetőségét. S valóban, az idézett kiadvány a legkülönbözőbb retorikai eljárásokkal – Coen életéből vett „kisszínes” sztorikkal, magának a szobornak és az ellenállás gesztusainak esztétikai szempontú (végső soron depolitizáló) elemzésével, végül annak hangsúlyozásával, hogy Coen a mai napig milyen töretlen népszerűségnek örvend a holland közvéleményben – élve *bemutatja* ugyan, ugyanakkor hatékonyan *neutralizálja* is a kormányzó kultuszát (és voltaképpen az egész gyarmati terjeszkedést) illető heves kritikákat. Kifejezetten találónak érzem, hogy Engelenhoven mind a szobor feliratának kibővítését, mind a Coen-kiállítást, mind az ominózus kiadványt a *represszív tolerancia* Marcuse által kidolgozott fogalma segítségével értékeli. Ezek a gesztusok ugyan formálisan teret adnak a vélemények pluralitásának, hiszen a tiltakozók figyelmes meghallgatásának illúzióját keltik, mi több, az érdekelt intézmények patetikusan hangsúlyozzák saját nyitottságukat és dialógusképességüket – ugyanakkor nyilvánvaló, hogy bennszülöttek tízezreinek pusztulása ide- vagy oda, lényegében minden ugyanúgy maradt, ahogyan volt.

Coen szobra büszkén áll Hoorn főterén. Sőt, akár azt is mondhatnánk, hogy az új szöveg elhelyezésével, valamint a kiállítás „bírójának” és a látogatók többségének szoborpárti álláspontjával a visszaállított emlékmű minden eddigénél erősebb legitimációra tett szert, hiszen úgy tűnhet, hogy egy demokratikus rendszerhez méltó vitasorozatban győzedelmeskedve „megszerezte” az elfogulatlan történész és a széles közvélemény támogatását. Tanulság: ha az uralkodó diskurzus képes levetni magáról a hatalmi diktátum látszatát, s önmagát egy „szabad” vitában ki-formálódott konszenzus gyümölcseként tudja ábrázolni, komoly győzelmet arat riválisain. Ami a könyv központi témáját, a csendben maradás és megszólalás stratégiai lehetőségeit illeti, világos, hogy egy ilyen aláaknázott szövegkörnyezetben való megszólalás gyengíti a domináns beszédmód kritikusainak esélyeit álláspontjuk érvényesítésére. A demokratikus döntéshozatalt majmoló kiállítás életre hívásában vagy a történészi diskurzus életre bulvárelemekkel ötvöző „regiszterkeverő” kiadványban jobb részt sem venni: meg kell viszont találni azokat a fórumokat és azt a közeget, amelyben a csendet a megszólalás válthatja.

Tény, hogy a holland gyarmati terjeszkedésnek jeles apologétái vannak: olyan elismert történészek (például Piet Emmer vagy Maarten van Rossem), akik az akkori kegyetlen idők elvárásainak való megfelelés szükségességét hangsúlyozva próbálják relativizálni a kegyetlenkedéseket vagy éppen legitimálni a rabszolgaság intézményét.⁶ A hivatallóság jeles historikusai úgy vélik, hogy a

hogy a korban népszerű természetjogi elméletek sem tolerálták a kereskedelmi érdekek nevében elkövetett tömeggyilkosságot. Véres tettei nemcsak 20–21. századi, hanem saját korában is érvényes kritériumok alapján is felróhatók neki (és a régi idők más nagy embereinek).

⁶ Arra hivatkozván például, hogy az Afrikából Amerikába áthurcolt rabszolgák már „oda-haza” is rabszolgai státuszban voltak, hiszen saját királyaik és törzsfőnökeik adták el őket

az európaiaknak, illetve arra, hogy a rabszolgakereskedők és az ültetvényesek általában viszonylag odafigyeltek a tulajdonukat képező munkaerő életkörülményeinek elfogadható szinten tartására, hiszen ehhez közvetlen anyagi érdekük fűződött. Abszolút értékben a rabszolgák életkörülményei általában jobbak voltak, mint a későbbi évszázadok bér munkásaié – mondják.

holland nemzet joggal szentel emlékműveket, szobrokat és elismerő hangvételi tankönyv-fejezeteket a kor nagyjainak, akik tetteikkel megalapozták az Egyesült Tartományok jólétét. Ezt az általuk tudományosnak és racionálisnak gondolt értelmezést csak a – szerintük – gyerekes, érzelmi alapú moralizálásra hajlamos „ikonoklaszták” kérdőjelezik meg. Ilyen például a könyv negyedik fejezetében tárgyalt *De Grauwe Eeuw* (a név fordítása szürke/sötét/ködös korszak lehetne: nyilvánvalóan a *Gouden Eeuw*, az aranykor kifejezés ironikus kifordításáról van szó) nevű *protest group*. A fiatal (első-sorban, bár nem kizárólag gyarmati háttérű) baloldaliakat tömörítő csoport⁷ a holland aranykor dicsőítését kívánja – gondosan megválasztott eszközökkel – sabotálni, s a dühödt antikolonializmus hangját hallatni a közélet bizonyos fórumain. A DGE graffitik,⁸ blogpostok és közösségi médiaüzenetek útján kommunikál a polgárokkal, hangsúlyosan nem hajlandó azonban szóba állni a *mainstream* média képviselőivel. A szervezet működtetői tisztában vannak vele, hogy ezzel megfosztják magukat a megszólalás bizonyos lehetőségeitől, s hogy médiaellenességükkel el is idegenítenek maguktól olyan sajtómunkásokat, akik pedig akár fogékonnyak is lehetnének némely követeléseikre,⁹ ám úgy vélik, hogy a közéleti megszólalás autentikusságát csak oly módon lehet meg-

őrizni, hogy nem minden kínálkozó fórumon hallatják a hangjukat. Blogbejegyzéseikben amellet érvelnek, hogy bizonyos közegekben, bizonyos tartalmak és bizonyos közéleti szereplők szomszédságában megszólalni rosszabb a teljes hangtalanságra, a csendre ítéltetésnél, mivel a kommunikáció csatornáit sohasem semlegesek és ártatlanok, hanem a kapitalista rendszer önlegitimációjának szolgálatában állnak. Provokatív megfogalmazásukban: az uralkodó diskurzus szabályai szerint zajló vita csak konzerválja a status quót, céljait tehát úgy akarják elérni, hogy *sokszorúen* szembesítik a holland polgárt a kapitalizmus-vezérelte nemzeti történelem vállalhatatlan epizódjaival. Teoretikus megnyilvánulásaikban a Brecht életművéből ismert *elidegenítő effektusokra* hivatkoznak: arra szólítják fel a holland polgárt és holland intézményeket, hogy a dolgok természetesnek látszó menetét felfüggesztve álljanak meg egy pillanatra, s gondolják át, minek is a részei, mihez adják nevüket és beleegezésüket.

Összességében elmondható, hogy kiterjedt emlékezetpolitikai és kommunikációelméleti szakirodalomra támaszkodó, az eredetiséget mégsem nélkülöző munka Engelenhovené. Elolvasását követően talán jobban értjük a világ különböző pontjain zajló ideológiai vitákat.

⁷ A szervezet jó nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik: működése párhuzamba állítható a konföderációs emlékművek ellen tiltakozó amerikai, a Rhodes vagy James Cook emlékezetének ápolása ellen küzdő dél-afrikai vagy ausztrál szervezetekével.

⁸ Több alkalommal is a „tömeggyilkos” vagy „hagyjátok abba a gyarmatosítás dicsőítését”

felirattal éktelenítették el Coen (és mások) szobrát.

⁹ Mi több, „arctalanságuk”-ra és „kommunikációképtelenségük”-re hivatkozva a hatóságok gyakran felvetik annak lehetőségét, hogy a DGE terroriszervezetekkel tart kapcsolatot. Ez persze inkább a hatalom irányából érkező lejáratai kísérlet, mint komoly felvetés.

Contents

Essays

ROLAND PERÉNYI	
Crime, Violence and the Use of Firearms in Budapest (1873–1945)	5
GERGELY ROMSICS	
Militarism and Political Violence: Building Blocks of Paramilitary Ideologies of the New Right in Hungary Around 1920	29
ATTILA GIDÓ	
Szekler Sabbatarians During the Holocaust: State Violence, Adaptation, Escape	54
PÉTER BENCSIK	
Border Violence in Hungary (1945–1950)	74
ROLF MÜLLER	
The Fight Has Continued With Other Means: Approaches to the Relationship Between the Hungarian Political Police and Violence (1945–1953)	95
PÉTER POÓR	
The International Anarchist Congress of Carrara in 1968 and the Birth of International of Anarchist Federations	112
KRISZTIÁN BENE	
From Internment to Armed Resistance: French Prisoners of War in Hungary (1940–1945)	139

Workshop

ANDRÁS MIKLÓS DEÁK	
Cardinal Mindszenty, Gyula Tarló, and the Constantly Violated Rules of Communications of the American Refugee	161

Beyond Our Borders

“One book often leads to another.” Interview with Amelie Lanier	175
AMELIE LANIER	
Austria’s Loan Arrangements After the Revolution of 1848–1849	181

Reviews

SZABOLCS POLGÁR	
New Book About the Mongol Invasion – In A Eurasian Context	192
(B. Szabó János – Uhrin Dorottya [szerk.]: <i>Mongol invázió Európa ellen [1236–1242]. Budapest: Corvina Kiadó, 2022.</i>)	
MÁTYÁS BORSOS	
In Search of a Bygone Population: Serbians of the Southern Transdanubian Region in the Ottoman Era	196
(K. Németh András – Máté Gábor [szerk.]: <i>A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon. Szekszárd: Wosinsky Mór Múzeum, 2023.</i>)	

FERENC TÓTH	
Statue for Rákóczi	200
<i>(Kincses Katalin Mária: A Rákóczi-kultusz első szobrai. Budapest: Gondolat Kiadó, 2021.)</i>	
PÉTER BALÁZS	
The Power of Silence	204
<i>(Gerlov van Engelenhoven: Postcolonial Memory in the Netherlands. Meaningful Voices, Meaningful Silences. [Heritage and Memory Studies] Amsterdam: Amsterdam University Press, 2022.)</i>	

**Az Aetas történettudományi folyóirat
2025. évi előfizetői felhívása**

2025-re tervezett tematikus számaink a következők:

19–20. századi magyar történeti tanulmányok

Erőszak és bűnözés a 20. században

A középkori Itália

Aetas jubileumi konferencia tanulmányai

Folytatjuk „**Elmélet és módszer**” rovatunkat. **Interjút** tervezünk **Vinni Lucherini** (Olaszország) és **Amelie Lanier**-vel (Ausztria).

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2025-ös évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsljük bizalmukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:	5000 Ft (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)
Éves elektronikus előfizetői ár:	2500 Ft (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)
Egy számot megrendelőknél:	1250 Ft + postaköltség
Egy szám könyvesbolti ára:	1500 Ft

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása! Kérjük, támogasson bennünket előfizetésével.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 5000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1250 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1500 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 2500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest:

Írók Könyvesboltja

ELTE BTK Könyvtár

Penna Bölcsész Könyvesbolt

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirt Leticia

Telefon: +36 (30) 59-66-594

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető: Drágán György

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1500,- Ft
Előfizetőknek: 1250,- Ft

A militarizmus cáfolhatatlan igazolását – és a pacifizmus veszélyességének döntő bizonyítékát – a radikális diskurzus szerint az 1918–1919-es periódus nyújtotta. Az az időszak tehát, amely kapcsán már kiemeltük és megelőlegeztük, hogy a háborús „brutalizációnál” kimutathatóan nagyobb mértékben befolyásolták az új magyar militarizmus és radikalizmus világlátását, az erőszakot legitimálva. Legtisztábban ezt is Bajcsy-Zsilinszky fogalmazta meg, híressé vált „Hadúr” című vezércikkében: „A szálnalmas doktorok, szociológusok, pacifisták, antimilitaristák, kik rozoga világnézeteiket sivár laboratóriumok lombikjaiban kotyvasztották: magyar földről világbékét hirdettek. De a magyar föld kikacagta őket és világnézeteiket s azt felelte: nem. A magyar föld arcpirító bukásunkkal verte fejünkhöz a maga örökigazságát: itt csak egyféle béke lehet: katonák békéje. [...] A porosz militarizmus a sok oldalról fenyegetett élet szükségszerű reflexe volt. Ez a magyar militarizmus is. A magyar katonaszellem: függvénye a magyar nemzet földrajzi és népközi helyzetének. Ezen a földön ekkora számban csak katona nemzet élhet.”

Egyéb források azonban mutatják, hogy ezúttal is olyan gondolatokat öntött szavakba a vezércikkíró, amelynek elemeit sokan vallották, kulcsfogalmait pedig ismerték és használták.

Romsics Gergely tanulmányát számunk 29–53. oldalán olvashatják.
